

MAVİ ATLAS

Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi | Gümüşhane University E-Journal of Faculty of Letters
e-ISSN: 2148-5232

MAVİ ATLAS hakemli bir dergidir | MAVİ ATLAS is a peer reviewed journal

Cilt 8 – Sayı 1, Bahar 2020 | Volume 8 – Issue 1, Spring 2020

Dizin Bilgileri / Indexation

Index Copernicus – ICI Journal Master List
(<https://journals.indexcopernicus.com>)

TR Dizin – Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı | TR Index – Social Sciences and Humanities Database
(<http://cabim.ulakbim.gov.tr/tr-dizin>)

Sosyal Bilimler Atıf Dizini | Social Sciences Citation Index
(<http://atif.sobiad.com>)

Google Akademik | Google Scholar
(<https://scholar.google.com.tr>)

İletişim Bilgileri | Contact Information

Genel Ağ | Web: <http://dergipark.gov.tr/gumusmaviatlas>

E-posta | E-mail: gu.maviatlas@gmail.com

Telefon Numarası | Phone Number: +90 456 233 1000 (6277)

Belgegeçer | Fax: +90 456 233 1119

Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Gümüşhane-Türkiye

Yayın Tarihi | Publication Date

26 Nisan 2020 | 26 April 2020

e-ISSN

2148-5232

MAVİ ATLAS

Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi | Gümüşhane University E-Journal of Faculty of Letters
e-ISSN: 2148-5232

MAVİ ATLAS hakemli bir dergidir | MAVİ ATLAS is a peer reviewed journal

Cilt 8 – Sayı 1, Bahar 2020 | Volume 8 – Issue 1, Spring 2020

GŞÜ Edebiyat Fakültesi Adına Sahibi ve Yayın Kurulu Başkanı | Owner on the behalf of Fac. of Letters at GŞÜ & Head of the Editorial Board

Prof. Dr. Bayram NAZIR

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey

Baş Editör | Editor in Chief

Dr. Öğr. Üyesi Merve KARAÇAY TÜRKAL

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey

Editör | Managing Editor

Dr. Öğr. Üyesi İlter Kutlu HATİPOĞLU

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey
&

Dr. Öğr. Üyesi Zehra YAZBAHAR

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey

Editör Yardımcıları | Editorial Assistants

Dr. Öğr. Üyesi M. Ahmet TÜZEN

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey
&

Arş. Gör. Alperen GENÇOSMANOĞLU

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey

İngilizce Dil Editörü | English Language Editor

Arş. Gör. Oğuz Han KARAHAN

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gümüşhane University, Gümüşhane-Turkey

MAVİ ATLAS

Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi | Gümüşhane University E-Journal of Faculty of Letters
e-ISSN: 2148-5232

MAVİ ATLAS hakemli bir dergidir | MAVİ ATLAS is a peer reviewed journal

Cilt 8 – Sayı 1, Bahar 2020 | Volume 8 – Issue 1, Spring 2020

Yayın Kurulu (Üyeler) | Editorial Board (Members) [1]

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Fırat Üniversitesi, Elazığ-Türkiye | Fırat University, Elazig-Turkey
&

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Fırat Üniversitesi, Elazığ-Türkiye | Fırat University, Elazig-Turkey
&

Prof. Dr. Kemal ÇELİK

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey
&

Prof. Dr. Alpaslan DEMİR

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat-Türkiye | Tokat Gaziosmanpaşa University, Tokat-Turkey
&

Prof. Dr. Önder DUMAN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun-Türkiye | Ondokuz Mayıs University, Samsun-Turkey
&

Prof. Dr. M. Ülkü ELİUZ

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon-Türkiye | Karadeniz Technical University, Trabzon-Turkey
&

Prof. Dr. Ahmet Cüneyt ISSI

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul-Türkiye | Istanbul Medeniyet University, Istanbul-Turkey
&

Prof. Dr. Mine KEHA

Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Atatürk University, Erzurum-Turkey
&

Prof. Dr. Murat KÜÇÜKUĞURLU

Erzurum Teknik Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Erzurum Technical University, Erzurum-Turkey
&

Prof. Dr. M. Hanifi MACİT

Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Atatürk University, Erzurum-Turkey
&

Prof. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Atatürk University, Erzurum-Turkey
&

Prof. Dr. Yunus ÖZGER

Bozok Üniversitesi, Yozgat-Türkiye | Bozok University, Yozgat-Turkey
&

Yayın Kurulu (Üyeler) | Editorial Board (Members) [2]

Prof. Dr. M. Temel ÖZTÜRK

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon-Türkiye | Karadeniz Technical University, Trabzon-Turkey
&

Prof. Dr. Şaban SAĞLIK

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun-Türkiye | Ondokuz Mayıs University, Samsun-Turkey
&

Prof. Dr. Selami ŞİMŞEK

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey
&

Prof. Dr. Haşim ŞAHİN

Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye | Sakarya University, Sakarya-Turkey
&

Prof. Dr. Kamran TALATTOF

Arizona Üniversitesi, Arizona ABD | Arizona University, Arizona-ABD
&

Prof. Dr. Ufuk TAVKUL

Ankara Üniversitesi, Ankara-Türkiye | Ankara University, Ankara-Turkey
&

Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun-Türkiye | Ondokuz Mayıs University, Samsun-Turkey
&

Prof. Dr. Ali UTKU

Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Ataturk University, Erzurum-Turkey
&

Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon-Türkiye | Karadeniz Technical University, Trabzon-Turkey
&

Prof. Dr. Müge YILMAZ

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey
&

Doç. Dr. S. Atakan ALTINÖRS

Galatasaray Üniversitesi, İstanbul-Türkiye | Galatasaray University, Istanbul-Turkey
&

Doç. Dr. Serdar BULUT

Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Antalya-Türkiye | Alanya Alaaddin Keykubat University, Antalya-Turkey
&

Doç. Dr. Mehmet GÜNEŞ

Marmara Üniversitesi, İstanbul-Türkiye | Marmara University, İstanbul-Turkey
&

Doç. Dr. Gül KOÇSOY

Fırat Üniversitesi, Elazığ-Türkiye | Fırat University, Elazig-Turkey
&

Doç. Dr. Kemal SAYLAN

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey
&

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ

Selçuk Üniversitesi, Konya-Türkiye | Selcuk University, Konya-Turkey
&

Yayın Kurulu (Üyeler) | Editorial Board (Members) [3]

Doç. Dr. Taalay ŞARŞEMBIYEVA

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Manas-Kırgızistan | Kyrgyz-Turkish Manas University, Manas-Kyrgyzstan

&

Doç. Dr. Hacer TOPAKTAŞ ÜSTÜNER

İstanbul Üniversitesi, İstanbul-Türkiye | Istanbul University, Istanbul-Turkey

&

Doç. Dr. Mehmet TOPAL

Anadolu Üniversitesi, Eskişehir-Türkiye | Anadolu University, Eskişehir-Turkey

&

Dr. Öğr. Üyesi Adilhan ADILOĞLU

Akdeniz Üniversitesi, Antalya -Türkiye | Akdeniz University, Antalya -Turkey

&

Dr. Öğr. Üyesi Orhan BİNGÖL

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey

&

Dr. Öğr. Üyesi Gülin YAZICI ÇELEBİ

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey

&

Dr. Öğr. Üyesi Sefa ERBAŞ

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey

&

Dr. Öğr. Üyesi Fatih GÜRCAN

Medeniyet Üniversitesi, İstanbul-Türkiye | Medeniyet University, Istanbul-Turkey

&

Dr. Öğr. Üyesi İlhan GÖK

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey

&

Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih GÖKÇEK

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey

&

Dr. Öğr. Üyesi Mümin HAKKIOĞLU

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey

&

Dr. Öğr. Üyesi Fikret USLUCAN

Giresun Üniversitesi, Giresun -Türkiye | Giresun University, Giresun -Turkey

&

Dr. Öğr. Üyesi Celal YEŞİLÇAYIR

Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey

MAVİ ATLAS

Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi | Gümüşhane University E-Journal of Faculty of Letters
e-ISSN: 2148-5232

MAVİ ATLAS hakemli bir dergidir | MAVİ ATLAS is a peer reviewed journal

Cilt 8 – Sayı 1, Bahar 2020 | Volume 8 – Issue 1, Spring 2020

Hakem Kurulu | Board of Referees [1]

Prof. Dr. Ali TEMİZEL

(Selçuk Üniversitesi, Konya-Türkiye | Selçuk University, Konya-Turkey)

&

Prof. Dr. Kemal ÇELİK

(Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane -Turkey)

&

Prof. Dr. Müge YILMAZ

(Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey)

&

Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ

(Ankara Üniversitesi, Ankara-Türkiye | Ankara University, Ankara-Turkey)

&

Prof. Dr. Mine KAYA KEHA

(Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Ataturk University, Erzurum-Turkey)

&

Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY

(Marmara Üniversitesi, İstanbul-Türkiye | Marmara University, Istanbul-Turkey)

&

Prof. Dr. Özer KÜPELİ

(İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir-Türkiye | İzmir Katip Celebi University, İzmir-Turkey)

&

Prof. Dr. Ülkü ELİUZ

(Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon-Türkiye | Karadeniz Teknik University, Trabzon-Turkey)

&

Prof. Dr. Salim GÖKÇEN

(Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Erzincan-Türkiye | Erzincan Binali Yıldırım University, Erzincan-Turkey)

&

Doç. Dr. Zafer YILMAZ

(Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Ataturk University, Erzurum-Turkey)

&

Doç. Dr. Özgür YILMAZ

(Samsun Üniversitesi, Samsun-Türkiye | Samsun University, Samsun-Turkey)

&

Doç. Dr. Yakup KAHRAMAN

(Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey)

&

Doç. Dr. Oğuzhan EKİNCİ

(Erzurum Teknik Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Erzurum Teknik University, Erzurum-Turkey)

MAVİ ATLAS

Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi | Gümüşhane University E-Journal of Faculty of Letters
e-ISSN: 2148-5232

MAVİ ATLAS hakemli bir dergidir | MAVİ ATLAS is a peer reviewed journal

Cilt 8 – Sayı 1, Bahar 2020 | Volume 8 – Issue 1, Spring 2019

Hakem Kurulu | Board of Referees [2]

Doç. Dr. Hüseyin AYDOĞDU

(Erzurum Teknik Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Erzurum Teknik University, Erzurum-Turkey)

&

Doç. Dr. Eyyub ŞİMŞEK

(Aksaray Üniversitesi, Aksaray-Türkiye | Aksaray University, Aksaray -Turkey)

&

Doç. Dr. Servet TİKEN

(Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Ataturk University, Erzurum-Turkey)

&

Doç. Dr. Arif KOLAY

(Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya-Türkiye | Kutahya Dumlupinar University, Kutahya-Turkey)

&

Doç. Dr. Ali Murat KIRIK

(Marmara Üniversitesi, İstanbul-Türkiye | Marmara University, Istanbul-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf BABÜR

(Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Erzincan-Türkiye | Erzincan Binali Yıldırım University, Erzincan-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Salih KAYMAKÇI

(Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Erzincan-Türkiye | Erzincan Binali Yıldırım University, Erzincan-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi İsmail BAYTAK

(Dicle Üniversitesi, Diyarbakır-Türkiye | Dicle University, Diyarbakir-Türkiye)

&

Dr. Öğr. Üyesi Adilhan ADILOĞLU

(Akdeniz Üniversitesi Antalya-Türkiye | Akdeniz University, Antalya-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Hanife SARAÇ

(Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon-Türkiye | Karadeniz Teknik University, Trabzon-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Kuttusi ZORLU

(Ardahan Üniversitesi, Ardahan -Türkiye | Ardahan University, Ardahan-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi M. Ahmet TÜZEN

(Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane -Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Sefa ERBAŞ

(Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey)

MAVİ ATLAS

Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi | Gümüşhane University E-Journal of Faculty of Letters
e-ISSN: 2148-5232

MAVİ ATLAS hakemli bir dergidir | MAVİ ATLAS is a peer reviewed journal

Cilt 8 – Sayı 1, Bahar 2020 | Volume 8 – Issue 1, Spring 2020

Hakem Kurulu | Board of Referees [3]

Dr. Öğr. Üyesi Orhan BİNGÖL

(Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Osman ORUÇ

(Bayburt Üniversitesi, Bayburt -Türkiye | Bayburt University, Bayburt-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Selim ERASLAN

(Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Celal YEŞİLÇAYIR

(Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane-Türkiye | Gumushane University, Gumushane-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Hatice EPLİ

(Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun-Türkiye | Ondokuz Mayıs University, Samsun-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Fikret USLUCAN

(Giresun Üniversitesi, Giresun-Türkiye | Giresun University, Giresun -Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Harun Reşit BAĞCI

(Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun-Türkiye | Ondokuz Mayıs University, Samsun-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi M. Yasin TAŞKESENLIOĞLU

(Atatürk Üniversitesi, Erzurum-Türkiye | Ataturk University, Erzurum-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet DAĞLAR

(İğdir Üniversitesi, İğdir-Türkiye | Iğdir University, Iğdir-Turkey)

&

Dr. Öğr. Üyesi Ali İMAMOĞLU

(Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir-Türkiye | Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Nevşehir-Turkey)

İÇİNDEKİLER | CONTENTS

Araştırma Makaleleri | Research Articles

- [1]. Pınar TÜRKMEN BİRLİK. Richard Rorty’de Liberalizm ve Dil Arasındaki İlişki | **The Relationship Between Liberalism and Language in Richard Rorty**, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 1-12.
- [2]. Adem IŞIK. Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Çağı | **Assyrian Trade Colonies Era in Anatolia**, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 13-18.
- [3]. S. Atakan ALTINÖRS. Yeni Çağ Felsefesinde Duyulur Niteliklere İlişkin Dört Mukayese: Hobbes, Descartes, Locke ve Berkeley | **Four Comparisons on Sensible Qualities in Early Modern Philosophy: Hobbes, Descartes, Locke and Berkeley**, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 19-27.
- [4]. Derya ÇİNİ ŞİMŞEK. Yeni Dünya Düzeninde Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’nin Güney Kafkasya Politikası | **Turkey's South Caucasus Policy after the First World War in the New World Order**, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 28-43.
- [5]. Zeynep KANTARCI BİNGÖL. Nietzsche’deki Üstün İnsan Düşüncesinin Fikir Babası Olarak “Kallikles” | **“Callicles” as the Idea Father of the Superman Thought in Nietzsche**, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 44-56.
- [6]. Cem ÖZKURT. Bir Şerif Mardin ve Mübeccel Kiray Okuması: Yakın Tarihimize Toplumsal Değişmeler ve Modernleşme Periyotları | **A Reading of Şerif Mardin and Mübeccel Kiray: Social Changes and Modernization Periods in Our Recent History**, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 57-70.
- [7]. Eda H. TAN METREŞ. Zamansal ve Mekânsal Kesişmeler Odağında Bir Kiev Metni: “Beyaz Muhafız” | **A Kiev Text at the Focus of Temporal and Spatial Intersections: “The White Guard”**, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 71-80.
- [8]. Fatma ALTUN - Hikmet YAZICI. Rehber Öğretmenlerin Üstün Yetenekli Öğrencilere Sunulan Psikolojik Danışma ve Rehberlik Hizmetleri ile İlgili Görüşleri | **School Counselors’ Views on Psychological Counseling and Guidance Services Provided to Gifted Students**, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 81-106.
- [9]. Fatih YALÇIN. Bir Ekodistopya Olarak Tahsin Yücel’in Gökdelen Romanı | **Gokdelen Novel of Tahsin Yücel as an Eco-Distopia**, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 107-114.
- [10]. Yeşim IŞIK BAĞRIAÇIK. Meşrutiyet Dönemi İran Şiiri ve Şairleri | **Iranian Poetry and Poets during the Constitutional Revolution**, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 115-127.
- [11]. Mehmet Akif GÖZİTOK. Ahmed Hamdullâh Efendi’nin Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr İsimli Mecmûası | **Ahmed Hamdullâh Efendi’s Majmua Called Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr**, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 128-145.
- [12]. Şenay YANAR. Ekonomide Kurumsallaşmaya Örnek Olarak Safevi Devlet

Teşkilatında Baş Zarrablık ve Muayyerlik | As a Sample of Economic Institutionalization: Zarrab and Muayyar Under Safavid Government Administration, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 146-153.

[13]. İlder Kutlu HATİPOĞLU – Ali UZUN. **Melet Irmağı (Ordu) Orta ve Aşağı Çığırında Arazi Kullanımının Zamansal ve Mekânsal Değişimi (2002 – 2015) | Temporal and Spatial Change of Land Use in Middle and Lower Catchment of Melet River (Ordu) (2002 – 2015), *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 154-168.**

[14]. Şerif Can HATİPOĞLU – Muhammet BAHADIR. **Turnasuyu Havzası'nda (Ordu) Arazi Kullanımının Zamansal Değişimi | Temporal Changes of Land Use in the Turnasuyu Basin (Ordu), *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 169-188.**

[15]. Şefik MEMİŞ. **Unutulanları Hatırlamak için Yapılan Fuar: 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî (Osmanlı Genel Sergisi) | Exhibition to Remember What We Have Forgotten: 1863 Ottoman General Exhibition, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 189-214.**

[16]. Nasuha SUKAS. **M. Yasin Taşkesenlioğlu, *Tanzimat Döneminde Bir Reform Meclisi: Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât (1854-1861)*, TTK Yayınları, Ankara 2018, XXV+301 s. ISBN 978-975-16-3484-9 | M. Yasin Taşkesenlioğlu, *A Reform Assembly in the Tanzimat Period: Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât (1854-1861)*, TTK Publications, Ankara 2018, XXV+301 s. ISBN 978-975-16-3484-9, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 215-221.**

***Mavi Atlas* Hakkında | About *Mavi Atlas*, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 222-223.**

Yayın İlkeleri | Publication Principles, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 224-227.

Yazar Rehberi | Author Guidelines, *Mavi Atlas* 8(1)/2020: 228-234.

Makale Geliş | Received: 28.01.2020.
Makale Kabul | Accepted: 11.02.2020.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.681068

Pınar TÜRKMEN BİRLİK

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, İzmir-TÜRKİYE
Izmir Democracy University, Faculty of Science and Letters, Department of Philosophy, İzmir-TURKEY
ORCID: 0000-0003-1099-5737
pınar.turkmenbirlik@idu.edu.tr

Richard Rorty'de Liberalizm ve Dil Arasındaki İlişki

Öz

Richard Rorty, felsefeyi yaşamın içinde somut projeler üreten, pragmatizm ile karakterize edilmiş bir etkinlik olarak düşünür. Bu bakımdan geleneksel felsefe yapma tarzına karşı çıkararak felsefeyi bir eleştiri tekniğine indirir. Bu anlayışı doğrultusunda Rorty, politika felsefesinden politikaya doğru olan bir yönelimi izler. Geleneksel rasyonalist felsefenin hakikati temele alan kurucu etkinliğini reddederek, felsefenin hakikat ile olan bağını keser. Böylece Rorty liberal anlayışını pratik yönelimli bir teori olarak sunar. Rorty'nin liberal teorisinin temel amacı adil ve özgür bir toplum idealini gerçekleştirmek üzere birtakım pratik ölçütler geliştirmektir. Bu doğrultuda Rorty, liberal düşüncenin içerdiği değerlerin yeniden betimlenmeleri gerektiğini düşünür. Rorty için buna olanak tanıyan şey 'dil'in olumsuzluğu', yani onun yeniden biçimlendirilebilir olma özelliğidir. Özellikle yirminci yüzyılın sonlarında felsefe yapma ve dil anlayışlarında meydana gelen dönüşüm bunu olanaklı kılmış görünür. Dönemin bu özelliğini "dile dönüş" olarak ifade eden Rorty de, liberal teorisini dil ve felsefe yapma anlayışlarında meydana gelen bu dönüşüm aracılığıyla serimler. Rorty için, dilin bu yeniden biçimlendirilebilir olma özelliği, yeni betimlemelere olanak tanınmasıyla, insanların ortak olarak kabul edebilecekleri ölçütleri yeniden tesis ederek, toplumsal bağların yeniden yaratılması noktasında büyük önem taşır. Biz de çalışmamızda Rorty'nin liberal teorisinde dil unsurunun oynamış olduğu bu önemli rolü liberalizmin, felsefenin ve dil anlayışlarının tarihsel zemini üzerinden değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Liberalizm, Felsefe, Olumsuzluk, Dil, Yeniden Betimleme.

The Relationship Between Liberalism and Language in Richard Rorty

Abstract

Richard Rorty sees philosophy as an activity that generates concrete projects within life and that was characterized as pragmatism. In this respect, he opposes the traditional way of philosophizing and reduces philosophy to a technique of criticism. Accordingly, Rorty follows a trend from political philosophy to politics. He rejects the constituent effect of traditional rationalist philosophy which grounds on truth and cuts off the link between philosophy and truth. Thus, Rorty presents his liberal understanding as a theory of practical orientation. The fundamental objective of Rorty's liberal theory is to develop many criteria in order to realize the ideal of a fair and free society. Accordingly, Rorty thinks that the values which liberal thought encompasses should be described again. For him, the thing that allows this is the "contingency of language", that is, the characteristic of language's capability of recasting. In particular, the transformation that occurred in philosophizing and language understanding in the late 20th century seems to have made this possible. Rorty, too, who verbalizes this characteristic of the era as "linguistic turn", explicates his liberal theory through this transformation, which occurred in the understanding of philosophizing. For Rorty, this recasting feature of language is of great importance in terms of enabling novel descriptions which are vital regarding in re-establishing the criteria people can commonly accept and in re-generating social links. In this study, I will try to deal with this important role, which language plays in Rorty's liberal theory, through the historical background of liberalism, philosophy and language understandings.

Keywords: Liberalism, Philosophy, Contingency, Language, Re-description

Giriş

Richard Rorty yakın tarihte yitirdiğimiz (2007), ortaya koyduğu liberal teorisi kapsamında 20. yüzyılın politik sorunlarına çözümler sunmayı deneyen önemli bir düşünürdür. Rorty, geleneksel felsefe yapma tarzını yıkarak; terapi, ıslah etme, diyalog ve kültür eleştirilenliği gibi terimler kullanarak felsefeyi dil düzleminde bir anlamda eleştiri tekniğine indirgemektedir. Bu, Rorty’nin içinde yaşadığı yüzyılın sorunlarına çözümler üretebilmek adına; dilin olumsuzluk temeli üzerine kurulu gördüğü felsefeyi yaşamın içinde somut projeler üretebilen, pragmatizm ile karakterize edilmiş bir etkinlik olarak tasarlamak istemesinin bir sonucudur.

Geçtiğimiz yüzyıl eşitlik, adalet, demokrasi adına büyük mücadelelerin verildiği, bu bağlamda da ekonomik, politik ve düşünsel anlamda büyük çaplı dönüşümlerin yaşandığı önemli bir yüzyıldır. Denildiği gibi “her filozof kendi çağının çocuğudur” ve Rorty de şüphesiz bunlardan biridir. Rorty de kendi çağının sorunlarına çözümler üretmek isterken, bunu aynı zamanda ekonomik, politik ve düşünsel anlamda meydana gelen dönüşümlerin içerisinde, kendi liberal teorisi aracılığıyla yapmaktadır. Onun geleneksel felsefe yapma tarzına karşı çıkararak, rasyonalist felsefenin hakikati temele alan kurucu etkinliğini reddedip, felsefenin hakikatle olan bağını kesmesi, böylece liberal teorisini pratik yönelimli bir teori olarak sunması bu durumun en açık örneğidir.

Rorty’nin liberal teorisinin temel amacı, adil ve özgür bir toplum idealini gerçekleştirmek üzere birtakım pratik ölçütler geliştirmektir. Bu doğrultuda Rorty, liberal düşüncenin içerdiği değerlerin yeniden betimlenmeleri gerektiğini düşünür. Rorty için bunu olanaklı kılan şey, dil anlayışlarında meydana gelen dönüşümlerin felsefe etkinliğine politika üzerinden yeni bir alan açmış olmasıdır. Yirminci yüzyıl, gerek felsefedeki geleneksel problemleri gerekse de pratikte yaşanan toplumsal ve politik sorunları dilsel sorunlara dönüştürmesi ya da dil aracılığıyla çözülebilir sorunlar olarak görmesi bakımından dil üzerine yapılan çalışmaların önceki çağlarda yapılmış çalışmaları gölgede bıraktığı bir dönemdir (Altınörs 2003: 111-112). Altınörs’ün belirttiği gibi (2003: 111), genel linguistik teorisinin bağımsız bir bilim olarak kendini ortaya koyma girişimleri, semiotik üzerinde yürütülen çalışmaların çoğalmasa, fenomenoloji, hermeneutik, iletişim etiği ve analitik felsefenin özellikle dil felsefesinden faydalanır hâle gelmesi bu durumun önemli örnekleri olarak gösterilebilir. Yine Ian Hacking’in de (1975: 10), *Why Does Language Matter to Philosophy?* adlı önemli eserinde dil konusundaki bu muazzam bilinçlenmeyi, dönemin Batı felsefesinin ana yönelimi olarak görmek gerektiğini vurgulamaktadır. Felsefenin kendi öz imajında meydana gelen bu önemli değişim, on yedinci yüzyıl felsefesinin ana hatlarını çizen zihin, deneyim ve ide kavramlarından bir kopuşu ifade ederken, felsefenin bundan böyle daha çok sözcükler, cümleler ve anlam ile ilgili kendisine bir yol çizdiğini gösterdi. Böylece felsefe tarihinde Platon ve Aristoteles’ten bu yana hakikat iddiası temelinde baş gösteren epistemolojik açmazların dil zemini üzerinden yeni bir bakış açısıyla değerlendirilmeleri de mümkün oldu (Rorty 1967: 39). Başlangıç noktası itibari ile her türlü özcü ve temelci yaklaşımı reddeden dönemin dil anlayışları, epistemolojik zemindeki her türden hakikat iddiasını çürütmek ve reddetmekle işe başlamaları bakımından söz konusu epistemolojik açmazların sadece dil dolayımındaki boyutları ile değerlendirilmesi gerektiğini savundular. Bu bakımdan hem felsefedeki geleneksel problemlerin dilsel sorunlara dönüştürülmesi hem de yaşanan politik ve toplumsal sorunların dil bağlamından hareketle yeniden gözden geçirilmesi gecikmedi Rorty’nin de, yirminci yüzyılda dil konusunda yaşanan bu önemli hareketliliği “dile dönüş” (linguistic turn) olarak ifade ettiği görülür. Rorty’nin ifade ettiği bu dile dönüş, felsefenin yirminci yüzyıldan bugüne dek yüklenmekte olduğu hem misyonuna hem de işlevsellik alanına işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir.

Bu dönemin dil anlayışlarında ortaya atılan en önemli tezlerden biri kuşkusuz dilin “olumsallığına”, yani onun yeniden biçimlendirilebilir olma özelliğine ilişkin olanıdır. Dile ilişkin bu önemli tezi benimseyen Rorty de, liberal teorisindeki kavramları yeniden şekillendirmek üzere yola koyulur. Özellikle yirminci yüzyılın sonlarına doğru postmodernizmin de etkisiyle dil anlayışlarında

meydana gelen dönüşüm bunu olanaklı kılmış görünür. Postmodernizmin yapı-çözümle olarak ortaya koyduğu felsefi anlayışın en önemli temsilcilerinden biri olan Derrida’nın “felsefe dildir” tezini kendi pragmatist tutumuyla bir araya getiren Rorty, liberal teorisini ortaya koymada kendisine yeni bir yol çizmiş olur. Felsefe yapmanın yeni bir imkanını sunan dilin olumsuzluğu tezi, yani yeniden biçimlendirilebilir olma özelliği Rorty’de yeni betimlemeler aracılığıyla toplumsal bağları yeniden tesis etme konusunda böylece önemli bir görev üstlenmiş olur.

1. Rorty’nin Liberal Teorisinde Dilin Rolü

Ortaya koyduğu liberal teoriden önce 1960’ların sonlarına doğru öncelikle bilim felsefesi alanında adını duyuran Rorty, dil felsefesi ve mantık alanında da önemli çalışmalara imza atmış bir düşünürdür. Bu çalışmaları doğrultusunda Rorty, felsefi eleştirilerinin merkezine “Kartezyen düalizmi” ve “transandantal argümanların epistemolojik statüleri” başta olmak üzere, “Kartezyen-lockeçu-kantçı gelenek” olarak adlandırdığı geleneğin epistemolojik açmazlarını yerleştirmiştir (Müftüoğlu 2001: 116). Bu eleştirilerin temelinde Rorty’nin, hem Amerikan analitik felsefe geleneğinin, hem de Avrupa kökenli fenomenolojik felsefenin bu söz konusu felsefelerden derin bir şekilde etkilenmiş olduğunu görmüş olması yatmaktadır. Özellikle yirminci yüzyılın başlarında ortaya çıkan pozitivismi Kartezyen-lockeçu-kantçı geleneğin bir açılımı olarak gören Rorty’nin, bu pozitivismi aynı zamanda anglo-sakson felsefe geleneğini belirleyen ana etmen olarak konumlamakta olduğu görülür.

Rorty, felsefi eleştirilerinin merkezine aldığı en önemli konulardan biri olan pozitivismin, felsefe açısından önemli sonuçlara yol açtığı kanaatinde. Felsefeyi bilimselleştirme idealinde olan pozitivism Rorty’ye göre, felsefenin taşıdığı hakikat iddiasının altının doldurulamadığını açıkça göstermektedir. Bunun bir sonucu olarak da felsefe kesin sonuçlar vermektense uzak bir etkinlik olarak gittikçe hayatın dışına itilmektedir. Doğa bilimlerindeki gelişmelerin de etkisiyle yirminci yüzyılda pozitivismin ulaştığı son nokta olarak gördüğü bu duruma karşı çıkan Rorty (1980: 5-6), felsefenin bilimselleşme uğruna, özellikle politik yaşamın kendisinde görülen sorunlara yanıt aramaktan uzaklaştığına ve arayanların da küçümsendiği bir etkinlik hâlini almaya başladığına önemle dikkat çekmektedir.

Öte yandan, her türden temelci ve özcü felsefe anlayışlarının da mevcut sorunlara çözüm üretmekten uzak kalarak, sadece eski ve güncelliğini kaybetmiş sorunlarla uğraştıklarına işaret eden Rorty, bu noktada toplumun güncel sorunlarına liberalizmin temel kavramları çerçevesinde pratik çözümler üretebileceği yeni bir felsefe anlayışıyla ortaya çıkmak gerektiğini düşünmüştür.

Bu düşüncesi doğrultusunda Rorty’nin genel olarak etkilendiği ve incelediği düşünürler arasında Heidegger, Nietzsche, Hegel, Wittgenstein ve Husserl sayılabilirken, Amerikan pragmatizmi üzerine olan çalışmalarında da özellikle John Dewey ve William James’ten etkilendiği söylenebilir. Bu düşünürlerden özellikle de Wittgenstein, Heidegger ve Dewey kantçı anlayışın felsefeye yüklediği “kurucu” olma misyonunu kırarak önemli düşünürler olarak Rorty’ye bu çerçevede yol göstermiş görünürler. Nitekim bu üç düşünürün de ortak noktası, kapsamlı sistem felsefelerinden uzak kalarak, onların tehlikeleri konusunda önemli uyarılarda bulunmuş olmalarıdır. Rorty’nin *Philosophy and The Mirror of Nature*’daki ifadeleri ile (1980: 5-6) bu üç filozofta da felsefe, “kurucu olmaktan ziyade terapötik, sistematik olmaktan ziyade ıslah edici olan okuyucuya yeni bir felsefi program sağlamaktan çok kendisini felsefe yapmaya motive eden şeyleri oluşturmasını sağlamak amacıyla yönelik” bir etkinlik olarak kendini göstermektedir. Bu ifadelerle dayanarak Rorty’nin analitik felsefe üzerinden yaptığı epistemolojik eleştirileri bir adım öteye taşıyarak, felsefenin geneline yönelik bir eleştiri hâline getirmeye başladığı söylenebilir. Nitekim Müftüoğlu’na (2001: 118) göre de, Rorty’nin analitik felsefe geleneğinden edindiği tüm kazanımları, geleneksel felsefeyi eleştirmek için kullandığını ve hatta giderek geleneksel felsefe yapma tarzını yıkararak yeni bir felsefe yapma tarzını önerirken de kullandığını söylemek mümkündür. Böylece Rorty bu düşünürlerin de etkisiyle, kapsamlı felsefe anlayışlarının artık sonuç üretmediğini düşünerek, geleneksel felsefe

yapma tarzından uzaklaşmıştır. Felsefe Rorty için bundan böyle, diyalog, kültür eleştirilenliği, terapi ve ıslah etme gibi terimler ile açıklanmaya daha uygun bir etkinlik olarak tasarlanır. Peki nasıl?

Bu noktada Rorty’nin felsefeyi eleştiri tekniğine indirgeyen tutumunun nedenlerini iyi anlamak gerekir. Rorty, geleneksel felsefe yapma tarzından uzaklaşırken, temelde onun yaşamın tüm alanları hakkında belli ve sabit bir hakikat iddiası ile konuşmakta olan “kurucu” olma özelliğine karşı çıkmaktadır. Rorty, yukarıda ifade edilmeye çalışılan tarihsel zemini iyi analiz eden bir düşünür olarak, felsefenin kurucu olma ve kapsamlılık misyonunun artık yaşanan toplumsal sorunlar karşısında çözüm üretmekten uzak kaldığını görmektedir. Özellikle geleneksel felsefe eleştirisine ve onun yapı-çözümüne yer verdiği *Philosophy and The Mirror of Nature* adlı eserinde Rorty, geleneksel felsefe anlayışının özellikle politik boyutta, yaşanan entelektüel ve pratik sorunlara çözüm üretemeyen yapısı dolayısıyla tüm işlevselliğini yitirdiği sonucuna varmıştır. Bundan dolayı Rorty’nin, yirminci yüzyılın toplumsal yapısının sorunlarını çözmek üzere felsefenin, somut projeler ortaya koymak durumunda olduğunu belirterek, dönemin özellikle de epistemolojik açmazlarının üstesinden gelecek tek felsefi yaklaşımın pragmatizm olduğunu vurguladığı görülür (1982: xiii-xvii).

Somut projeler ortaya koyma düşüncesi çerçevesinde Rorty’nin modern bilime yönelttiği eleştirilerden en önemlisi, onun akıl ve dil etmenlerini göz ardı etmesine yöneliktir. Çünkü modern bilim bunu yapmakla; tamamen bağımsız ve orada dışarıda bulunan bir hakikatin kendisini kovalamakta ve böylece de insanı tüm olasılıklarından arındırılmış saf bir bilgi öznesi olarak konumlamakta ısrarcı davranmaktaydı. Rorty (1991: 35-45), bu hususta modern bilimin yapması gereken şeyi, “bu söz konusu varlığı ispat edilemeyen hakikatin kendisini aramaktansa, insanlara toplumsal hayatta karşılaştıkları zorlukların üstesinden gelebilmek adına birtakım eylem alışkanlıkları kazandırmak” olarak ifade eder. Bu bakımdan Rorty’nin ortaya koyacağı liberal düşüncelerinin temelinde, bilim eleştirisinin üzerine yükseltildiği olumsuzluk anlayışının epistemolojik analizi bulunur. Rorty bu bağlamda hem epistemolojik düzlemde bilim eleştirisi ile elde ettiği olumsuzluğu, hem de dil de gördüğü ve onun dolayısıyla hayatın her alanına sindiğini ifade ettiği olumsuzluğu, epistemolojik ve toplumsal nitelikleri bağlamında liberal teorisinin çıkış noktası olarak belirler.

Öte yandan; ayrıca Rorty de pek çok çağdaş gibi, dönemin problemlerinin üstesinden gelecek tek yaklaşım tarzının pragmatizmin yeniden yorumlanacağı postmodern bir liberalizm anlayışından geçmekte olduğunu düşünmektedir. Ona göre de, mevcut liberal toplumlar sahip oldukları kurumlar ile kendi problemlerinin üstesinden gelebilecek bir yapıya sahiptir. Bu bakımdan Rorty, Batı toplumlarının politik konjektürde, liberalizmin ortaya koyduğu modern devlet anlayışı ile zaten varabilecekleri son noktaya ve en uygun ortama ulaştıklarını düşünmektedir.

Bu noktada önemli olan, Rorty’nin ortaya koyacağı liberal teorisinin nasıl bir farklılık taşımakta olduğudur. Öncelikle belirtilmesi gerekir ki, Rorty’nin yeni bir politika felsefesi anlayışı ortaya koyma gibi bir niyeti yoktur. Onun temel amacı, içinde yaşadığı çağdaş Amerikan liberalizm anlayışına, yukarıda ifade bulan bilimcilik eleştiriden hareketle ortaya koyduğu kavramlarla yeni bir temellendirme ve savunma alanı açabilmektir.

Bu amacı doğrultusunda Rorty de, anglo-sakson felsefe geleneğine uyarak politik anlayışını epistemolojik bir analiz ile ortaya koymaya girişmiştir. Rorty böylece öncelikle, insanın sahip olduğu yetileri epistemolojik bir düzlemde ele alarak, ortak nesnel ölçütlerin ve mutlak bilginin imkansızlığını ortaya koymuştur. Rorty’nin bu epistemolojik analizinin en önemli sonucu şüphesiz ki *olumsallık* olmuştur. Nitekim, Rorty böylece elde ettiği *olumsallık* anlayışını bir sonraki çalışmalarında birlikte, modern kültür eleştirisi dolayımında felsefe, sanat, bilim, ahlak ve politika gibi kültürün tüm alanlarına taşımıştır.

Ancak bu noktada dikkat çekilmesi gereken husus, Rorty’nin olumsuzluk anlayışını bu alanlara taşırken metodolojik bir yöntem olarak “dile dönüşten” faydalanmış olmasıdır. Yukarıda ifade bulduğu gibi, dil alanında yapılan geniş çaplı araştırmalar ile Rorty’nin dil üzerine yaptığı kendi

çalışmaları doğrultusunda tüm bu kültürel alanların kurucu unsurunun dil olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Böylece bir sonraki adımla birlikte kültürün kurucu unsuru olarak dilin, Rorty’de kendi dolayımından geçmek durumunda kalan felsefe, sanat, ahlak ve politika gibi diğer tüm kültürel alanlara kendi olumsallık karakteristiğini yansıtacak olması oldukça anlamlıdır. Bu bağlamda Rorty’nin liberal teorisinin nasıl şekilleneceğini daha iyi anlayabilmek üzere öncelikle, onun genel olarak dil konusuna yaklaşımını ve dildeki olumsallık kavramına bakışını ele almak gerekmektedir.

1. 1. Rorty’nin Dile Yaklaşımı

Rorty’nin son derece güçlü ve sağlam bir epistemolojik zemin üzerinden yürüttüğü analizlerinin en önemli çıkarımı “olumsallık” olmuştur. Rorty’nin çıkarımları doğrultusunda dilin olumsallığına dair yapmış olduğu analizi de, onun hem kendimizi hem de içinde bulunduğumuz toplumsal bağları yeniden yaratabileceğimiz tek aletin dil olduğunu ortaya koyması açısından oldukça değerlidir (Müftüoğlu 2001: 131). Dilin olumsallığının Rorty’e tanıdığı en büyük imkân şüphesiz ki, bireysel kimliklerin ve toplumsal yapının yeniden biçimlendirilebilmeye uygun hâle getirilmiş olmasıdır.

Rorty’nin, olumsallık kavramı temelinde öncelikli olarak aydınlanmacı rasyonalizme karşı çıktığı görülür. Rorty, bu karşı çıkışında pratik alanın da olumsallık alanı olduğunu ileri sürer. Aydınlanma rasyonalizminin yirminci yüzyıl itibarıyla itibarını kaybettiğine dikkat çeken Rorty, öncelikle bu rasyonalizme karakteristiğini veren *hakikat* ile temellendirilebilirlik arasındaki bağlantının kesilmesi gerektiğini düşünür. Bu bağlamda Rorty’nin temelde; hakikatle ilişkilendirilmemiş doğrunun ve doğru bilginin ne olduğu sorularıyla ilgilendiği görülür. Akdemir’in de (2013: 33) ifade ettiği gibi Rorty, hakikati devreden çıkarmaya karar verdiği an, “bilginin doğruluğunun nasıl teyit edilebileceği ve onun ölçütünün ne olması gerektiği” sorularıyla karşı karşıya kalmıştır. Tüm bu soruların yanıtlarının peşine düşen Rorty, zihin ve gerçeklik arasında kurulan, zihnin gerçekliği yansıttığı tezinin hatalı olduğu sonucuna varır.

Rorty’nin bu sonuca varmasında etkili olan en önemli düşünürlerden biri şüphesiz ki Donald Davidson’dır. Davidson’ın görüşlerinden esinlenen Rorty de “yaratılıştan gelen doğa” düşüncesini reddederek, onun yerine dilin olumsallığı düşüncesini geçirmeye çalışmıştır. Dilin *olumsallığı* tezi bir kez kabul edildikten sonra, doğruluk denilen şeyin, insan yaratımı bir şey olduğu, yani onun öznenin bağımsız olan bir şey değil, fakat öznelere arası olan *dilsel bir uzlaşımın* sonucu olan bir şey olduğu tezi de kendini doğrudan ortaya koymuş olur. O hâlde Rorty’e göre de; doğruluktan söz etmenin tek yolu insanlar arasındaki etkileşimi mümkün kılan ve insan zihninin en önemli başarısı olan *dil*’den geçmek durumundadır.

Rorty, dilin kurulması aşaması için de öznenin dışında belirleyici başka bir nesnel ölçütün mevcudiyetini kabul etmez. Rorty böylece dil anlayışını, epistemolojik ve metafizik temellerden de uzak tutmuş olur. Rorty’e göre artık yapılması gereken, eski argümanlara karşı yeni argümanlar ortaya koymak değil, bunun yerine yeniden biçimlendirilen sözcük dağarcıklarının eskisinden daha cazip olduğunu göstermeye çalışmaktır. Bu bağlamda Rorty için, “dil kullanımı” yani “dil oyunları” seçimimiz büyük önem taşır. Rorty’e göre, bu seçimimiz ne salt olarak keyfi unsurlara ne de katı rasyonel ölçütlere dayanır (Akdemir 2013: 39). Rorty pragmatist tutumu çerçevesinde dilsel seçimlerimizi belirleyen şeyi, tamamıyla sözcüklerin kullanışlılıklarıyla, yani sorunlarımızı çözmemizde işimize ne kadar yaradıkları konusu kapsamında ele alır.

Öte yandan Rorty, dilin araçsal kavranılışına da karşı çıkarak, onun temsilin veya dışavurumun bir aracı olmadığını altını çizer. Dili araçsallaştıran kavrayışlar Rorty’e göre, insanın metafizik özünü dışavurumlarıyla, onu yeniden bir zorunluluk örgüsü içerisindeki metafizik idealizme hapsetmiş olur. Rorty (1989: 10), özne ve nesne arasındaki gerilimli ilişkinin, idealizmin dili araçsallaştıran yapısından kaynaklandığı görüşündedir. Dolayısıyla da Rorty için bu gerilimden kurtulmanın tek yolu, dili araçsallıktan kurtarmaktır. Rorty bu bağlamda dili niyetsellik, hakikat, gönderme gibi belli terimlerle ele alma çabası taşıyan indirgemeci anlayışlardan ve insanı

yaratan/ortaya koyan bir şey olarak kutsallaştırma eğilimindeki yayılmacı anlayışlardan uzak durulması gerektiği düşüncesini taşır. Rorty bu görüşten hareketle dili, yeni imkanlar sunan alternatif aletler gibi kavramak gerektiğini düşünür. Aksi takdirde tüm sözcük dağarcıklarından vazgeçilebilir veya onlar diğer sözcük dağarcıklarına indirgenebilir ya da daha büyük bir sözcük dağarcığı içerisinde diğerleriyle birleştirilebilir (Müftüoğlu 2001: 134). Böylece Rorty için dil, ne başka bir şeyin temsilcisi ya da göstergesidir ne de ardında kendisini belirleyen temel bir ölçütü ya da unsuru barındırmaktadır. Görülmektedir ki Rorty için dil, olumsuzluk karakterinin yanı sıra, aynı zamanda belli bir sözcük dağarcığının kullanılmasının işaretini veren bir flamadır da. Bu bakımdan Rorty’nin anlayışı doğrultusunda hem zihin hem de dil, diğer şeyler arasında bir şey hâline gelerek doğallaşır.

Rorty (1989: 16) bu dil anlayışı kapsamında dilin gelişim sürecini, bir yandan nöroloji ve buna bağlı olarak da evrim biyolojisi ile anlamak gerektiğini düşünürken, bir yandan da mevcut sözcük dağarcıklarının gelişimi ve birbirlerinin yerini almalarından kaynaklı olarak bu gelişimi metaforun tarihi olan düşünce tarihinden hareketle ele almak gerektiğini savunur. Rorty’nin dilin olumsuzluk karakterini de göz önünde tutarak, onun gelişimine yönelik yapmış olduğu bu ikinci açıklamanın, hem zihnin mutlak egemenliğinin bir kenara bırakılması hem de modern ilerleme idesinin terk edilmesi gibi önemli sonuçları olmuştur. Rorty’nin bu dil anlayışı ile birlikte ilerlemeci olmayan metaforik bir tarih anlayışı ile karşı karşıya da kaldığımızda, artık dili ve dolayısıyla da bütün bir düşünce tarihini birbirinin yerini alan, birbirlerinin üzerinde yükselen sözcük dağarcıklarının bir tortusu olarak görmek gerekir. Rorty (1989: 135), “eski metaforlar sürekli olarak literalliğin içinde ölüp gider ve sonra yeni metaforların bir platformu ve foyası olarak hizmet eder ve bu analogi dilimizi, yani dilin dolayımındaki yirminci yüzyıl Avrupa’sının bilim ve kültürünü, bir sürü saf olumsuzluğun bir sonucu olarak düşünmemizi sağlar” demektedir. Rorty’e göre, bilimsel devrimleri doğanın özsel doğasına dair iç görüler olarak değil de, “doğanın metaforik yeniden betimlemeleri” olarak düşünmek daha doğru bir yaklaşımdır.

Tüm bu açıklamalar doğrultusunda Rorty’de “felsefenin dil olduğu”, filozofların yeni sözcük dağarcığı metaforları ortaya koyan ve geliştiren kişiler oldukları ve bundan ötürü de aslında onların dünyayı yeniden betimlemede yeni imkanlar sundukları görüşü ile kendisini bir kez daha doğrulamış görünür. Nitekim, Rorty için tarih, filozofların tarih boyunca önermiş oldukları metaforlarla dolu dilin tarihidir. Bakıldığında, başlangıç itibarı ile filozofa göre olmaları ve bu bakımdan da nesnel ve ortak bir sözcük değeri taşımaları da, onların zamanla nesnel hâle geldikleri, dolayısıyla metafor olma özelliğini yitirerek öldükleri belirtilebilir. İşte Rorty de bu ölü metaforların, diğer ölü metaforlarla birleşmeleri suretiyle tarihte kendine özgü bir katman oluşturduğunu düşünür. Dahası Rorty’e göre, her yeni gelen metafor bu katmanla arasında herhangi bir organik bağ bulunmamasına rağmen, mutlaka bir önceki katmanın üzerine oturur. Bu söz konusu metaforların arasında herhangi bir organik bağ bulunmaksızın tarihte birbirlerinin yerini almaları Rorty için, dilin olumsuzluk karakterinin tarih sahnesine kendi karakteristiğini yansıtırma şeklidir.

Bu konu kapsamında Rorty’nin, Davidson’ın galileici ve aristotelesçi sözcük dağarcığı arasında yaptığı karşılaştırmayı önemseydiği görülür. Rorty’e göre (1989: 19), Davidson’ın Galilei’nin belli amaçları doğrultusunda daha önce ortaya konulmuş olan bir aracı tesadüfen bulduğunu ifade etmesi önemlidir. Çünkü bir kez galileici sözcük dağarcığı ile ne yapılabileceği anlaşıldıktan sonra, hiç kimse aristotelesçi bir sözcük dağarcığı ve onunla geçmişte ne yapılmış olduğu ile pek de ilgilenmiş görünmez. Rorty’nin Davidson’ın yaptığı bu karşılaştırmayı önemsemesinin nedeni, onun gerek bilimsel devrimleri, gerekse de felsefi ve sanatsal yaratımları, tarihte *tesadüfen* ortaya çıkmış yeni sözcük dağarcıklarının yaratılması olarak görmüş olmasıdır. Bu bakımdan Rorty’nin liberal teorisini serimlerken, bu teorisinin sözcük dağarcığının sadece ne kadar *cazip* bir sözcük dağarcığı, yani ne kadar *işlevsel* ve *sorun çözücü* olduğuna dair açıklamalar üzerinden ortaya koyması da oldukça anlaşılmalıdır.

Analitik ve pragmatist yaklaşımların ana ilgilerinin özellikle yirminci yüzyılla birlikte deneyim, gözlemsel raporlar ve verili niteliklerden, sözcük dağarcıklarına, yeniden tanımlama ve hayatımızın neredeyse tüm alanlarının dilsel olarak kuşatıldığının gösterilmesi amacına doğru değişmekte olduğu yukarıda ifade bulmuştu. Rorty de bu analitik ve pragmatist felsefenin önemli bir temsilcisi olarak, kendi amacına uygun bir şekilde bu değişimi benimsemiş ve geliştirmek için çaba vermiş görünür. Rorty yirminci yüzyılda felsefenin dil konusuna yönelttiği ilgiyi genel hâliyle “dile dönüş” (linguistic turn) terimi ile ifade eder. Dile dönüş hareketine yönelik ilk düşüncelerini 1967’de felsefe yapmanın yeni yollarının ne olduğuna yönelik araştırmalarını derlediği *The Linguistic Turn* adlı eserinde ortaya koysa da Rorty’nin, bu konuyla ilgili daha kapsamlı düşüncelerine 1979’da yayınladığı *Philosophy and Mirror of Nature* adlı kitabında yer verdiği görülür. Bizim için bu noktada önemli olan, Rorty’nin “dile dönüş” ifadesinin kendi liberal teorisi açısından nasıl değerlendirilebileceğidir. Tarihsel zemin üzerinden bakmaya çalıştığımız pragmatist liberal teorilerin genel karakteristiği ve dil düzleminde ortaya konulan çalışmaların nitelik ve nicelikleri bağlamında konuya baktığımızda, Koopman’ın (2011: 62-63), Rorty’nin ortaya koyduğu “dile dönüş” hareketinin hem kendisi için hem de diğer gelişmeler açısından, geniş anlamında *metodolojik bir yöntem* olarak dikkate alınması gerektiği yönündeki ileri sürümünü kabul etmenin doğru bir yaklaşım tarzı olacağı düşüncesindeyiz. Koopman (2011: 62), Rorty’nin ortaya koyduğu dile dönüş fikrini, felsefenin kendi araştırma konuları olan toplumsal sorunların çözümü ile ilgili eylem, kavram ve analizlerin incelenmesinde sağlayabileceği katkılar hususunda ele almak gerektiğini düşünür. Rorty bu eserlerinde dil felsefesini hiçbir zaman, karmaşık olan problemlerimizi basit hâle getirmenin ve onları çözenin bir yolu olarak ele almaz. Ayrıca diğer eserlerine bakılacak olduğunda, onun özel bir araştırma konusu olarak dilsel analizlerin kendisine başvurduğu da söylenemez. Dolayısıyla Koopman (2011: 63), Rorty’nin dile dönüş fikrini, bir başka ifade ile de onun dili ele alış tarzını, daha çok meta-felsefe (metaphilosophy) alanında önemli sonuçlara varacak dilsel bir yaklaşım tarzı olarak düşünmemiz gerektiği konusunda ısrarcıdır. Bu bağlamda Rorty’nin, Platon ve Aristoteles’ten bu yana felsefede baş göstermiş olan epistemolojik problemlerin kendisine çözüm aramaktansa onların farklı bir gözle değerlendirilmelerini sağlayan yaklaşımın kendisine *dilsel dönüşüm* olarak işaret etmesi oldukça anlaşılırdır (2011: 63). Rorty’nin dilsel dönüşüm fikrini ileri sürdüğü noktalarda, ısrarla sorduğu bu temel soru, söz konusu bu yeni yaklaşımın temel karakteristiğini de ortaya koyar niteliktedir: “Bir şeyin felsefi analizinin ortaya konulması gerektiğinde, niçin bu şey hakkında nasıl konuştuğumuz konusu atlanır?” Rorty için, herhangi bir konudaki felsefi refleksiyonun kendisi, onu nasıl konuştuğumuz konusundan bağımsız değildir ve temelde aslında tam da onun kendisine ilişkindir. Yukarıda da ifade bulduğu gibi, tüm bir düşünce tarihi de zaten bundan ötürü sadece felsefi refleksiyona konu olmuş şeylerin birbirinden farklı sözcük dağarcıkları ile karşımızda duruyor olması bakımından ele alınmaktadır.

Bu çerçevede Rorty de (1967: 39), yaşadığı dönemin özellikle son otuz senesine mal edilmesi gereken en önemli olayını dil konusuna verilen ağırlıkta, yani dile dönüşte değil fakat, onun felsefe tarihinin başlangıcından itibaren önümüzde bulduğumuz epistemolojik güçlüklerle farklı bir yaklaşım tarzı sunan yapısında aramak gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu da onun dile dönüş düşüncesinin, temelde metodolojik bir yöntem olarak ele alınması gerektiği yönündeki iddiayı güçlendirmektedir. Rorty’nin, hakikat ile olan bağının kesilmesinden sonra felsefenin ilerlemesinin ve işlevselliğinin tek yolu olarak dile dönüşe işaret etmesi bir yöntem olarak da oldukça anlaşılırdır. Tüm bir düşünce tarihini dilin dolayımındaki olumsuzlukların tarihi olarak gördükten sonra, Rorty’nin liberal teorisini dile dönerek yeni betimlemeler ve sözcük dağarcıkları kapsamında ortaya koymaktan başka şansı da kalmamış görünür. Dolayısıyla onun liberal teorisini dile dönüş düşüncesinin yönetsel bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Buna ek olarak, Rorty’nin liberal teorisini ortaya koyarken kullandığı sözcük dağarcığının da ayrıca dil ile özel bir ilişki içerisinde olduğu da dikkatten kaçmamalıdır.

1.2. Rorty’nin Liberal Teorisinde İronist ve Dil

Gelinen noktada Rorty’nin liberal teorisine ilişkin onun toplumsal bağları yeniden tesis etme arzusunda olan, bu bakımdan da pratik yönelimli bir proje olarak ortaya çıktığı görünürlük kazanmıştır. Toplumun mevcut sorunlarını çözüme ulaştırma gayreti çerçevesinde Rorty’nin ortaya koyduğu bu liberal teorinin nasıl bir toplumsal bağ, eş deyişle nasıl bir liberal kültür önermekte olduğunu anlamak, onun liberal teorisinde dil unsurunun oynadığı rolü anlamak açısından da önemlidir.

Rorty’nin kendi amacı doğrultusunda teorisinde yer verdiği “Liberal bir kültür nasıl tesis edilebilir?” sorusunun yanıtı, *ironi* kavramına dayanılarak tesis edilebilir şeklindedir. Felsefenin hakikat ile bağı kesildikten sonra, sorunların çözümü için de referans alınan hakikatin aslında olmadığını ortaya konulmasıyla birlikte, bireyin tüm varoluş biçimlerinin de olumsal olduğu ifade bulmuştu. Bu bakımdan Rorty, tüm varoluş biçimleri olumsal olan bireyin liberal bir kültür yaratması için sahip olması gereken özelliğine *ironik tavır* olarak işaret eder. Bu ironik tavrın kendisi Rorty’nin teorisinde, bireyin her ne kadar temel arzu ve inançlarını rasyonel olarak kanıtlayıp temellendirememesine ve bu bakımdan da onların olumsallığını kabul etmesine rağmen, bu istek ve arzuları yine de gerçekleştirmek istemesi noktasında harekete geçirici bir tutum olarak ortaya çıkar. Rorty bu ironik tavra sahip bireyi kendi teorisinde, *ironist* olarak adlandırır. Rorty’nin liberal teorisinin kahramanı olarak gösterdiği liberal ironistin bu ironik tavrını, bu liberal toplumda yaşayan tüm bireyler için genel bir tutum olarak belirlediği görülür. Rorty’e göre onların bu ironik tavrı sergileme konusundaki ortak tutumları sadece, bu ironik tavrı sergileme düzeyi ve şekilleri bakımından bir farklılık gösterir. Bu söz konusu ironik tavrın ortaya konulma düzey ve şekillerinin farklılık göstermesi, bu tavrın temelinde, bireyin kendi sözcük dağarcığının bulunmasıyla ilgilidir. Bu nokta Rorty’nin liberal teorisinin kahramanı olarak ortaya çıkan ironist’in, dile yönelik özel bir tutum ve bilinç içerisinde olduğunu da ortaya koymasından oldukça önemlidir.

Rorty, ironist bireyin hem kendisinin yaşam öyküsünü betimliyor olduğu hem de kendi duygu ve düşüncelerini diğerlerine iletme için kullandığı sözcük dağarcığına “nihai sözcük dağarcığı” adını verir. “Nihai sözcük dağarcığı” teriminde Rorty’nin “nihai” sözcüğü ile anlatmak istediği şey, sözcüklerin kullanımındaki kuşkulu durumların kullanıcılarına yardımcı olmak veya avantaj sağlamak üzere, döngüsel olmayan herhangi bir argümana sahip olunmasa da ifade edilmesi durumuna karşılık gelmektedir. Rorty, bireyin hayatı boyunca kullandığı bu nihai sözcük dağarcıklarının bir bölümünün her yerde hazır olarak bekleyen “doğru”, “iyi”, “güzel” ve “haklı” gibi ince ve esnek terimlerden oluştuğuna, bir bölümünün de “devrim”, “İsa” ve “mesleki standartlar” gibi daha yoğun ve dar kapsamlı terimlerden oluştuğuna işaret eder. Bu bağlamda Rorty, bireyin hayatı boyunca bu yoğun ve dar kapsamlı olarak belirlediği terimlerin kendisinden daha fazla yararlanmakta olduğunu düşünür. Rorty (1989: 73), bu tespiti doğrultusunda ironisti, diğerleriyle girdiği etkileşimde onların kabul ettiği nihai sözcük dağarcıklarından etkilenmiş olabileceğini kabul ederek, kendisinin de hâlihazırda kullanmakta olduğu sözcük dağarcığından şüphe duyan, hatta bu sözcük dağarcıklarıyla kurduğu argümanların da bundan ötürü kuşkulu duruma düştüğünün farkında olan ve dolayısıyla da kendi sözcük dağarcıklarıyla ortaya koyacağı kendi felsefe anlayışının da diğerlerinin ortaya koyduklarından sadece kendi sözcük dağarcığını kullanması, yani kendi gerçekliğine uygunluğu ölçüsünde farklılaştığını bilen birey olarak tanımlar. Rorty (1989: 73), bu tanıma uygun olarak felsefe yapan ironistin, kullandığı sözcük dağarcığını belirleyen şeyin kesinlikle yansız ve evrensel bir meta-sözcük dağarcığı ya da önceki seçimlerin yanlışlığını ortaya koymaya elverişli olacak sözcük dağarcıklarıyla ilişkili olmadığına vurgu yaparak, bu seçiminin basit bir şekilde sadece yeni sözcük dağarcığının eskisine oranla daha kullanışlı olmasıyla ilgili olduğunu ifade eder. Bu bakımdan ironist Rorty’e göre, bir şeyin hem yeniden betimlenebileceğinin farkında olan, hem de kendi sözcük dağarcığının seçiminde herhangi bir nesnel ölçütün bulunmadığının farkında olan kişidir. Dolayısıyla onlar ayrıca, kendilerini betimlerken kullandıkları terimlerin sabit olmayıp değişmeye açık olduklarının farkında

olduklarından, kendi benliklerinin olumsuzluğunu ve kırılmasını da kabul eden bireyler olarak karşımızdadır.

Rorty'nin bizlere burada çizmekte olduğu ironist profili açıktır ki, başta dilin ve buna bağlı olarak da kendi benliğinin ve vicdanının olumsuzluğunu kabul eden bir birey anlayışına dayanmaktadır. Rorty'e göre bu birey bir de liberal olduğunda, dile yönelik bu farkındalıkları doğrultusunda aynı zamanda zulmün, yani herhangi bir konuda kendi düşündüğünün gerçekliğe en uygun ve doğru olduğunu düşünerek bunu karşıya her türlü yola başvurmak kaydıyla kabul ettirmeye çalışmanın, kendisinin yapabileceği en kötü şey olacağını bilincinde olan kişiye karşılık gelmektedir.

Rorty'nin bu noktada ironi ve sağduyu arasında kurduğu karşıtlık ilişkisinin temelinde dilin bilinçli ve bilinçsiz bir şekilde kullanılması durumuna karşılık geldiği görülür. Liberal kültürü ironi temelinde kurulmuş bir kültür olarak düşünen Rorty, sağduyu kültürü üzerine kurulu bir toplum idealini reddeder. Çünkü ona göre, sağduyu üzerine kurulu toplumlarda, alışkanlıklar temelinde, bilindik nihai sözcük dağarcığı bilinçsizce kullanılarak betimlemeler yapılır. Burada dilin asıl amacının iletişim olduğu açıktır; ancak bu dil daha baştan verili olanı kabul etme eğiliminde olan bir dil olduğundan sorgulama yapmaya uygun bir dil değildir. Dolayısıyla özellikle felsefi bir sorgulamanın talep ettiği unsurları da içerisinde barındırmaz. Rorty için, sağduyuya dayalı bir toplumda nihai sözcük dağarcığına bağlı bir kimse ile girilen konuşma kaçınılmaz bir biçimde sokratik bir diyalog hâlini alır. Bu bakımdan Rorty, sokratik bir diyalogda nihai sözcük dağarcığı ile konuşma eğilimindeki bu kişiyi *metafizikçi* olarak niteler. Rorty'e göre (1989: 74), metafizikçi adalet, bilim, varlık, ahlak, felsefe gibi tartışmalı alanlarda bile bu alanların gerçek bir öze sahip olduklarını düşündüğünden, daha çok onların yaradılışlarından getirdikleri doğanın ne olduğu ile ilgilenir. Metafizikçi nihai sözcük dağarcığına bağlı kaldığından eski betimlemelerin tamamını benimser, bundan ötürü de yeni betimlemeler yapmaktan kaçınarak eski betimlemeleri analiz konusu yapar. Oysa Rorty'e (1989: 75) göre, bir ironist aynı zamanda bir nominalist ve tarihsici de olduğundan, her türden özcü ve temelci yaklaşımı reddetmekle işe başlar. Ironist, belli bir döneme ait nihai sözcük dağarcığının rasyonel özüne yönelik sokratik bir diyalogun, sadece o döneme ait olacak bir dil oyunu oynamaktan başka bir şey olmadığını görür. Toplumsallaşma sürecinde önünde hazır olarak bulduğu dilin doğruluğundan şüphe duyan ironist, bu durumunu felsefi terimler kullanarak açıklamaya kalktığında, onun "dünya görüşü", "perspektif", "diyalektik", "kavramsal çerçeve", "tarihsel çağ", "dil oyunu", "yeniden betimleme", "sözcük dağarcığı" ve "ironi" gibi terimler kullanmak suretiyle kendisine kendi köksüzlüğünü her daim hatırlatacak bir tutum sergiler (Rorty 1989: 75).

Bu noktada metafizikçi ve ironist arasındaki ayrım kendini daha net bir şekilde ortaya koyar. Metafizikçi için asıl önemli olan kullanılan dil değil, neyin doğru olduğunu temelci, özcü bir yaklaşımla ortaya koyabilmektir. Bu bakımdan metafizikçinin ironisti yeni betimlemeleri ortaya koyan sözcük dağarcığından dolayı görecelikle suçladığı görülür. Metafizikçi, bir şeyin yeniden betimlenmek suretiyle daha cazip bir hâle getirilebileceğine inanmaz. Metafizikçi, keşif metaforuna bağlıyken, ironist yeniden betimlemenin gücüne inanır. Bu bakımdan Rorty'e (1989: 75-76) göre, ironist için diskursif düşünce edimi, şeylerin özüne inen bir bilme edimi değil, yeniden betimleme edimine karşılık gelir. Ironiste göre, ne dilde ne de düşüncede metafizikçinin aradığı türden bir öz ya da ortak ölçüt bulmak mümkün değildir. Bundan ötürü Rorty'e göre, metafizikçi herkes tarafından anlaşılabilir ve kullanılabilir ortak ölçütler üzerinde dururken, ironist farklı sözcük dağarcıkları arasında kullanılabilir ortak ölçütlerde anlaşmanın zorunlu olmadığını düşünür. Ironist için toplumsal sorunların çözümü söz konusu olduğunda, sadece ortak bir kültür oluşturmakla ilgili olan ortak ölçütlerin kendisinden bahsetmek gerekir. Bu da ironist için, sözcüklerin ötesindeki öz ya da bir temeli ortaya koymak suretiyle bulunan bir ortak ölçüte değil, sadece yeniden betimlemelere dayanacak olan çeşitlendirme ve yenilik metaforları etrafında kendini gösteren bir ortak ölçüt arayışına karşılık gelir.

Rorty, ironist ve metafizikçi arasında yaptığı bu ayırmadan sonra kendi toplum anlayışını ortaya koymak üzere bir de *liberal metafizikçi* ve *liberal ironist* ayırımını serimlemeye girişir. Rorty bu konu ile ilgili serimlemesine, Aydınlanmacı liberal demokrasi anlayışının yapmış olduğu özel-kamusal alan ayırımının metafizik bir anlayışa dayandığını göstermekle başlar. Bireyin iyisi ve toplumun iyisi arasında yaptığı ayırımla aydınlanmacı liberal demokrasilerin, en sorunlu yanını onların bu ayırma dayanarak yapmış oldukları birey-yurttaş ikileminde bulan Rorty, kendi özel hayatında kendine özgü yaşamaya hakkı olan bireyin, kamusal alana açıldığında burada mevcut olduğu ifade bulan ortak iyiye göre eylemesi gerektiğine dikkat çeker. Bu söz konusu ortak iyi, açıktır ki herkes açısından bağlayıcı olan ortak nesnel ölçütleri barındırdığı iddiasını taşımaktadır. Bu noktada Rorty, bu metafizik iddianın kendisinden kurtulmak gerektiğini ifade eder. Ona göre, böylesi bir özel-kamusal alan ayırımına gerek yoktur; çünkü insanın özel ve kamusal olmak üzere birbirinden farklı varoluşlarının olması mümkün değildir. Bu bağlamda politikayı, hayatın her alanına içkin olan bir kültür olarak görmek gerektiğini düşünen Rorty, olması gerekeni liberal bireyin ironist tavrının tüm hayat için geçerli kılınması olarak ifade eder. Rorty (1989: 92), bu durumun hayata geçirilmesi ile insanlar arasındaki ortak bağın tesis edilebileceğine inanır. Çünkü Liberal metafizikçi, ahlaki bir motivasyona ihtiyaç duymaktayken, liberal ironistin yapması gereken şey sadece *imgelemsel özdeşleşmedir*. Rorty (1989: 92), bununla liberal toplumun tüm bireylerinin tek tek kendi öz yaratım süreçlerinde birbirlerini tanıyacak olmalarını ve diğerlerinde buldukları bir duygunun, örneğin zalimliğe karşı olma duygusunun, diğerlerinde de olduğunu görececek olmalarını kastetmektedir. İşte tam da bundan ötürü, liberal metafizikçi bir liberalin belli önermeleri bilmesi gerektiğini, yani akla sahip olması gerektiğini düşünürken, ironist bir liberalin sadece betimlemeye ilişkin belli bir beceriye, yani hayal gücüne sahip olması gerektiğini düşünür (Müftüoğlu 2001: 168-169).

Böylece Rorty’nin dildeki olumsuzluk anlayışının, liberal ironistin dilin dolayımından geçen hayatın her alanına içkin hâle geldiği görülür. Geleneksel felsefe anlayışlarının evrensel ve zaman üstü ortak bir öze işaret ettikleri noktada Rorty, insan davranışlarının ve ahlaki değerlerinin sadece tesadüfi olarak dönemsellik gösterdiğini ve dolayısıyla da bunların olumsuzluğunu kabul etmemiz gerektiğini düşünür. Bu noktada ayrıca Rorty’nin liberal teorisinin bir diğer önemli kavramı da karşımıza çıkar: *Dayanışma*. Rorty (1989: 189-190), insanların temelci ve özcü bir yaklaşımdan kaynaklanan özsel bir ortaklığa değil, fakat olumsal durumlardaki birbirine aşinalık sayesinde *ilineksel* karakterdeki bir dayanışma duygusuna sahip olabileceklerini düşünür. Rorty’ye göre, liberal ironist için dayanışma duygusu, insanın özünden gelen bir şey değil, başkalarının yaşamlarını tanıma aracılığı ile kurulan yaratıcı bir özdeşleşme durumudur. Bu bakımdan Rorty için, dayanışma sadece olumsal benzerlikler ve farklılıklar zemininde gerçekleşmesi gereken bir şeydir. Rorty’nin bu bakımdan, dayanışma duygusu temelinde “biz” olma yönündeki bir *birlik* anlayışını güçlendirmek istediği açıktır. Nitekim Rorty, özcü ve temelci yaklaşımların bizi diğerlerinden keskin bir şekilde ayırdığı noktalarda, tüm bu olası ayırımların temelinde sadece olumsal sözcük dağarcıklarımızın bulunduğunu savlar ve kendimizi ya da bir başkasını sürekli olarak diğerlerinden ayırma yönündeki davranışlarımızı ortadan kaldırmak suretiyle gerçek anlamda bir birliktelikten söz edebileceğimizi düşünür.

Böylece Rorty’nin toplumsal bağı oluşturmak üzere önerdiği dayanışma anlayışının da, dilin temelini oluşturan olumsuzluk anlayışı üzerine kurulu olan bir tür düşünme etkinliğine dayanmakta olduğu açıkça ortaya çıkar. Rorty dilin olumsuzluk karakterini kullanarak betimlediği ironi, ironist, dayanışma gibi sözcük dağarcıkları ile *bireysel anlatılar çokluğunun* mümkün olabileceği bir demokrasi anlayışı peşindedir. Tam da dilin olumsuzluk karakteri dolayısıyla, onun demokrasi anlayışı, bireylerin özcü ve temelci olan birtakım ortak ilke ve değerler etrafında birleşerek yaşadıkları bir toplum idealine değil, dilin karakterine yönelik edindikleri ortak bilinç sayesinde ortak bir tavra sahip oldukları için birbirleriyle duygusal bir dayanışma içerisinde yaşadıkları bir toplum idealine dayanır.

İşte bu toplum ideali Rorty’de, çoğulcu bir toplum modeli olarak tarihte bir metafor olma iddiası ile karşımızdadır.

Sonuç

Yirminci yüzyılda dil üzerine yapılan çalışmaların çokluğu, özellikle de postmodernizmin ortaya çıkmasıyla “felsefenin dil olduğu” tezinin giderek yaygınlık kazanması, toplumsal gerçekliğin dil düzleminde bulunduğu iddiaları Rorty’nin politik düzlemdeki felsefi etkinliği için adeta yol gösterici olmuştur. Rorty tüm bu gelişmeler ışığında, gerek Platon ve Aristoteles’ten bu yana önümüzde duran epistemolojik güçlüklerin, gerekse de toplumda yaşanan sorunların dil bağlamından hareketle yeniden gözden geçirilmesinin “dile dönüş” ile mümkün olabileceğini görmüştür. Bu bakımdan Rorty’nin ortaya koymuş olduğu “dile dönüş” düşüncesinin, kendi liberal anlayışını serimlemede metodolojik bir yöntem olarak karşımıza çıktığını görmek şaşırtıcı değildir.

Temelde dilin olumsuzluğu tezine dayanan Rorty, kendi liberal teorisi için yeni bir sözcük dağarcığı ortaya koyar: *ironi*, *ironist* ve *dayanışma*. Rorty’nin bu yeni sözcük dağarcığı ile ortaya koyduğu liberal demokrasi anlayışında, gerek bireyin kimliğini oluşturma süreci gerekse de bir arada yaşamının organizasyonu süreci, sadece olumsal tesadüfi süreçler olarak karşımızdadır. Rorty, ne belli bir toplumu ne de tüm insanlığı kuşatacak bir üst anlatı peşindedir. Dolayısıyla insanı da tıpkı kullandığı dil gibi, tümüyle özgür bırakmayı hedeflemiştir. Bu bakımdan demokrasi ona göre, bireysel anlatılar çokluğunun mümkün olduğu bir sistemdir. Rorty’nin bireyi, dilin olumsuzluğunun farkında olan liberal ironisttir ve bu liberal ironistin temel taşını oluşturduğu liberal kültürün en önemli özelliklerinden biri, herkesin kendi sözcük dağarcığıyla var olduğu bilincine dayanan ortak bir tavır dolayısıyla duygusal bir dayanışma içerisinde olmalarıdır.

Rorty’nin ortaya koymuş olduğu liberal demokrasi anlayışının elbette ki, eleştirilecek yönleri mevcuttur ve pek çok eleştiriye de maruz kalmaktadır. Burada bizim için önemli olan, onun politik düzlemde toplumsal bağları yeniden tesis edebilmek için, dil bağlamında kurulan yeni ve önemli bir felsefi refleksiyonun varlığına işaret etmiş olmasıdır. Bu bakımdan Rorty’nin liberal teorisi, nesnel ölçüt ve evrensellik iddiasına bağlı kalmaksızın toplumsal sorunlar karşısında felsefi bir refleksiyonun nasıl dil düzleminde hareketle yeniden kurulabileceğini göstermesi bakımından, günümüz felsefi-politik sorunlarına farklı bir yaklaşım tarzı sunmasıyla önemini ve güncelliğini koruyan bir teoridir.

Kaynakça

AKDEMİR, Ferhat (2013), “Richard Rorty’nin Pragmatist Liberal Ütopyasında Dinin İşlevi ve Geleceği Sorunu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2(3): 31-60.

ALTINÖRS, Atakan (2003). *Dil Felsefesine Giriş*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

HACKING, Ian (1975). *Why Does Language Matter to Philosophy?* Cambridge UK: Cambridge University Press

KOOPMAN, Colin (2011). “Rorty’s Linguistic Turn: Why (More Than) Language Matters to Philosophy”, *Contemporary Pragmatism*, 8(1): 61-84.

MÜFTÜOĞLU, Aydın (2001). Rawls, Rorty ve Taylor’ın Demokrasi Anlayışlarında Birey ve Kollektivitenin Yeri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

RORTY, Richard (1967). “Introduction: Metaphilosophical Difficulties of Linguistic Philosophy”, in *The Linguistic Turn : Essays in Philosophical Method with Two Retrospective Essays*, ed. Richard Rorty (Chicago: University of Chicago Press, 1992).

RORTY, Richard (1980). *Philosophy and The Mirror of Nature*, USA, New Jersey: Princeton University Press.

TÜRKMEN BİRLİK, Pınar (2020). “Richard Rorty’de Liberalizm ve Dil Arasındaki İlişki”, *Mavi Atlas*, 8(1): 1 - 12

RORTY, Richard (1982). *Consequences of Pragmatism*, USA, Minneapolis: University of Minnesota Press.

RORTY, Richard (1989). *Contingency, Irony and Solidarity*, New York: Cambridge University Press.

RORTY, Richard (1991). *Objectivity, Relativism and Truth*, Philosophical Papers, Volume I, New York: Cambridge University Press.

Makale Geliş | Received: 29.01.2020
Makale Kabul | Accepted: 21.02.2020
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.682000

Adem İŞİK

Dr. | Dr.

Avrasya Tarih Derneği Yönetim Kurulu Başkanı, Sivas-TÜRKİYE
Chairman of the Board of the Eurasia Historical Society, Sivas-TURKEY
ORCID: 0000-0001-2345-6789
adamisadamis55@gmail.com

Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı

Öz

Anadolu tarihi açısından Asur Ticaret Kolonileri Çağı ayrı bir öneme sahiptir. Bu çağda Anadolu'ya yazı gelmiş ve uygarlığın gelişiminde çok önemli bir aşama olan tarihsel süreç böylece başlamıştır. Karum ve Wabartum adı verilen iki önemli ticaret merkezinden oluşmaktadır. Kaneş, Hattuş ve Alişar tablet bulunan en önemli üç merkezdir. Kaneş, Anadolu'da bulunan tüm koloniler için aynı zamanda bir merkez konumundadır. Ticaretin temelini Asur'dan Anadolu'ya kalay ve dokuma ürünleri ile Anadolu'dan Asur'a yapılan altın, gümüş ve bakır ihracatı oluşturur. M.Ö. 1945-1730 yılları arasında kapsayan bu dönem dört tabaka meydana getirmiştir. Bu tabakalardan arkeolojik belgeler yanında yazılı tabletler de çıkarılmıştır. Tabletler II ve 1b tabakalarında bulunmuştur. Tüccarlar ticaret mallarını genellikle eşekler yoluyla taşırlardı. Bu eşekler yaklaşık 1000 kilometrelik yolu takriben 10 haftada alıyorlardı. Bağımsız olarak yola çıkan kervanlar yolda bir araya gelerek konvoylar oluşturmaktaydılar. Asur ile Anadolu arasında gelip giden bu kervanlar genellikle 3 anayol üzerinde hareket etmekteydiler. Asur ile Anadolu arasında yapılan ticaret çeşitli kalem vergilerle yerli beylere ve Asur'a önemli bir gelir sağlıyordu. Ticareti yasaklanmış olan veya kısıtlanan malları alıp satmak yoluyla kaçakçılık yapıldığını da görmekteyiz. Asur'dan Anadolu'ya uzanan bu ticaret ağı sayesinde, Anadolu'da yazıya geçilmiş ve böylece Anadolu'da tarih başlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın Anadolu için önemi çok daha iyi anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kaneş, Hattuş, Alişar, Asur Ticaret Kolonileri, Karum.

Assyrian Trade Colonies Era in Anatolia

Abstract

As a part of Anatolian history, Assyrian trade colonies era has a great importance. In this era, writing came to Anatolia and historical span which is very important step in the development of the history began. It consists of two important trade centers: Karum and Wabartum. Kaneş Hattuş and Alişar which are three important centers which tabloids were found. Kaneş was the center for all Anatolian colonies. The basis of trade is with tin and weaving products from Assyria to Anatolia exported from Asur to Anatolia and gold; silver and copper exported from Anatolia to Assyrian. This era between 1945 B.C and 1730 B.C consists of four layers. Not only archaeological documents but also writing tabloids were excavated from these layers. Tabloids were found in II and 1b layers. The traders usually carried their goods on donkeys. These donkeys took approximately 1000 kilometers of road in about 10 weeks. The caravans would independently set out on the road and come together on the way to form convoys. These caravans which went back and forth between Assyria and Anatolia generally moved on 3 main roads. The trade between Assyria and Anatolia provided a significant income for the local beys and Assyria in general through the tax put on various items. It is known that smuggling was also done as prohibited or limited goods were bought and sold as well. Due to this trade network which extends from Assyria to Anatolia, writing was adopted in Anatolia and thus history began in Anatolia. From this point of view, the importance of the Assyrian Trade Colonies Age for Anatolia is much better understood.

Keywords: Kaneş, Hattuş, Alişar, Assyrian Merchants, Karum.

Giriş

Asur Ticaret Kolonileri Çağı denildiğinde, bunun Anadolu’da bir Asur egemenlik çağı olarak algılanması yanlış olur. Bu dönem Asur ile Anadolu arasında ticari ilişkilerin yoğunlaştığı ve bu yoğunluğun karşılıklı menfaatler ile kazanıma dönüştüğü uluslararası bir ilişkidir. M.Ö. 1945 ile 1730 yılları arası Anadolu tarihinde Asur Ticaret Koloni Çağı olarak nitelendirilir (Özgüç 2002: 402). Buna göre merkezi Mezopotamya’daki Asur bölgesi olan Asurlu tüccarlar, Anadolu’da Kayseri yakınlarındaki Kültepe/ Kaneş’de olduğu gibi bugün adları bilinen ve bilinmeyen bazı yerleşmelerin yakınlarında pazar yerleri kurarak getirdikleri malları buralarda satmak yoluna gitmişler, buradan aldıkları malları da Asur’a götürerek orada pazarlamışlardır.

1. Karumlar ve Wabartumlar

Bu ticaret sisteminin iki önemli ayağı vardır. Birincisi “Karum” ve diğeri de “Wabartum” adı verilen merkezlerdir. *Karum* Asur dilinde liman ve rıhtım manasına gelmekte olup, buralar büyük pazar yerleri ve yerleşmeleridir. Bu ticaret merkezleri, bir nevi bu günkü serbest ticaret yerleri gibi de düşünülebilir. Bu sistemin diğeri ayağı olan Wabartumlara gelince; bunlar ana merkezler arasında gidip gelen tüccarların konakladıkları, mallarını depoladıkları bir nevi kervansaraylar gibi de düşünülebilir. Wabartum kelimesi “*misafir*” anlamına gelmektedir (Dinçol 1982: 21). Bu dönemde sadece Asurlu tüccarlar değil, Suriyeli ve Mezopotamyalı tüccarlar da Anadolu ile ticaret yapmışlardır. Siyasi ve adli bakımdan Asur devletine bağlı olan Asurlu tüccarlar, Asur’da kurdukları birçok şirket üzerinden ticaret yapmaktaydılar ve bunların büyük bir kısmı aile şirketlerinden ibaret idi (Şahin 2004:1). Anadolu’daki Karumlar arasında en tanınmış olanı Kültepe’de bulunan Kaneş’tir. Burada yapılan kazılarda çok sayıda tablet ele geçmiştir. Boğazköy’de bulunan Karum Hattuş ile Alishar’da bulunan ve eski adını bilemediğimiz diğeri bir Karum’da önemli koloni Karumları arasında zikredilmektedir (Dinçol 1982: 21-22).

2. Kolonilerin Coğrafi Dağılımı

Kolonilerin yayıldığı alan tam olarak tespit edilememiştir. Tespit edilenler dışında kalanların Malatya-Kayseri-Yozgat üçgeni içinde buldukları sanılmaktadır (Kınal 1987: 62). Kuzey Suriye ve Anadolu’da yaklaşık 30 Karum ile yine 30 civarında Wabartum oluşturulan bu ticaret ağının içinde idi (Koçak 2009: 211; Bayram 1996: 35).

3. Kolonilerde Alım-Satım Yapılan Ticaret Malları

Anadolu ile Asur arasında yapılan ticarete genel olarak Asur’dan Anadolu’ya kalay ve dokuma ürünleri getirilirdi. Anadolu’dan Asur’a ise genel olarak gümüş ve altın ile bakır satımı söz konusuydu. Bu arada maden filizi, kereste, kürk, deri, meteorik demir ve arpa satılmaktaydı. Asurluların Anadolu’ya getirdikleri kalayı Anadolu dışından aldıkları anlaşılmaktadır. Çünkü Anadolu’da kalay yoktur. (Larsen 1996: 158). Anadolu kalay bakımından diğeri yörelere nazaran biraz daha yoksul idi (Macguen 2001: 19). Asur’dan gelen tekstil malları ise kocaları Anadolu’da seferde olan kadınların dokudukları ve başka bölgelerden getirilen hammaddelerin değerlendirilmesi yoluyla yapıldığı bilinmektedir. Asur’daki kolonilerin Mezopotamya ve İndus bölgesine kadar uzandıkları bilinmekle beraber oradan getirilen malların Anadolu’da satıldığına dair bir kayıt bulunamamıştır.

4. Koloni Ticaretinde Mal Taşıma Şekli ve Önemli Kervan Yolları

Tüccarlar ticaret mallarını genellikle eşekler yoluyla taşırlardı. Eşekler Asur’da çayırdayken satın alınırdı. Tüccarlar genellikle kara eşekleri tercih etmekteydiler. Yaklaşık 1000 kilometrelik bir yolları vardı. Bu yolu eşeklerle takriben 10 haftada alıyorlardı (Veenhof 1972: 45). Bağımsız olarak yola çıkan kervanlar yolda bir araya gelerek konvoy oluşturmuşlardır. Bu eşekler için eşek sürücüleri ve rehberler (SARRIDUM) kiralanmaktaydı (Garelli 1963: 301). Bunlara da taşınan eşyaların idaresinden sorumlu olan bir aracı (KASSARUM) eşlik etmekteydi. Tabletlerden bu

kervanların vurulma tehdidiyle karşılaştıkları anlaşılrsa da bunun ticareti sona erdirecek bir yoğunlukta olmadığı görülmektedir. Asur ile Anadolu arasında gelip giden bu kervanlar genellikle 3 anayol üzerinde hareket etmekteydiler. Bu yolların ilki, kuzeyde bulunan Musul’dan hareket ederek Dicle Nehri istikametinde kuzeye doğru gidiyor ve batıya doğru dönerek Midyat, Diyarbakır, Malatya, Darende, Gürün ve Pınarbaşı üzerinden Kaneş’e gelen yoldur. Diğeri ise Dicle Vadisi’nde bir yerde batıya doğru dönerek Urfa, Birecik, Gaziantep, Adana ve Gülek geçidini geçerek Kappadokia’ya ulaşan yol idi. Üçüncü güzergâhta ise Gaziantep’ten kuzeye doğru dönerek Pazarcık, Maraş, Elbistan, Sarız, Kuruçay, Pazarviran üzerinden Kaneş’e ulaşmaktaydı (Yakar 2007: 38). Yerel kralların tüccarların mallarına koruma garantisi de verdikleri bilinmektedir. Bu bölgede ticaretin artması için gelir artırıcı bir taahhüt olarak da düşünülebilir. Kervanlar yoldayken bazı yerel prenslerin sağladığı korumalar tarafından bu güvenlik sağlanmakta ve masraflarda tüccarın masraflarına dâhil edilmekteydi. Bu korumalar için tüccarın bazen 1 MİNA gümüş (Yaklaşık 500 gr) veya 4 şekel gümüş paralar ödediği belirtilmektedir (Garelli 1963: 300-303; Yakar 2007: 38).

5. Tüccarların Ödedikleri Vergiler

Bu ticaret mallarından %100’e yakın bir kar sağlandığı bilinmektedir. Özellikle tunç alışımında kullanılan kalayın çok karlı bir ticaret malı olduğu belgelerden anlaşılacakla beraber yine alıcının borçlanarak alışveriş yapması durumunda %30 civarında da faiz ödemesi söz konusu olmaktadır. Karumlarının bulunduğu mahallin kralları bu ticaretten vergi almakta olup bu oran dokumadan 1/20, kalaydan 2/65 oranına tekabül ederdi. Kervanın geçtiği yolun üzerindeki krallara ise %10 oranında yol vergisi ödemekteydiler. Bazı malların alım satımı ise tamamen yerel kralların kontrolü altında olup bu malları kaçak olarak sokmaya çalışan ve yakalanan bazı kaçakçılarında varlığı belgelerden anlaşılmaktadır (Dinçol 1982: 22).

Asur ile Anadolu arasında yapılan ticaret çeşitli kalem vergilerle yerli beylere ve Asur’a gelir sağlıyordu. Bu vergiler arasında tekstil ürünlerinden kalaydan ve gümüşten alınan Nishatum, Anadolu’da Karum dairesine ve Asur’da bet-alim’e yani şehir devletine ödenen %2 saddu’atum, yol vergisi olarak bilinen Tatum, Qaggadatum/kafa vergisi, E/İsratum/öşür vergisi, Wasitum/ihraç vergisi veya kervanın ilk hareketinde alınan vergi, Eriptum/giriş vergisi, Karum dairesine yapılan yüzde 5 lik Metum Hamsat vergisi önemli yer tutmaktaydı (Koçak 2009: 222; Bayram 1993: 6-12). Alınan tüm bu vergiler beraberinde kaçakçılık için kapı açmaktaydı. Tüccarlardan bazıları yerel saraydan gümrük izni almadan malı şehre sokmak veya güzergâhtaki yerleşim yerlerindeki ödemelerden kurtulmak için kestirme, kullanışsız ve güçlükle aşılacak yolları takip ederek yapıyordu. Ticareti yasaklanmış olan veya kısıtlanan malları alıp satmakta bir başka kaçakçılık türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüccarlardan kaçakçılık olaylarına karşı bir tedbir olarak kutsal bir alan olan “hamrum” odasında yemin alınmaktaydı (Gökçek 2009: 147).

6. Asur Ticaret Kolonilerinde Hukuki Uygulamalar

Bu arada Anadolu’da görev yapan Asurlu tüccarların Anadolu’da yerel beyler ile ticari ilişkilerini düzenlemede onlara yardımcı olan bazı Asurlu görevliler bulunmaktaydı. Asurlular Asur’daki yönetimlerinin bir benzerini Anadolu’da bulunan koloni şehirlerde tesis etmek istemişlerdi. Asur’da kralın yanında bulunan büyük ve küçük meclisin bir örneğini burada da oluşturmuşlardı. Bunlar arasında *sipru sa alim.ki* /Asur şehrinin elçisi, *sipru sa Karim Kaniş* / Kaniş Karumunun Elçisi, *Sagil - datim* /Sadduatum vergisini toplayan görevli, *Aliku Sa Harran Alim.ki* /Asur Şehir Meclisinin temsilcisi, *Usbutim / Wasbuni* = muhtemelen Karumlardaki hakimler, *Biritum / Karumlarda Usbutim* olarak geçen büyük adamların yerine wabartumlarda görev yapan seçilmiş şahıs, *Nibum= ?*, *rabi sikkatim* /maden ticaretinden sorumlu kişi, *rabisu sa alim. Ki* /asur şehrinin avukatı sayılabilir. Bunlardan başka tabletlerden tespit edilmiş kırk civarında “Rabi” ile başlayan unvan tesbit edilmiştir. Kelime analizlerinden anlaşıldığı kadarıyla rabi maşşartim=depo amiri, rabi kakki=silahtar başı, rabi şabim=işçi başı, rabi hursatim=ormancılar başı, rabi alpatim

=sığır sürücülerinin başı, rabi sükallim=baş vezir, rabi şerim=tarlalara bakan memur başı, rabi sage=sakler başı, rabi re'im=çobanlar başı, rabi alahhinim =vekil harç, rabi kalbatim =köpek bakıcılarının başı, rabi aslakim=çamaşırcılar başı, rabi abullatim= kapı memuru, rabi sise=atlar başı, seyis, rabi mahirim=pazarbaşı ağası, rabi askapim= dericiler başı, rabi paşuri=sofracı başı, rabi hatim= asacı, rabi nagiri=tela başı, rabi nappahe=demirci başı (Gül 2002: 45).

Ticaret kolonilerindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre Karumlarda bulunan kutsal Hamrum odasında mahkeme yapıldığını belgelerden öğrenmekteyiz (Şahin 2002: 69-88). Anadolu’da Karumlarda bulunan tüccarlar arasındaki davalar burada çözülemez ise bir belge düzenlenerek Kaneş Karum’una gönderiliyor ve orada sonuçlandırılıyordu bu davalar Kaneş Karum’unda çözülemezse halledilemeyen davalar Asur’a gönderiliyordu. Bu kutsal Hamrum odasında Şehir Meclisi davayı çözerek bir avukat aracılığıyla Kaneş Karum’una yolluyordu (Şahin 2006: 122-123). İdari teşkilat içerisinde wakkum/vekil kontrolör olarak adlandırılan yüksek dereceli memurlarda yer almaktadır (Gül 1993: 45). Rabi similtim ve rabi sikkatim adlı iki görev daha bulunmakta olup rabi similtim görevinin veliahdlık ve rabi sikkatim görevinin ise askeri bir rütbe olduğu kesin olmamakla birlikte tahmin edilmektedir. Bir yıllık bir süre için görevlendirilen Limum ve Hamutsum denilen 5 üyeden oluşan özel bir komite de vardı. Bahsi geçen bu görevlerde bugün tam olarak ne yaptıkları bilinmemekle beraber tabletlerde geçen görevler olarak tarih sayfalarında yerini almıştır (Gül 1993: 45).

Asurluların büyük şehirlerde birer Karum ve küçük şehirlerde ise birer Wabartum teşkilatları vardı. Tabletlerden öğrendiğimize göre örneğin Kaneş Karum’unda “şehrin babaları” denilen bir ihtiyar meclisi vardı. Asurlular hakkındaki kararlar burada verilirdi. Burada bir anlaşmazlık olursa İhtiyarlar Meclisi kâtibi genel meclisi toplantıya çağırırdı. Burada sayı hesabıyla karar verilirdi. Bu meclislere büyük ve küçük Karum adı verilirdi. Kolonistler arasındaki davalara Karum veya Wabartum idare heyetleri bakmakta olup bazen de “beştebirler” denilen idare heyetleri bakardı. Son hüküm yani bugün ki manada temyiz hakkı Asur şehrinde idi (Kınal 1987: 62; Şahin 2006,121-151)

Asur ile Anadolu arasındaki bu alışveriş kültür iletişimde çok fazla bir etki göstermemiştir. Bu kolonilerin nasıl ve ne şekilde sona erdiği bilinmemekle beraber bunun büyük bir yıkım neticesinde olduğu anlaşılmaktadır. Karum II ve Ib tabakalarındaki yangın buna kanıt olarak gösterilmektedir. Ib’de yeniden bir canlanma izleri görülse de eski canlılığına kavuşmadan Asur ile bağların tamamen yok olduğu görülmektedir. Bu dönemde Anadolu’da güçlü bir merkezi otoritenin varlığı söz konusu değildir. Bu dönemlerde yerel kent kralları mevcut olup bunlar arasında kıyasıya bir rekabet, ihtilaflar ve ittifaklar söz konusudur (Dinçol 1982).

7. Anadolu’da Önemli Karumlar

Asur Ticaret Kolonileri veya Kültepe çağı olarak da adlandırılan bu devirde özellikle Orta Anadolu’da etrafı surlarla çevrilmiş, krallıkla idare olunan birçok şehir ortaya çıkmıştı. Bu şehir devletleri ile Mezopotamya ve Kuzey Suriye şehirleri arasında canlı bir dış ticaret bağı vardı. Bu ticareti de Asurlu kolonistler elde tutmaktaydı (Kınal 1987: 71). Belirtildiği gibi Asur ticaret kolonileri Karum ve Wabartumlardan oluşmakta olup metinlerde adı geçen bazı Karumlar, Hahhum, Hattuş, Kaneş, Hurama, Nihriia, Puruşhattum, Turhamit, Waşuşana, Eluhut, Ursu, Zalpa, Tamnia, Luhuzattia, Washaniadır. Wabartumlar ise Hanak’nak, Ma’ma, Patna, Tuhpia, Ulama, Salatuwar, Karahna, Washania, Zalpa ve Ankuwa’dan oluşmaktadır (Gül 1993: 44; Götze 1957: 74-75).

Anadolu’daki Karumlar arasında en ünlüsü ve diğer Karumlarında arasında bulunduğu idare merkezi Kaneş Karumu’dur. Diğer Karumlar Kaneş’e, Kaneş’te Asur’a bağlıydı. Bu Karumların birçoğunun yeri belli değildir. Tüm Karumlar hakkında bilgi kaynağımız şu an Kaneş Karumu’dur.(Şahin 2004: 1-118) Bu Karumların yönetim merkezi olan Asur’da bunlar hakkında bir bilgi. Karumların yönetim merkezi Orta Anadolu platosunda Kaneş Karumu’dur. Kültepe’den

başka bu tabletlerden Boğazköy’de 64, Alishar’da 70 ve Kalehöyük’te 4 adet tablet bulunmuştur. Bu tabletlerden Kuzey Mezopotamya’da Asur, Nuzi, Yorgantepe, Suriye’de Mari ve Tell Leilan’da bulunmuştur (Özgüç 2002: 12). Karumlar da inşa edilen evler yerli ustaların eseri idi. Bu evler çok odalı, taş temelli ve kerpiçten yapılmaktaydı. (Akurgal 1999:43) Anadolu’da ticareti yapılan malların en önemlisi meteorik demir ve (amutum ve asium) kıymetli taş (huşarum) idi. Asurlular kendi aralarında altın karşılığında ticaret yapabilirlerdi ancak bir Asurlunun yabancılarla altın satması yasaklanmıştı. Asurlular amutum ve altın ve gümüş karşılığında satmaktaydılar. Amutum için saray depolarında bol miktarda bakır bulundurulurdu (Özgüç 2002: 15). Asur Ticaret Kolonileri olarak adlandırılan bu çağ Anadolu için aynı zamanda tarihin başlangıcına oluşturmaktadır. Bugün yapılan kazılarda dört kültür tabakasının varlığı görülmektedir. Yazılı belgeler 1. tabakanın b evresinde bulunmuştur. Bu tabaka Asur kralı Şamsi-Adad zamanına tarihlenmektedir. Bu çağın kronolojisi Kaneş Karumu’na göre düzenlenmektedir (Bahar 2010: 252).

Sonuç

Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Anadolu’da tarihin başlamasına neden olan en önemli bir tarihsel süreçtir. Karum ve Wabartum adı verilen iki tür ticaret merkezi bulunmaktaydı. Yaklaşık olarak M.Ö. 1945-1730 yılları arasında kapsar. Onlarca Karum içerisinde Kaneş, Alishar ve Hattuş en önemlilerini oluşturur ki bu Karumlardan aynı zamanda yazılı tablette çıkarılmıştır. Kaneş bütün Anadolu Karumları arasında en önemlisi idi. Asur Ticaret Kolonileri Çağı kronolojisi Kültepe/Kaneş Karumu üzerinden ayarlanmaktadır. Ticaretin temelini Asur’dan Anadolu’ya kalay ve dokuma ürünleri ile Anadolu’dan Asur’a altın, gümüş ve bakır oluşturmaktaydı. Asur ile Anadolu arasında hareket eden bu kervanlar 3 ana güzergâhı takip etmekteydiler. Bunlardan ilki Musul’dan hareket ederek Dicle istikametinde kuzeye doğru gidiyor ve batıya doğru dönerek Midyat, Diyarbakır, Malatya, Darende, Gürün ve Pınarbaşı üzerinden Kaneş’e gelen yoldur. Diğerleri ise Dicle vadisinde bir yerde batıya doğru dönerek Urfa, Birecik, Gaziantep, Adana ve Gülek geçidini geçerek Kappadokia’ya ulaşan yol idi. Üçüncü güzergâh ise Gaziantep’ten kuzeye doğru dönerek Pazarcık, Maraş, Elbistan, Sarız, Kuruçay, Pazarviran üzerinden Kaneş’e ulaşmaktaydı. Bugün Kayseri-Çorum-Yozgat üçgeni içerisinde kalan Anadolu’nun bu en eski ticaret merkezleri bu özelliğini ilginç bir tevafukla yine devam ettirmektedir.

Kaynakça

- AKURGAL, Ekrem (1999). *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- BAHAR, Hasan (2010). *Eskiçağ Uygarlıkları*, Konya: Kömen Yayınevi.
- BAYRAM, Sabahattin (1996). “Koloni Çağında Kayserinin Ticari Hayatı”, *E.Ü. 1. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri 1996*. Kayseri, 405-416.
- BAYRAM, Sabahattin (1993). “Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri”, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 36(1-2): 1-13.
- DİNÇOL, Ali (1982). “Hititler”, *Görsel Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayınlar, C1, İstanbul, ss. 18-137.
- EYÜPOĞLU, İsmet Zeki (1981). *Anadolu Uygarlığı*, İstanbul: Derin Yayınları.
- GARELLI, Paul (1963). *Les Assyriens en Cappadoce, Bibliothegue archeologiqueeet historique de l’institut français d’archeologie d’istanbul 19*, Paris.
- GÖKÇEK, Gürkan (2009). “Çivi Yazılı Tabletlere Göre Eski Anadolu’da Vergi Uygulamaları ve Kaçakçılık (M.Ö.1975-1750)”, *Akademik Bakış*, 2(4): 147-155.
- GÖTZE, Albrecht. (1957). *Kleinasien. Kültürgesichte des alten Orients III,1*. München.

GÜL, Şerife (1993). “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu’nun Siyasi Yapısı. The Political Construction of Anatolia During the Assyrian Colonies Period”, *Systematik zur Hethitischen Bibliographie*, s. 42-49.

KINAL, Füzuran (1987). *Eski Anadolu Tarihi*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KOÇAK, Kürşat (2009). “Asur Ticaret kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27(2): 209-226.

LARSEN, Mogens Trolle (1996), *Eski Asur da Kervan Dökümleri*, İstanbul: Nederlands Historics-Archaeologisch Institut.

MACGUEN, J.G. (2001). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, çev. Esra Davutoğlu, Ankara: Arkadaş Yayınevi.

ŞAHİN, Hasan Ali (2002). “Koloni Çağı’nda (M.Ö. 2000-1750) Anadolu’da Bulunan Asurlu Görevliler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12: 69-88.

ŞAHİN, Hasan Ali (2004). *Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Devri (M.Ö. 1975- 1725)*, Kayseri: E.Ü. Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları.

ŞAHİN, Hasan Ali (2006) “Anadolu’daki Eski Asur Koloni Mahkemeleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21: 121-151.

VEENHOF, Klaas Roelof (1972). *Aspects of old Assyrian Trade and its Terminology*, Leiden London.

YAKAR, Jak (2007). *Anadolu’nun Etnoarkeolojisi*, çev. Selen Hırçın Riegel, İstanbul: Homer Kitabevi.

Makale Geliş | Received: 29.01.2020
Makale Kabul | Accepted: 17.02.2020
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.681798

S. Atakan ALTINÖRS

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.
Galatasaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, İstanbul-TÜRKİYE
Galatasaray University, Faculty of Science and Letters, Department of Philosophy, Istanbul-TURKEY
ORCID: 0000-0001-6072-288X
aaltinors@gsu.edu.tr

Yeni Çağ Felsefesinde Duyulur Niteliklere İlişkin Dört Mukayese: Hobbes, Descartes, Locke ve Berkeley

Öz

Mevcut makalemiz, başlığının da belirttiği gibi, duyulur niteliklere dair Yeni Çağ'da dört filozof tarafından yapılmış mukayeseleri konu almaktadır. Birincil ve ikincil nitelikler arasındaki ayrım, Yeni Çağ felsefesindeki bu mukayeselerin ana eksenini meydana getirmektedir. Birincil ve ikincil nitelikler arasındaki ayrımın Yeni Çağ'daki öncüsü olmanın, münhasıran Locke'a atfedildiğine zaman zaman şahit olunur. Bu atıf önemli bir yanılgı barındırır: Birincil ve ikincil nitelikler arasındaki ayrımın Yeni Çağ'da önderliğini yapan aslında Galilei'dir; Locke bu ayrımı detaylandırır. Makalemizde duyulur nitelikler öğretisinin tarihsel arka planıyla giriş yaptık ve öğretinin köklerinin Antik Çağ'da Aristoteles'e uzandığını açıkladık. Öğretinin Skolastik felsefe geleneği üzerinden Yeni Çağ'a nakledildiğini tespit ettik. Galilei'nin birincil ve ikincil nitelikler arasında yaptığı ayrımı takiben Hobbes'un, Descartes'in, Locke'un ve Berkeley'in mukayeselerini inceledik: Hobbes, niteliklerin dünyada gerçekten var olduğunu düşünmemizi sağlayan duyuların "büyük aldatmacasına" dikkat çekmiş ve istisnasız bütün duyulur niteliklerin gerçekliği yansıtmayan yanıltıcı fenomenler olduğunu savunmuştur. Her türlü duyulur niteliğe epistemolojik objektivite statüsü atfetmeyi kararlılıkla reddetmiştir. Birincil niteliklerin yanı sıra ikincil niteliklerin de subjektif olduğunu savunmuştur. Descartes'in felsefesinde, böyle adlandırmamış olmakla birlikte, birincil ve ikincil nitelikler arasında belirli bir ayrımın mevcudiyetini saptadık. Locke'un öncellerinde bulunmayan bir duyulur nitelik sınıfı olarak üçüncül nitelikleri gündeme getirdiğini, Berkeley'inse ikincil nitelikler kadar birincil nitelikleri de algılayan özneye tâbi kıldığını gözlemledik.

Anahtar Kelimeler: Bilgi Felsefesi, Yeni Çağ Felsefesi, Duyulur Nitelikler Öğretisi.

Four Comparisons on Sensible Qualities in Early Modern Philosophy: Hobbes, Descartes, Locke and Berkeley

Abstract

Our current article, as the title indicate, deals with comparisons made by four philosophers on sensible qualities in the Early Modern Age. The distinction between primary and secondary qualities constitutes the principal axis of these comparisons in the Early Modern Age. It is occasionally witnessed that to be the distinction's pioneer in the Early Modern Age was exclusively attributed to Locke. This attribution has an important mistake: it was indeed Galilei who pioneered in the Early Modern Age the distinction between primary and secondary qualities; Locke details this distinction. We began our article with the historical background of the doctrine of sensible qualities and explained that the roots of the doctrine date back to Aristotle in Antiquity. We ascertained that the doctrine was transferred to the Early Modern Age through the tradition of Scholastic philosophy. Following the distinction made by Galilei between primary and secondary qualities, we examined the comparisons of Hobbes, Descartes, Locke and Berkeley: Hobbes pointed out to the "great deception" of the senses that make us think that their qualities exist really in the world, and argued that all the sensible qualities, without exception, are misleading phenomena that do not reflect reality. He resolutely refused to impose epistemological objectivity status on any type of sensible qualities. He argued that primary qualities as well as secondary ones were subjective. We ascertained that a certain distinction exists between primary and secondary qualities in Descartes' philosophy, although not so named. But he argued that, unlike Hobbes, primary qualities are objective and secondary qualities are subjective. We observed that Locke brought to agenda the tertiary qualities as a class of sensible qualities that were not found in his predecessors, and also that Berkeley subordinated the primary qualities to the subject who perceives, as much as the secondary qualities.

Keywords: Philosophy of Knowledge, Early Modern Philosophy, the Doctrine of Sensible Qualities.

Giriş

Makalemize, duyulur nitelikler öğretisinin tarihçesiyle başlayalım. Bu öğretinin kökleri Antik Çağ'a kadar uzanmaktadır. Dünyanın ve eşyanın ne'den ya da nelerden, hangi temel unsurdan veya unsurlardan oluştuğu, önce mitolojik açıklama denemelerinin, hemen ardından da felsefi düşünüşün merkezî bir meselesi olmuştur. Antik Çağ'da Empedokles'in bu meseleye yaklaşımının yoğun olarak mitolojik bir tonu vardır. Doğa hakkında manzum formda yazdığı kozmogonik fragmanlarında dünyanın oluşumunu, her birini Yunan mitolojisindeki bir tanrının temsil ettiği şu dört unsurun sevgi ve nefret etkisiyle bileşimi olarak izah eder (Fr. 17): Ateş [$\pi\upsilon\rho$], esîr [$\alpha\iota\theta\acute{\epsilon}\rho\alpha$], su [$\u0177\delta\omega\rho$] ve toprak [$\gamma\alpha\iota\alpha$]. Empedokles böylece, kendisinden önce yapılmış *arkebe* [$\alpha\rho\chi\eta$] konusundaki açıklamaların, onlara bir de toprak unsurunu ekleyerek bir sentezini ortaya koymuştur.

Empedokles'ten sonra bu dört unsur, esîrin yerine hava konmak suretiyle Aristoteles tarafından doğanın yapıtaşları olarak yeniden ele alınmıştır. Aristoteles *Oluş ve Bozuluş* [$\Pi\epsilon\rho\iota\ \gamma\epsilon\nu\acute{\epsilon}\sigma\epsilon\omega\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \varphi\theta\omicron\rho\acute{\alpha}\varsigma$] başlıklı metninde doğanın unsurlarının dayandığı dört “birincil nitelik” belirler: sıcak, soğuk, yaş, kuru (2004: II, 2). Maddenin unsurları olan ateş, hava, su ve toprak da bu niteliklerin bir araya gelişiyle açıklanır: Ateş sıcak ve kuru, hava sıcak ve nemli, su soğuk ve nemli, toprak soğuk ve kuru bir unsurdur. Bu surette fenomenlerin maddî nedeni, Aristoteles'e göre bu ilk açıklayıcı ilkelerden hareketle tespit edilecektir. Diğer maddî belirlenimler de aynı özellikler kullanılarak analiz edilecektir. Örneğin, ağır, hafif, sert, yumuşak, yapışkan, kırılğan, kaba, pürüzsüz, ince, vb. izafi duyulur nitelikler statüsündedir ve dolayısıyla da birincil duyulur niteliklere ayrıştırılabilir (Aristoteles 2004: II, 2).

Skolastik felsefe duyulur nitelikler öğretisini Aristoteles'ten yalnızca devralmakla yetinmemiştir. Şöyle ki: *Dictionnaire de Terminologie Scolastique*'te de ifade edildiği gibi (Nova 1885: 250) skolastik felsefede koku, tat, renk, vb. ikincil niteliklere nazaran sıcak, soğuk, yaş ve kuru birincil nitelikler olarak görülmüştür. Skolastik felsefe birincil ve ikincil nitelikler yanısıra bir üçüncül niteliği de konuya dâhil etmiştir: “Okült” ya da “nötr” nitelikler denen (Nova 1885: 250) bu gruptakilerin tipik örneğiye manyetizmadır¹. Alfred Fouillée, manyetizma hakkında Kopernik'in (hâlâ skolastik bir açıklamaya bağlı kalarak) mıknatısı “demirin hısıması” [*la proximité du fer*] olarak tarif ettiğini nakleder (1893: 31). Ortaçağ boyunca doğa fenomenleri kâh duyulur nitelikler, kâh ise “okült” denen nitelikler aracılığıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Bunun en çarpıcı örneklerine simyada rastlanır. Yeni Çağ'da Kepler bile astronomisinde, ruhları olduğunu düşündüğü gezegenlerin yörüngelerinde, matematiksel yasalar yerine en güzel ve en âhenkli biçimde dönmelerini sağlayan ilâhî icaplar görmüştür (Fouillée 1893: 54). Okült güçlere inanan Kepler Ay'ın med-cezre neden olduğunu tahmin ettiği sırada bile ona hâlâ “yaş/ıslak gezegen” gibi tuhaf bir nitelik atfediyordu (Fouillée 1893: 54). Bu bakımdan Ortaçağ'ın fiziği, modern fizik gibi, olgular arasındaki niceliksel bağıntıları objektif yasalar altında açıklamaya değil, eşyanın ya duyulur niteliklerini tasvir etmeye yahut da onlara birtakım okült nitelikler atfetmeye dayalı idi. Bu tür izahların eleştirilerek fiziğin hakikî bir bilim olarak kurulması, Yeni Çağ'da Galilei, Boyle, Descartes gibi isimlerin mekanist doğa ve evren tasavvuru etrafında gerçekleşmiştir. Söz konusu dönüşümde, okült nitelikler ya da güçler reddedilmiştir; ölçülebilir ve dolayısıyla da aritmetik ile

¹ Skolastik felsefenin niteliklere yaklaşımı hakkında daha detaylı bir tasnif, Pasnau'nun “Scholastic Qualities, Primary and Secondary” başlıklı incelemesinde yer alır. Yazar bu incelemesinde skolastik filozofların “rutin” olarak şu nitelikler arasında ayırım yapmış olduğunu kaydeder: [1] Dört yalın, elemanter, birincil nitelik: Sıcak, soğuk, ıslak, kuru. [2] Yalın olmayan dokunsal nitelikler: Ağır, hafif, sert, yumuşak, yapışkan, kırılğan, kaba, pürüzsüz, ince, vb. [3] Diğer duyulur nitelikler: Renk, ses, koku, tat. [4] Okült nitelikler: Manyetizma. [5] Spiritüel veya yönelimsel nitelikler: Bir ortamda veya duyu organında olduğu hâliyle ışık veya renk. [6] Düşünceler ve muratlar gibi tamamen gayrimaddî nitelikler. (Pasnau, 2011: 43).

geometrinin nicel ve objektif diliyle ifade edilebilir olması bakımından, bir grup niteliğe öncelikli bir yer tahsis edilmiştir.

Galilei'nin, Romalı asilzade ve entelektüel Virginio Cesarini'ye hitaben bir mektup formatında kaleme aldığı 1623 tarihli *Il Saggiatore* [tahlilci] başlıklı metninde duyulur niteliklere ilişkin mülâhazalarına rastlanır. Galilei konuya “sıcaklık duyumu” örneği ile giriş yapar ve insanların genellikle sıcaklık hakkında hakikate uzak bir kavrayışı olduğunu kaydeder: İnsanlar sıcaklığın, yakıp ısındığımız maddenin içinde bilfiil bulunan gerçek bir fenomen, özellik ya da nitelik olduğuna inanır (Galilei 2020: 22). Galilei bu inancı, sıcaklığın aslında ikincil bir nitelik olduğunun idrak edilememesine bağlar ve şöyle bir muhakeme yapar: Herhangi bir madde veya cismanî cevher hakkında bir kavrayış edinir edinmez, aynı anda kendimi onun belirli bir şekli olduğunu, diğerlerine nazaran büyük veya küçük olduğunu, şurada mı burada mı olduğunu, hareket edip etmediğini, başka cisimlere temas edip etmediğini, sayıca tek mi, çok mu olduğunu da kavramaya mecbur bir vaziyette bulurum ve onu bu saydığım özelliklerden ayırarak imgeleyemem (Galilei 2020: 22-23). Gelgelelim, beyaz veya kırmızı, acı veya tatlı, gürültülü veya sessiz, hoş veya nahoş kokulu olması gerektiğinde, kendimi bunların onun kaçınılmaz eşlikçileri olduğunu düşünmeye mecbur hissetmem (Galilei 2020: 23). Rehberlerimiz olarak duyuların yokluğunda, onlardan yardım almaksızın akıl ya da imgeleme yetisi muhtemelen böyle niteliklere asla ulaşamazdı. Galilei bu yüzden, tatların, kokuların, renklerin, vb.'nin nesneye yerleştirdiğimiz isimlerden ibaret olduğunu ve bu gibi niteliklerin sadece bilinçte ikâmet ettiğini savunur (Galilei 2020: 23). Dolayısıyla, der, canlı varlığın ortada olmadığı yerde bu niteliklerin hepsi silinip gider. Buna mukabil Galilei, şekil, büyüklük, hareket ve atalet, adet gibi nitelikleri “birincil ve gerçek ilinekler” [İtalyanca orijinal metninde: *primi e reali accidenti*] sıfatıyla anar (Galilei 2020: 23). Galilei böylece, cisimlerin birincil ve reel nitelikleri ile öyle olmayan nitelikleri arasında bir ayırım yaparak ilk gruptakilerin cisimlerde gerçekten bulunduğunu, ikinci gruptakilerinse algılayan bilince bağlı olduğunu savunmuştur.

1. Hobbes'un Duyulur Nitelikler Mukayesesi

Leviathan'ın “On Man” [insan üstüne] başlıklı birinci bölümünün ilk alt başlığı olan “Of Sense”te, Hobbes bütün bilgilerimizin kaynağının duyum olduğunu savunur (1965: 11). Nesnelere beş duyumuz üzerinde uyguladığı basıncın veya baskının [*pressure*] sınırlar, vb. yollardan beyne ve kalbe iletildiğini ve kalpte buna karşı bir direnç, karşı-basınç veya çaba meydana getirdiğini kaydeden Hobbes, bu çabanın dışarıya yönelik olması sebebiyle -çaba bir madde olmadığı hâlde- madde olarak görüldüğünü söyler. Bu görüşler veya hayâller de insanların duyum diye adlandırdığı şeydir. Gözde ışık veya şekilli renk, kulakta ses, burunda koku, dil ve damakta tat ve vücudun diğer kısımlarında sıcaklık, soğukluk, sertlik, yumuşaklık ve diğer nitelikler hasıl olur. Bu duyulur nitelikler, maddenin çok çeşitli hareketlerinin organlarımızda uyguladığı baskıdan başka bir şey değildir, zira hareket hareketten başka bir şey üretmez (Hobbes 1965: 12). Fakat onların bize görünüşü hayâldir [*fancy*]. Hobbes bize görüldüğü hâliyle duyulur niteliklerin nesnelere kendisinde olmadığını düşünür:

Nasıl ki göze baskı uygulamak, ovuşturmak veya vurmak bizde bir ışık gördüğümüz hayâlini yaratırsa veya kulağa bastırmak bir çınlama duymamıza neden olursa, gördüğümüz veya işittiğimiz nesnelere de güçlü, ancak gözlemlenemeyen fiilleriyle [*actions*] aynı etkiyi yaratırlar. Çünkü bu renkler ve sesler onlara neden olan bedenlerde veya nesnelere olsaydı, onlardan ayrılamazdı. Oysa aynalarda veya akislerde olduğu gibi, gördüğümüz şeyin bir yerde, görünümün başka bir yerde olduğunu biliyoruz (Hobbes 1965: 12).

Hobbes *Human Nature* [insan doğası] başlıklı eserinde de duyulur nitelikler hususundaki düşüncelerine yer verir. Bu metninde, muhtelif duyu organlarımız yoluyla nesneleredeki çeşitli

nitelikler hakkında değişik kavrayışlar edindiğimizi belirtir (1811: 3). Görme duyumuzla renk ve biçimden müteşekkil bir kavrayış veya görüntü ediniriz. İşitme duyumuzla “ses” denen bir kavrayış ve bu diğer duyularımız için de böyledir. Hobbes bu itibarla da insanların kolayca şöyle bir kanya kapılabileceği tespitinde bulunur: Rengin, biçimin, vb.’nin nesnenin hakikî nitelikleri olduğu kanısı. Hobbes aynı surette insanların, sesi veya gürültüyü, çanın veya havanın nitelikleri zan ve kabul ettiğini ekler. Bunun bir hata olduğunu vurgulayan Hobbes şu dört ilkeyi formüle eder: [1] Renk ve görüntü, özneye içseldir [*inherent*], nesneye ya da görülen şeye değil. [2] Bizim dışımızda, görüntü ya da renk diye adlandırdığımız bir şey mevcut değildir. [3] Sadece bizde olan bu görüntü veya renk, beyinde, zihinde ya da kafamızın içinde bulunan yapıda nesnenin meydana getirdiği hareket, etki veya değişimden ibarettir. [4] Görmeden olduğu kadar diğer duyulardan bize gelen bütün kavrayışlarda da, onların bağlı olduğu şey, nesne değil, hissedendir (1811: 4). Hobbes böylece bütün duyulur niteliklerin, realiteyi yansıtmayan yanıltıcı fenomenler olduğunu öne sürmektedir: “Bunu da, duyularımızın bize dünyada mevcut gibi düşündürdüğü ilineklerin veya niteliklerin hangisi olursa olsun reel olarak dünyada bulunmadığı, onlara sadece görünüşler olarak bakılması gerektiği takip eder. Bizim dışımızda dünyada sadece bu görünüşler ve onlar tarafından sebep olunan hareketler vardır” (1811: 8). Hobbes nitelikleri bize dünyada reel olarak mevcutmuş gibi düşündüren duyuların “büyük aldatmacası”ndan [*great deception of sense*] kurtulmamızı refleksiyonun sağladığını ekler.

Materyalist bir monist olan Hobbes bu tespitleriyle, elbette cisimlerin mevcudiyetini değil, duyulur niteliklerin herhangi bir türüne epistemolojik objektivite statüsü yüklemeyi reddetmektedir. Hobbes’un duyulur niteliklere yaklaşımı, rasyonalizmi lehine, duyusal bilgi hakkındaki şüpheciliğine bağlıdır. Makalemizin sonunda, aslında ontolojileri birbirine taban tabana zıt olmasına rağmen Hobbes ile Berkeley’in duyulur nitelik sübjektivizmi ortak paydasında buluştuğunu değerlendireceğiz.

2. Descartes’ın Duyulur Nitelikler Mukayesesi

Descartes’ın duyulur nitelikler mukayesesini anlamamızı kolaylaştıracağını düşündüğümüz, metafiziğinin üç postülasını gözden geçirmekle başlayalım:

[i] Duyularımızın yanıltıcılığı ve buna mukabil rasyonel bilginin açık-seçikliği: “İster uyanık ister uykuda olalım, sadece ve sadece aklımızın apaçıklığıyla ikna olmayı asla elden bırakmamalıyız. İmgeleme yetimizin ya da duyularımızın değil, aklımızın dediğine dikkat edilmelidir. Şöyle ki güneşi çok açıkça gördüğümüz hâlde, onun gördüğümüz büyüklükte olduğu hükmüne varmamız gerekmez” (Descartes 2002: 25).

[ii] Özü icabı mükemmel ve iyi olan Tanrı’nın bir dış dünyanın mevcudiyeti hususunda bizi aldatmayacağına inancı: “Mademki Tanrı, özüne aykırı olduğu için bizi aldatmıyor, öyleyse uzunluk, enlilik ve derinlikçe uzamlı töz vardır ve şimdi ona ait olduğunu kabul ettiğimiz bütün özellikleriyle dünyada mevcuttur” (Descartes 2020: II, §1²).

[iii] Maddî ve gayrimaddî olmak üzere iki tözün mevcudiyetine dair kabulü:

Bütün yaratılmış şeyler arasında farkına vardığım başlıca ayırım da, bazılarının zihin kabilinden [*intellectuelles*] olduğu, yani zeki tözler ya da bu tözlere ait özellikler olduğu, bazılarının da cismanî olduğu, yani cisimler ya da cisme ait özellikler olduğudur. Böylece müdrike, irade ve bütün bilme ve isteme tarzları düşünen töze aittir; büyüklük ya da enine, boyuna ve derinliğine uzam, şekil, hareket, kısımların durumu ve bölünür olmaya

² Makalemizde kullandığımız dijitalleştirilmiş bazı kitaplarda sayfa numarası bulunmadığından, sırasıyla (Roma rakamlarıyla) bölüm, (varsa) alt bölüm, (Arap rakamlarıyla ve önünde § işaretiyle) paragraf numaralarını yazarak referans vermek durumunda kaldık.

elverişlilik ve bu nevi diğer özellikler cisme aittir (Descartes 2020: I, §48).

Descartes’ın duyulur niteliklere yaklaşımının, muhtelif metinlerinde tekraren ortaya koyduğu bu postüllerine bağlı olduğu görülür. Şöyle ki, Descartes -kısaca adıyla- *Méditations Métaphysiques*’te [metafizik tefekkürler], yukarıdaki ilk postülası desteğinde, cisimli şeylerin onları duyularla algıladığımız gibi olmama ihtimalinden bahsettiği sırada, şunu da ekler: “Fakat en azından açık ve seçik surette kavradığım şeylerin hepsinin, yani genelde spekülatif geometrinin konusuna dâhil olanların hepsinin sahiden de duyularla algıladığımız gibi olduklarını itiraf etmek gerekir” (Descartes, 2010: 94). Burada Descartes’ın ampirik olmadığını vurgulamak maksadıyla “spekülatif” diye nitelendirdiği geometrinin konu edindiği şeyler ile, onlara dair idealarımız arasında bir müteakabiliyet bulunduğu faraziyesi, onun duyulur niteliklere ilişkin mukayesesi bakımından anahtar bir role sahiptir. Descartes için geometrinin konu edindiği “büyüklük”, “uzam”, “şekil”, “hareket”, “bölünebilirlik” gibi nitelikler, (yukarıdaki ikinci ve üçüncü postülalara dayalı olarak savunduğu gibi) cisimlerde reel olarak bulunduğunu kabul ettiği -bu terimi kullanmış olmamakla birlikte- birincil niteliklerdir. *Principes de la Philosophie*’nin [felsefenin ilkeleri] I. bölümünün, “büyüklükleri, şekilleri, vb.’ni, renklerden, ıstıraplardan, vb.’den bambaşka bildiğimiz” başlıklı 69. paragrafı takip eden 70. paragrafta, renk duyumu örneğinden yararlanarak -ve yine bu terimi kullanmış olmamakla birlikte- ikincil nitelikler hakkındaki görüşünü sezdirir. Ona göre renkler, kokular, tatlar, sesler, sıcaklık, sertlik, vb. duyulur niteliklere dair açık ve seçik bir bilgimiz yoktur. Descartes kendisinin “his” [*sentiment*] diye adlandırdığı koku, tat, renk, vb. duyuların, nesnelere “bilmem ne”den [*je ne sais quoi*] kaynaklandığı yönündeki gündelik inancımıza işaret eder (Descartes 2020: I, §70). Descartes açısından bu inancı sürdürmenin bir sakıncası yoktur, yeter ki bu inancımıza bu nevi hisler ile, onların kaynaklandığı bilmem nelerin aynı şey olduğu zannını da eklemeyelim. Böylece Descartes ikincil niteliklere dair algılarımızın, cisimlerden kaynaklandığını tasdik ederken, onlara epistemolojik bir objektivite atfetmenin hatalı bir anlayış olacağına altını çizmektedir:

Farklı türde renkleri, kokuları, tatları, sesleri, sıcaklığı, sertliği vb.’ni hissetmemden, duyuların bütün bu muhtelif algıların kaynaklandığı cisimlerde, bu algılara karşılık gelen birtakım çeşitlenmelerin olduğu sonucuna haydi haydi varıyorum – her ne kadar, belki de bu çeşitlenmeler gerçekten o algılara hiç mi hiç benzer olmasalar da (Descartes 2010: 95-96).

Böylelikle Descartes “birincil nitelik objektivizmi” diye nitelendireceğimiz bir pozisyon olarak ikincil niteliklerin algılayan özneye bağlı sübjektif karakterine dikkat çeker. Descartes’ın duyulur niteliklere yaklaşımının altında, onun rasyonalizmi kadar mekanist fizik teorisi de yatmaktadır. Skolastik felsefenin niteliklere odaklanmış fizik anlayışının bir bakıma anti-tezi olan Kartezyen fizik³, nitelikler yerine niceliklere odaklanır. Daha doğrusu Descartes fiziğin gerçek konusunu, duyulur nitelikler denenler arasında nicel ifadelerle dönüştürülmeye müsait olanlarla sınırlandırır. Descartes’ın nezdinde, ölçülebilen, dolayısıyla da aritmetik ve geometrik nicelikler olarak ifade edilebilen duyulur niteliklerin “birincillik” vasfı da bu bağlamda gerekçesini bulur.

³ Yeni Çağ biliminin temellerinin atılmasında payı büyük olan Descartes, Aristoteles’ten Ortaçağ’a intikal etmiş bilim anlayışının en önemli iki kusurunun “nitelikler”e odaklanma ve gai/ereksel nedenlere dayalı açıklama olduğunu ortaya koymuştur. Skolastik felsefenin “tözsel formlar” görüşü, Ortaçağ boyunca doğadaki unsurların ve hatta gök cisimlerinin (Descartes kadar Locke gibi Yeni Çağ filozoflarının da “ikincil” statüde değerlendireceği türde) duyulur nitelikleriyle karakterize edildiği vakıdır: Kükürt “pis kokar”, mermer “soğuktur”, kurşun “ağırdır” gibi nitel karakterizasyonlar, doğadaki unsurları birbirinden farklılaştıran “tözsel formu”na göre yapılan sözde-açıklamalardır. Oysa “pis kokma”, “soğukluk”, “ağırlık”, vb. duyulur nitelikler yalnızca maddeye ilişkin özellikler olmayıp bizim duyularımızın o unsurlarla etkileşiminin bir ürünüdür. Makalemizin girişinde de belirttiğimiz gibi, Ay’ın med-cezre neden olduğunu tahmin ettiği sırada Kepler ona hâlâ “yaş/ıslak gezegen” gibi tuhaf bir nitelik atfetmiştir. Aristotelesçi gai/ereksel açıklama tarzının tipik örneği ise, “doğa boşluk sevmez” ilkesidir.

3. Locke’un Duyulur Nitelikler Mukayesesi

Locke -kısaca adıyla- *Essay*’de [deneme] belirttiği gibi (2017: II, 8, §8) “duyulur nitelikler”in kaynağını, cisimlerin müdrikemizde idealar üretme gücünde görür. Verdiği örnekle, bir kartopunun bizde ürettiği beyazlık, soğukluk ve yuvarlaklık idealarını ondan bize yansıtan güçtür kartopunun nitelikleri. Yani Locke’a göre cismin zihnimizde bir idea üreten gücü, onun bir duyulur niteliğidir (2017: II, 8, §8). Galilei, Boyle, Hobbes ve Descartes gibi, Locke da birincil ve ikincil nitelikler arasında ayırım yapmakla birlikte, öncellerinde rastlanmayan “üçüncül nitelikler”i de konuya dâhil edecektir. Locke’un bu üçlü ayırımını sırasıyla inceleyelim.

Ona göre birincil nitelikler, bir cisim ne kadar değişim ve başkalaşım geçirirse geçirsin cismin koruduğu nitelikleridir (2017: II, 8, §9). Örneğin der Locke, bir tahıl tanesini alın ve ikiye bölün; iki parça da katılık, uzam, şekil ve hareketliliğe hâlâ sahiptir. Bu bölme işlemi tekrar tekrar yapılsa da parçaları bu niteliklerin hepsini taşımaya devam edecektir. İşlemin tek etkisi, parçalarını küçültüp sayıca çoğaltmak olacaktır. Locke cisimlerin bizde katılık, uzam, şekil, hareket ve sayı yalın idealarını meydana getiren bu niteliklerin birincil nitelikler olduğuna hükmeder (2017: II, 8, §9). Ona göre cisimlerin birincil niteliklerinin ideaları, bu niteliklerin benzerleridir ve onların kalıpları [*patterns*] bizzat cisimlerde bulunur (2017: II, 8, §15). Demek ki Locke, birincil niteliklere dair algılarımıza dayalı olarak zihnimizde oluşan idealar ile onların kaynaklandığı dış dünyadaki cisimler arasında bir müteakabiliyet bulunduğunu kabul eder. Biz onları algılıyor olsak da olmasak da birincil nitelikler cisimlerde mevcuttur (2017: II, 8, §17). Locke bundan dolayı onların “reel” nitelikler diye adlandırılabilceğini ekler. Locke açısından birincil nitelikler, algılayan öznenen bağımsız olarak dış dünyada var olan niteliklerdir ve onlara dair bilgimiz objektif bir karakterdedir.

İkincil nitelikler ise, Locke’un tarifine göre, cisimlerin birincil nitelikleri aracılığıyla bizde renkler, sesler, tatlar, vb. değişik duyumlar yaratma güçleridir (2017: II, 8, §10). İkincil nitelikler, onlardan kaynaklanan duyumlarımız itibarıyla bize sanki cisimlerde reel olarak bulunan şeylermiş gibi gelse bile, aslında öyle değildir: Duyularımızı onlara kapatarsak, gözün renkleri ya da ışığı görmesini, kulağın sesleri duymasını, burnun koklamasını engellersek, ortada ne renk, ne ses, ne de koku kalır (2017: II, 8, §17). Aynı şekilde, kırmızı renkte bir taşın üzerine ışık vurmasını engellersek, artık bizde kırmızı renk algısı üretmez (2017: II, 8, §19). Birincil niteliklerden farklı olarak ikincil nitelikler, cisimlerde reel olarak bulunmaz; cisimlerde reel olarak bulunan, sadece, bizde ikincil niteliklerin algısına yol açma gücüdür (2017: II, 8, §19). Locke hakkındaki monografisinde Didier’nin de belirttiği gibi (1911: 14), örneğin alevin dokunma veya görme üzerinde bıraktığı tabı almaya uygun hiçbir organ olmasa, alevin ve güneşin bıraktığı intibalar aracılığıyla ışık ve sıcaklık idealarını almaya uygun organlarla birleşmiş herhangi bir ruh olmasa, güneş kesinlikle şu anki vaziyetini koruyacağı hâlde, dünyada ne ışık ne de sıcaklık kalacaktır. Aynı şekilde, acı duyacak herhangi bir varlığın olmadığı bir dünyada artık acı da kalmaz.

Locke’un öncellerinde rastlanmayan üçüncül niteliklerle ilgili tespitlerine gelince: Locke esasen onlara “nitelik” adını vermekten kaçınarak “güç” tabirini kullanır (2017: II, 8, §10). Locke’un verdiği örnekle (2017: II, 8, §23), Güneş balmumunu beyazlatma, alev de kurşunu eritme gücüne sahiptir. Locke daha iyi izah edebilmek için, sözünü ettiği güçleri ikincil niteliklerle kıyaslayarak şu örneği verir: Örneğin ısı veya ışık ideamızı, Güneş’te var olan ve sadece güçten ibaret olmayan gerçek niteliklermiş gibi düşünürüz (2017: II, 8, §24). Ama Güneş’i balmumuyla ilişki içinde ele alırsak, balmumu güneşte beyazlar; ama güneşin etkisiyle onda gördüğümüz beyazlık, güneşteki nitelikler değildir, ondaki güçlerin bir etkisidir (2017: II, 8, §24). Güneş’ten ısı ve ışık ideası edindiğimizde, bunları ondaki niteliklerin algıları ve niteliklerin benzerleri gibi düşünmeye meyilli olduğumuz hâlde, balmumunun renginin değiştiğini gördüğümüzde, bu yeni

rengini Güneş'teki bir şeyin karşılığı ya da benzeri gibi düşünmeyiz, zira bizzat Güneş'te o rengi görmüyoruz (2017: II, 8, §25). Yani Locke'a göre üçüncül nitelikler ne cisimlerde ne de biz öyle olduğuna -ikincil niteliklerden farklı olarak- hükmederiz. Didier'nin de belirttiği gibi (1911: 15) Locke ikincil niteliklerin dolaysız bir şekilde algılandığı, oysa güçlerin dolaylı olarak sezildiği kanısındadır. Güçler olarak üçüncül niteliklerin, cisimlerde mevcut olan şeyler her nelerse, onlarla hiçbir benzerliği yoktur. Locke'un duyulur niteliklere ilişkin mukayesesinden, onun birincil niteliklerin objektivitesini savunurken ikincil ve üçüncül nitelikleri algılayan özneye bağlı bulunduğu sonucu çıkmaktadır.

4. Berkeley'in Locke'a İtirazı

Berkeley bilgi teorisini ortaya koyduğu *A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge* [beşerî bilginin ilkelerine dair bir inceleme] başlıklı metninde eleştirisi oklarını adını doğrudan anmaksızın Locke'a yöneltir:

Birincil nitelikler ile ikincil nitelikler arasında ayırım yapanlar var. Onlar ilkinden uzamı, şekli, hareketi, ataleti, katılığı ya da içine nüfuz edilemezliği [*impenetrability*] ve sayıyı anlar. İkincisiyle, renkler, sesler, tatlar ve diğer bütün duyulur nitelikleri kastederler. Bunlar hakkında sahip olduğumuz ideaların, zihnin dışında ya da algılanmaksızın mevcut bir şey ile benzerlikleri olmadığını kabul ederler; ama, birincil nitelik idealarımızın, zihnin dışında, madde diye adlandırdıkları düşünmeyen bir tözde mevcut bulunan şeylerin kalıpları [*patterns*] veya imgeleri olduğunu savunurlar (Berkeley 1843: 90).

Locke'un algılayan öznenin bağımsız olarak nesnelere bulunduğu inandığı birincil niteliklere Berkeley'in karşı çıkışının altında, onun maddî tözün mevcudiyetine yönelik reddiyesinin yattığı görülür. Bu noktada şunu hatırlamak gerekir ki Berkeley Locke'un düalist ontolojisinden farklı bir pozisyona yerleşir: Hem maddî tözü, hem de gayrimaddî tözü varsayan düalist Locke'tan farklı düşünen Berkeley ampirizmi son sınırına vardırarak suretiyle maddî tözü tamamen reddeden bir monisttir. Var olan her şeyi sırf zihinsel algılardan ibaret gören [*esse est percipi*] Berkeley, birincil ve ikincil niteliklere dair Locke'un ayırımını, kendi immateryalizmi lehine kanıt olarak ustalıkla kullanır. Berkeley'in kanıtlaması, düalizmin mevcut olduklarını varsaydığı maddî cisimlerin, ikincil niteliklerden soyutlanmış bir hâlde kavranılamayacağına dayalıdır. Berkeley aynı metninin devamında (1843: 90) okurlarını, refleksiyon yaparak bir cismin yer kaplamasını ve hareketini, düşüncedeki bir soyutlama yoluyla bütün ikincil nitelikler olmaksızın kavramaya davet eder. Berkeley kendi hissesine, yer kaplayan ve hareket eden bir cisim ideasının, ona yalnızca zihinde var olduğu farzedilen renk ve diğer herhangi bir ikincil nitelik yüklemeksizin tasarlamaya [*frame*] muktedir olmadığını kaydeder. Kısacası, ikincil niteliklerden soyutlanmış olarak şekil, yer kaplama ve hareket de kavranılamaz. Berkeley birincil niteliklerin ikincil niteliklerle ayrılmaz bir surette birleştiğini, onların düşüncede bile ikincil niteliklerden soyutlanmalarının mümkün olmadığını belirterek birincil niteliklerin de yalnızca zihinde bulduklarına hükmeder (1843: 91). Netice itibarıyla ona göre, ikinciller kadar birincil nitelikler de algılayan özneye bağlıdır.

Düalistlerce ya da materyalist monistlerce mevcudiyeti tasdik edilen “zihnin dışındaki reel dünya”, Berkeley için hükümsüz bir faraziyeden öteye geçmez. Zihin yegâne töz olduğundan, ortada birincil veya ikincil niteliklerin kaynaklanacağı herhangi bir maddî cisim de kalmaz. Berkeley böylece duyulur niteliklere ilişkin Locke'un mukayesesini kullanarak onu saçmaya irca etmiştir.

Sonuç

Buraya kadar inceleyegeldiğimiz duyulur niteliklere ilişkin mukayeselerin bir bilançosunu çıkararak bitirelim. İlk olarak Hobbes nitelikleri bize dünyada reel olarak mevcutmuş gibi düşündüren duyuların “büyük aldatmacası”na dikkat çekerek istisnasız bütün duyulur niteliklerin,

realiteyi yansıtmayan yanıltıcı fenomenler olduğunu öne sürmüştür. Hobbes duyulur niteliklerin herhangi bir türüne epistemolojik objektivite statüsü yüklemeyi kararlı bir şekilde reddetmiştir. Böyle Hobbes’un ikincil nitelikler kadar birincil nitelikler açısından da “duyulur nitelik sübjektivizmi” diyeceğimiz bir tavra sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Duyulur nitelikler öğretisinin Descartes’taki versiyonunda ise şekil, hareket gibi duyulur niteliklerin zihinden bağımsız olarak mevcut olduğu tasdik edilirken renk, tat, koku, vb. ikincil nitelikler algılayan özneye bağlı değerlendirilmiştir. Bu bakımdan Descartes’ın nezdinde, ikincil niteliklere dair idealarımızın sübjektif, birincil niteliklere dair idealarımızansa objektif karakterde olduğu anlaşılmaktadır. Descartes’ın hareket, şekil, uzam, ebat, vb. niteliklere -“birincil” terimini kullanmaksızın- öncelikli bir yer tahsis etmesinin altında, onun mekanist fizik görüşünün yattığını tespit ettik: Zira bunlar, ölçülebilir ve nicelik olarak ifade edilebilir niteliklerdir. Descartes gibi Locke’un nazarında da birincil nitelikler nesnelere objektif özellikleriyken ikincil nitelikler sübjektiftir. Böylece Locke “birincil nitelik objektivizmi” diye nitelendireceğimiz bir ortak paydada Descartes ile buluşmaktadır.

Duyulur nitelikler konusundaki kendi pozisyonunu, adını anmaksızın Locke’un yaklaşımının eleştirisinden hareketle gerekçelendiren Berkeley’inse ikincil nitelikler kadar birincil nitelikleri de algılayan özneye tâbi kıldığını gördük. Düalistlerce ya da materyalist monistlerce mevcudiyeti tasdik edilen “zihnin dışındaki reel dünya”, Berkeley için hükümsüz bir faraziye ibaret olduğundan, ortada birincil veya ikincil niteliklerin kaynaklanacağı herhangi bir maddî cisim de kalmaz. Onun sübjektif idealizminin zorunlu bir içerimi olarak zaten istisnasız bütün duyulur nitelikler sübjektif olmalıdır. Aksini düşünmek çelişki olacaktır.

İncelememizden çıkan diğer bir sonuç ise, ilki materyalist diğeryse sübjektif idealist ve immateryalist olan, taban tabana zıt iki pozisyona sahip Hobbes ile Berkeley’in duyulur niteliklerin hepsinin algılayan özneye tâbi olduğunu savunmalarıdır. Böylece, ilki dış dünyanın mevcudiyetini kabul eden, ikincisiye tamamen reddeden bu iki filozofun Descartes ile Locke’tan farklı olarak, birincil nitelikleri de sırf zihne, algılayan öznenin zihnine has kılma ortak paydasında birleştiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple her ikisinin de “duyulur nitelik sübjektivizmi” diye nitelendireceğimiz bir pozisyon aldığını iddia edebiliriz.

Kaynakça

ARISTOTELES (2004). *De la Génération et de la Corruption*, Fr. çev. Charles Mugler, Erişim Tarihi: 02.01.2020, (<http://docteurangelique.free.fr/bibliotheque/complements/Aristotegenerationcorruption1966.htm>)

BERKELEY, George (1843). *A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge*, in *The Works of George Berkeley*, vol. I, London: Thomas Tegg, Erişim Tarihi: 23.01.2020, (<https://books.google.com.tr/books?id=yKU3AAAAMAAJ>)

DESCARTES, René (2002). *Discours de la Méthode*, Erişim Tarihi: 14.01.2020, (http://classiques.uqac.ca/classiques/Descartes/discours_methode/Discours_methode.pdf)

DESCARTES, René (2010). *Méditations Métaphysiques*, Erişim Tarihi: 14.01.2020, (http://www.ac-grenoble.fr/PhiloSophie/old2/file/descartes_meditations.pdf)

DESCARTES, René (2020). *Les Principes de la Philosophie*, Erişim Tarihi: 14.01.2020, (https://fr.wikisource.org/wiki/Principes_de_la_philosophie)

DIDIER, Jean (1911). *John Locke*, Paris: Librairie Bloud, Erişim Tarihi: 17.01.2020, (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k681759/f3.image.texteImage>)

GALILEI, Galileo (2020). *The Assayer*, İng. çev: Stillman Drake, Erişim Tarihi: 05.01.2020, (<https://web.stanford.edu/~jsabol/certainty/readings/Galileo-Assayer.pdf>)

FOUILLÉE, Alfred (1893). *Descartes*, Paris: Librairie Hachette.

HOBBS, Thomas (1811). *Human Nature*, in *The English Works of Thomas Hobbes*, vol. IV, London: John Bohn *et alii*, Erişim Tarihi: 09.01.2020, (<https://archive.org/details/englishworksofth029531mbp>)

HOBBS, Thomas (1965). *Leviathan*, Erişim Tarihi: 10.01.2020, (http://files.libertyfund.org/files/869/0161_Bk.pdf)

LOCKE, John (2017). *An Essay Concerning Human Understanding*, Erişim Tarihi: 17.01.2020, (<https://www.gutenberg.org/files/10615/10615-h/10615-h.htm#link2HCH0011>)

NOVA, Pierre (1885). *Dictionnaire de Terminologie Scolastique*, Avignon: Seguin Frères, Erişim Tarihi: 03.01.2020, (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k65398s.texteImage>)

PASNAU, Robert (2011). “Scholastic Qualities, Primary and Secondary”, in (ed. by Lawrence Nolan) *Primary and Secondary Qualities: The Historical and Ongoing Debate*, New York: Oxford University Press., Erişim Tarihi: 03.01.2020, (<https://spot.colorado.edu/~pasnau/inprint/pasnau.scholasticqualities.pdf>)

Makale Geliş | Received: 30.01.2020.
Makale Kabul | Accepted: 19.02.2020.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.682144

Derya ÇİNİ ŞİMŞEK

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.

Başkent Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, Ankara, TÜRKİYE
Başkent University, Department of Radio, Television and Cinema, Faculty of Communication, Ankara, TURKEY
ORCID: 0000-0002-0678-5801
dsimsek@baskent.edu.tr

Yeni Dünya Düzeninde Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası*

Öz

Coğrafi konumu itibarıyla Türkiye ile aynı coğrafyanın bir uzantısı konumunda olan Güney Kafkasya bölgesiyle Osmanlı Devleti'nin ilgilenmeye başlaması XV. yüzyılın ortalarına rastlamaktaydı. Bölge, 1917 Bolşevik İhtilâli sonrası değişen şartlar nedeniyle önemini daha da arttırdı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Anadolu'da başlayan Millî Mücadele Dönemi'nde Misak-ı Milli prensipleri etrafında şekillenen TBMM Hükümeti'nin dış politikası içerisinde Kafkasya bölgesi önemli yer tutmaktaydı. Bu bölgede uygulanacak politikada temel unsurlar; Elviye-i Selâse'nin (Kars, Ardahan ve Batum) ele geçirilmesi, Türklere yönelik Ermeni işgallerinin önlenmesi ve bu bağlamda Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile TBMM Hükümeti arasında iyi ilişkiler kurmak olarak belirlendi ve uygulamaya geçildi. Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile kurulan ilişkilerde en yoğun dönem de Sovyet Rusya'nın bu devletleri Bolşevikleştirmesine yakın olan 1920 ile 1921 yılı başlarına denk geldi. Çalışmada; Güney Kafkasya'nın tarihçesi, coğrafi ve jeopolitik önemi üzerinde durularak Birinci Dünya Savaşı sonrası bölgede yaşanan gelişmeler kapsamında TBMM Hükümeti ile Güney Kafkasya ülkeleri arasındaki ilişkiler literatür taraması yapılarak akademik çerçevede aktarılmaya çalışıldı. Çalışma, konusuyla ilgili geçmişte ya da mevcut durumu olduğu şekliyle tanımlamayı amaçlayan araştırma yaklaşımı olan "Tarama Modeli" ile incelendi. Bu çalışmanın özgün tarafı, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki Güney Kafkasya politikasının, dönemin belge, anı ve kayıtlarıyla incelenmiş olmasıdır. Araştırmanın sonucunda; TBMM Hükümeti döneminde Ermenistan ile mücadele sürerken, Azerbaycan ve Gürcistan ile elçilik düzeyinde iyi ilişkiler kurulmuş fakat ilerleyen süreçte Güney Kafkasya'da yukarıda adları bulunan bu üç devlet Sovyet Rusya tarafından işgal edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Türkiye, Dış Politika.

Turkey's South Caucasus Policy after the First World War in the New World Order

Abstract

The Ottoman State's interest in the South Caucasus region, which is an extension of the same geography as Turkey in terms of its geographical location, has coincided with the middle of the fifteenth century. During the National Struggle that started in Anatolia at the end of the First World War, the Caucasian region had an important place in the foreign policy of the Government of the Grand National Assembly, which was shaped around the Misak-ı Milli principles. The main elements of the policy to be implemented in this region are; the capture of Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan and Batum) was determined as the prevention of Armenian occupations against Turks and establishing good relations between Azerbaijan, Georgia and the Government in this context. In the study, the history of the South Caucasus is examined in the context of developments in the region after the First World War by focusing on its geographical and geopolitical importance and the relations between the Government of the Grand National Assembly and the South Caucasian governments were studied in an academic context. The study has been analysed with the "Scanning Model", a research approach aimed at identifying the subject in its past form or the current situation as it is. The originality of this study is that Turkey's South Caucasus policy after the First World War to shed light on with documents, memoirs and records of the period.

Keywords: South Caucasus, Turkey, Foreign Policy.

*"Yeni Dünya Düzeninde Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası" başlıklı makale, İstanbul Şişli Meslek Yüksekokulu tarafından 24-25 Ekim 2019 tarihinde İstanbul'da düzenlenen 1. Uluslararası Şişli Bilim Kongresi'nde sözlü olarak sunulan, ancak hiçbir yerde yayımlanmamış metnin geliştirilmesiyle oluşturulmuştur.

Giriş

Kafkasya¹ bölgesi, Kuzey Kafkasya ile üç bağımsız cumhuriyetin yer aldığı Güney Kafkasya ismi verilen üç bağımsız Cumhuriyetin (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) bulunduğu coğrafi alandan oluşur. Kuzey Kafkasya, doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyde Maniç Nehri ve bataklıkları, güneydoğuda ise Samur Nehri'nin Hazar'a döküldüğü yerden, İngur Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü noktaya kadar uzandığı kabul edilen hat ile çevrili coğrafi bölgedir. Bu alan, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında kalan bir kara geçididir ve Anadolu, Doğu Avrupa, Orta Asya ve Orta Doğu ile etkileşim hâlindeki bir noktada yer almaktadır. Bölge, Karadeniz aracılığıyla Avrupa içlerine, Hazar Denizi aracılığıyla Asya içlerine ulaşımı sağlar. Bu nedenle bu bölgenin içinde yer alan Abhazya ve Dağıstan, kıyı bölgelerde olmalarından dolayı önemlidir. Kafkas Dağları, bölgeyi kuzey ve güney olarak ikiye böler. Arapların, “Mavera-i Kafkasya”, Avrupalıların “Transkafkasya” ve Rusların, “Zakafkasya” olarak bahsettikleri Kafkasya, Büyük Kafkas Sıradağlarının güneyinde yer alan, tarihi bir bölgedir. Siyasi ve coğrafi bakımdan genel olarak “Sirkafkasyon” ve “Transkafkasya” şeklinde ikiye ayrılan bu bölgenin doğusu Asya, batısı ise Avrupa kıtaları içinde ele alınmaktadır (Çini Şimşek 2019: 21). Güney Kafkasya, coğrafi konumu itibariyle Türkiye ile aynı coğrafyanın bir uzantısı konumundadır. Osmanlı Devleti 1475 yılında, kendisine bağlı olan Kırım aracılığıyla Kafkasya'ya komşu olmuştur (Elyar 1997: 18). Osmanlı Devleti açısından; Orta Asya ve İdil-Ural bölgesindeki Türk ve Müslüman ülke ve topluluklar ile ilişkilerin güçlendirilmesi; çoğu Türk ve Müslüman olan ve genel olarak Türkiye'ye yakınlık duyan bölge halkı ile sosyo-ekonomik ve politik ilişkiler kurulmasının temini önemlidir. Bunun yanında, stratejik yer altı zenginlikleri ve petrol yatakları nedeniyle uygun hammadde ve pazar olanağı oluşturması, Rusların güneye sıcak denizlere ulaşmasının engellenmesi ve Türkiye için tehdit olmaktan çıkartılması gibi konularda avantajlar sağlanabilecek bir bölgedir (Yanar 2002: 76). Ancak Osmanlı Devleti bu sebeplerden dolayı askeri nüfuzu ile bölgeye hâkim olmaya çalışsa da doğrudan ya da dolaylı olarak hiçbir zaman Kafkasya'ya egemen olamamıştır (Elyar 1997: 18).

1. Osmanlı Dönemi Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası

Osmanlı Devleti, 1453 yılında İstanbul'un fethiyle Bizans İmparatorluğu'nu yıkıp daha güçlü bir yapıya bürünmüş (Saray 1997: 16), kendi kaynaklarında Vilayet-i Gürcistan, Gürcistan Vilayeti gibi isimlerle anılan Gürcistan'ın Karadeniz üzerinden Avrupa ile olan bağları sona ermiştir. İlerleyen dönemlerde Safevîlerle yapılan savaşa son veren 29 Mayıs 1555 tarihli Amasya Anlaşması ile Gürcistan'ın bazı bölgeleri, Osmanlı ile Safevîler arasında paylaşılmıştır (Gül 2009: 86-89). 1578 yılında Sokullu Mehmet Paşa, İran seferi adıyla yeni fetihlerde bulunmak üzere 12 yıl sürecek seferi için Erzurum Beylerbeyi Lâla Mustafa Paşa'yı görevlendirmiş Paşa, 10 Ağustos'ta Çıldır'ı, 24 Ağustos'ta da Tiflis'i almıştır. Gürcistan'ın güneybatısını oluşturan Samtse, Saatabago, Çavaheti, Şavşeti, Klarçeti, Tao gibi bölgeleri de alınınca, bahsi geçen yerlerin bağlandığı Çıldır Eyaleti oluşturulmuştur. Bazen Çıldır, bazen Ahıska merkezli olarak yönetilen Transkafkasya olarak adlandırılan bu bölgelerde Osmanlı Devleti kalıcı olarak örgütlenmesini kurmuştur (Çini Şimşek 2019: 33-34; Gül 2009: 86). XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Rusya'nın Kafkasya'da yayılma politikası, XIX. yüzyıl başları itibariyle meyvelerini vermeye başlamıştır. Rus orduları karşısında üstün bir direniş gösteren Azerbaycan ve Dağıstan Hanlıkları sonunda Rusya'ya boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Rusya, kendisini Kafkasya'dan atmak isteyen İran'a karşı kazandığı zafer sonucu 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay Antlaşması ile bölgeye kesin olarak yerleşmiştir. Azerbaycan ve Gürcistan'a bu şekilde yerleşen Rusya'nın Kuzey Kafkasya ve Dağıstan bölgesinde

¹ Tarih boyunca çok sayıda etnik unsura ev sahipliği yapan Kafkasya'ya bu adın ne zaman kimler tarafından verildiği ve ne anlama geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Buna karşın Kafkasyalılar etnik ve dil açısından birbirlerinden farklı olsalar da ortak bir kültürü (Kafkasya Kültürü) oluşturmayı sağlayabilmişlerdir. Bkz. Taşkın Deniz, Siyasi Coğrafya Penceresinden Güney Kafkasya'nın Zorunlu Dönüşümü, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015, s.1.

tam olarak hâkimiyetini sağlaması ise, dağlı Müslüman halkın direnci nedeniyle ancak XIX. yüzyılın ortalarında gerçekleşebilmiştir (Gamsız Tekin 1993: 4-5).

Rusya, 1801 yılında stratejik açıdan öneme haiz olan Gürcistan'ı işgal etmiştir. Bu girişim Kafkasya tarihinde önemli bir süreci doğurmuştur. Gürcistan'ın ele geçirilmesi ile Ruslar Osmanlı Devleti'ne sınır olmuş, Azerbaycan'a yönelik istila girişimlerinde önemli bir mevki elde etmişlerdir (Kurat 1999: 107-127). Aynı tarihte Gürcistan'ın idaresi için Tiflis'te “Gürcistan Yüksek Meclis Hükümeti” kurulmuştur (Çapraz 2006: 67-69). 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşına kadar Gürcistan'ın büyük kısmını elinde tutan Rusya ile imzalanan Edirne Antlaşması'na göre Anapa'dan Batum'a kadar olan Karadeniz'in batı kıyısı ve Ahıska, Ruslara verilmiş ve böylece Rusya'nın Gürcistan'daki hâkimiyeti Osmanlılar tarafından onaylanmıştır (Alsirt 2009: 15). Hâkimiyet altına alınan bölgelerde, Rusya yeni idare sistemini kurarak, yeni idareciler atamış; böylece Rusların, Gürcistan'da, hatta tüm Güney Kafkasya'da yerleşmesinde ve uzun süre kalmalarında, bu bölgede kurmuş oldukları idare sisteminin büyük rolü olmuştur (Çapraz 2006: 67-69).

93 Harbi'ne kadar Rus ve Gürcü birlikleri Osmanlıların elinde bulunan Poti, Ahılkelek gibi önemli merkezleri yeniden Gürcistan'a katmış; ancak Kabuleti (Çürüksu) ve Acara 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına kadar Osmanlıların elinde kalmıştı (Çiloğlu 1993: 63). 1877 tarihinde başlayan 93 harbi Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile sonuçlanmış ve ardından 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması imzalanmıştır (Gül 2009: 91). İmzalanan antlaşma ile Osmanlı-Rus savaşı sona erdirilmiş, Doğu Anadolu'da Ermenilerin bulunduğu yerlerde ıslahat yapılması Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiştir. Ayrıca, savaş tazminatı olarak Rusya'ya 1.410.000.000 ruble verilmesi kararlaştırılmış, bu tazminatın büyük kısmına karşılık Rumeli'deki bazı yerler ile Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Bayezid Rusya'ya bırakılmıştır. Bırakılan yerler dışında kalan 300.000.000 rublenin ise, para olarak ödenmesine karar verilmiştir. Rus askerlerinin Bulgaristan hariç üç ay içerisinde Rumeli'yi; altı ay içerisinde de Doğu Anadolu'yu boşaltması antlaşmanın maddeleri arasındadır. Diğer yandan, Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile Osmanlı Devleti üzerindeki iddialarını lehine arttırması, Avrupa devletleri arasında muhalefetle karşılandı. Doğal olarak, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nde nüfuzunun artmış olması, özellikle İngiltere'yi rahatsız etti. Diğer devletlerin istekleri de göz önüne alınarak, Berlin'de yeni bir antlaşma yapılmasına karar verildi (Gül 1995: 367-368).

Bu sırada, Rus tehlikesi karşısında Doğu Akdeniz'de durumunu güçlendirmek isteyen İngiltere, Kıbrıs'ı Osmanlı Devleti'nden istedi. Zira Rusya'nın Balkanlar'a inmesi ve Kafkasya'da Elviye-i Selâse'yi topraklarına katarak sıcak denizlere inmek üzere oluşu, İngiltere'yi telaşlandırmakta idi. Bu durumda, adanın verilmemesi halinde, zorla işgal edileceği açıklandı. Bunun üzerine, Berlin Kongresi'nde İngiltere'nin lehine hareket edebileceğini düşünen Osmanlı Devleti, 4 Haziran 1878 tarihli antlaşma ile Kıbrıs'ı İngilizlere devretti. Fakat 1 Temmuz 1878 tarihli bir ek antlaşma ile de Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği yerleri iade etmesi halinde, İngiltere'nin Kıbrıs'tan çekileceği kararlaştırılmıştı. Bu madde, adanın mülkiyetinin Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu ispat için konulmuştur. Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya bırakıldığı, 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nda yer almıştır. Doğu Bayezid ve Eleşkirt Vadisi ise Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. Ayastefanos Antlaşması'yla tespit edilip, Berlin Antlaşması ile teyit edilen hususlara göre, Ruslara bırakılan diğer mahallerde olduğu gibi, Elviye-i Selâse'de (de) yaşayan halkın, göç etme ve mallarını serbestçe satma hakkına sahip oldukları bildirildi. Ancak, üç yıl içinde göç etmeyenler, Rusya'ya bağlılığını kabul etmiş sayılacaklardı (Gül 1995: 368). Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, bu bölgelerin Türk halkı ve Müslüman Gürcüler (çoğunluğu Acaralı), Rus baskısına uğrama korkusu ve Rus İşgalini kabul etmeme uğruna çok zor koşullar altında göç etmişlerdir.

1.1. Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Güney Kafkasya Politikası

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Padişah V. Mehmet Reşat’a rağmen yönetim İttihat ve Terakki’nin elindeydi. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Trablusgarp ve Balkan savaşlarında ciddi toprak kayıpları yaşayan Osmanlı Devleti, bu kayıpları telafi etmek adına Avrupa’da meydana gelen bloklardan bir tanesine dâhil olmak ve kendisini dış politikadaki siyasi yalnızlıktan kurtarmak istiyordu. Bu bağlamda bir takım siyasi girişimlerde bulundu ve ilk başlarda İngiltere, Fransa ve Rusya’nın yer aldığı İtilaf Devletleri safına katılmak için çabaladı. Her ne kadar Osmanlı Devleti İtilaf bloğunda yer almak için girişimlerde bulunmuşsa da, Daha önceden İngiltere’ye sipariş edilen ve parası peşin olarak ödenen “Sultan Osman” ve “Reşadiye” adlı iki gemiyi İngilizler, I. Dünya Savaşı’nın başlamasını bahane ederek Osmanlı’ya vermemiştir. Bundan dolayı çıkan bu kriz sonrası Osmanlı kamuoyunda İngiltere aleyhinde ciddi bir propagandanın doğdu ve büyük tepkilerin ortaya çıktı. İngilizler aleyhinde oluşan bu ortamı değerlendirmek ve Osmanlı Devleti’ni en başından beri Almanya’nın yanında savaşa sokmak isteyen Enver ve Talat Paşalar, 2 Ağustos 1914’te Almanlarla gizli bir antlaşma imzalamışlardır.

Almanlar ile yapılan bu antlaşma neticesinde, Almanya donanmasına ait Goeben ve Breslau adı verilen iki zırhlı gemi, Akdeniz’de İngiliz donanmasından kaçarak Osmanlı Devleti’ne sığınmıştır. Devlet, kendisine sığınmış olan bu iki gemiyi satın aldığını söylemiş ve isimleri Yavuz ve Midilli olarak değiştirilmiştir. Enver Paşa’nın bilgisi dâhilinde Karadeniz’e açılan Alman mürettebatlı Yavuz ve Midilli gemileri, Rusya’ya ait Odessa ve Sivastopol limanlarını bombalamıştır. 28-29 Ekim 1914’te gerçekleşen bu hadise, Osmanlı Devleti’nin resmen I. Dünya Savaşı’na girmesine neden olmuştur. İttifak Devletleri olan Almanya ve Avusturya-Macaristan’ın yanında yer alan Osmanlı, İtilaf Devletleri’ne İngiltere, Fransa ve Rusya’ya karşı farklı cephelerde savaşımaya başlamış (Armaoğlu 1993: s.99-110) ve dört yıl boyunca birçok cephede mücadele etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti’nin savaştığı cephelerden biri olan Kafkas cephesinde mücadele 2 Kasım’da Rus ordusunun Erzurum tarafına taarruzuyla başlamıştır. Osmanlı Devleti, Rusya ile savaştığı bu cephede, Sarıkamış harekâtı ile ağır bir darbe almıştır (Guniava 2007: 35-36). Sarıkamış hezimetinin ardından Ruslar Artvin, Van, Erzurum, Muş, Bitlis, Rize, Trabzon ve Erzincan’ı ele geçirdilerse de, bir yandan kendi içlerinde karışıklıklar başlamış, Çarlık Rusya’sı çökmeye yüz tutmuştur (Armaoğlu 1993: 112-122).

1.2. Birinci Dünya Savaşı Sonrası Güney Kafkasya’da Siyasi Durum

Birinci Dünya Savaşı’nda, İttifak Devletleri olan Almanya ve Avusturya-Macaristan’ın yanında yer alan Osmanlı Devleti, savaşın sonunda 30 Ekim 1918 tarihinde şartları çok ağır olan Mondros Mütarekesi’ni imzalamak zorunda kalmıştır (Armaoğlu 1993: 99-112). Osmanlı’nın Ruslarla Kafkas Cephesi’nde yaptığı savaş, Türk kuvvetlerinin Rusya’nın bir devlet hâline gelip Türklerle mücadeleye başladığından bu yana Anadolu’da yaptığı harekât ve muharebelerin en büyüğü olmuş (Gürsel 1968: 164) ve bu harekâtı ile ağır bir darbe alınmıştır (Guniava 2007: 35-36). Ruslar, Sarıkamış Harekâtında başarı elde etse de kendi içlerinde karışıklıklar başlamış, Çarlık Rusya’sı çökmeye yüz tutmuştur (Armaoğlu 1993: 112-122). Bu savaş sırasında Osmanlı Devleti’nin, İngiliz ve Fransız güçlerine karşı Çanakkale’de direnmesi sayesinde, İtilaf Devletleri Çarlık Rusya’sının yardımına gidememiş ve Rus İhtilali’nin koşulları doğmuştur (Perinçek 2014: 17).

1917 ilkbaharından itibaren Rusya’da esen sosyalist devrim rüzgârı başarısız ilk denemeden sonra Lenin’in liderliğinde Ekim’de amacına ulaşarak ihtilalle Bolşevikleri iktidara taşımıştır. XX. yüzyıl dünyasında geniş siyasi, ekonomik ve askeri etkileri olacak olan bu gelişme, savaşan taraflar üzerinde de mühim tesirler yapmış, bilhassa Çarlık Rusya’sının müttefikleri olan İngiltere, Ortadoğu’daki varlığının ciddi tehdit altına girdiğini görerek ihtilalden büyük rahatsızlık duymuştur. Doğuda Rus cephesinin çökmeye yüz tuttuğunu ve Türklerin Almanlarla birlikte Kafkasya, İran ve Orta Asya’da nüfuz kazanacağını gören İngiliz devlet adamları, Osmanlı Devleti

ile ayrı barış yapılması konusunda somut adımlar atma ihtiyacı görmüştür (Çağlayan 2003: 57). Bu arada Rusya’da da önemli gelişmeler yaşanmış, yeni yönetim Kasım 1917 ve Ocak 1918 ayında yayınladıkları deklarasyonlarda Rus olmayan milletlere Rusya’nın himayesinde muhtar idareler kurma hakkını tanıdıklarını bildirmiştir (Saray 1998: 234). Türkiye’nin Kafkas ülkeleri ve toplulukları ile ilişkilerini geliştirmesini ya da ilgilensini gerektiren bu yakınlık 1917 Bolşevik İhtilali sonrası bölgede değişen şartlar nedeniyle daha fazla önem kazanmıştır. Bu nedenle, Türkiye’nin çok yönlü olarak ilgilensin durumunda kaldığı Kafkasya, Doğu Anadolu bölgesinin savunulması ve güvenliğinin sağlanması açısından önemlidir.

1.2.1. Transkafkasya Federasyonu’nun Kurulması

Birinci Dünya Savaşı sürerken Rusya’nın iç karışıklıklarından istifade eden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan bir araya geldi. Bolşeviklerin aktif faaliyetlerine rağmen Rusya’nın diğer bölgeleri gibi Transkafkasya (Mavera-yı Kafkasya) için 1917 Şubat İhtilali çok ani oldu (Guniava 2007: 49). Bu ani gelişme ile Petrograd Geçici Hükümeti’nin de onayını alan bu üç devlet Maverayı Kafkas Komitesi’ni kurdu. Statü olarak Maverayı Kafkas Komiserliği; Gürcü, Ermeni ve Azerilerin kendi içlerinde müstakil oldukları bir konfederasyon niteliğini taşımaktaydı (Saydam 1993: 82). "Mavera-yı Kafkas Komiserliği" 15 Kasım 1917’de Rusya’dan ayrı, bağımsızlığını ilan etmiş ve Komiserlik, Maverayı Kafkas Komitesi’ni (OZAKOM-Osabiş Zakafkazskiy Komitet) oluşturmuştur. Bu komitede Gürcüler gücü ellerinde bulundurmuş, Komite Geçici Hükümet’e ve Kerenskiy’e bağlı ve sadık kalacağını belirtmiştir (Çini Şimşek 2019: 45-46). OZAKOM, bir yandan kurultay düzenlemiş düzenlenen kurultayda Sosyal-Demokrat Menşevikler, Sosyal-Federal, Sosyal-ihtilalci ve Anayasal- Demokrat partilerinden “İdare Komitesi” oluştururken, (Guniava 2007: 60) Bolşevik iktidarını tanımayan Maverayı Kafkasya üyeleri diğer yandan millî teşekküllerini kurma çalışmalarını hızlandırmıştır (Şahin 2002: 73-123). 24 Kasım 1917 tarihinde Maverayı Kafkasya’nın geleceği konusunda izlenecek politikaları belirleyebilmek amacıyla bölgedeki teşekküller ve İtilaf Devletleri temsilcilerinin katıldığı yeni bir toplantı yapılmıştır. (Şahin 2002: 73-123) İlerleyen süreçte bölgedeki iç karışıklıklar ve halkın memnuniyetsizliği neticesinde OZAKOM” un yerini “Zakafkasya” olarak isimlendirilen Transkafkasya Komiserliği almıştır (Şahin 2002: 25).

Komite bu çalışmalarını yapıp kendi içerisinde yapısını oluştururken Ruslar, 26 Kasım’da Alman Başkumandanlığına resmen başvurarak mütareke istemiştir. Bir ay içerisinde de Kafkas Cephesi’nde mütareke şartlarını tayin ve tespit etmek için Erzincan’da bir araya gelen Türk ve Rus heyetleri, ilk toplantısını 15 Aralık’ta yapmış, 18 Aralık 1917’de yeniden toplanan heyet 14 maddelik Erzincan Mütarekesi’ni imzalamıştır. Yapılan bu Mütareke ile 29 Ekim 1914 tarihinde başlamış olan Türk – Rus savaşına son verilmiş oldu. “Erzincan Mütarekesi”, Petrograd’daki Sovyet Hükümeti ile değil; Tiflis’teki Maverayı Kafkas Komiserliği ve Kafkas cephesi Rus ordusu kumandanlığı adına imzalanmıştı. Böylece Osmanlı Devleti, Maverayı Kafkas Komiserliği’nin kuruluşunu da resmen tanımış oluyordu. Bu gelişmeler yaşanırken 15 Aralık 1917’de mütareke yapılan devletlerarasında görüşmeler son bulmuş ve Brest -Litovsk Antlaşması imzalanmıştır (Çini Şimşek 2019: 45-49).

1.2.2. Transkafkasya Federasyonu’nun Dağılması

1918 tarihinde Rusya’nın savaştan çekilmesiyle birlikte Osmanlı orduları, Kafkasya ve İran’a ilerlemiş, Kafkasya’daki halkları organize ederek zararına olmayacak oluşumları desteklemiştir. Brest-Litovsk Antlaşması’yla Kars, Ardahan ve Batum’un Türklere bırakıldığını, Karahan’dan çekilen 2 Mart 1918 tarihli bir telgrafla öğrenen Transkafkasya Komiserliği (Maverayı Kafkasya) ve Seym², bu haber üzerine temsilcilerinin yapılacak olan Trabzon Konferansı’na

² Seym; Rusya Anayasa Kurucu Meclisine seçilmiş olan milletvekillerinden oluşan bu “Diyet Meclisi (Seym) Maverâ-yı Kafkas Komiserliğinin en yüksek yasama organı idi ve burada alınan kararları Maverâ-yı Kafkas Komiserliği

gitmelerini engellemiştir. Ardından gerçekleşen ikili görüşmelerin olumlu geçmesiyle bu heyet, Türklerle barış müzakerelerinde bulunmak amacıyla, 8 Mart'ta Batum'dan hareket ederek Trabzon'a doğru yola çıkmıştır (Çini Şimşek 2019: 49-58). 14 Mart'ta Trabzon'da Osmanlı Devleti delegeleri ile Maverâ-yı Kafkasya delegeleri arasında başlayan ve tam bir ay kadar süren barış müzakereleri, Maverâ-yı Kafkasya delegelerinin ısrarla Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını ilan etmesiyle ve buna bağlı oldukları olumsuz tutumu karşısında, 14 Nisan'da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Henüz görüşmeler sürerken Osmanlı ordusu Brest-Litovsk Antlaşması hükümleri gereği bir harekât gerçekleştirmiş; 3 Nisan 1918'de Ardahan, 5 Nisan 1918'de Sarıkamış, 14 Nisan 1919'da Batum ve 25 Nisan 1918'de de Kars'ı ele geçirmiştir. Çoğunluğunu Müslüman (Acaralılar) ve Türklerin oluşturduğu Ahıska ve Ahılkelek nahiyeleri Sovyetlerin ilan ettikleri self-determinasyon (halk oylaması) hakkından istifade ederek, 26 Nisan 1918'de Osmanlı Devleti'ne katılmak istediklerini bildirmişlerdi. Bu suretle Elviye-i Selâse'nin tamamı Türklerin hâkimiyetine geçmiştir (Sarı 2017: 478-483).

Batum'da 11 Mayıs 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği arasında barış görüşmeleri yeniden başlamıştır. Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'nin çağrısıyla düzenlenen Batum Konferansı'nda Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Antlaşması'ndaki sınıra ek olarak Ahıska ve Ahılkelek'i talep edecektir. Görüşmeler sürerken Osmanlı ordusu Gürcülerle savaşıma devam etmiştir. I. ve II. Kolordular Grup Komutanı Yakup Şevki Paşa, Türk birliklerine harekât emri vermiş ve 15 Mayıs'ta Gümrü, 28 Mayıs'ta Karakilise ele geçirilmiştir (Çini Şimşek 2019: 59-60). Türk ordusu ilerlerken, Maverâ-yı Kafkas Kafkasya Komiserliği'nin Seym'i, 26 Mayıs 1918'de yaptığı son toplantısında konfederasyonu feshetmiş (Şahin 2002: 73-123) ardından Gürcüler ve Ermeniler kendi müstakil devletlerini ilân etmiştir (Öztoprak 2003: 136). Osmanlı murahhasları, Maverâ-yı Kafkas Komiserliği'nin dağılması ve 26 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs 1918'de Ermenistan ve 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle, bu devletlerin murahhasları ile müzakerelere devam ederek ayrı ayrı antlaşmalar imzalamıştır. Bu diplomasi tarihinde görülmemiş bir gelişmedir (Şahin 2002: 73-123).

1.3. Birinci Dünya Savaşı'nın Sona Ermesi ve Güney Kafkasya'nın Tahliyesi

Yukarıda da bahsedildiği üzere yapılmış olan Batum Konferansı'nın son günü 4 Haziran 1918 tarihinde Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile yapılan antlaşmaların yanında Osmanlı Devleti ayrıca Azerbaycan ve Gürcistan arasında Bakü ile Batum arasındaki petrol sevkiyatı konusunda ayrı bir antlaşma imzalanmıştır. Devlet, Batum'da bu antlaşmaları imzalayarak bu üç cumhuriyeti tanıyan ilk ülke unvanını da elde etmiştir. Bu antlaşmalar Osmanlı Devleti'ne Kafkasya'da büyük bir egemenlik hakkı vermiş Türk ordusu; 3 Haziran'da Ahılkelek'i, 10 Haziran'da Ahıska'yı, 15 Eylül'de ise Bakü'yü ele geçirmiştir (Sarı 2017: 479). Sovyet Rusya bu tarihlerde Bakü'de oldukça güçlüydü ve 18 Mart 1918 tarihinde Ermenilerin de desteği ile idareyi ele geçirmişti. Fakat Bakü'de gittikçe artan Ermeni baskı ve zulümleri karşısında Azeriler, Osmanlı Devleti'nden yardım beklemeye başlamışlardı. Zira Batum'da Osmanlı Devleti ile bağımsız Azerbaycan arasında yapılan antlaşma uyarınca, Azeriler Osmanlı Devleti'nden askeri yardım isteme hakkına sahipti. Bu anlaşma gereğince Türk kuvvetleri Eylül 1918 tarihinde Bakü'yü ele geçirdi. Sovyet Hükümeti ise Osmanlı Devleti'ni protesto ederek Brest-Litovsk Antlaşması'nın hükümsüz olduğunu tek taraflı olarak ilan etti (Kılıç 1998: 420-421). Bakü'yü ele geçiren Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki bu ezici üstünlüğü uzun sürmedi (Sarı 2017: 479-480).

Hem Brest Litovsk Antlaşması gereğince hem de Trabzon'da bu devletin temsilcileriyle yapılan konferansta alınan kararlar mucibince Batum, Kars ve Ardahan'da yapılan halk oylaması, Elviye-i Selâse'nin Türkiye'ye ilhakı ile sonuçlanmıştı. Sonuçların alınması ile birlikte Elviye-i Selâse'de

uygulamak zorundaydı. Gerek komiserlik gerek Seym'de, Menşevik Gürcüler önder rolünde idiler. Hem Seym'in hem de Komiserliğin başkanları Gürcülerdir. Seym'in yapısı, partilerin özellikleri ve görüşleriyle ilgili geniş bilgi için bkz; Yusuf Hikmet Bayur, (1983), Türk İnkılap Tarihi, C.III, Kısım IV, TTK Yay, Ankara, s.173-178.

idari teşkilatını kuran Osmanlı Devleti, burada uzun süre kalamadı. Çünkü 30 Ekim 1918 tarihinde İtilaf Devletleri ile imzaladığı Mondros Mütarekesi'nin hükümleri kapsamında, savaş öncesi sınırlarına çekilmeyi kabul etti. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 11. ve 15. maddeleri Kafkasya ile ilgiliydi ve bu hükümler, Batum'un İtilâf kuvvetleri tarafından işgalini de kapsamaktaydı. Ayrıca, Türkiye, Bakü'nün İtilâf kuvvetlerince işgaline de müdahale etmeyecekti. 1 Kasım 1918'de İngiliz Genel Karargâhı, Elviye-i Selâse'nin tahliyesini talep eden bir notayı Osmanlı Hükümetine gönderdi. Antlaşma gereği İngilizler, Kafkaslara çıkartma yaparak bölgeyi işgal ederken Türk ordusu 17 Kasım 1918'de Bakü'yü terk etti. İngiliz kuvvetleri de beraberlerinde Rus ve Ermeni askerleri olduğu hâlde bu şehri işgal etti. İngilizler Elviye-i Selâse'nin de boşaltılmasını istemişler, fakat boşaltmasını beklemeden buraları ele geçirmeye başlamışlardır (Çini Şimşek 2019: 75-78).

2. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkışı ve TBMM'nin Açılması

Mondros Ateşkes Antlaşması ile Mustafa Kemal Paşa'nın emir ve komuta ettiği Yıldırım Orduları Grubu ve VII. Ordu dağıtılmış bu sebeple Paşa, 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelmiş, 55 savaş gemisiyle İtilaf Devletlerinin donanmasını İstanbul önlerinde demirli görünce, yaveri Cevat Abbas (Gürer)'a dönerek “Geldikleri gibi giderler” demiştir. İşgal güçlerinin yarattıkları olumsuz hava içinde, 1919 yılı Mayıs ayına kadar geçen 5-6 aylık süre içinde İstanbul'da çeşitli temaslarda bulunmuştur. Yapmış olduğu temaslardan istediği sonucu elde edemeyen ve Anadolu'da üstünlük sağlayabilecek bir görev beklentisi içinde olan Mustafa Kemal Paşa'ya beklediği görev Mayıs ayında verilmiş ve IX. Ordu Müfettişliğine atanmıştır (Yalçın 2011: 11-18). IX. Ordu Müfettişliği görevi ile 19 Mayıs 1919'da Samsun'a geçen Paşa, Samsun'da ilk iş olarak müfettişlik mıntikasında bulunan Sivas, Van, Erzurum, Trabzon, Ankara, Kastamonu, Elazığ, Diyarbakır vilayetleri ile Erzincan ve Canik müstakil mutasarrıflıkları ve XV. ve XX. Kolordu komutanlıklarına tebligat göndermiştir. Ardından Samsun'daki işgal hadisesi ile İzmir'in işgaline karşı duyulan tepkiyi 20 Mayıs tarihli iki ayrı telgrafi ile hükûmete bildirmiş, 22 Mayıs'ta İstanbul'a gönderdiği iki raporda da Samsun bölgesindeki eşkiya faaliyetleri hakkında bilgi vermiştir (Türkmen 2011: 86).

Samsun'da bir süre kalan Mustafa Kemal Paşa, daha sonra Rum çetelerin faaliyetlerinden ötürü karargâhını 25 Mayıs 1919 da içeride daha emin bir yer olan Havza'ya nakletmiş, 28 Mayıs 1919 da bütün memlekete, kumandanlara ve mülkî amirlere işgallere karşı millî teşkilat kurmaları ve miting tertip etmeleri yolunda talimat göndermiştir. Arkadaşları ile birlikte 12 Haziran 1919'da Amasya'ya geçip millî mücadele çalışmalarını sürdüren Paşa, Hüseyin Rauf Orbay, Refet Bele ve Ali Fuat Cebesoy ile birlikte Amasya Genelgesi'ni hazırlamış ve Genelge 22 Haziran 1919'da tüm mülkî amir ve askeri komutanlara telgrafla Abdurrahman Rahmi Efendi tarafından ulaştırılmıştır (Çini Şimşek 2019: 82-85). Genelgenin ardından 23 Temmuz 1919'da Erzurum'da Millî Kongre toplanmış ve kongre kararları tüm mülkî amir ve askeri komutanlara gönderilmiştir. Kongrenin bitmesinin ardından Temsil Heyeti'yle birlikte Erzurum-Erzincan yolu ile 2 Eylül 1919 tarihinde Sivas'a gelmiş ve arkadaşları ile birlikte 4 Eylül 1919 tarihinde Sivas Kongre'sini açmıştır (Yalçın 2011: 19-21).

Sivas Kongresi'nde, Erzurum Kongresi'nde alınan kararların tümü kabul edilmiş, yeni bir Temsil Heyeti oluşturularak bu heyetin başına da Mustafa Kemal Paşa getirilmiştir. Ayrıca İtilaf Devletlerine karşı takınılan tavır daha belirgin bir hâl almış, yurdun istiklâlini ve milletin haklarını korumak üzere teşekkül etmiş olan cemiyetleri içine alan “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” kurulmuş, Temsil Heyeti'nin yetkileri genişletilmiş, Sivas Kongresi'nden sonra bütün Anadolu'da millî bir birlik oluşmuştur. Paşa, Sivas Kongre'sinin ardından Temsil Heyeti üyeleri ile birlikte Sivas'tan hareket ederek 27 Aralık 1919 tarihinde Ankara'ya gelmiştir. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı tarafından kabul edilen Misak-ı Millî kararlarının açıklanmasının ardından, İngilizler 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal edip Meclis-i Mebusanı dağıtınca, Ankara'da yeni bir meclisin açılmasının meşru nedenleri oluşmuştur (Çini Şimşek 2019: 85-86). Bunun

üzerine, daha önceden Ankara’da kurucu bir meclis toplanılmasının gerekli olduğunu düşünen Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart 1920 tarihinde bir genelge yayınladı. Genelgede; Anadolu’nun en güvenilir ve stratejik yeri olan Ankara’da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin toplanacağını, bunun için yeni seçimlerin yapılmasını ve İstanbul’dan kaçan mebusların da bu meclise katılabileceklerini belirtti (Akşin 1992: 426). Yeni Meclis için Anadolu’da yapılan seçimler sonucunda, 23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı ve çalışmalarına başladı. Böylece Ankara’da tamamen ulusal bir idareye dayalı, istilacılara karşı çıkan yepyeni bir Türkiye devleti doğdu (Atatürk 2005: 293-294).

3. Millî Mücadele Dönemi Türkiye’nin Güney Kafkasya Politikası

Osmanlı Devleti, yukarıda ifade edildiği gibi Mondros Mütarekesi’nin 11. ve 15. maddeleri gereği Azerbaycan’daki kuvvetlerini geri çekmeyi kabul etmiş ve İngilizler, bölgeyi işgal etmişlerdir. İngilizler Elviye-i Selâse’nin boşaltılmasını istediğinde Türk birlikleri bu toprakları boşaltırken bölgede Ermeni ve Gürcülerin işgallerine karşı millî Şurular kurmuştur. İngilizler, 13 Nisan 1919 tarihinde Kars’ı işgal etmişler ve Kars Millî Şurası üyelerini tutuklayarak, Malta’ya sürmüş ardından 24 Aralık’ta Batum’u işgal etmişlerdir. 15 Ağustos 1919 tarihinde Osmanlı ordusu başlattığı Kafkasya’nın tahliyesini, Eylül 1919’da Batum’da küçük bir birlik bırakarak tamamlamıştır (Sarı 2017: 479-480). 23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin açılması ve çalışmalarına başlamasının ardından (Atatürk 2005: 293-294) Kafkasya’da ortaya çıkan yeni durum TBMM Hükümeti ile yeni Sovyet idaresi arasındaki işbirliğini kaçınılmaz hâle getirmiştir. Bu dönemde Sovyet idaresi iç savaşı kazanmak ve dış müdahaleleri önlemek amacıyla Türk Millî Mücadelesini, millî bir politika olarak desteklemiş, güvenliği için barış antlaşmaları yapmaya özen göstermiştir. TBMM Hükümeti ise bu dostluk sayesinde İtilâf Devletleri ve Yunanlılara karşı gerekli desteği Sovyetlerden alacak, doğu sınırını güvenlik altına alarak batıdaki mücadelesinde rahat hareket etme imkânı bulacak ve aynı zamanda Millî Mücadele döneminde oldukça ihtiyaç duyduğu dış yardımı alabileceği tek büyük devlet Sovyet Rusya’dan sağlayacaktır. Mustafa Kemal Paşa’nın, Sovyet Rusya’ya karşı uyguladığı dış politika hedeflerinden en önemli etkenlerden birisi Anadolu için en uygun çıkış kapısı olan Kafkasya’dır. Bundan dolayı Bolşevik Rusya ile çatışmak yerine işbirliği yapmak mevcut siyasi konumda en uygun durumdur (Çini Şimşek 2019: 90-93). Türkiye, Sovyet Rusya’ya uyguladığı dış politika bakışında diplomasi ile ideolojiyi birbirinden ayrı tutmuştur. Türkiye’nin bu konudaki görüşleri, Mustafa Kemal Paşa tarafından 29 Mayıs 1920 tarihinde TBMM toplantısında şu şekilde açıklanmaktadır (TBMMZC D.I C.2: 48. 29 Mayıs 1920): “...iki konuyu birbirinden ayırt etmek lâzımdır. Biri Bolşevik olmak, diğeri Bolşeviklik Rusya’sıyla ittifak etmek. Biz hükümet olarak Bolşeviklik Rusya’sıyla ittifak etmekten bahsediyoruz. Yoksa Bolşevik olmaktan bahsetmiyoruz. Bolşevik olmak büsbütün başka bir meseledir.”

Bu düşünceden hareketle TBMM Hükümeti, 5 Mayıs tarihinde yaptığı ilk toplantıda; birinci gündem maddesi olarak Sovyet Rusya ile ilişkileri ele almış ve Rusya’ya bir heyet (TBMMZC D.I C.1: 190-198, 5 Mayıs 1920) gönderilmesi kararını vermiştir (Atatürk 2005: 293-294). TBMM Hükümeti tarafından oluşturulan heyet Hariciye Nazır Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında 11 Mayıs 1920 tarihinde Ankara’dan ayrılmış, 19 Temmuz 1920’de Moskova’ya varmış ve Lenin ile görüşmüştür. İki taraf arasında 24 Ağustos 1920 tarihinde bir anlaşma tasarısı üzerinde uzlaşmaya varılmasına rağmen, Çiçerin’in Kafkasya’da Türkiye’ye ait bazı yerlerin Ermenistan’a verilmesini ısrarla istemesi üzerine bir anlaşma imzalanması mümkün olmamıştır (Çini Şimşek 2019: 93-94).

3.1. Türkiye’nin Doğu Harekâtı

TBMM açılmadan önce Türkiye’ye ilgisi başlayan Sovyet Rusya’nın ilk işi TBMM ile ilişkilerini İtilaf Devletlerine karşı desteklemek olmuştur. TBMM Hükümeti ise Kafkasya

ülkeleriyle, başta sınır sorunlarını çözmeye uğraşmıştır. Ayrıca bu ülkelerle siyasi ve askeri çatışmaya girmekten çok Kafkasya ilişkilerinde bölgedeki belirsizlik ve değişkenlik nedeniyle daha çok Kafkasya üzerinde siyasi ve askeri etkinliği olan Sovyet Rusya ile yürütmüştür. TBMM Hükümeti kurulduktan sonra, ilk icraat olarak Türkiye’nin Doğu sınırını emniyet altına almak için Sovyet Rusya ile siyasi ve askeri bir ittifak yapmak girişiminde bulunmuştur. Bu arada Hükümet, Doğu Anadolu’da bir Ermeni devleti kurulması hayaliyle Ermenilerin bölgede sakin Türk-İslam ahaliye karşı yaptıkları katliam ve mezalimin önüne geçmek için askeri bir harekât planlamaktaydı (Çini Çini Şimşek 2019: 90-93). Mustafa Kemal Paşa, daha TBMM açılmadan evvel Elviye-i Selâse ile ilgilenmiş, Batum’daki Batum Livası İslam Cemiyeti etrafında örgütlenen Müslümanlara büyük destek vermiştir (Sarı 2017: 480).

Ermenistan Hükümeti, Ermenistan’ın bağımsızlığının birinci yıl dönümü olan 28 Mayıs 1919 tarihinde Osmanlı’dan aldığı topraklarla “Birleşik Ermenistan” kurulduğunu ilân etti. Ermenilerin ardından başlattıkları Erzurum, Kars, Ardahan ve Batum’daki sınırlarda Müslümanlara saldırıları karşısında askerî ve mülkî yetkililer yeni arayışlara başladı. 12 Ağustos tarihinde Oltu bölgesinde bazı köyleri işgal eden Ermeniler, 20 Ağustos tarihinde Türk kuvvetlerine saldırdılar (Çini Şimşek 2019: 100-102). Bu gelişmeler karşısında TBMM Hükümeti, 6 Haziran 1920 tarihinde askeri harekât için Kazım Paşa’ya hazırlanmasını emretti. TBMM Hükümeti’nin, Ermenistan ile yapacağı savaş sırasında Gürcistan Hükümeti’nin alacağı tavır önem taşıyordu. Gürcistan’ın tarafsızlığını sağlamak için TBMM, Tiflis’e ayrı bir heyet gönderilmesi kararını verdi. Heyete verilen talimata göre, Gürcü Hükümeti’ne Ermeni harekâtının nedenleri anlatılacak ve Gürcistan’a bu savaşta tarafsız kalması gerektiği kabul ettirilecekti. Hükümet adına Gürcistan’da bulunan TBMM Hükümeti’nin Gürcistan Elçisi Kazım Bey, Gürcistan Hükümeti’ne “Ankara Hükümetinin Gürcülerle savaşmaya niyeti olmadığını, kendisinin Gürcülerle iyi ilişkiler kurmak için gönderildiğini” samimiyetle arz etti. TBMM Hükümeti’nin, Ermeni harekâtına başlama kararı alması üzerine ise 13 Haziran tarihinde Kazım Karabekir Paşa kumandanlığında Şark Cephesi kuruldu (Sarı 2017: 481-482). Şark Cephesi Ordusu’na TBMM Hükümeti’nin 20 Eylül 1920 tarihinde verdiği Kars vilayetine taarruz emri (BCA 30.10.0.0.54.354.12, Ek:1) ile XV. Kolordu, 28 Eylül 1920 tarihinde Ermenilere karşı saldırıya geçti. Şark Cephesi Ordusu’nun; XII. Fırkası Sarıkamış’ı, IX. Fırkası, Çanak Deyubek, Bezirgân geçidi mıntikasını 29 Eylül akşamı ele geçirdi. 30 Eylül’de Merdenik’teki Ermeniler de geri çekilmiş ve Merdenik de ele geçirilmişti. Sarıkamış’ın alınmasından sonra Kazım Karabekir Paşa’ya 1 Ekim 1920’de Kars’ın işgal edilmesi emri verilmiştir. Kars, 30 Ekim tarihinde ele geçirilmiş (Karabekir 1995: 848-855) Karabekir Paşa, Kars’ın kurtarılması haberini bir telgraf ile TBMM’ne bildirmiştir (TBMMZC D.1 C.5: 244-24. 30 Ekim 1920). Bu başarıların ardından Türk ordusu, Ermenistan’ın başkenti Erivan istikametine yönelince Ermeniler, 3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Antlaşması’nı imzalamak zorunda kalmışlardır (Sarı 2017: 481-482). TBMM Hükümeti’nin imzaladığı ilk antlaşma olan Gümrü Antlaşması ile Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır Türk topraklarına katılmıştır (Çini Şimşek 2019: 11-113).

3.2.Millî Mücadele Sonrası Türkiye’nin Güney Kafkasya Politikası

1919 sonlarına doğru Azerbaycan yönetimini elinde tutan millî güçler otorite kaybına uğrarken Derbent’te bekleyen XI. Kızıl Ordu’nun Azerbaycan sınırına harekete geçmesiyle, Azerbaycan kendini bağımsızlığını tehdit eden siyasi krizlerin içinde bulmuştur. Bu gelişme Azerbaycan’daki olayların akışına büyük bir etki yapmış özellikle, Müsavat Partisi içindeki sağ ve sol hizipleşmesi, ülkede gerçek manada bir siyasi kriz yaratmıştır. Mart ayı sonunda komünistlerin tutuklanmasını protesto eden “Sosyalist Blok” hükümetten desteğini çekmiş, bu ise krizi iyice derinleştirmiştir. Şubat 1920 tarihinde gerçekleşen I. Kongre sırasında kurulmuş olan Azerbaycan Komünist Partisinin de faaliyetlerinin katkısı ile Sovyet Rusya 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan sınırını geçerek ülkeye girmiştir. Bir gün sonra 28 Nisan 1920 gecesi ayaklanan işçiler

Müsavat yönetimi devirmiş ve Azerbaycan'da Sovyet egemenliğini kurup ardından Azerbaycan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak ilan edilmiştir (Mecidov 2008:105-108). Sovyet Rusya, Azerbaycan'ı Bolşevikleştirdikten sonra tüm Kafkasya'yı Bolşevize etme idealiyle yönünü Ermenistan'a çevirmişti. Çünkü Ermeni Taşnak Hükümeti, İngiltere'nin kendilerine “Büyük Ermenistan” kurma vaadine inanmış ve bölgede anti-Bolşevik bir tavır sergilemiştir. Ermenistan ile yapılan savaş sonucunda 3 Aralık 1920 tarihinde TBMM Hükümeti, Ermenistan ile Gümrü Antlaşması'nı imzalamıştır (Çini Şimşek 2019: 11-113). TBMM Hükümeti, Ermenistan ile imzaladığı Gümrü Antlaşması'nın ardından hedefine Ardahan ve Batum'u ellerinde tutan Gürcüleri almıştır. Gürcüler, sadece Ankara'nın değil, aynı zamanda Moskova'nın da hedefindedir. (Sarı 2017: 483).

Bir ay içerisinde Gümrü Antlaşması'nın onaylanması beklenirken, Ermenistan'da Hükümet değişikliği olmuş ve Taşnak Ermeni Hükümeti yıkılmıştır. Kasım ayı ortalarında Bakü'de, Gasyan ve Noricanyan öncülüğünde hazırlanan Ermeni İhtilal Komitesi tarafından ve 29 Kasım'da Erivan'ı işgal eden Kızıl Ordu'nun desteğiyle 5 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu yeni hükümetin Dışişleri Komiseri Bekzadyan, TBMM Hükümeti'ne gönderdiği 8 Aralık 1920 tarihli notada; Bolşevik Ermenistan Hükümeti'nin, Taşnakların imzaladığı Gümrü Antlaşması'nı kabul etmediğini belirttiikten sonra yeni bir anlaşma için Türkiye'nin kabul edemeyeceği şartlar öne sürerek görüşme yapılmasını önermiştir. Sovyet Rusya'nın yönetimi ele alması ile anlaşma yürürlüğe girememiştir. Gümrü Antlaşması'nın ardından, Transkafkasya'da Azerbaycan'dan sonra Ermenistan da Bolşevikleştirilmiş ve geriye sadece Gürcistan kalmıştır. Gürcistan Hükümeti bu durumda, bir taraftan Sovyet Rusya ile ikili ilişkileri sürdürürken; diğer taraftan Ankara Hükümeti ile diplomatik ilişkiler kurarak yardım sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca Avrupa'dan destek de beklemiştir. Sovyet Rusya Gürcü topraklarını işgale başladığında, Gürcistan Hükümeti, Ankara'da bulunan Gürcistan Hükümeti Temsilcisi Simon Mdivani aracılığı ile TBMM Hükümeti'ni Anadolu sınırına yakın olan topraklarını işgale çağırarak, TBMM Hükümeti ise bu teklifi Bolşeviklerle olan ilişkilerindeki dengeleri sarsmadan değerlendirmiştir. Bu dönemde Türk tarafı, Gürcistan ile karşılıklı elçilikler vasıtasıyla bir taraftan Sovyetlerle olan ilişkilerinde bünyesi dışındaki vasıtalara gerek duyulmasının önüne geçmiş; diğer taraftan da Kafkasya'nın nabzını güvenilir diplomatları sayesinde daha iyi kontrol etmeye çalışmıştır. (Çini Şimşek 2019: 158-166).

Kızıl Ordu, Gürcistan topraklarını işgale başlayarak Gürcüleri hezimete uğratmış ve 25 Şubat'ta Tiflis'e girmiştir. Bu gelişmeler üzerine Türk Ordusu da Batum, Artvin ve Ahıska gibi yerleri ele geçirmek için harekete geçmiştir. Bolşevikler, Tiflis'i ele geçirdikten sonra Karadeniz sahilinden Batum'a doğru ilerlerken, Borcum tarafından da Ahıska ve Ahılkelek üzerine ilerlemelerini sürdürmüş ancak Türkler de aynı tarihlerde Batum'u ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Gürcistan, üç yıla yakın bir süreden sonra yeniden Sovyet Rusya tarafından işgal edilmiş ve Gürcistan'da Sovyet hâkimiyeti ilan edilmiştir (Çini Şimşek 2019: 282-284). TBMM Hükümeti'nin Rusya'ya gönderdiği Türk Heyeti 9 Mart tarihinde Stalin ile görüşmüştür. Görüşmede Moskova Antlaşması'nın temelini oluşturacak önemli maddelerde anlaşma sağlanmış ve 16 Mart 1921 tarihinde Moskova'da Türk ve Sovyet Rusya temsilcileri, Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nı imzalamıştır (TBMMZC D.I C.11: 332-333, 16 Mart 1921; BCA.30.18.1.1.3.29.13. Ek-2).

Bu Antlaşma gereğince Kars, Ardahan, Artvin Türkiye'ye bırakılmıştır. Sakarya Meydan Muharebesi sonucu Türk milleti düşman karşısında inisiyatifini ele geçirirken, dış politikada da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Sakarya Zaferi, bir yandan Ankara Hükümeti ile barış görüşmelerini başlatmış olan Fransız Hükümeti'nin bu yöndeki çabalarını çabuklaştırıcı bir etken olurken; Moskova Antlaşması esasen Sakarya zaferinden sonra işlemeye başlamıştır. Türkiye ile Sovyet Rusya arasında ortaya çıkan bazı sorunları çözmek ve Moskova Antlaşması hükümlerinin Kafkas Cumhuriyetlerince de onaylanmasını sağlamak amacıyla 26 Eylül tarihinde Sovyet, Azeri,

Gürcü ve Ermeni heyetlerinin Kars’a gelmeleri ile Kars Konferansı tören yapılarak başlamıştır (Aydemir 1980: 184). Yapılan Konferans sonucunda 13 Ekim tarihinde bütün tarafların onaylamasıyla Kars Anlaşması imzalanmıştır (TBMMZC D.1 C.13: 258-262, 24 Ekim 1921), Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, 15 Ekim 1921, Ek.3). Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile imzalanan Kars Antlaşması 22 Ocak 1922 tarihinde onaylanmıştır. Antlaşmanın imzalanmasının ardından bu devletler ile Konsolosluk, ticari ilişkiler, demiryolu ve posta iletişimi alanlarında sözleşme ve antlaşmalar imzalanmıştır. Örneğin Gürcistan ile şu antlaşmalar yapılmıştır; Yapılacak yaylak ve kışlaklar sözleşmesinde, sınırı geçen sürülere ne gibi işlem yapılacağı ve Gürcü halkından da vergi alınması gerektiği (BCA 30.18.1.1.4.48.1.), Hukuk-ı Aile ve Ehliyet-i Hukukiye Mukavenamesi (BCA 30.18.01.01.6.35.1.), Posta ve Telgraf Mukavenamesi (BCA 30.18.01.01.6.35.2.), Karşılıklı Adli Yardımlaşma Antlaşması (BCA 30.18.01.01.6.35.3.), Demiryolları Mukavenamesinin (BCA 30.18.01.01.6.35.4.) onaylanmasına dair kanun tasarıları 7 Kasım 1922 tarihinde TBMM’ye sevk edilmiştir. Antlaşmaya dair bu kanun tasarıları 13 Nisan 1925 tarihli meclis toplantısında oylamaya sunulmuş; yapılan açık oylamaya katılan 150 milletvekilinin tamamının kabul oyu ile yasalasmıştır (TBMMZC. D.2, C. 17: 254-331. 13 Nisan 1925).

Türkiye’nin Kafkasya ülkeleriyle ilişkileri ve politikası, Kars Antlaşması’ndan sonra önemli bir sorunla karşılaşılması ve bölgede karşılıklı önemli bir beklentinin olmaması nedeniyle TBMM gündeminden düşmüştür. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Mart 1922’de Güney Kafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federasyonu çatısı altına girdikten sonra giderek kâğıt üzerindeki bağımsızlığını da kaybetmeye başlamış ve 30 Aralık 1922’de kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin (SSCB) bir parçası hâline gelmiştir (Çini Şimşek 2019: 277).

Sonuç

Karadeniz ve Hazar Denizi arasında kara geçidi olup Anadolu, Doğu Avrupa, Orta Asya ve Orta Doğu ile etkileşim hâlinde olan Kafkasya bölgesi, Kuzey Kafkasya ile üç bağımsız Cumhuriyetin yer aldığı Transkafkasya’dan (Güney Kafkasya) meydana gelir. Kafkasya, Türkiye açısından coğrafi konumu itibarıyla, Orta Asya bölgesinin giriş kapısı olması dolayısıyla aynı coğrafyanın bir uzantısı konumundadır. Kafkasya Bölgesi’ndeki bu durum, dünya politikasını etkilemekte ve bu bölgenin sahibi olan kuvvet, dünya siyasetinin önemli aktörleri arasında yer alma şansını yakalamaktadır. Bundan dolayı tarih boyunca Rusya ve büyük devletler bu bölgeye sahip olabilmek için büyük bir çaba sarf etmiştir. Türkiye’nin Kafkas ülkeleri ve toplulukları ile ilişkilerinin geliştirmesini ya da ilgilenmesini gerektiren bu yakınlık, 1917 Bolşevik İhtilâli sonrası bölgede değişen şartlar nedeniyle daha fazla önem kazanmıştır. Kafkasya milletvekillerinden oluşturulan Transkafkasya Geçici İdare Komitesinin (OZAKOM) eline geçmiş, 15 Kasım 1917’de OZAKOM kendini lağvederek yetkilerini Bolşeviklerin yardımıyla kurulan işçi ve erler konseyi tarafından seçilen Transkafkasya Komiserliği’ne (Mavera-yı Kafkas Komiserliği) devrettiğini ilan etmiştir. “Mavera-yı Kafkas Komiserliği” aynı tarihte Rusya’dan ayrı, bağımsızlığını ilan etmiş, federasyon şeklindeki hükümetin başkenti Tiflis olmuştur. Osmanlı Devleti, Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti’nin dağılması ve 26 Mayıs 1918’de Gürcistan, 28 Mayıs 1918’de Ermenistan ve 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan etmesiyle, bu devletlerin murahasları ile müzakerelere devam ederek ayrı ayrı antlaşmalar imzalamıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti’nin imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması sonucunda Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğinde Anadolu’da başlayan Millî Mücadele sırasında, içeride ve dışarıda çok zor durumlarda mücadele vermeye çalışan TBMM Hükümeti, karşı karşıya kaldığı bu olağanüstü durumdan zaferle çıkmayı başarmıştır. Ankara’da açılan Meclis’in ilk işi Misak-ı Millî sınırları içinde vatanın bütünlüğünü sağlamak, işgallere karşı koymak ve uluslararası alanda var olduğunu kabul ettirmek olmuş, Misak-ı Millî sınırlarını gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. 11 Mayıs 1920 tarihinde Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyeti Moskova’ya

göndererek Türk- Sovyet ilişkileri başlatan TBMM Hükümeti’nin bu hareketi ile Sovyet Rusya ve Anadolu’da ortaya çıkan ve İtilaf Devletlerine karşı mücadele eden Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki TBMM Hükümeti ile ikili ilişkilere katkı sağlamış, ekonomik ve askeri yardımlarda bulunmuştur.

1920-1921 yılları arasında TBMM Hükümeti’nin Güney Kafkasya’da dış politikası Misak-ı Millî prensipleri etrafında şekillenmiştir. TBMM Hükümeti’nin Kafkasya sınırında Elviye-i Selâse’nin (Kars, Ardahan ve Batum), ele geçirilmesi, Türklere yönelik Ermeni işgallerinin önlenmesi, Azerbaycan, Gürcistan ile iyi ilişkiler kurulması ilk hedef olarak belirlenmiştir. Türk-Ermeni sınırında Ermenilere karşı Kazım Karabekir Paşa komutasında savaş açılmış, Kars ve Sarıkamış geri alınmıştır. Ermeniler bu savaşla dış güçlerin kendilerine yardımcı olamayacağını kesin olarak anlamış ve barış istemek zorunda kalmıştır. TBMM Hükümeti 3 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan ile imzaladığı Gümrü Antlaşması’yla Ermeni harekâtını başarı ile sonuçlandırmış ve hedefine Ardahan ve Batum’u ellerinde tutan Gürcüleri almıştır. Azerbaycan ve Ermenistan’ı Bolşevikleştiren Sovyet Rusya 25 Şubat’ta Tiflis’e girerken Türk Ordusu da Batum, Artvin ve Ahıska gibi yerleri ele geçirmek için harekete geçmiştir. TBMM Hükümeti’nin emriyle Kazım Karabekir Paşa 9 Mart’ta Ahıska’yı işgal etmiştir. Türk ordusu, Sovyet ordusunun Batum’a yaklaşmasından bir hafta önce 11 Mart 1921 tarihinde Batum’u kayıtsız şartsız işgal etmiştir. Doğu Cephesi’nde Ermenilere karşı kazanılan zafer Moskova görüşmelerine yol açmış ve Moskova Antlaşması’nın 16 Mart 1921 tarihinde imzalanması sonucunu doğurmuştur. Kars Antlaşması ise Moskova Antlaşması’nın hükümlerine dayanmış ve mevcut durum Ermenistan ve Gürcistan’a da kabul ettirilmiştir. Buradaki tek eksik ise Misak-ı Millî sınırları içerisinde yer alan Batum’un bu antlaşmalarla Türkiye sınırları dışında kalmasıdır. Böylece Doğudaki sınırlar bugünkü hâlini almıştır.

Kaynakça

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30.10.0.0.54.354.12.

BCA, 30.18.1.1.3.29.13.

BCA, 30.18.1.1.4.48.1.

BCA, 30.18.01.01. 6.35.1.

BCA, 30.18.01.01. 6.35.2.

BCA, 30.18.01.01. 6.35.3.

BCA, 30.18.01.01.6.35.4.

Meclis Zabıtları

TBMMZC, D.I, C.2, T.B.M.M. Matbaası, s.48, (29 Mayıs 1920).

TBMMZC, D.I, C.1, T.B.M.M. Matbaası, s.190-198. (5 Mayıs 1920).

TBMMZC, D.1 C.5, T.B.M.M. Matbaası, s.244-245 (30 Ekim 1920).

TBMMZC, D.I, C.11. T.B.M.M. Matbaası, s.332-333 (16 Mart 1921).

TBMMZC, D1, C.13, T.B.M.M. Matbaası, s.258-262 (24 Ekim 1921).

TBMMZC. D.2, C.17, T.B.M.M. Matbaası, s.254-331. (13 Nisan 1925).

Kitap ve Makale

AKŞİN, Sina (1992). *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Son Meşrutiyet, (1919-1920)*, Cilt 2, İstanbul: Cem Yayınevi.

- ALSIRT, Figen Tavil (2009). Bağımsızlık Sonrası Gürcistan'ın Yeniden Yapılanması Ve Bu Süreçte Türkiye İle İlişkileri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ARMAOĞLU Fahir (1993). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1990*, Cilt 1, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal (2005). *Nutuk 1919 – 1927*, ed. Zeynep Korkmaz, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: Türk Hava Kurumu Basımevi.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya (1980). *İkinci Adam*, Cilt 1, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- BAYUR, Yusuf Hikmet (1983). *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt 3, Ankara: TTK Yayınları.
- ÇAĞLAYAN, Kaya Tuncer (2003). *İngiliz Belgelerine Göre İngiltere ve Osmanlı Devleti Arasında Ayrı Barış Girişimleri (1917-1918)*, Samsun: Palmiye Kitapları.
- ÇAPRAZ, Hayri (2006). “Gürcistan’da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850)”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, 1(1):67-80.
- ÇİLOĞLU, Fahrettin (1993). *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, İstanbul: Ant Yayınları.
- ELYAR, Süleymanov (1997). *Azerbaycan Tarihi*, Bakü: Azerbaycan Devlet Yayınları.
- GAMSIZ, Yüksel ve Emrullah TEKİN (1993). *Kafkasya ve Türkistan*, İstanbul: Harp Akademileri Yayınları.
- GÜL, Muhittin (2009). “Türk- Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 11(1): 75-108.
- GÜL, Mustafa (1995). “Elvîye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne İadesi ve Bazı Uygulamalar”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 4(15): 499-513.
- GUNİAVA, Gela (2007). Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Ankara.
- GÜRSEL, Haluk (1968). *Tarih Boyunca Türk – Rus ilişkileri*, İstanbul: Ak Yayınları.
- KAZIM, Karabekir (1995). *İstiklal Harbimiz*, Cilt 1, İstanbul: Merk Yayıncılık.
- KILIÇ, Selami (1998). *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KURAT, Akdes Nimet (1999). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: TTK Yayınları.
- MECİDOV, Ceyhun (2008). Azerbaycan’da Demokratikleşme Süreci ve Siyasi Partiler: Çok Partili Hayata Geçiş, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi, Ankara.
- ÖZTOPRAK, İzzet (2003). Mavera-yı Kafkas Hükûmeti, *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- PERİNÇEK, Mehmet (2014). *Atatürk'ün Sovyetler ile Görüşmeleri Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- SARAY, Mehmet (1997). Kafkas Araştırmaları III. İstanbul: Çetin Matbaa.
- SARAY, Mehmet (1998). *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- SARI, Mustafa (2017). “Batum’da Son Türk İdaresi (1921)”, *Vakanüvis*, 2: 475-506.

ŞAHİN, Enis (2002). *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara: TTK Yayınları.

ÇİNİ ŞİMŞEK, Derya (2019). *Ankara’da Açılan İlk Gürcistan Temsilciliği ve Türk Gürcü İlişkileri*, Ankara: Siyasal Kitapevi.

TAŞKIN, Deniz (2015). *Siyasi Coğrafya Penceresinden Güney Kafkasya’nın Zorunlu Dönüşümü*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

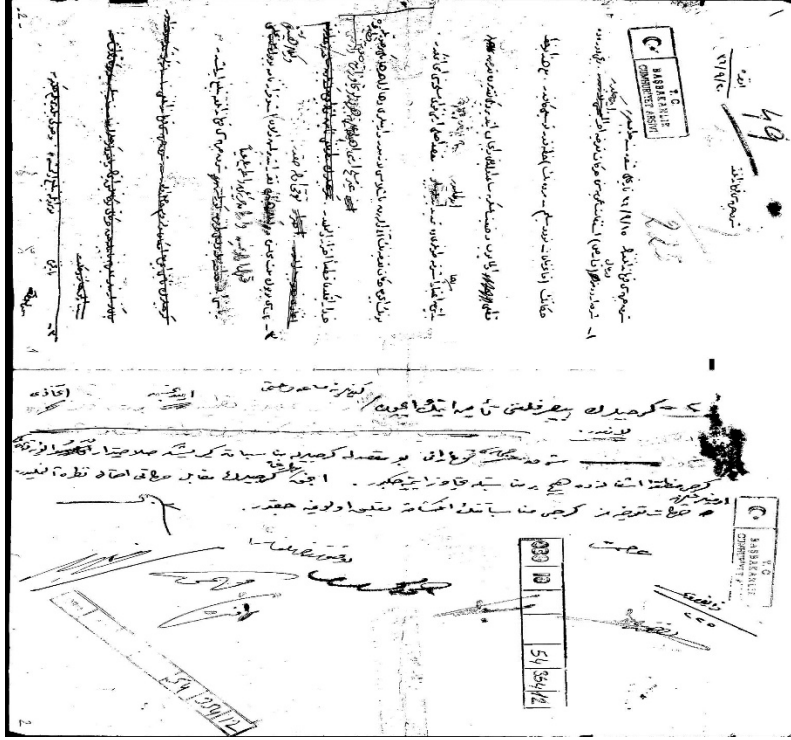
TÜRKMEN, Zekeriya (2011). Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a Hareketi ve Müfettişlik Bölgesindeki Faaliyetleri, *90.Yılında Millî Mücadele Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Aytuğ Tokur, ss. 63-98, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

YANAR, Savaş (2002). *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya*, İstanbul: IQ Yayınları.

YALÇIN, Semih (2011). Millî Mücadele Dönemi, *90.Yılında Millî Mücadele Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Aytuğ Tokur, ss. 11-27, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

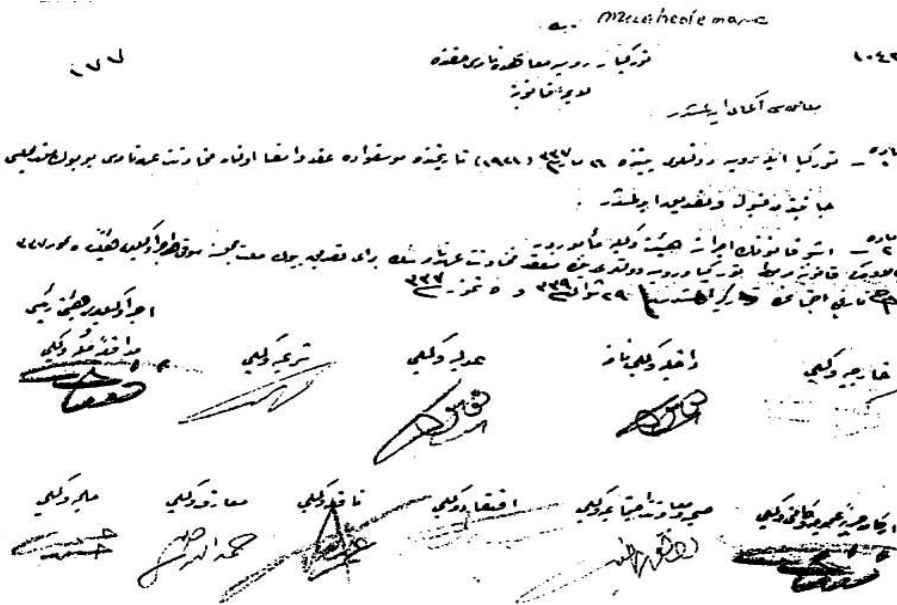
Ekler

Ek-1

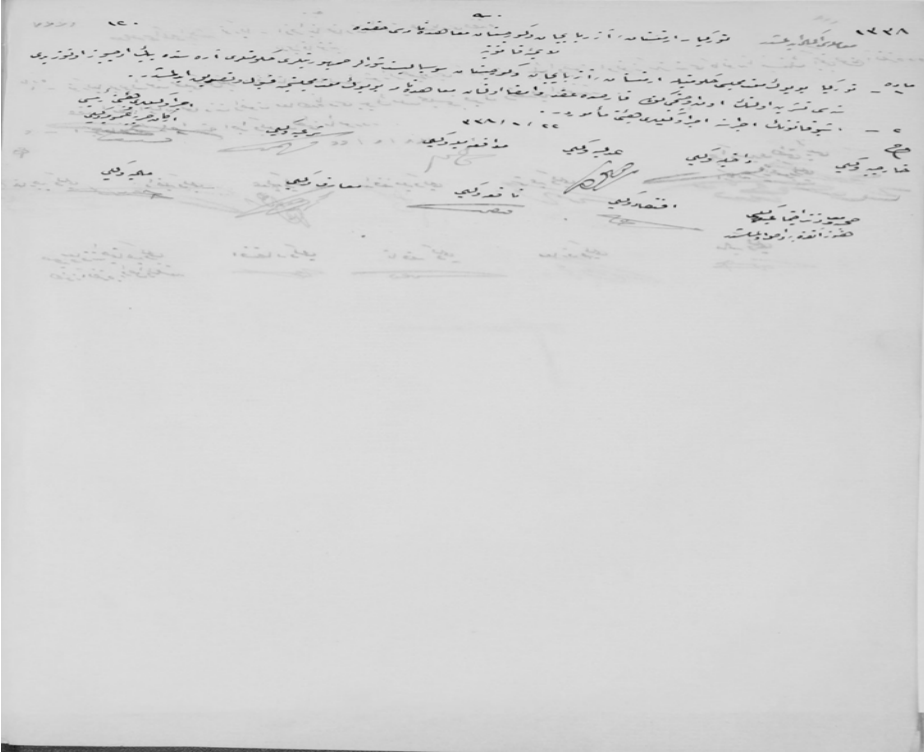
Şark Cephesi Ordusu'nun Kars vilayetine yapacağı taarruzla ilgili 20 Eylül 1920 tarihinde yazılan kararname (BCA. 30.10.0.0.54.354.12.)

Ek-2

16 Mart 1921 tarihinde Türkiye ile Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması hakkında 5 Temmuz 1921 tarihli kanun tasarısı (BCA. 30.18.1.1.3.29.13.)

Ek-3

13 Ekim 1921 yılında Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile imzalanan Kars Antlaşması'nın 22 Ocak 1922 tarihli onayı (BCA. 30.18.1.1.4.45.14.)

Makale Geliş | Received: 30.01.2020.
Makale Kabul | Accepted: 04.04.2020.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.682008

Zeynep KANTARCI BİNGÖL

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Muş, TÜRKİYE
Muş Alparslan University, Faculty of Science and Letters, Department of Philosophy, Muş, TURKEY

ORCID: 0000-0003-3778-1659

z.kantarci@alparslan.edu.tr

Nietzsche'deki Üstinsan Düşüncesinin Fikir Babası Olarak "Kallikles"¹

Öz

Felsefe tarihinin geleneksel metafizik anlayışlarına, modern dünyanın yerleşik ahlaki değerlerine ve Hristiyanlığa yönelttiği eleştiriler ile adından söz ettiren Nietzsche, çağına karşı yapmış olduğu toptan bir karşı çıkış ile tanınır. Nietzsche'ye göre hayatı sürdürmeyi sağlayan değerler değerini kaybetmiş, sağlam temeller üzerinde durmamakta ve böylece soylu bir yaşam sürdürmeyi imkânsız hâle getirmektedir. Çünkü var olan değerler zayıf, güçsüz karakterli insanlar tarafından belirlenmekte ve ruhen fakir olana neyin yaradığına bağlı kılınmaktadır. Sempatî, tevazu ve merhamet gibi özellikler erdem seviyesine çıkarılmakta, eşitlik yüceltilmekte, güçlü ve bağımsız birey ise tehlikeli ve kötü olarak değerlendirilmektedir. Böylesi bir durum insanı ve yaşamı sahteleştirir. Eğer hayatı idame ettiren değer yapısı çökmüşse değerlerin yeniden değerlendirilmesi şarttır. Bu noktada Nietzsche, insanı kendi iradesi aracılığıyla kendi hayatının sorumluluğunu almaya davet etmekte, insanı her türlü bağımlılıktan uzaklaştırarak kendi ayakları üzerinde durmaya çağırmakta ve çözüm olarak "üstinsan"ı önermektedir.

Hakkındaki bilgiyi Platon'un "Gorgias" diyalogundan edindiğimiz ve Nietzsche'den yaklaşık 24 asır önce yaşadığı varsayılan ünlü bir Sofist olan Kallikles'de de Nietzsche'nin mevcut değerlere yöneltmiş olduğu eleştirilerin benzerlerini görmekteyiz. Tıpkı Nietzsche gibi Kallikles de toplumun "erdem" olarak gördüğü kanaatkârlık, fedakârlık, ölçülü olmak gibi durumları bir erdem olarak kabul etmemektedir. Çünkü bunlar zayıf karakterli insanların uzlaşımı sonucu onların çıkarları gözetilerek elde edilir. Zayıflar, güçlülere korkutur; onların kazanmasını engeller. Hâlbuki Kallikles, insanlardan bu erdemlere olan bağlarını parçalayarak onlardan kurtulma cesaretini göstermelerini ister. Bu noktada gözünü budaktan sakınmayan "gözü pek" insana işaret etmektedir. Bu görüşü ile Kallikles belki de kendisinden çok sonra yaşayan Nietzsche'nin üstinsan düşüncesini ortaya atmasında fikir babalığı yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nietzsche, Kallikles, Üstinsan, İnsan, Yaşam.

"Callicles" as the Idea Father of the Superman Thought in Nietzsche

Abstract

Nietzsche, who spoke of the name with his critics about the traditional metaphysical notions of the history of philosophy, the established moral values of the modern world, and Christianity, is known by a complete protest he made against the age he lived. According to Nietzsche, the values that helped to keep alive lost value did not stand on solid foundations and thus made it impossible to maintain a noble life. Because the existing values were determined by people with weak and powerless characteristics and were made to depend on what they were doing to the poor. The characteristics such as sympathy, humility and compassion were brought to the level of virtue, equality was exalted, and the strong and independent individual was regarded as dangerous and bad. Such a situation masqueraded people and life. If the value structure that has led to life has collapsed, the revaluation of values is a must. At this point, Nietzsche invited the human being to take responsibility for his own life through his own will, called on people to stand on their own feet by removing them from all kinds of addictions and suggested "superman" as a solution.

We have learned the information about him from Plato's dialogue 'Gorgias' and supposed to have lived about 24 centuries before Nietzsche, a famous Sophist, Callicles also had similarities to the criticisms that Nietzsche directed toward existing values. Just as Nietzsche did, Callicles did not consider situations such as conceit, sacrifice, a restraint that the society regards as virtue as a virtue. Because they were the result of the reconciliation of people with weak characters, taking into account their interests. The weakens scared strengths; they prevented their winning. However, Callicles wanted people to show courage to get rid of them by breaking their bonds with these virtues. At this point,

¹ Bu çalışma İKSAD tarafından 9-11 Mart 2018 tarihinde Mardin'de düzenlenen 1. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde sunulan "Nietzsche'deki Üstinsan Düşüncesinin Fikir Babası Olarak Kallikles" adlı sözlü bildirinin genişletilmesi ile hazırlanmıştır.

he pointed out “heartless human” who does not take care of his eyes. With this view, perhaps Callicles was the father of Nietzsche, who had lived long after himself, in bringing forth supernatural thoughts.

Keywords: Nietzsche, Callicles, Superman, Human, Life.

Giriş

Felsefi bir problem olarak insan problemi yakın zamanlarda ele alınmaya başlanmış olsa da insana ve insani varoluşa dair sorular felsefenin başlangıcına hatta daha öncelere kadar götürülebilir. Çünkü insan bizzat kendisi kendisinin ne olduğunu anlamaya ve anlamlandırmaya çalışır, kendisini bilmek ve tanımak ister. İnsanın başka şeylerden ziyade bizzat kendisine yönelmesi ve kendisini bilme çabası, “ben” in ben olmayandan farkının açığa çıkarılması “İnsan nedir?” sorusu etrafında şekillenir. “İnsan nedir?” sorusu ilk bakışta cevaplanması basit bir soru gibi görünse de çeşitli özellikleri ve farklı boyutları olan insanı tanımlamak gerçekten güç bir iştir. O kadar farklı açılardan ele alınarak yapılan insan tanımlamalarına baktığımızda bunu görmek mümkündür.

İnsanın ne olduğu sorusu çeşitli bilimler, bilgi etkinlikleri, farklı bakış açıları ve anlayışlar tarafından ele alınır. Bu çok farklı biçimlerde yapılan değerlendirmelerde insan hep belli yanlarıyla değerlendirilir. Fakat insan çok yönlü bir varlık olduğu için onun bir bütün olarak araştırılması gerekir. Bu araştırma ve sorgulama olanağını ise bize felsefe sağlar. Gerçekten de tüm tarihi boyunca felsefenin, insan açısından ve insan üzerine bir düşünme biçimi olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü her filozofu “İnsan nedir?” sorusunu yanıtlama çabası içinde olduğunu görürüz. Filozofun var olana, olup bitene bakışını temelden etkileyen insandan neyi anladığı, onu nasıl bir varlık alanı olarak gördüğüdür. Bu yüzden felsefeyi “İnsan nedir?” sorusuna yanıt arama girişimi olarak tanımlanabilir (Günay 2010: 1).

“İnsan nedir?” sorusu 19. yüzyıla gelene kadar bağımsız bir problem olmaktan çok diğer felsefe problemleri ile ilişkilendirilerek dolaylı bir şekilde incelenmiştir. İnsan bir var olan olarak bilen, eyleyen, değerlendiren olarak varlık, bilgi, ahlak, siyaset ya da felsefenin diğer disiplinlerine ait problemlerin içerisinde değerlendirilmiştir. Bir İlkçağ düşünürü olan Kallikles ile 19. yüzyıl felsefesinin etkileyici isimlerinden biri olan Nietzsche’nin insana bakışları arasındaki benzerliklerinin değerlendirildiği bu çalışmada, Kallikles felsefe tarihinde insan ile ilgili bir problemi dolaylı da olsa felsefi düşünce içine taşıyan Sofistlerden biridir. Sofistlerin insan ile ilgili düşünceleri doğrudan “İnsan nedir?” sorusu çerçevesinde biçimlenirse de onların insan merkezli bir düşünce oluşturdukları bilinmektedir. Onlar insanın ne olduğundan çok, toplum içerisinde yaşayan ve o günün ihtiyaçlarına göre şekillendirilmesi gereken insanla ilgilenmişlerdir (Gökalp 2014: 5-7). Felsefi düşünce tarihinde insan, Nietzsche ile bir düşünürün ana araştırma problemi ve hareket noktası olmuş ve diğer bütün problemler insana göre, yaşayan insana göre, doğrudan doğruya ilgileri bakımından kavranmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır (Kuçuradi 2009: 1).

Sofist Kallikles’in insan dair görüşlerinin şekillenmesinde physis-nomos veya doğa-uzlaşım karşıtlığı etkili olmuştur. Sofistler, MÖ V. yüzyılın ünlü physis-nomos veya doğa-uzlaşım karşıtlığında nomos’un savunuculuğunu yapmışlardır. Buna göre, Tanrıların physis’te ya da gerçeklikte mi yoksa nomos yoluyla mı var oldukları konusunda Tanrıların gerçek bir varoluşa sahip olmadıkları, onların insan yaratımı olduklarını söylemişlerdir. Farklı ırklar arasındaki bölünmelerin doğadan mı geldiği yoksa nomos’la ilgili bir mesele mi olduğu konusunda yine insanlar arasındaki bölünmelerin doğal olmadığını iddia etmişlerdir. Eşitlik meselesinde ya da bir insanın başka insanlar veya bir milletin diğer milletleri yönetmesinin doğal ve kaçınılmaz mı yoksa nomos’un bir sonucu mu olduğu konusunda Sofistler tavırlarını yine nomos’tan yana koymuşlardır. Fakat bu konu çerçevesinde Sofist Kallikles realist bir istisna olarak Sofistler içinde yer alır. Eski Yunanistan’da ahlakın ve devletin yasalarının ne olduğu, bunlara nasıl uyulacağı üzerinde öteden beri, ta Yedi Bilge’den beri durup düşünülmüştür. Yalnız yasaların değil, ahlak kurallarının da çok değişik ve çeşitli olduğunu –yer yer, zaman zaman değiştiğini- gören Kallikles, bunların büyük bir kısmının insan eliyle konulmuş düzenler olduğunu, herkesin her yerde, her zamanda bağlayacağı yasaların ise

ancak doğa tarafından konulmuş yasalar olduğunu ileri sürmüştür. Kallikles, adaleti güçsüzlerin kendilerini korumak için güçlülere karşı kurdukları bir tuzak diye anlar. Ama ona göre doğa (physis) güçlülere egemen olma hakkını vermiştir. Bundan dolayı ancak (insanın koyduğu düzen bakımından) adaletli olmayan kimse mutlu olabilir (Gökberk 1999: 41-42; Cevizci 2011: 65-67). Kallikles, doğa için doğru olan ile düzen için doğru olanı birbirinden ayırmıştır ve “doğada güçlü olan zayıfı yok eder, bu yüzden geleneksel ahlak; üstün, kuvvetli ve gerçek anlamda güçlü olanı engellemeye çalışır.” tezini ileri sürmüştür. Kallikles’e göre herkes iktidar sahibine gönüllü olarak boyun eğmez ya da nüfuz elde etmek için bir gruba, kendi iradesi dâhilinde tabi olmaz. Böyle olmayan insanlar Kallikles tarafından başarılı bir şekilde tasvir edilmiştir (Platon 2009: 88-89; Soccio 2010: 170-171). Bu yüzden Kallikles bu düşünceleri ile 19. yüzyılın dikkat çekici siması olan Nietzsche’nin ahlaki gerçeklik tasvirini (üstinsan) öncellediğini söyleyebiliriz. Çünkü Kallikles, yaşadığı toplumun o zamana kadar erdem diye kabul ettiği şeyleri reddetmekte ve Nietzsche’nin Hristiyan ahlakı, acıma ahlakı, zayıfların ahlakı ya da köle ahlakı olarak adlandırarak saldırdığı yaşadığı çağın mevcut değerlerine yönelik eleştirilerin benzerlerini Kallikles’te de görmekteyiz. Çizdiği insan portresinin her türlü ahlaki kaygılardan uzak olması gerektiği düşünen Kallikles “güce” yapmış olduğu vurgu ile de ayırıcı vasfı yaşama ve yaşamın dinamizmine dayanan yeni değerler yaratmak olan üstinsan için “güç istenci”nin bir erdem hâline dönüşmesinde etkili olmuştur. Kallikles’in Nietzsche’den çok önce “güç istenci” kavramını en az onun kadar dile getirmeye çalıştığı ile karşılaşmaktayız.

Nietzsche’nin insan üzerine düşüncelerinin biçimlenmesinde Batı düşünce ve kültür dünyasının içinde bulunduğu açmazlar etkili olmuştur. Batı düşünce ve kültür dünyasını sorgulayan Nietzsche’nin tüm çabası Avrupa kültürü ile hesaplaşarak bu kültürün durumunu ortaya koymak ve onu değerlendirmektir. Nietzsche, 19. yüzyılı değerler açısından sarsıcı krizlerin yaşandığı bir dönem olarak tabir eder. Nietzsche’ye göre Avrupa insanının tüm yaşamını üstüne inşa ettiği değerler sistemi çökmüş, yaşam anlam ve değerini kaybetmiştir. Nietzsche, döneminin bir kırılma yaşadığının farkındadır. İçinde yaşadığı çağ, yakalandığı değer hastalığı yüzünden acı çekmektedir. Bu durum, Batı düşünce geleneğinin ve Hristiyanlığa dayalı dinsel düşünce geleneğinin değerlendirme tarzının bir sonucudur. Nietzsche bu durumu çöküntü olarak görür ve onu “decadence” olarak adlandırır. Onun için decadence yaşamdaki büyümenin zorunlu bir sonucudur. Yani decadence ve yaşam bağlantılıdır. Yaşamı güç istenci olarak gören Nietzsche’ye göre yaşam bir yandan güçteki çoğalma, oluşum, gelişim, atılım, büyüme iken diğer yandan ise güçteki azalma, gerileme, çöküş, zayıflama ve bozulmadır. O hâlde herhangi bir biçimde güç istencinin zayıfladığı yerde bir gerileme, bir decadence oluşur. Çünkü insanın yaşamına dair yapılan değerlendirme ile insanın güç istenci arasında bir bağlantı söz konusudur. Yaşamdaki decadence’in nedeni ise yaşayan varlığın, yaşama ilişkin yaptığı değerlendirmelerinin ardağında decadence içgüdüsünün yer almasıdır. Hâlbuki özü güç istenci olan yaşam, bizden değerler koymamızı ister ve yaşam, bu değerler sayesinde anlam kazanır. Bizim yaşama ilişkin yapacağımız değerlendirmelerin değerini onların yaşamdan yana, yaşamı koruyan, yaşamın özünde yer alan gücü artıran bir değerlendirme mi yoksa yaşama aykırı düşen güçteki azalmaya neden olan bir değerlendirme mi olduğu belirler. Bu yüzden modern toplumun decadence içinde olması yaşamla bağlantılı bu değerlendirme biçimlerinin, yaşamdaki gerilemeye ve güçsüzlüğe neden olan değerlendirme biçimlerinin, modern toplumu belirleyen kültürde kendini gösterdiği anlamına gelmektedir. Bu noktada Nietzsche’nin modern toplumunun kültürüne dair yaptığı eleştiri onun ahlak eleştirileriyle de birleşmektedir. Nietzsche’ye göre temelde iki tip ahlak vardır. Biri sağlıklı içgüdü ile ortaya çıkan, decadence’a karşı kendini koruyan ahlak, diğeri ise decadence ile kendini dile getiren, kendini batıya götüren ahlaktır. İlki yaşamdan yana değerler ortaya koyar, yaşamın ve kültürün seviyesini yükseltir.

Bu efendi ahlakıdır. Diğeri yaşama karşıdır, yaşamı yadsır. Bu da köle ahlakıdır.² Efendi ahlakında iyi “asalet, seçkinliğe, yüce gönüllüğe” eşit kılınırken kötü ise “alçaklığa” eşittir. Köle ahlakında iyi ve kötü sorunu zayıf olana yani ruhen fakir olana neyin yaradığına bağlıdır. Sempati, tevazu ve merhamet gibi özellikler erdem seviyesine çıkarılır, güçlü ve bağımsız birey ise tehlikeli ve kötü olarak değerlendirilir. Efendi ahlakına göre iyi olan, köle ahlakının ölçütlerine göre kötü ve ahlaksız olarak değerlendirilir; çünkü efendi ahlakı güce ve kendini kabul ettirmeye dayanır. Öte yandan köle ahlakı zayıflığa ve boyun eğmeğe dayanır. Ancak her ne kadar efendiler güçlü olsalar da köleler çok daha zekidir. Köleler efendileriyle açık alanda çarpışmaya cesaret edemezler, ancak kendi ahlaki değerlendirmelerini mutlakmışçasına ortaya koyarak onları uysallaştırmaya çalışırlar. Nietzsche’ye göre modern toplumun ahlakı, köle ahlakıdır. Çünkü modern toplumda köle ahlakının değerlendirme biçimi egemendir, değerlendirmelerde sürü içgüdü³ esas alınır, iyiyi ve kötüyü önceden belirleyen değer tabloları mevcuttur. Sıradan insanın, sürü insanının ihtiyaçları idealize edilip, yaşamın genel standartları hâline getirilir. Bu değerler yüce değer yargıları kabul edilir ve insanlığa hâkim olur. Bu sürü içgüdü³üne göre yapılan değerlendirmelerin ortaya çıkardığı decadence’in en önemli sonucu ise çağın kültürünün adım adım içine sürüklendiği nihilizmdir. Nihilizm, Nietzsche’nin çağdaki ahlakın yaptığı değerlendirmelerin değersizliğinin ortaya çıkmasıyla ilgilidir. En yüce değerlerin değerlerini yitmesi ile başlayan yaşamın hor görülmesi, değersizleşmesi ve sonunda yadsınması olarak kendini hissettiren Avrupa nihilizminin kökeni dünyanın ahlaki açıdan yorumlanmasında yatar. Platonik-Hristiyan kurgu⁴ tarafından kurgusal dünya yaratılmış ve her şey bu kurguya bağlanmıştır. Her şeyin bir kurgudan ibaret olduğunun farkına varılmasıyla da insanlar hiçlik batağına saplanıp kalmışlardır. Bu noktada nihilizm en genel anlamda inançların yitirilmesi (Skirbekk ve Gilje 1999: 454; Gökalp 2014: 114; Türkyılmaz 2016: 89-95). Nihilizm, yaşamı değersizleştirmekte ve insanların hayatında kocaman bir boşluk doğurmaktadır. Bu yüzden tabiri caizse nihilizm Nietzsche’nin yaşadığı çağın hastalığıdır. Nietzsche; yaşadığı çağı yakalandığı bu amansız hastalığın pençesinden tasarlamış olduğu yaşamın ana ilkesi dediği kesintisiz bir mücadele ve büyüme isteği olan “güç istenci” ile kendi gözleriyle görüp değerlendiren, kendi kendinin mimarı olan “üstinsan” ile, kurtarmayı, insanı ve yaşamı hak ettiği değere kavuşturmayı istemektedir.

Nietzsche’nin yayınlanan hiçbir eserinde Kallikles’in adı geçmez. Fakat “Güç İstenci” adlı eserinde Kallikles’e ilişkin olarak “Sofistler realistlerden daha fazla bir şey değildiler: değerleri ve uygulamaları, değerler seviyesinde herkes için geçerli olacak şekilde oluşturuyorlar- tüm güçlü ruhların kendi ahlaksızlıklarını bilme cesaretine sahiptirler-”diyerek Kallikles’i Sofistlerin sözcüsü olarak göstermiştir (Nietzsche 2010a: 289; Whitlock 2016: 6). Belki de Kallikles’i çağını aşan düşüncelerinden dolayı kendisine yakın bir ruh olarak hissetmiş ve ondan esinlenmiştir. Bu yüzden bu çalışmada Nietzsche’den aşağı yukarı 2400 yıl önce yaşamış olan Kallikles’in Platon’un “Gorgias” diyalogunda dile getirdiği insan üzerine çarpıcı düşünceleriyle Nietzsche’nin bir hedef olarak gösterdiği kendi elleriyle kendi varoluşunu yaratan insan profilinin, üstinsanın, oluşmasında ona fikir babalığı yapmış olabileceği tezi incelenecektir. Bu çalışma felsefe tarihi içerisinde radikal düşünceleriyle yer alan iki düşünürün fikirlerini değerlendirmeye çalışması bakımından önemlidir.

² Nietzsche; köle ahlakı, acıma ahlakı, sürü ahlakı ve Hristiyan ahlakı kavramlaştırmalarını Batı kültürüne damgasını vurmuş olan bir ahlak anlayışını nitelemek için kullanır.

³ Ahlakın kaynağında insan biyolojisinden kaynaklanan topluluk hâlinde yaşama içgüdü³ü vardır.

⁴ Sokrates-Platon ile başlayan ve tüm felsefe tarihinde etkisini sürdüren idealist, düalist ve transandantal felsefi anlayışlar, insanı bu dünyadan ve kendisinden uzaklaştırmaktadır. Akli aşırı önemseyerek onu tanımlayan filozoflar da insanı içgüdülerinden koparmaktadır. Halkın Platonculuğu olan Hristiyanlık ağırlık merkezini öte dünyaya vermekte bu dünyayı hakir görmektedir. Öte dünya, günah, cehennem ile insanları korkutmaktadır. “Komşu sevgisini” yücelterek bireyi topluluk çıkarı için feda etmekte ve “sen”i kutsal hâle getirerek diğerkâmlığı bir erdem olarak sunmaktadır. Egoizmi körelterek bireyi öldürmekte, sürü içgüdü³ünü canlı tutmaktadır. Ayrıca insanın içgüdülerini küçümsemekte duyguları, arzuları aşağılamaktadır. Merhamet, tevazu, fakirlik gibi özellikleri erdem olarak görmektedir.

1. Kallikles ve Gözü Pek İnsan

Platon’un “Gorgias” adlı diyalogunun bir kahramanı olarak karşımıza çıkan Kallikles’in MÖ 5. yüzyılın sonlarına doğru yaşadığı sanılmaktadır. Tarihsel bir kişilik olduğuna ilişkin genel bir kabul da söz konusudur. O, çok zengin ve genç bir aristokrat olarak lider olma tutkusuyla dolu biridir. Fakat onun bu hayalinin hüsrarla sonuçlandığı ve sonunda da tutuklandığı söylenmektedir. Hocası Sokrates gibi Sofistlere karşı düşmanca bir tavır takınan Platon, yaşamı kötü noktalan bir Sofisti diyaloguna seçerek belki de karşısında yer aldığı Sofist düşüncesinin ahlaki ve entelektüel olarak savunulmazlığını göstermek istemiştir (Erkızan ve Çüçen 2013: 79-80).

Sofistler, Yunan düşüncesinin gelişiminde önemli bir rol oynayan “doğa” ile “yasa” arasındaki ayrımı ortaya koyma konusunda büyük ölçüde sorumludurlar. Bu ayrımı referans noktası olarak ahlaksal standartların ve davranış kurallarının, nesnelere oluşumuna ve doğaya mı bağlı olduklarını, yoksa onların insanlar arasındaki gelenekler ve yüzeysel anlaşmaların ürünleri mi olduklarını sorgularlar. Sofistler genel olarak uzlaşımın ve anlaşmanın doğruluğunu düşünmekte iken bir Sofist olan Kallikles ise diğer Sofistlerden bütünüyle farklı düşüncelere sahiptir. Bu düşünceleri onun insan üzerine görüşlerinin şekillenmesinde nasıl etkili olmuştur? O, doğa bakımından üstün olanın her şeye hakkı olduğunu ileri sürer. Doğal ve adil olanın gücünün zayıfın efendisi olmasıdır. Fakat bir toplumda çoğunlukta olan zayıflar, toplumdaki daha zeki ve güçlü olanlara karşı bir birlik oluşturarak azınlıkta olan güçlülere denetim altına alabilmek için yasalar oluşturmuşlardır. Yani yasalar zayıflar, çoğunluk tarafından güçlülere sınırlamak amacıyla yapılmıştır; bu nedenle kurallar doğal adalet ilkesini bozmaktadır. Doğal haklar, daha güçlülere haklarıdır. Kallikles, doğa bakımından üstün olanın yalnızca politik gücü ve her türlü zenginliği elinde bulundurması gerektiğini ileri sürmekle yetinmez; ayrıca insanın istek ve arzuları doğrultusunda yaşamasını da savunur. Ona göre hakkın kaynağı güçtür; yani, güçlü olanın her şeye hakkı vardır. Asıl mutluluk da insanın kendi arzularını istediği gibi özgürce yaşamasıdır (Thilly 2007: 88-89; Erkızan ve Çüçen 2013: 80).

Kallikles’in görüşlerine ulaştığımız “Gorgias” diyaloguna bakıldığında bu diyalogun Sokrates’in ünlü bir Sofist olan Gorgias için “Gorgias’a neci dememiz gerekir?” sorusu ile başladığı görülmektedir. Büyük bir söylev ustası olan Gorgias’ın sanatının ne olduğu üzerine başlayan tartışmada Gorgias ve Polos söylev sanatının bütün sanatların en soylusu olduğunu iddia ederken, Sokrates ise onu kandırma sanatı olmaya mahkûm eder. Bu diyaloga Sokrates’e yönelik sert bir çıkışla dâhil olan Kallikles, Sokrates’i insanları kendi kendileriyle çelişkiye düşürüp onları çıkmaza sokarak kurnazlık yaptığını ve tartışmayı gürültüye getirmek istediğini söyler. Çünkü doğa ile yasaların birbirinden ayrı şeyler olduğunu düşünen Kallikles’e göre Sokrates’in karşısında bulunan bir kişi konuyu yasalara göre tartışıyorsa Sokrates kurnazlık ederek konuyu doğa kurallarına getirmekte; eğer karşısındaki kişi doğa kuralları üzerinde duruyorsa o zaman da Sokrates konuyu yasalara kaydırmaktadır. Sokrates’i tartışmanın yönünü çarpıtmakla suçlayan Kallikles, diyalogda geçen kötülük etmekle kötülük görmek tartışmasında da Sokrates’in yine aynı şeyi yaptığını dile getirmektedir. Kallikles, diyalogdaki tartışmacılardan biri olan Polos’un mutsuzluk üzerinde, yasalara göre konuşurken Sokrates’in onu doğa kuralları açısına sürüklediğini belirtmiş ve Sokrates’in "kötülük yapmaktansa kötülüğe uğramanın daha iyi olduğu" sözünden hareket ederek kendi düşüncelerini açıklamaya başlamıştır. Sokrates ve Kallikles arasında geçen tartışma bu diyalogun zirve noktası olarak kabul edilir. Diyalogda Kallikles tarafından ortaya atılan görüş tartışmanın karmakarışıklığında aşırı basit bir görüşmüş gibi algılanır. Alaycı bir ahlaksızlık gibi görünse de içerisinde en derin inançları saklar (Stauffer 2002: 627). Diyalogda konuya doğa-yasa ayrımını ele alarak cevap veren Kallikles için “kötülük görmek” doğa kurallarına göre en büyük mutsuzluktur, en büyük fenalıktır. Neden Kallikles için “kötülük görmek” daha büyük fenalıktır? Çünkü insan, doğası gereği yaşamayı ölmeye, özgürlüğü köleliğe, güçlülüğü zayıflığa tercih eder. Dolayısıyla kötülüğe veya haksızlığa uğramaktansa kötülük yapmak veya haksız davranmak eğilimindedir. Bu yüzden Sokrates’in bu görüşünün doğaya, insan doğasına ve bu doğa hakkındaki

bilgimize, tecrübemize aykırıdır. Yasalara göre ise “kötülük etmek” daha çirkindir. Fakat bu yalnızca uzlaşmaya dayalı çoğunluğun ve zayıfın ahlak anlayışını ifade eder. Ama Kallikles için bu yasaları yapanlar güçsüz kimselerdir; onların yasaları yapmaları, yasaları övmeleri hep kendilerine, kendi çıkarlarına göredir. Yani yasalar uydurmadır, zayıfların uyuşmasına dayanır ve doğaya aykırıdır. Onlar, daha çok kazanabilecek olanları, en güçlü olanları, kendilerinden daha çok kazanmasınlar diye korkuturlar. Bu, “alçaklıktır, namussuzluktur, doğru değildir” derler. Oysa onların bu dedikleri doğru değildir. Çünkü zayıf olan güçlü olanı bu ahlak anlayışı ile sınırlamaya çalışır; böyle bir düşünce güçlü olanın kontrol altına alınması için uydurulmuş bir öyküdür. Nietzsche’ye göre de zayıf olanlar güçlü ve soylu olanlara karşı bir hınç besledikleri için kendilerine uygun değer yargıları ile güçlü ve soylu insanlar üzerinde efendi olmaya çalışarak onlara karşı güç kazanmayı ve onları kontrol altında tutmayı isterler. Hâlbuki Kallikles, bir adamın komşularından daha fazla kazanmak istemesi kadar doğal bir durum yoktur diye düşünür. Bunu kabul etmeyenler kendilerinin aşağılık kimseler olduklarını bilirler, onları en çok eşitlik sevindirir. Ama Kallikles için zenginliğin ve gücün eşit dağılımı adalet olamaz. Zenginliğin ve gücün eşit dağılımını yalnızca güçsüzler ister ki bu durum doğaya karşıdır. Yasalara göre ise başkalarından daha çok kazanmaya çalışmak ayıptır, yanlıştır, doğru değildir. Doğada güçlü olan zayıfı yok eder, bu yüzden geleneksel ahlak; üstün, kuvvetli ve gerçek anlamda güçlü olanı engellemeye çalışır düşüncesini savunan Kallikles’e göre doğanın kanunu en yetenekli olanın yaşamasıdır. Doğaya göre, en iyinin en kötünden, en güçlünün en güçsüzden daha varlıklı olması doğrudur. Doğa bunun birçok örnekleriyle doludur. Hayvanlar arasında olduğu gibi insanlar arasında da bütün devletlerde ve bütün ırklarda düşkünleri yönetenler onlardan çok daha varlıklı olanlar, üstünlerdir. Doğru olan da budur. O nedenle; güçlünün haklı olduğu yalnızca açık bir gerçeklik olarak algılanmamalı, o, aynı zamanda yaşamda, izlenecek yolu da belirleyen olmalıdır. Bu, doğanın buyruğudur. Dolayısıyla Sokrates’in öne sürdüğü gibi, haksızlık yapmak haksızlığa uğramaktan daha utanılacak bir şey değildir. Doğal adalete göre; cesaretli olan, erkek olan ve pratik alanda başarılı olanın hem güce hem zenginliğe ve hem de arzu ettiği gibi yaşamaya hakkı vardır. Serhas Hellas’a, babası İskitlere saldırırken yapma yasalara göre değil doğanın kurallarına göre hareket etmektedirler. Fakat zayıflar yasayı işaret ederek arzu ve isteklerin sınırlanması gerektiğini savunurlar. Onlar tarafından dile getirilen bu gibi düşüncelere asla itibar edilmemelidir. Çünkü yasalar en iyi ve en güçlü kimseleri daha genç yaşlarında, tıpkı aslan yavrularının evcilleştirildiği gibi, eşitliğin gerekli, güzel ve doğru olduğunu aşılacak için yapılmıştır. Ama Kallikles hiç kuşkusuz, insan elinden çıkma yasaların insanın doğal hırs ve açgözlülüğünü yaşama geçirmek yerine ona bir sınır koymak biçimindeki bir ereğe hizmet ettiğinin farkındadır (Platon 2009: 88-89; Erkızan ve Çüçen 2013: 80-81). Benzer şekilde Nietzsche de ahlakın insanın doğasındaki hayvanî yanları evcilleştirme özelliğine sahip olduğunu düşünür. Onun için ahlak ile insanın en temel dürtülerine gem vurularak insan evcilleştirilir ve kontrolü sağlanır. Kallikles “Herkes güçlü olmayı ve gücünün meyvelerinden istediği gibi, keyfince yararlanmayı arzu etmez mi? Herakles satın almadan, kendisine verilmeden zayıf ve düşkünlerin öküzlerini ve bütün mallarını ellerinden alıp beraberinde götürürken mal ve zenginliğin doğa bakımından güçlü olanların hakkı olduğu düşüncesinden hareket etmemiş midir?” diye sorar (Platon 2009: 90). Ona göre Herakles doğa kurallarına uymuş, doğaya göre doğru olanı düşünmüştür. Ama yasalar sayesinde doğa köleleştirilmektedir. Öyleyse yasalar aldatmaktan başka bir şey yapmıyorsa Kallikles’e göre ateşe atılmalıdır (Versenyi 2010: 94-95). Ne zaman ki insanlar arasında yasaların bağlarını parçalayıp onlardan kurtulma cesaretini gösteren “gözü pek” insanlar çıkarsa ve başa geçerse, o zaman onlar herkesin hayranlık ve imrenme bakışlarını üzerlerine çekecek ve yine o zaman doğaya göre iyi ve adil olanın bütün haşmetiyle parladığı görülecektir. Kallikles bu durumu; “Ama bunları (yasaları) sarsacak, kıracak, bütün bunlardan kurtulacak güçte bir adam çıkmaya görsün, alimallah bizim bu uydurmalarımızı, büyülerimizi, laf ebeliklerimizi, doğaya aykırı olan yasalarımızı ayağının altında çiğner: Köle başkaldırmış, efendimiz olmuştur, artık doğaya göre doğru olan, yolumuzu aydınlatacaktır.” sözleriyle ifade etmiştir (Platon 2009: 89). Uzlaşmayı terk etmek, daha doğrusu ona

karşı gelmek, geleneği inkâr etmek, doğada aslanların sahip olduğu özgürlüğü topluma taşımak demektir. Bu tür insanlar toplumda gerçekten özgür insanlardır. Özgürlüğün timsali olan bu insanlar ile korkaklar, beceriksizler ve yeteneksizler arasında bir karşıtlık vardır (Arslan 2006: 66-67; Soccio 2010: 171). Kallikles’in dile getirmeye çalıştığı bu karşıtlık yüzyıllar sonra Nietzsche’de karşımıza çıkmaktadır. Nietzsche “Ahlakın Soykütüğü Üstüne” adlı eserinde soylu ve yüksek ruhlu insanların, hissettikleri güç duygusuyla kendilerine ait değerler yarattığını söyleyerek onlar için iyinin soylu sınıfın pozitif kendini olumlaması olup ruhça yüksek ve soylu olanların fiziksel ve zihinsel güç, cesaret, gurur gibi ayrıcalıklara sahip olan “asil, asilzade” anlamına geldiğini belirtir. Soylu olanla paralel çizgide yürüyen ve soylunun niteliklerinden yoksun olanı gösteren “bayağı, köylülük, alçak” anlamlarına gelen kavramlar ise Nietzsche’ye göre kötüdür. Fakat bu durum zayıflar tarafından tersine çevrilerek “Yalnızca sefiller iyidir, yoksullar, güçsüzler, yoksunlar, hastalar, acı çekenler dindardır yalnız; yalnızca onlar Tanrının övgüsüne layıktır. Bunun dışındakiler; soylular, güçlüler, ebediyen zalim, iç karartıcı, hırslı, doyumsuz, Tanrısız, ebediyen uğursuz, lanetlenmiş, beddua almış.” anlayışını getirmiştir ve bu anlayış sıradan, bayağı ve köle olanın başkaldırısına götüren yolu aralamıştır (Nietzsche 2013: 43-48). Bu zayıf ve güçsüz olanın güçlü ve soylu olana karşı başkaldırısıdır. Nietzsche’ye göre zayıf insanlar zayıflıklarını yücelten bir ahlak oluşturarak acıma, beraberlik, merhamet gibi değerlerin ışığında güç elde etmişlerdir. Onlar şehvet, tutku, bencillik gibi yüceliklerden uzaktır. Bu sahte değerler ve boş sözler ile insana her yerde pranga vurmuştur Nietzsche bu durumdan kurtuluş için hedef olarak üstinsanı önerir “Kurtarılmak zorundasınız, tüm kurtarıcılardan daha büyük kurtarıcılar tarafından!” der (Nietzsche 2010b: 116). Onun doğmasını beklediği en büyük kurtarıcı elbette ki üstinsandır.

Kallikles, diyalog ilerledikçe “gözü pek” olarak tabir edilebilecek bir insan profili çizer ve onun nasıl bir insan olması gerektiği hususunda da açıklamalarda bulunur. Kallikles, doğaya göre doğru olan üstün olan kimselerin, güçsüzlerin mallarını zorla ellerinden alması; en iyi olanın en kötü olanı, soylu olanın ayak takımını yönetmesidir demektir. Bu yüzden güçlüler üstündür, güçsüzlerin onlara boyun eğmesi gerekir. Yani Kallikles için güçlü olan, üstün olandır, en iyi olandır. Kallikles’in güçlü olarak tabir ettiği insan kollarından başka hiçbir güçleri olmayan ne idüğü belirsiz adam sürüsü değildir ve bu bir sürü kölenin bir araya gelip de söylediği sözler yasa olarak sayılamaz. Çünkü en üstün olan aynı zamanda en bilgili olandır. Hep doğaya göre konuşan Kallikles için en iyinin, en bilginin güçsüzleri buyruğuna alması, onlardan daha varlıklı olması hep bu yüzdendir. Kallikles bir bilgili adamı, bin budaladan daha üstün tutmaktadır. Onları, isteklerini sonuna dek götürdükleri ruhsuz, gevşek kimselerden ayırarak yiğit olarak görmektedir (Platon 2009: 93-95). Burada Kallikles tarafından ortaya konulan iddiaya dikkat etmek gerekir. Kallikles çoğunluğun üstünlüğünden kaçır ve çoğunluğun gücüne itiraz eder. Tek bir zekinin bin budaladan daha üstün olmasının gerekliliği gibi daha güzel bir güçten bahseder. Çünkü o, doğa kanunlarının bunu öngördüğünü söyler. Nietzsche, Kallikles kılığında sahneye girdiğinde Kallikles’in sayısız budalaya karşı bir adamın üstünlüğü düşüncesi Nietzsche’de her zaman zayıflara karşı güçlüler savunmalıdır şekline büründüğünü görürüz (Latour 1997: 196). Ayrıca Nietzsche’de önemli bir yere sahip olan güç istenci kavramı ile başka insanlar üzerinde uygulanan bir güçten bahsetmez. Onun dile getirdiği güç diğer insanlara yönelik baskı ve şiddet uygulama, onları tahakküm altına alma gibi bir içeriğe sahip değildir. Nietzsche güç derken Kallikles gibi kaba kuvvete dayalı bir gücü değil; insanın kendisini alt etmesini kastetmekte ve yeni değerlerin yaratıcısı olan üstinsana gerekli olan bir güçten bahsetmektedir. Nietzsche’ye göre insanlar kendini gerçekleştirme arzusuna sahiptirler, bu da güç istencinde kendini gösterir.

Kallikles gerçekten yaşamak isteyen kimse için;

... istediklerini bastırmamalı, bırakmalı onları alabildiğine gelişsinler, gelişip olgunlaşınca da, korkusuzca, ustaca kendini bu isteklere vermeli, bütün özlemlerini gerçekleştirmeli. Benim, doğaya göre doğru, güzel dediğim bu. Ama birçoğu başaramıyor bunu, başaramayınca da, başarıları suçluyor. Çünkü saklamak istediği beceriksizliğinden

utanıyor, bundan ötürü de, ölçsüzlük alçaklıktır diyor. Tabiatça en soylu olan kişileri köleleştiriyorlar, zevklerini doyumak ellerinden gelmediği için de, korkaklıklarından ölçülülüğü, doğruluğu övüyorlar. Kral oğlu olarak doğmuş ya da başbuğluk, bir zorbalık, bir hakanlık ele geçirecek yetenekte biri için, ölçülülükten daha kötü bir şey, daha büyük adilik olur mu? Böylesi, bütün iyiliklerden istediği gibi yararlanacakken, ortada onu bundan alıkoyacak kimse de yokken, ne diye başkalarının düşüncesini, aklını davranışını baş tacı etsin? İnsan, bir devletin başına geçtikten sonra bile, ölçülülük ve doğruluk yüzünden, dostlarını düşmanlarından daha çok kazandırmazsa acınacak düşmüş olmaz mı? Doğruluk gerçekte şudur: Taşkınlık, ölçsüzlük, hesapsız harcama, insanı erdeme ve mutluluğa götürür, geri kalanı sadece gösteriş, doğaya aykırılık, budalaca sözler ve saçmalaktır (Platon 2009: 97-98).

diyerek hiçbir şey istemeyenlerin mutlu olduğunu söylemenin doğru olmadığını, aksinin doğru olması durumunda taşlardan ve ölümlerden daha mutlusunun olamayacağını sözlerine eklemektedir. “Taş gibi yaşama” olarak tabir ettiği ölçülü yaşama karşı ölçsüzlüğü savunan Kallikles için yaşam içinde sevinci, neşeyi barındırdığı gibi sıkıntıyı, üzüntüyü de barındırmalıdır. Yani Kallikles’in mutluluk tanımlamasının içinde “uyuz olup kaşınmak” da vardır. Kallikles’in kaşınarak da zevkle yaşanabileceğine inancı sonsuzdur (Platon 2009: 99-100). Kallikles’in söylemek istediği eğer biri arzularla dolu bir yaşamı tercih ederse bu insan yaşamdan zevk alamaz; çünkü böyle bir yaşamda acıya yer yoktur, oysa yaşamda acı ve arzu eşit oranda mevcut olmalıdır. Mutlu insan zevk yaşayan ve acı çekmeyen biri değildir, mutlu yaşam acıyı ve sıkıntıyı da gerektirir. (Urstad 2010: 135). Bu durumun Nietzsche’deki karşılığı bir bütün olarak hayata “evet” demek, acıyı da kabullenmek, acıyı da savunmak, bir bütün olarak hayatı onaylamaktır. Görüldüğü gibi Kallikles ile birlikte karşımıza yeni bir insan tanımı çıkmaktadır. Kallikles’e göre insan özünde bir arzu varlığıdır. Bu, insanın akılsal bir varlık olduğuna ilişkin tanımlaya karşı radikal bir itirazdır. Buna göre arzu, aklın anti-tezidir. Eğer gerçek ben’i arzu temsil ediyorsa, o zaman, insanın toplumdan ve akıldan gelen her türlü belirlenimi reddetmesi gerekir. Bireyin özgürlüğünü ne akıl ne toplum sınırlayabilir. Dolayısıyla Sokrates’in insanı akıllı bir varlık olarak tanımlaması ve onu aklın ışığında eylemde bulunmaya çağırması saçmadır; çünkü insanı tanımlayan akıl değil arzudur ve bu bakımdan Sokrates insan gerçekliğini anlamakta başarısızdır (Erkızan ve Çuçen 2013: 81). Kallikles gibi Nietzsche’de insanın nefesine hâkim, ağırbaşlı insan yetiştirmek uğruna insanın arzularına gem vurularak dizginlenmesinin karşısındadır. O, arzuları anormal, tehlikeli ve hayvani olarak kabul etmenin ve onların aklın kontrolüne verilmesini onaylamaz. Ayrıca arzularından ve içgüdülerinden uzaklaştırılan, aklın kılavuzluğunda yaşamını sürdüren teorik insan yaratmanın gerekliliğine inandığı için Sokrates’e karşı çıkar.

Kallikles’in ahlaki gerçeklik tasviri; “üstün insan öğretisi”, “doğru insan”, “doğal insan”, “üstinsan” gibi farklı isimlerle anılır. Bu öğreti her zaman için seçkincidir; gerçekten de saygı uyandıran kişi, bireysel erdemleri ve niteliklerinden dolayı üstündür (Soccio 2010: 171). Kallikles’de toplumun o zamana kadar erdem diye kabul ettikleri şeyler erdemsizliğe dönüşmektedir: Ölçülülük, kanaatkârlık, diğerkâmlık, kendine hâkim olma ve benzerleri erdemler değildirler. Kallikles’de ölçülülük yerini taşkınlığa, kanaatkârlık hırsa, diğerkâmlık bencillığe, kendine hâkim olma kendini arzularına teslim etmeye bırakmaktadır (Arslan 2006: 68). Bu noktada Kallikles’in tıpkı Nietzsche gibi tüm değerlerin yeniden değerlendirmesini yaptığını söylemek hatta onun gibi yeni barbarlar, yeni bir tiran asaleti, hatta bir üstat ırk bile öngörmüş olduğunu söylemek yanlış olmaz (Whitlock 2016: 7).

2. Nietzsche ve Üstinsan

Nietzsche, “en yüce değerlerin değerini yitirmesi” olarak tanımladığı nihilizmi “Tanrı öldü” ifadesiyle sembolleştirmiştir. Nietzsche, bu ifade ile insanın dünyadaki anlamını kaybettiğini ve her şeyin anlamsızlaştığını anlatmak ister. İnsan değersizliğe doğru sürüklenmekte ve bu durum insanın geleceği üzerinde ciddi bir sorun yaratmaktadır. Bu duruma katlanmak yerine insan bu durumu bir

fırsata dönüştürülebilir. Nietzsche değerlerin değersizleşmesi ile yaşanan çöküş durumuna karşı değerlerin yeniden değerlendirilmesini, köhnemiş değerlere karşı yeni değerlerin inşa edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Peki, Nietzsche bu amaca nasıl ulaşmayı düşünmektedir? Nietzsche, bunun için üstinsanı bir varoluş tarzı olarak sunmaktadır. Üstinsan ile yeni bir insan tipinin portresini çizer ve onu insanın nihai amacı yapar. Nietzsche hedef gösterdiği üstinsan ile özel ve farklı bir insana işaret etmektedir.

Nietzsche, insanları gerçekliği görebilme ya da görememeleri ve bundan ötürü de gerçekliği başka tarzlarda değerlendirmeleri bakımından sürü insan, özgür insan ve üstinsan olarak ele almaktadır. Nietzsche çeşitli eserlerinde çoklar, pek çoklar, sıradan insan, pazar yerinin sinekleri, ayak takımı, alelade insan, bozuk bünyeli, hasta gibi yakıştırmalarda bulunduğu sürü insan kendi gözleriyle görmediği gerçekliği geçerlikte olan ahlakın değer yargılarına göre değerlendiren insandır. Bu insan günlük dilde “kötü insan” denilen, ahlak kurallarına saygı göstermeyen insan değildir. Aksine sürü insanı ahlaklı insandır. Geçerlikte olan ahlakın ve onun gereklerinin sınırları içinde varolan, yapıp ettiklerini ve değerlendirmelerini bu ahlakın değer yargılarına uydurmaya çalışan insandır (Günay 2010: 142-143). Nietzsche sürü insanı ile zayıf yaradılışlı insanları kastetmektedir. Bunlar hayatın zorluklarına karşı dayanıksız oldukları için varlıklarını sürdürmek için başkalarına ihtiyaç duyarlar, topluluk dayanışması ile var olurlar (Gökalp 2014: 118). Kendilerine ait değerleri, düşünceleri yoktur. Sürü insanı için bütün değerlerin, insanla ilgili her şeyin değerlendirmesi yapılmıştır. Kişinin tek yapacağı, bunlara göre yaşama, yapıp ettiklerini bu değer yargılarına göre ayarlamaktır. Mevcut değer yargılarına boyun eğer, özgür olabileceğinin farkında bile değildir (Kuçuradi 2009: 27). Zaten kendisi kendisini idare etmekten acizdir, kendisini “çoban”ın ya da “sürübaşı”nın güvenli kollarına teslim etmiştir. Nietzsche’nin perspektifinden sürü insan, erdemli bir insan değildir, düşük bir insan türüdür. Kişi bile değildir. Çünkü değerini bir kere tespit edilip bırakılmış insan modeline uyarak kazanır (Baykan 2000: 99).

Özgür insan, üstinsanı gerçekleştirme yolunda bir geçiş basamağıdır. Birlikte yaşadığı sürüden kopmuş, kendi yolunu arayan, insanla ilgili şeyleri, insanın her şeyini kendi gözleriyle görmek isteyen insandır. Kendisine “Özgürlüğü elde etmeye çalışmak istiyorum.” diyen bir ruhtur. Kendini aşmak ister. Bu yüzden içinde yetiştiği ve yaşadığı ahlakın ve onun değer yargılarının dışına çıkan ahlakdışı insandır (Nietzsche 2009: 11; Günay 2015: 145). Bu insanın mevcut değerlerle ve kendisi ile yüzleşmesi ve kendini bağımlılıklardan kurtarması gerekir. Kişinin köklü bir arınmasıdır. Bu noktada Nietzsche nihaî hedef olarak gösterdiği üstinsana ulaşma yolunda üç arınma aşamasından söz etmektedir. Bu ruhun deveye, devenin aslana, aslanın da çocuğa dönüşümüdür. Deve değerler karşısında insanın taşıdığı yükü ve onlar aracılığıyla kendine yabancılaşmasını temsil eder. Aslan mevcut değer kalıpları ile savaşarak kendi özgürlüğünü fetheden kendi çölünün efendisidir. Çocuk ise üstinsan olmanın başlangıcıdır. Çünkü masumiyettir çocuk ve unutkanlık, yeni bir başlangıç, bir oyun, kendiliğinden yuvarlanan bir çember, ilk hareket ve mukaddes bir evettir. Evet, yaratma oyunu için kardeşlerim, mukaddes bir “evet” lazımdır. Ruh, kendi iradesini ister, dünyayı kaybeden, kendi dünyasını kazanır (Nietzsche 2010b: 51).

Nietzsche için bir hedef, bir amaç olan üstinsan, insan potansiyellerinin tam anlamıyla gerçekleştirilmesi imkânıdır. Üstinsan, gerçekliğe yabancılaşmamış, ondan kopmamış, gerçeği olduğu gibi görebilen insandır hatta gerçeğin kendisidir (Gökalp 2014: 120). İyinin ve kötünün ötesindedir yani geçerlikte olan ahlakın dışındadır. Kendi gözleriyle görmek ister. Kendi gözleriyle gördüğü gerçekliği kendi değerlerine göre değerlendiren nadir bir insan tipidir. Kendi kendisi olan, yapıp ettikleri ve başarılarıyla insana ve geleceğe yön veren yaratıcı insan, “ben”im diyen insandır (Günay 2010: 142). Sürüden kopmuştur, hiçbir dış güce itaat etmez. Kendine özgü bir yolu ve kendisine ait düşünceleri ve değerlendirmeleri vardır. Bu yüzden yeryüzünün anlamıdır; üstinsan yeryüzüne anlam katandır. Bu anlamı yaşama, realiteye yeni anlamlar yükleyerek yapar. Bu anlamda üstinsan yaşamın değerlendiricisidir. Sadece yaşama, yaşamın değerini yükseltecek yeni değerler katmakla kalmaz; o varlık çemberinin sonsuz dönüşünü kavramış insandır (Türkyılmaz 2016: 123).

Tüm gücüyle yaşama “evet” der. Yaşamı sever. Yaşamını coşkuyla kabullenir. Hatta en acı, en tatsız, en sevimsiz olayları bile sevinçle kabul eder. Üstinsanın bütün bu yaratıcı faaliyetlerinin temelinde ise güç istenci vardır. Üstinsan yaşamın ayrılmaz parçası olan güç istenci ile hareket eder, güç istenci üstinsanın buyruğu, erdemidir. Yaşamayı başlatan, yaşayanın hiç durmadan daha kuvvetli olmayı istemesi anlamına gelen güç istenci üstinsanın tüm varoluşunun sebebidir. Güç istencini kendisine şaşmaz bir buyruk hâline getiren üstinsan, kendi istemi ile enerjisini artırarak kendini her bakımdan sağlam bir yaşamın hizmetine sokar (Vattimo 2005: 119).

Nietzsche, Sokrates ile başlayan Batı metafizik geleneğinin ve halkın Platonculuğu Hristiyanlığın ortaya koymuş olduğu insan ve yaşam anlayışına karşı üstinsan görüşü ile karşı çıkmaktadır. Çünkü Nietzsche için hem Batı metafiziği hem de Hristiyanlığın insana ve yaşama dair görüşleri Nietzsche’nin gururlandığı Antik Yunan bilgeliğinden uzaktır. Şöyle ki Sokrates için yaşam hastalıklıdır, iyileştirilmesi gerekir. İnsan içgüdülerinden, duygularından, hazlarından, arzu ve tutkularından sıyrılmalı; beden hor görülmeli ve onun istekleri küçümsenmelidir. En yüksek amaç, akıllı insanı ve bilinçli yaşamı yüceltmektir. Bu amaç sonradan tüm Batı metafiziğinin suçu hâline gelmiştir. Zaten Nietzsche, Sokrates’in en tuhaf yanının tüm mizaçlarda kendini göstermesi olarak söyler (Nietzsche 2010c: 58). Bundan dolayı Nietzsche, Sokrates’e karşı öfke doludur. Hocası gibi insanı bir akıl varlığı olarak gören Platon, evreni gerçek ve görünüşler evreni olarak ikiye ayırmakta, bu dünyayı yadsımakta bu dünyanın ötesinde gerçek bir dünyayı yaşanan dünyadan üstün tutmaktadır. Oluşun hâkim olduğu bu dünya sürekli değiştiği için sahtedir, bu yüzden buradaki yaşam da yadsınmalıdır. Nietzsche için gerçek dünya ve görünür dünya ayrımı gerçekliğin üzerinde bir lanettir. Nietzsche’ye göre bu düalistik evren anlayışı sonradan tüm Batı metafiziğini ele geçirmiştir. Bedeni ve onun isteklerini hor gören Platon’a göre beden, ruh için bir hapsedir. Ruh, asıl vatanı olan idealar dünyasına özlem duymaktadır ve akla uygun bir yaşam onu idealar dünyasına kavuşturacaktır (Nietzsche 2010a: 290). Hristiyanlık için de insan doğuştan suçlu, dünya ise acı çekilecek bir yerdir. İnsan günahkârdır, her türlü dünyevî zevkten uzak durarak bu dünyadan daha üstün öte bir dünyaya kavuşma ümidiyle çile çekmelidir. Hristiyan ahlakı da aciz ve zavallılara özgü değerleri ahlaki doğrular gibi sunarak yaşamın coşkusunu öldürmektedir. Nietzsche için her iki geleneğin de değerlendirmeleri yaşamı değersizleştirmenin yanı sıra yaşama değer katan, yaşamı anlamlandıran yaratıcı insanları hiçleştirilmektedir. İşte Nietzsche’nin üstinsan ile koymuş olduğu hedef bu değerlendirme biçimlerinin tüm kültür dünyasını ele geçirmesini engellemektir. Nietzsche potansiyelleri yüksek insanın sürü tarafından harcanmasının önüne geçmek ister. Çünkü insanla ilgili her şeyin değerinin biçilmesi ancak ve ancak yeryüzünü anlamı üstinsanın işidir. Ancak üstinsan tarafından insanın hayatındaki anlam gösterilebilir. Yaşam ancak yaratıcı üstinsanın elinde değer kazanır. Yüksek bir yaşam üstinsanın elinde doğar. Kültür dünyası yaratıcı üstinsanların elinde gelişir.

Sonuç ve Değerlendirme

İster dolaylı olsun ister doğrudan olsun felsefenin asıl uğraşı insandır. Çünkü her şeyin kavranması ve anlam kazanması ancak insanla mümkündür. Bu yüzden insanın ne olduğu aydınlatılması gereken bir soru olarak karşımıza çıkar. Her filozof şöyle ya da böyle “İnsan nedir?” sorusuyla hesaplaşmak durumundadır ve elde dilen her düşünce problemin gelişmesine katkı sağlar. Bu çalışmada da insanın ne olduğuna yönelik Kallikles ve Nietzsche tarafından üretilen düşünceler değerlendirilmiş, bir İlkçağ düşünürü olan Kallikles’in düşünceleriyle 19. yüzyılda yaşamış olan Nietzsche’nin düşüncelerine kaynaklık etmiş olabileceği düşüncesi ele alınmıştır.

Felsefe tarihinde Nietzsche, Batı kültür dünyasına yönelttiği acımasız eleştirileri ile tanınır. O, felsefeye yıkıcı eleştirilerle başlar, çünkü onun için yıkmak yeni yapımanın ön koşuludur. Yıkmak ancak yeni bir başlangıca hizmet ettiği ölçüde değerli ve anlamlıdır. O, insana ait her şeyi yeniden gözden geçirmek ve her şeyi yeni baştan ele akmak ister. Tüm gücüyle geçmişin üstesinden gelmek ve onu alt etmek için çalışır. İnsana ve yaşama yeni bir soluk getirecek düşünceler üretir.

Nietzsche bu düşünceleri ile kendisinden asırlar önce yaşadığı düşünülen, Platon’un “Gorgias” diyalogunda karşımıza çıkan bir Sofist olan Kallikles ile benzer düşüncelere sahip olduğu görülmektedir. Fakat Nietzsche’nin yayınlanmış olan eserlerinin hiçbirinde Kallikles’in adı geçmemektedir. Nietzsche’nin Sokrates öncesi Yunan felsefesine olan hayranlığı ve her defasında bu dünyadan övgüyle söz edişi ve bu tını yeniden canlandırmaya çalışmayı istemesi göz önünde bulundurulursa Kallikles’ten etkilenmiş olma ihtimali yüksektir. Her ikisinin benzer özelliklerini ele alacak olursak felsefe tarihinde Sofistler uç düşüncelere sahipken Sofistlerden hiçbiri Kallikles kadar ileri gitmemiştir. Felsefe tarihi içinde Nietzsche de radikal açıklamalarıyla yer almaktadır. Bu noktada Kallikles ve Nietzsche, birbirine benzemektedir. Kallikles ve Nietzsche, Sokrates’e duydukları öfke noktasında da ortak düşüncelere sahiptir. Sokrates öncesi ve sonrası filozofları değerlendiren Nietzsche, Sokrates öncesi filozoflarda var olan bir gizin Sokrates ile birlikte kaybolduğundan bahsetmektedir. Ona göre felsefede yaşanan yozlaşmanın başını Sokrates çeker. Platon’un “Gorgias” diyalogundaki konuşmaya Sokrates’e tepki göstererek giren Kallikles, Sokrates’i kurnazca tavırlarla insanların kafalarını karıştırmakla ve onları çelişkiye düşürmekle suçlamaktadır. Bu durum Kallikles’in de Sokrates’ten pek haz etmediğini göstermektedir. Nietzsche’ye göre sürü ahlakı ya da köle ahlakı kültür dünyasına egemen olmuştur. Köle ahlakı için soylu ve soyluca olan her şey kötü; asil ve güçlü olanın bayağı kabul ettiği, soylu olamayan her şey de iyidir. Bu durum zayıf karakterli insanların efendi ya da asil olan insana karşı kazandığı bir zaferdir. Çünkü soylu insanla açık açık çarpışmaya gücü olmayan sürü insanın dolambaçlı yollara başvurarak kendi çıkarına yarayan değerleri başat değer yapması ile oluşturulmuş bir ahlak söz konusudur. Bu ahlak asil ve güçlü olanı kötü olarak damgalar. Zayıflığa ve boyun eğmeye dayanır. Nietzsche’nin zayıfların veya sürünün ahlak anlayışına yönelttiği eleştirilerin benzerini Kallikles’te görmekteyiz. Nietzsche gibi Kallikles de ahlakın zayıf karakterli insanların uzlaşımına dayandığını ve onların kendi çıkarlarına uygun olduğunu düşünmektedir. Zayıflar, bu uyduruk ahlak ile güçlü olanları korkutarak kontrol altına almaktadır. Kallikles bu durumu namussuzluk olarak nitelendirmektedir. Kallikles de Nietzsche de sıradan, bayağı insana karşı özel ve farklı bir insan tipinden söz etmektedir. Kallikles’in hedefinde zayıf ve güçsüzlerin teşekkül ettiği geleneksel ahlaktan tamamıyla bağlarını koparacak kadar cesur, yeni değerler yaratacak kadar güçlü ve gözü pek insan vardır. Zaten doğanın kanunu da en güçlünün, en yeteneklinin yaşamasını ister. Nietzsche de üstinsanı, değersizleşen değerlere karşı yeni değerlerin mimarı olarak sunmaktadır. Kendi gözleriyle gören, kendi değerleriyle yaşama damgasını vuran üstinsanı hedef gösterir ve onu insanın nihai amacı yapar. Kallikles ve Nietzsche’nin hedefinde yeni değerler yaratabilecek bir insan vardır. Bu insan tipi zayıf karakterli insanların kendi çıkarları doğrultusunda oluşturduğu değerlerin karşısında durabilmek ve onları yerle bir ederek yeni değerleri yaratabilmek için bir güce ihtiyaç duyar. Buradaki güç ile kasıt “kaba kuvvet” değildir. Bu gücün birinin ötekine yönelik uyguladığı şiddet ve tahakküm gibi bir manası da yoktur. Bu, yaratıcı edimlerin gerçekleşmesi için insanın ihtiyaç duyduğu bir güçtür. Kallikles’te güçlü olan, üstün olandır, en iyi olandır. Zayıfların uyduruk yasalarını sarsıp kırarak onlardan kurtulacak ve doğaya uygun olan yasaları yaparak toplumu aydınlatacak güçle doludur. Nietzsche’de de üstinsanı harekete geçiren güdü güç istencidir. Üstinsan yeryüzünün anlamı olabilmesi için değer yaratması, değer yaratmak içinde güç istenciyle dolup taşması gerekir. Güç istenci üstinsanın erdemi, onun varoluşunun sebebidir. Kallikles insanı bir arzu varlığı olarak görmekte insanın istek ve hazlarını önemsemektedir. Kallikles’e göre güçlü ve gözü pek insan kendi istek ve arzularına doğrultusunda istediği gibi özgürce yaşamalıdır. Fakat güçsüzler ve zayıflar yaptıkları yasalarla güçlülerin arzu ve isteklerini bastırmalarını isterler. Tıpkı Kallikles gibi Nietzsche’de insanı sadece akıl varlığı olarak gören, insanın rasyonel yönünü yücelten felsefi sistemlere karşı insanı bir arzu varlığı olarak ele almaktadır. Ayrıca arzuların, isteklerin, hazların köreltilmesini hatta hadım edilmesini isteyen Hristiyanlığa ve ahlaki anlayışlara karşı da savaş içindedir. Çünkü onun için arzuları ve tutkuları hadım edilmesi demek yaşamın hadım edilmesi demektir. İnsanın arzularına, isteklerine ve tutkularına önem verilmesi gerektiğini söyleyen

Nietzsche’ye göre insan arzular ve tutkuları çerçevesinde yaşar, insan tüm görüşleri, düşünmeleri arzuları ve tutkularına bağlıdır. Hem Kallikles hem de Nietzsche hayata tümüyle evet demekten en küçük acıyı bile dışarıda bırakmadan hayatın bütününe onaylamaktan yanadır. Kallikles için yaşamda sevinç de vardır üzüntüyü de vardır. Bu yüzden Kallikles’e göre insan uyuz olup kaşınarak yaşamı da zevkle kabullenebilmelidir. Yaşamın coşkuyla kabullenilmesi gerektiğini dile getiren Nietzsche de hayatın en acı, en kötü yüzünü bile büyük bir coşkuyla onaylanmasını ister.

Felsefe doğası gereği kişisel bir arayıştır. Her filozofun varlık, bilgi ve değerler alanına dair yapmış olduğu açıklamaları kendisine özgüdür. Bu yüzden felsefe tarihinde hiçbir filozofun bir başkasına tıpa tıp benzeyen düşünceler ortaya koyduğu görülmez. Ama bu felsefenin mimarları olan filozofların birbirlerinden tamamen kopuk, tamamen bağımsız olduğu, birbirlerinden etkilenmedikleri anlamına da gelmez. Felsefe tez-antitez şeklinde gelişim gösteren bir süreç olabildiği gibi aynı zamanda bir filozofun diğer bir filozoftan esinlenerek, ondan ilham alarak kendisine has düşünceler ürettiği bir etkinliktir. Marx’ın Hegel’in diyalektiğini ters yüz ederek ayakları üstüne oturtma çabası ilkinde örnekken; Platon’un ünlü idealar kuramını ortaya koyarken Parmenides, Herakleitos, Sokrates gibi devlerin omuzları üstüne yükselmesi de ikincisine örnek gösterilebilir. Bu noktada bir 19. yüzyıl filozofu olan Nietzsche’nin düşüncelerine bakıldığında kendisinden çok önce yaşamış olan Kallikles’in düşünceleri ile benzerlik gösterdiği görülmektedir. Bu yüzden Kallikles fikirleriyle Nietzsche’ye kaynaklık ettiği yani ona fikir babalığı yaptığı düşünülebilir. Nietzsche’nin Yunan felsefesine olan hayranlığı da göz önünde bulundurulursa böyle bir durumun olma olasılığı yüksektir. Ama Nietzsche’nin eserlerinde Kallikles adına ait hiçbir vurgunun yapılmadığı göz önünde bulundurulacak olursa bu durum sadece bir olasılık olarak kalmaktadır.

Kaynakça

- ARSLAN, Ahmet (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi 2 Sofistlerden Platon’a*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- BAYKAN, Fehmi (2000). *Nietzsche’nin Felsefesi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- CEVİZCİ, Ahmet (2011). *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları.
- ERKIZAN, Hatice Nur ve ÇÜÇEN, Abdulkadir (2013). *Felsefe Tarihi I Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefesi Tarihi*, Bursa: Sentez Yayıncılık.
- GÖKALP, Nurten (2014). *İnsan Felsefesi*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- GÖKBERK, Macit (1999). *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- GÜNAY, Mustafa (2010). *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, Adana: Karahan Yayınları.
- KUÇURADI, İoanna (2009). *Nietzsche ve İnsan*, Ankara Türkiye Felsefe Kurumu.
- LATOUR, Bruno (1997). “Socrates’ and Callicles’ Settlement, or the Invention of the Impossible Body Politic”, *Pandora’s Hope*, ss. 189-240, Cambridge: Harvard University Press.
- NIETZSCHE, Friedrich (2009). *Eğitimci Olarak Schopenhauer*, çev. Cemal Atilla, İstanbul: Say Yayınları.
- NIETZSCHE, Friedrich (2010a). *Güç İstenci*, çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Say Yayınları.
- NIETZSCHE, Friedrich (2010b). *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, çev. Murat Batmankaya, İstanbul: Say Yayınları.
- NIETZSCHE, Friedrich (2010c). *Gezgin ile Gölgesi*, çev. Murat Batmankaya, İstanbul: Say Yayınları.
- NIETZSCHE, Friedrich (2013). *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*, çev. Ahmet İnam, İstanbul: Say Yayınları.
- PLATON. (2009). *Diyaloglar*, çev. Melih Cevdet Anday, İstanbul: Remzi Kitabevi.

SKIRBEKK, Gunnar ve Nils GILJE (1999). *Antik Yunan’dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, çev. Emrullah Akbaş, Şule Mutlu. İstanbul: Üniversite Kitabevi Yayınları.

SOCCIO, Douglas J. (2010). *Felsefeye Giriş Hikmetin Yapıtaşları*, çev. Kevser Kıvanç Karataş, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

STAUFFER, Devin (2002). “Socrates and Callicles: A Reading of Plato’s Gorgias”, *The Review of Politics*, 64 (04): 627-658.

THILLY, Frank (2007). *Felsefenin Öyküsü 1 -Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, çev. İbrahim Şener, Ankara: İzdüşüm Yayınları.

TÜRKYILMAZ, Çetin (2016). *Bunalım Çağı Kierkegaard-Marx-Nietzsche*. Ankara: Bibliotech Yayınları.

URSTAD, Kristian (2010). “Nietzsche and Callicles on Happiness, Pleasure, and Power”, *Kritike*, 4(2): 133-141.

VATTIMO, Gianni (2005). *Nietzsche İle Diyalog*, çev. Durdu Kundakçı. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

VERSENYI, Laszlo (2010). *Sokrates ve İnsan Sengisi*, çev. Ahmet Cevizci. İstanbul: Gündoğan Yayınları.

WHITLOCK, Greg (2016). “The Rhetoric of Tyranny: Callicles the Rhetor and Nietzsche’s Zarathustra”, *Sophia and Philosophia*, 1(2): 1-24.

Makale Geliş | Received: 03.02.2020.
Makale Kabul | Accepted: 19.03.2020.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.683886

Cem ÖZKURT

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.

Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Bayburt-TÜRKİYE
Bayburt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Sociology, Bayburt-TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-1438-6517

ozkurtcem70@hotmail.com

Bir Şerif Mardin ve Mübeccel Kıray Okuması: Yakın Tarihimize Toplumsal Değişmeler ve Modernleşme Periyotları¹

Öz

Bu çalışma, Şerif Mardin ve Mübeccel Kıray'ın sosyolojik analizlerinin kesişen ve ayrışan noktalarını, toplumsal değişme parametresi, sosyal gruplar ve toplumsal güç odakları arasındaki temel gerilimler ve sosyal yapının bağlantısallığı sorunsalları çerçevesinde tartışmayı amaçlamaktadır. Bu tartışmada, sosyologların, temas edilen kuramsal yaklaşımları ve özgün kavramsal çerçeveleri, Türk toplumunun son iki asır içerisinde geçirdiği yapısal değişim ve dönüşümleri sosyolojik boyutlarıyla izlemeye ve analiz etmeye olanak vermektedir. İki sosyoloğun yaklaşımları, toplumsal dinamiklerin hareket ediş süreçlerini ve değişimlerin aşamalı içeriklerini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Makro ve yapısal düzeyli dönüşümler tarihsel sosyolojik perspektiflerle analiz edilirken; toplumsal dinamikleri harekete geçiren gerilimler gösterilmekte ve yakın tarihimizdeki değişimlerin boyutları gündelik yaşantı ve ritimler açısından tahlil edilmektedir. İki sosyal bilimcinin modernleşme ve çağdaşlaşma periyotlarını analiz ederken kullandıkları kavramsal ve kuramsal çerçeve geniş kapsamlı bir biçimde farklılaşmaktadır. Buna göre Şerif Mardin, çağdaşlaşma sürecimizi makro bir değişken olarak siyaset kurumundaki ve bürokrasideki modernleşmeye ve bu modernleşmenin toplumun simgeler, semboller ve değerler alanındaki radikal dönüşümüne bağlarken; Mübeccel Kıray, üretim süreçlerindeki dinamiklere ve ekonomi değişkenine referansla açıklama yapmaktadır. Böylece modernleşme sürecimizin yapı düzeyindeki belirleyenleri farklılaşmakta ve değişik bağlamlara göndermelerle analiz edilmektedir. Çalışma, literatüre katkı açısından ise çoğu zaman salt tarihsel içerik ve aşamalarıyla analiz edilen Türk modernleşmesinin hem tarihsel hem de sosyolojik boyutlarıyla nasıl analiz edilebileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal değişme, Toplumsal yapı, Sosyal gruplar, Türk Modernleşmesi, Toplumsal Çatışma

A Reading of Şerif Mardin and Mübeccel Kıray: Social Changes and Modernization Periods in Our Recent History

Abstract

This study aims to discuss the intersecting and diverging points of the sociological analyses of Şerif Mardin and Mübeccel Kıray within the framework of the parameters of social change, the fundamental tensions between social groups and social Power focuses and the problems of the connectedness of social structure. In this discussion, the theoretical approaches and the original conceptual frameworks of sociologists are used to monitor and analyze the structural changes and transformations that Turkish society has undergone in the last two centuries with their sociological dimensions. The conceptual and theoretical framework used by the two social scientists in analyzing the periods of modernization and modernization is widely differentiated. Accordingly, Şerif Mardin attributes our modernization process as a macro variable to the modernization in the political institution and bureaucracy and the radical transformation of this modernization in the field of symbols, symbols and values of society; Mübeccel Kıray makes a reference to the dynamics in production processes and the economy variable. Thus, the structural determinants of our modernization process are differentiated and analyzed with references to different contexts. In terms of contribution to literature, the study shows how Turkish modernization, which is often analyzed solely by its historical content and stages, can be analyzed both in its historical and sociological dimensions.

Keywords: Social Change, Social Structure, Social Groups, Turkish Modernization, Social Conflict.

¹ Bu makale, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesinde düzenlenen 1. Uluslararası Felsefe ve Sosyal Bilim Kongresinde "Şerif Mardin ve Mübeccel Kıray'ın Kavramsal ve Kuramsal Çerçevelerine Bir Bakış: Yakın Tarihimizde Değişimin Yönü, Temel Gerilimler ve Yapının Bağlantısallığı" başlığıyla bildiri olarak sunulmuş ve bu bildirinin yeniden gözden geçirilerek düzenlenmiş hâlidir.

Giriş

Toplumun ya da toplumsallığın kendine özgü bir karakteri ve onu oluşturan öğelerin sistematik bir kendiliğindenliği vardır. Bu kendiliğindenlik, makro düzeyde işleyen uzun dönemli tarihsel sürekliliklerin, bu sürekliliklerdeki kırılmaların, kopuşların ve sıçramaların, bir parçalı düzenlilik hâlinde yapılaşması ve bu yapılaşmanın gündelik yaşantıya yansımalarıyla biçimlenir. Yansımalarındaki düzenlilikler ya da yön değiştirmeler, toplumsal değişimin istikametini, sosyal gruplar arasındaki gerilimleri ve sistemin bütünlüklü olarak işlemesini sağlayan yapının bağlantısallığını oluşturur. Toplumsal yapı, değişim ve dönüşüm evreleriyle kendi iç dinamiklerindeki gerginlik akslarıyla, bütünleşen ve ayrıma uğrayan öğeleriyle fonksiyonel bir kompozisyonu oluşturur.

Türk toplumunun da tarihsel sürecinde, değişim ve dönüşüm evrelerini fonksiyonel bir bütünlük içerisinde, Şerif Mardin ve Mübcecel Kıray'ın uzun yıllara dayanan sosyolojik analizleri ve bu analizlerde biçimlenen kavramsal ve kuramsal çerçevelerle anlamlandırmak olanaklıdır. Bu anlamlandırma, birbirleriyle ilişkili üç eksen: değişimin yönü, toplumsal gruplar/ güç odakları arasındaki temel gerilimler ve yapının bağlantısallığı (yapının fonksiyonel olarak birbiriyle karşılıklı ilişkiselliği) çerçevelerinde şekillenmektedir. Bu şekillenme, yakın tarihimizdeki modernleşme periyotlarını ve toplumsal değişimleri sosyolojik bakış açısının inşa ettiği olanaklarla anlamlandırma ve değerlendirmeye imkân vermektedir.

Bu genel çerçeve ve düşünce ekseninde değerlendirildiğinde Şerif Mardin, yakın tarihimizdeki modernleşme eğrisini, bütün gerilim akslarıyla ve fonksiyonel bütünlüğüyle analiz eden en etkili yorumculardan biridir. 40 yıl önce ortaya attığı, merkez-çevre ve sivil toplum sorunsallarıyla, Türk toplumunun gelişim sürecindeki temel gerilim akslarını, Batının moderniteye doğru evrilmiş sürecindeki sosyal, siyasal ve iktisadi yapıların bütünlükleriyle karşılaştırmalı olarak analiz etmiştir. Türk modernleşmesinin özgün kendiliğindenliğiyle, Batının toplumsal değişimindeki iç dinamiklerin farklılıklarının altını çizmiştir.

Şerif Mardin, (2004) kuramsal girişiminin sıklık noktasını oluşturan merkez-çevre gerilimini, esasında metaforik olarak kullanmıştır. Ancak bu metaforik inşa, hakiki bir çerçeve olarak kabul edilerek doğru biçimde anlaşılammıştır. Şerif Mardin'in asıl kaygısı, Türkiye'nin modernleşme sürecinde toplumsal değişimin yönüne ve istikametine ilişkin bir bakış açısı geliştirmektir. Bu çerçevede Mardin, Osmanlı toplumunun tarihsel sürecindeki merkez –çevre/ büyük gelenek-küçük gelenek ikiliğini ve bu ikilik üzerinden biçimlenen gerilimleri, imparatorluğun kendine özgü yapısıyla doğrudan ilişkilendirmiştir. Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi, karmaşık ve incelmış kurumlar şebekesine dayanan uzun dönemli (Mardin 1985: 79) bir yapılaşmadır. İmparatorluk, merkezden yönetilen bir ordu sistemiyle askeri güce dayanan bir kimliktedir. Ancak bu, çevrenin güç odaklarını pasifize etmeye ve kontrol altına almaya yetmemiştir. İmparatorlukta merkez dışında, çevrede, öteden beri bir soylular yapılaşması, dinsel tarikatlar, çeşitli etnik ve dinsel gruplar (1985: 80-81) etkili olmaktadır. İmparatorluk'da saray çevresi, sivil ve askeri bürokrasi merkez yapılaşmasını oluştururken; eşraf, ayan, yerel din adamları ve köylü gruplarda çevrenin sıklık noktasını oluşturmaktadır. Bu ikili yapılaşma, merkezin modernleşme periyotları öncesinde belirli bir çatışma potansiyelini daima dışa vurmuş ve çevre, Osmanlı yönetimi tarafından sürekli denetim ve kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Modernleşme süreçleriyle birlikte de merkez-çevre gerginliği devam etmiş, toplumdaki güç opaklaşmalarının ve yeni iktidar konumlanmalarının yönünü tayin etmiştir (Özkurt 2018: 78).

Şerif Mardin'in kuramsal girişimine sıklık noktası olarak konumladığı merkez-çevre ikiliğinin, sosyal bilim içerisindeki teorik arka planını ilk kez, 1940'larda kültür üzerine çalışan bir antropolog olan Robert Redfield dile getirmiştir. Redfield'e göre kültür iki ana kola ayrılmaktadır. Biri, kırsal bir hayat yaşayan ve tarımla geçinen insanların kültürü, diğeri ise şehirde yaşayan ve yönetici gruplara mensup insanların kültürüdür. Redfield, bunlardan ilkinin küçük gelenek;

ikincisini ise büyük gelenek olarak ifade etmiştir (Mardin 1971a: 22). Şerif Mardin, Redfied’in altını çizdiği bu bölünmüşlüğü, merkez-çevre ikiliği biçiminde kavramlaştırarak, toplumsal gücün askeri, bürokratik ve ekonomik açıdan merkezleşmiş yapılaşmasıyla, buna göre konumlanan çevrenin göreceli düşük yoğunluklu güç opaklaşmasını ve merkeze yönelik karşı çıkışlarını, yakın tarihimizdeki en temel gerginlik aksı olarak ifade etmiştir.

Şerif Mardin’e göre modernleşme, toplumların farklılaştıkları ve merkezileştikleri bir süreçtir. Batı Avrupa’da feodalizmin çöküşüyle başlayan bu süreç, burjuvazinin gelişmesi, sanayileşme ve siyasi hakların geniş kitlelere yayılması gibi unsurları kapsamaktadır. Bu süreçte, toplumun bazı fonksiyonları merkezde toplanırken, yeni gruplar ortaya çıkmış ve toplumun fonksiyonları birbirinden ayrılmıştır. Bu ayrılmanın inşa ettiği kopuklukları dolduracak vatandaşlık, milli kültür gibi yeni yapılar, merkezin yeni ortaya çıkmış sosyal ve iktisadi parçalarını birbirine bağlamıştır (1971a: 25-26).

Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat Dönemi’yle beraber geniş kapsamlı bir yapısal dönüşüm sürecine girmiştir. Batı tipi haberleşme, kitaplar, gazeteler ve telgraf yavaş yavaş yönetici sınıfların tekelinden, daha alt toplumsal gruplara doğru yayılmaya başlamıştır. Ancak en köklü değişimler üst sınıfların düşünce ve yaşayışlarında görülmüştür. Söz konusu köklü değişimin yönü, üst sınıflar için yeni bir iktisadi düzen içinde toplumsal enerji oluşturmaktan ziyade, tüketime yönelik yeni bir konumlanmayla ilişkilidir. Haberleşme ve iletişim araçlarının alt toplumsal katmanlar arasında yayılmasıyla birlikte, büyük ve küçük gelenek arasındaki ayrıcalıklarda bir değişim olmuştur. Bu kültürler arasındaki sınıfsal sınırlar aşınmıştır. Şerif Mardin bu aşınmayı, bir bakımdan katılma, bir bakımdan da yumuşama olarak betimler. Kültürler arasındaki sınırlar katılmıştır çünkü Batı kültürünü alanlar eskiye göre kendilerini halktan daha da ayırmışlardır. Yumuşamıştır çünkü sınıf duvarlarını muhafaza etmek, haberleşme imkânlarının gittikçe geliştiği bir ortamda zorlaşmıştır. Esasında Osmanlı sistemi, klasik dönem açısından gelirin yeniden üretiminin katı dini ve toplumsal ayırım esasına göre işlediği bir sistemdir. İdarenin görevi, farklı toplumsal tabakaları birbirinden olabildiğince ayrı tutmaktır ve her toplumsal tabakanın kendi kesif dairesinin dışına çıkmasını engellemektir. Bu fikrin sonucu, bir toplumsal değişmezlik durumudur ve anlamlı tabirini “Raiyyet oğlu raiyyet” fadesinde bulmaktadır (Karpat 2019: 31).

Modernleşme periyotlarıyla birlikte aşamalı ve diyalektik bir değişim süreci başlamıştır (Karpat 2019: 20). Şerif Mardin’e göre bu değişimin, Osmanlı toplumsal yaşantısında dönüştürdüğü sosyal örüntü, kültürel değişim boyutudur. Bu kültürel değişim boyutunun yerinden ettiği ilk toplumsal motif, gazi sistemidir. Gazi sistemi (Fetih ruhu), toplumsal bir pekiştirici olarak eski önemini yitirmiştir ve devletin modernleşmesi sonucu bürokratik zümrelerin ortaya çıkışıyla iki tip yaşantı billurlaşmıştır. Bu iki farklı tip yaşantının bir yönünü, sultanın ve sarayın etrafında toplanan gruplar oluştururken, bir yönünü de aşiret kalıntıları, köylüler ve İstanbul’daki alt sınıflardan teşekkül eden gruplar oluşturmaktadır. Böylece, Osmanlı kültürel yapısı, son derece zayıf bağlarla birbirine eklenmiş, özellikle de semboller alanında birbirlerinden keskin hatlarla ayrılmış iki gruptan oluşmaktadır. Şerif Mardin’in yakın tarihimizde, değişimin yönüne ilişkin yaklaşımı, modernleşme süreçleriyle birlikte, Osmanlı toplumsal yaşantısında billurlaşan sosyal gruplar ve güç odaklarının, bölünme ve çatışma eksenlerinin modernleşme sürecimizin ana çerçevesini çizdiği yönündedir. Bu ikiliğin boyutları, Türk gölge oyunundaki Hacivat ve Karagöz tiplerinden, (Türk gölge oyununda Hacivat yönetici seçkinleri canlandırarak, ağdalı ve anlaşılabilir bir dil kullanırken; Karagöz sokaktaki adamı temsil etmektedir) Rezaizade’nin Bihruz Bey karakterine (Bihruz Bey karakteri, 1860’ların modernleşmiş Osmanlı bireyini gönderme yapar ve ağırlıklı olarak Türk gölge oyunundaki Hacivat karakteriyle tipolojik benzerlikler gösterir) kadar geniş kapsamlı bir sembolik göndergeler hinterlandına sahiptir ve bu göndergelerin her birinin, Osmanlı toplumsal yaşantısında bir karşılığı vardır. Kültürler arasındaki ikili yapılaşma, semboller ve değerler alanındaki bölünmelerle keskinleşmiş ve modernleşme sürecimizin çatışmalı eksenlerde olgunlaşmasına aracılık etmiştir (1971a: 55-57).

Mübeccel Kıray ise toplumsal gelişme kavramını, Şerif Mardin’e yakın bir anlamda kullanır. Kıray’a göre toplumsal gelişme, toplumsal yapının ve değerler sisteminin gelişmesiyle bağlantılı değişme eylemidir (Kıray 1967: 57). Toplumsal değişme, derece derece gerçekleşir ve toplumsal yapının bütün parçaları eşit ölçülerde değişmeye maruz kalmaz. Kıray, değişmekte olan toplumlarda, yerleşmiş ve görece sabit kalan ya da sınırlı değişim gösteren öğelerle, adım adım değişmekte olan unsurların fonksiyonel bir bütünlük oluşturduğunun altını çizer. Değişme hâlindeki toplumlar bölük-pörçük, düzensiz toplumlar değildir. Bunların değişmemiş, değişmekte olan, değişmemiş bulunan yönleri gene bir tutarlılık, ilintiler düzeni hâlinde kendini gösterir (Kıray 1982: 94).

Kıray’a göre bu düzenlilikler esasında, makro ve yapısal düzeyde işleyen sistematiklerin toplumsal yaşantı içinde farklı türden fonksiyonel bütünlükler oluşturmasıyla meydana gelir. Kıray, tarihsel olarak değerlendirildiğinde, ilkel, feodal, ya da modern bütün toplumlarda her sosyal yapının, bu yapıyı oluşturan sosyal kurumların, insan ilişkilerinin ve bunların karşılıklı etkileşimlerinden doğan sosyal değerlerin birbirini karşılıklı olarak etkileyen yönlerine işaret eder. Yapıyı oluşturan unsurların birbirine bağlılığı, toplumsal değişimin belirli bir düzenlilikle cereyan etmesini sağlar. Yapının bağlantısallığı olarak da ifade edilebilecek bu mekanizma, toplumun bir tarafı değişim eğilimi gösterdiğinde, diğer tarafının da kaçınılmaz olarak bu değişime uyum sağlanmasına neden olmaktadır (Kıray 1964: 19).

Kıray, bir sosyal yapıya şeklini veren değişkenler ve özellikleri dört büyük grupta toplayarak betimlemektedir. Buna göre, her toplum (a) ekolojik bir topluluktur ve mekânda belirli yeri ve biçimi olan bir yerleşmeye sahiptir, (b) kendine has özellikleri olan bir nüfus kompozisyonu vardır, (c) belirli bir sosyal örgüt yapısına sahiptir, (d) sosyal örgüt yapısıyla tutarlı bir sosyal değerler sistemi vardır. Kıray, sosyal yapıya şeklini veren ve birbirine bağımlı olan bu dört büyük değişkenler grubunda gözlemlenebilen farklı derecelenme ve çeşitlenme durumlarına dikkat çeker: (a) Ekolojik ilişkilerin şekil ve hacmi, (b) kurumların farklılaşma, ihtisaslaşma ve örgütlenme dereceleri, (c) toplumda dışarıya açılma, dışarıya ile bağlantı kurma ve bütünleşme şekli ve düzeyi (d) insan ilişkilerinde yüz yüze ve birincil etkileşim evreninden, anonim ve kişisel olmayan rollere dayanma derecesi, (e) yerel ve dinsel olma özelliklerinin kaybolma derecesi (1964: 21).

Kıray’ın toplumsal yapının dinamiklerini keşfetmek ve ortaya çıkarmak için inşa ettiği bu kavramsal çerçeve oldukça anlamlı çıkış noktaları sağlamaktadır. Kıray’ın kavramsal çerçevesi, toplumun değişime sınırlı ölçüde maruz kalan göreceli durağan parçalarıyla, bu parçaların zamanla ileriye doğru hareketinden ortaya çıkan görünüm, çeşitlenmeler ve varyasyonları, toplumsal değişimin içinde tutarlı örüntüler olarak gözlemlemeyi/izlemeyi olanaklı kılmaktadır. Örneğin İngiltere, sanayi kapitalizminin ortaya çıkışından önce, tarımda hatırı sayılır düzeylerde artı ürün artışını ve servet fazlalığını yaratmayı başarmıştır. Daha sonra, bu artı ürünü tarımsal olmayan, emek yoğun makineli üretime aktarabilmiştir. Batı’nın deneyiminde, tarımsal artı-ürün artışı, feodal düzenin temel dayanak noktasını oluşturan, Lord-serf ilişkisini çözmüş ve ticareti hakim duruma getirmiştir. Bu süreç sonucunda, Avrupa’nın çoğu toplumunda, ticaret loncalarında büyüme, etkin örgütlenme, standartlar oluşturma gibi eğilimler ortaya çıkarken; zanaat loncalarında çözümler yaşanmıştır. Kıray’a göre Osmanlı İmparatorluğu’nun bu çerçevedeki gelişim çizgisi ise oldukça sorunludur. İmparatorluk, 19. yüzyılda ticarete iyice açılmış ve tarımsal ürünlerini satmaya başlamıştır. Ancak, yeterli oranda tarımsal artı ürüne sahip olmadığı için köylüler hem vergi verip, hem de tarımsal ürünün satışını ticari olarak gerçekleştirirken bocalamışlardır. Köylünün tercihi vergi vermektense, ürününü satmaya yönelik biçimde gelişmiştir. Dolayısıyla tarımsal artı ürün birikmeden hem köylü, hem de beyler ticarete girişmişlerdir. Böylece Osmanlı’da köylü-bey ilişkisi, Batıda olduğu gibi tarımsal artı ürünün artışıyla paralel biçimde çözülmeye uğramamıştır. Tarımsal artı ürünü yoğunlaştırmadan ticarete başlamış olmak ve sermayenin geç birikmesi, çapık bir gelişmeye yol açmıştır (Kıray 1978: 202-205).

Kıray, Osmanlı ekonomik yaşantısının son iki asırlık çarpık gelişiminin, Cumhuriyet Türkiye'sine de taşındığı inancındadır. Kıray'a göre Türkiye'de şehirlerin sanayileşme hızının, tarımın modernleşmesinden çok yavaş olmasından dolayı bir sahte şehirleşme süreci deneyimlenmiştir. Nüfusun şehirlerde oturan oranının artması ile asıl modernleşmeyi belirleyen, sanayide çalışan nüfusun artma oranı arasında bir ilişki yoktur. Şehirli nüfus oranı % 8'i bulmamaktadır. Bu açıdan köyden şehre göç edenlerin şehirde çalıştıkları işler ya da öğrendikleri hüneler de bu gelişmenin aldatıcı olduğunu gösterir niteliktedir (Kıray 1969: 131-132).

Toplumsal Değişimin Yönü ve Belirlenmemiş Kendiliği

Osmanlı Devleti, Tanzimat'la başlayan modernleşme sürecine, patrimonyal bir sistemde, iktidarın ünitelerinin, dinsel ve etnik birimlerin birbirine sıkı biçimde bağlı olduğu bir yapılaşmayla girdi. Şerif Mardin'e göre bu durumu niteleyebilecek en uygun terim, “mali devlet” terimidir. İmparatorluğun ekonomik leitmotifi, (itici gücü) kırsal ekonomiden vergi alımını azamileştirme çabasına dayanmasıydı. Osmanlı deneyimi, İngiltere'de olduğu gibi zenginliğini sürekli gelişen ve akılcılaştıran tarımdan elde eden bir taşra gentry'sine (feodal seçkin) dayanmadığı (Mardin 1980: 207) için kendiliğinden ve özgün bir deneyimdir. Osmanlı'da köylünün statüsü, bu özgün deneyimin önemli bir parçasıdır. Osmanlı köylüsü, hiçbir zaman senyör denetimindeki bir malikanenin katı hukuksal çerçevesi içerisinde bir emek sömürsüne tabi olmamıştır. Bu durum, memurlar sınıfının, köylü ile devlet arasında kurumsallaşmış herhangi bir aracı sınıfı kabul etmemiş olmasıyla doğrudan ilişkilidir. Osmanlı deneyiminde, feodal hakların merkez tarafından gözetildiği ve bu yolla bir taşra gentry'sine imtiyazlar sağlandığı bir hukuk düzeni söz konusu değildir (1980: 212). Bu çerçevede Osmanlı deneyimiyle, Batı deneyimi arasındaki derin farklılığın pratiğe yansıdığı en temel nokta, feodal ayrıcalıkların garati altına alındığı ve hukuksal olarak da meşrulaştırıldığı bir yerel güç odakları inşa etme çabasının bulunmamasıdır. İstisnalar dışında, devlet, sivil grupların güçlenmesine, ekonomik ve ideolojik olarak gelişmesine imkân vermemiştir (Karpas 2019: 164).

Mardin'e göre Osmanlı toplumsal yapısında bir sınıfsal opaklaşma olarak mevcut olmayan sivil toplum, Batı deneyiminde merkez iktidarlara, taşra gentry'leri arasındaki göreceli gerginliklere ve dalgalı güç savaşlarına dayanarak olgunlaşmıştır. Batı'da şehirlerin gelişmesiyle birlikte ticarete geliştikten, şehir faaliyeti toplumun tümü için yeni bir zenginlik kaynağı olmuştur. Feodal asiller de o zamana kadar görmedikleri ve mekanizmasını bilmedikleri bu yeni kaynaktan yararlanmak istemişler ve bunun sonucunda aristokraziyle şehirliler arasında bir uzlaşma ortaya çıkmıştır (Mardin 1983a: 9-18). Mübaccel Kıray ise Osmanlı modernleşme deneyiminin çarpık oluşumunun kaynağını, tarımsal artı ürün yoğunlaşmasını gerçekleştirmeden, tarımsal ürünün büyük ölçekli ticaretine yönelen mekanizmada görmektedir. 19. yüzyıl sonunda, genel hatlarıyla değerlendirildiğinde, İmparatorlukta, tarımsal ürün aynı miktarda kalmış, imalat çökmüş, hem zanaat hem esnaf lonca örgütleri dağılmıştır. Bu durum, Reaya-bey ilişkisini çözdüğü gibi, kontrol işlevi gören usta-kalfa-çırak ilişkilerini de aşındırmıştır (1978: 206).

Mübaccel Kıray'a göre toplumsal sistemimizde tarım ile oradan elde edilen artık değeri kontrol eden temel gruplar ve bu gruplara göre konum alan köylü kitleler, tarihsel süreçte şu şekilde evrilmiştir: (1) Büyük toprak sahipleri: Tarım tarzları modern işletmeciliğe dayalı, bütün özellikleriyle modern büyük burjuvazinin parçası olan gruplar. (2) Orta müstahsil çiftçi: Sahip olduğu 200 dönüm üzerindeki mülkü, toprak mülkiyeti kutuplaşması sürecinde, 2000 ve daha fazla dönüm araziye çıkararak, ücretli işçi kullanmaya başlayan yeni gruplar. (3) a) Topraktan tamamen kopmuş, emeğini satan işçi hâline dönüşmüş olanlar. b) Geçim amacıyla sahip oldukları küçük topraklarda üretim yapan, aynı zamanda, emeklerini satmak zorunda kalanlar. c) Ortakçı ve yarıcılığa devam edenler. (4) Kendi topraklarında piyasaya yönelik üretim yapmakla birlikte, kasaba tüccarının kontrolü altında olanlar. (5) Fiilen köyde olmamakla beraber, tarımsal artık ürünü kontrol eden tefeci tüccarlar. Bu gruplardan, birinciler ve ikincilerin değişme yönleri, daha

fazla artık ürün kontrolüne doğrudur. Ellerinde biriken artık değeri kısmen sanayiye ve daha çok ithalat ve ihracata yatırmaktadırlar. Piyasaya arz edilen ürünün yarattığı artık değer çok azı içeride, büyük bir bölümü ise sanayileşmiş ülkelerde sınai üretimine dönüşmektedir. Üçüncü grubun bütün unsurları, emeğinin kontrolünü başka sınıflara bırakmış kitlelerdir. Ancak, ilerleme iradesi ve dinamizmini koruyan gruplardır. Bu gruplar içerisinde işçi örgütleri ve siyasal yapılaşmalar ortaya çıkmakta, yeni talepler dile getirilmektedir. Dördüncü grup, mülkiyeti olan ancak, ürettiği servet üzerinde sınırlı kontrole sahip, kasabadaki tüccara sıkı biçimde bağlı geçiş tabakasıdır. Son grup olan tefeci tüccarlar ise yeni ilişkiler düzeninde kontrol güçlerinin yoğunluğuyla ilişkisinde sistemin devamını talep etmektedir (Kıray 1969: 128,129).

Mübaccel Kıray'ın yakın tarihimizdeki değişimin yönü sorunsalını analiz ve açıklamalarının temel yönelimi, ağırlıklı olarak, üretim ilişkileri ve ekonomi eksenlidir. Şerif Mardin ise değişimin yönünü, daha çok, sembolik farklılaşmaların, toplumsal anlam ağlarındaki dönüşümlerin ve sosyal pekiştireçlerdeki morfolojik evrilmelerin kurumsallaşmalar ve gündelik hayata yansımaları düzeyinde bir analiz gerçekleştirmiştir. Niyazi Berkes de Mardin'e yakın bir biçimde, İmparatorluğun kurumsal sisteminin 18. yüzyıla 20. yüzyıl arası dönemde büyük bir aşınmaya maruz kaldığı düşüncesindedir. Bu aşınmanın mahiyeti, Tanrı düzeni kavramı yerine tabiat düzeninin yerleştiği, gelenek kavramının yerine, ilerleme ve devrim nosyonlarının ikame edildiği bir yeniden inşa dönemi (Berkes 2010: 33) olmasıdır. Mardin'e göre Osmanlı toplumu için söz konusu yeniden inşanın anlamı, sistemin toplumsal meşruiyetini sağlayan temel ilke ve prensiplerin yapısal bir dönüşüme uğramasıdır. Değişimin olgun mahsülü olarak Türkiye Cumhuriyeti, İslam umdelerini yaymak prensibi üzerine tesis edilmiş bir cemiyetin bu temel normlarının dönüşmesiyle ilgilidir. Cumhuriyet, Osmanlı Devleti'nin ve cemiyetinin yöneldiği istikameti değiştirmiştir. (Mardin 1961: 343).

Mardin'e göre “Türk devrimi birincil olarak değerlerin devrimidir” (Mardin 1971b: 166). Değerlerin devrimi, Osmanlı toplumunda, mahallenin insan kişiliğinin genişlemesini engelleyen geleneksel normlarının ortadan kaldırılmasıdır (Mardin 1981: 74). Şerif Mardin, bu büyük dönüşümü anlayabilmek için Osmanlı toplumunun en küçük faal birimine yani mahalleye göz atmak gerektiği düşüncesindedir:

Çoğu zaman, bir dereceye kadar keyfi olarak çizilen sınırlarıyla birlikte, mahalle, idari bir birimden daha fazla bir şeydir; o, külhanbeylerinin ve sadık köpeklerinin koruduğu sınırlarıyla kesif bir gemeinschaft'tır ve sıradan bir Osmanlı vatandaşının normal ömrünün çoğunu içinde biçimlendirdiği bir çevredir. İlk eğitimin verildiği, doğumların kutlandığı, evliliklerin düzenlendiği, ölümler için cenaze merasimlerinin yapıldığı yer burasıdır (1981: 72).

Şerif Mardin, Türk modernleşmesinin merkezi konumunu, siyasal iktidar etrafında yapılaşmış ve geleneksel unsurların içine sızmış, işlevsel iş bölümünün ve üretimin, eski yapıya yerleştiği ve eklemlendiği bir sisteme geçiş olarak (Mardin 1980: 207) betimler. Tanzimat Dönemi'nden başlayarak, Cumhuriyet Dönemi'ne sirayet eden değişim ve dönüşüm paradiması, yarattığı “kişisizleştirme” ölçüsünde geleneksel Osmanlı sistemini hedef almıştır. Babanın yani ataerkil otoritenin yönetici rolü aşamalı olarak cazibe merkezi olmaktan çıkmış; kişisel bağlılık mekanizmalarının yerini, Batılı tarzda sözleşme bağlarının hüküm sürdüğü ilişki ağları almıştır (Mardin 1992: 26). Kendi kaderini tayin hakkını ilahi bir kudrete ya da dünyevi akslardaki kişisel bağlılıklara atfetmekten sıyrılarak, kendi öz enerjisine ve yaratıcı inşa kapasitesine dayanan bir insan karakterine doğru evrilme söz konusudur. Tanzimat ile başlayan süreç, toplumun sosyal pekiştireçler alanında genel kabul gören geleneksel kodlarını aşındırarak; tahayyüller, duygulanımlar ve davranımlar düzeyinde yeni bir sosyal ethos inşası ve kişilerin kendi benliklerini biçimlendirebilecekleri bir motivasyonel yüksek ve iyi idealler seti yaratmıştır.

Bu yüksek ve iyi idealler motivasyonunun pratik yansımaları, en etkili biçimde Jön Türk hareketinde gözlemlenir. Jön Türk hareketinin, 2. Abdulhamit Dönemi topluluğuyla aralarındaki temel gerginlik noktası, değer uyumsuzluğudur. Bu değer uyumsuzluğunun yönü ise toplumsal bağların kişilere dayanarak kurulduğu bir toplulukla, toplumsal bağların soyut ilkelerle inşa edildiği bir topluluk arasındaki radikal farktır (Mardin 1994: 17). Jön Türklerin topluma yönelik tahayyülleri, devletin işleyişinin ilkeler seviyesindeki prosedürlerinin yeniden gözden geçirilmesinin çok ötesinde, radikal değişim ve dönüşüm taleplerini içermektedir. Bu talepler, kendi toplumsal gerçekliğini inşa etme tavrını motivasyonel açıdan güçlendiren atomistik birey nosyonunu dayanmaktadır.

Mübeccel Kıray ise toplumsal değişimin simgeler, semboller ve anlam ağlarındaki değişim evrelerine daha az vurgu yaparak, üretim ilişkilerindeki küçük ya da büyük ölçekli evrilmelerin, toplumsal değişimdeki yön tayinini ve bu yönün içeriğini/mahiyetini analiz etmeyi tercih etmiştir. Kıray, bu analizleri, ağırlıklı olarak 1960’ların başlarında gerçekleştirdiği sosyolojik alan çalışmalarından elde ettiği bulgulardan hareketle sentezlemiştir. Bu eksenli bir çalışmayı, Adana bölgesinde yapmış ve yakın tarihimizde toplumsal değişimin boyutlarına ilişkin aydınlatıcı bulgulara ulaşmıştır.

Buna göre Adana bölgesinde 1930’lu yıllarda kısa lifli, kozası kapalı yerel bir pamuk türü ekilmektedir. Üretim için gereken enerji de bir çift öküz ve tahta sabanla sağlanmaktadır. 1943’te yeni bir pamuk türünün, iyi durumdaki bir toprakta dönüm başına düşen tohum hâlindeki pamuk miktarını 50 kg’dan 100 kg’a çıkardığı gözlemlenmiştir. Bu durum yöredeki toprak kullanma şeklini değiştirmiş ve Y köyünde tahıl ekimi tamamen ortadan kalkmıştır. Pamuk mono – kültürünün ortaya çıkışıyla emek kalıpları da değişmiştir. Eski yerel pamuk türü, kozası kapalı olduğundan, olgunlaştıktan sonra herhangi bir zaman toplanabilmektedir. Ürünün bu özelliği mevcut yerel emek gücünü kullanmayı mümkün kılmıştır.

Yeni pamuk türüdeyse, kozalar eylülde açılmaktadır ve ürün kısa süre içinde toplanmak zorundadır. Yeni pamuk türünü toplanma işlemi için daha fazla emek gücü gerekmektedir. Bu sorun, farklı köylerden gelen mevsimlik işçilerle çözülmüştür. 1940’ların sonlarına doğru, kimyasal ilaçların devreye girmesi, makinalı tarımın başlaması ve sulama imkanlarının hayata geçirilmesiyle eski ekim usülleri tamamen ortadan kalkmış ve yeni bir evreye girilmiştir. Bu süreç sonucunda, ortakçılık sona ermiş; yerini, tarla çapalama ve pamuk toplama gibi makinalaşmamış çiftlik işlerinde çalışan, 7-10 hafta ücret alan işçilere bırakmıştır. Traktör sürücülüğü ve muavinlik gibi meslekler öne çıkmıştır. Adana bölgesinde tarımsal dönüşümlerle birlikte, iyi bir pamuk tarlasındaki üretim dönüm başına 50 kg’dan 250 kg’a ulaşmıştır (Kıray 1968: 100-101).

Kıray’a göre bölgede meydana gelen bu değişimler, köylülerin dünyaya bakışlarını farklılaştırmıştır. Köylüler, inisiyatif alma, kadercilikten sıyrılma, geleceğe yönelik projeler geliştirme, üretim olanaklarını daha da iyileştirmek gerektiğine ilişkin duygu ve düşüncelerini ifade etmişlerdir (1968: 102-103). Köylüler, özellikle, erkek çocuklarını okutmak konusunda çok isteklidir. Çocuklarının üniversite düzeyinde eğitim almasını isteyenlerin oranı, Y köyünde 76.2, K köyünde ise 70.6 oranındadır. Eğitim yoluyla toplumsal hareketlilik nosyonunun kırsal değil, kentsel bir özellik olduğu düşünüldüğünde, 1940’ların başında, Adana bölgesindeki köylülerin düşünce dünyasının hangi düzeylerde geliştiğini tahayyül etmek olanaklıdır (1968: 104).

Temel Gerilimler ve Tarihsel Bölünmüşlükler

Toplumsal uzamın antagonistik ve diyalektik karakteri, kaynaklara ve güce erişim vasıtalarına ulaşım sürecinde, toplumsal gruplar arasında yarılmalara ve tarihsel nitelikli bölünmeler yaratır. Bu yarılma ve bölünmelerin pratik meydana gelişleri, güç opaklaşmalarının tarihsel karakterli yoğunlaşmasını belirler ve yönünü tayin eder. Toplumsal gücün dağılımındaki kutuplaşma, dar anlamıyla Osmanlı modernleşmesi, geniş anlamıyla da Türk modernleşmesinin aşamalarında gözlemlenen bir olgudur. Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet eksenli güç yapılaşması

özellikle 19. yüzyılla birlikte, farklı türden bir gerginlik, çatallanma ve yarıma eksenine doğru evrilmiştir. Bu evrilmeden, 20. yüzyılda, Türkiye Cumhuriyeti gibi örneğine az rastlanır ve çok değerli bir tarihsel başarı ortaya çıkmıştır. Şüphesiz ki, bu süreç, toplumsal gruplar arasındaki büyük ölçekli gerginlik ve çatışmalara sahne olmuş ve yakın tarihimizin modernleşme evreleri, toplumsal gruplar ve güç odakları arasındaki çatışma, gerginlik ve bölünme akslarıyla biçim almıştır.

Şerif Mardin’e göre bu deneyimlerdeki en esaslı kırılma noktası, 1839-1876 Tanzimat hareketinin yaşama geçirdiği değişimlerdir. Tanzimat Dönemi’nde kurumlar laikleşmiştir. Ulema gruplar, tekellerinde tuttukları yargı mekanizmasından uzaklaştırılmıştır. Karma ve sivil bir hukuk sisteminin uygulandığı yeni bir modele geçilmiştir. Yeni bir yargı sistemini ortaya çıkarabilmek için sivil bir hukuk okulu kurmak, Batı hukuk sistemini bilen yargıçlar yetiştirmek, dava vekilliği ve savcılık kurumlarını ortaya çıkarmak gibi hukuk alanında radikal reformlar hayata geçirilmiştir. Eğitim alanındaki reformlarla da ulemanın etkinliği kırılmıştır. Sivil öğretmen okulları açmak, modern eğitim sisteminin parçası niteliğinde orta okul ve liselerin karması olan rüştiyeleri yaygınlaştırmak, mektepli subayların yetiştirilmesine hız vermek, vilâyet merkezlerinde askeri ve sivil liseler açmak, eğitim alanında laikleşme yolunda atılan önemli adımlar niteliğindedir (Mardin 1983b: 211).

Şerif Mardin’e göre modernleşme sürecimizdeki temel gerilim akslarından biri de, geleneği temsil eden ve din ekseninde bir araya gelen, eski imtiyazlarını yitirmiş toplumsal gruplarla; İmparatorluğun kurtuluşunu modernleşme çizgisinden başka bir düşünce eksenine tahayyül etmek istemeyen devletin yönetici zümreleri arasındaki antagonistik yarımadır. Bu antagonistik yarımanın din eksenini, tamamen dini olmayan ya da dinin arkasına gizlenen ilişkiler örüntüsünü temsil eder. Bu örüntüler, mahalleye de sirayet eden, gazi kültürü, yeniden inşa edici tutucu ahlak ve bu ikisiyle ilişkisinden devşirilen aynı zamanda da mahalle üzerinde tatbik edilen simgesel bir iktidardır (1971b: 76).

Tanzimat Dönemi’yle birlikte mahalle adabını şekillendiren sosyal motiflerle, devleti ve yönetici elitleri biçimlendiren düşünce kalıpları, sembol ve simge ağları tutarlılığını yitirmiştir. Modernist dünya görüşünü temsil eden ve batı tarzı eğitim almış literati (okumuş) gruplarla, halk katmanları arasında kimlik ve değer uyumsuzluğunun şekil verdiği bir boşluk oluşmuştur. Mardin’e göre değer uyumsuzluğunun inşa edici nedeni, laik Türk aydınlarının batı merkezli içeriklerle şekillenen kültürüdür. Bu kültür, kuruluşunu insanlık düşüncesinden almakta birlikte, ilerlemenin ve düzenin kaçınılmazlığına (Mardin 1999: 215) vurgu yapmaktadır.

Osmanlı’nın geleneksel literati (okumuş) sınıf inşası söz konusu olduğunda, böyle bir boşluğa yer yoktur. Çünkü imparatorluğun literati inşasındaki üç ayak: Saray ve okullarından, medreselerden ve tekkelerden yetişen literati gruplar, islami motiflerin baskınlığıyla ilişkisinde, toplumsal hiyerarşinin daha alt katmanlarıyla bir örtüşmeye sahiptir. Şerif Mardin tüm çalışmalarında, aşağı yukarı, Tanzimat Dönemi’yle beraber devletin komuta mevkilerinde yer alan yeni literati gruplarla, komuta mevkilerinden uzaklaştırılan, yerinden edilen güçlerin gerilim ve çatışmaları üzerinde durmaktadır.

Şerif Mardin, Türk modernleşmesinin aktörel düzeyindeki temsilcileri, Genç Osmanlılar ve Jön Türk grupları, iki kavram: Literatus ve Intellectuelus kavramları ekseninde tartışmaya açar. Buna göre, literatuslar (okumuş gruplar) değerleri sorgulayıcı değil, daha çok koruyucu bir tutum içerisindedirler, eleştirilerini grubun içinden yaparak, kolektivitinin merkezinden seslenmeyi tercih ederler. Oysa Intellectueluslar değerleri sorgulayıcı karakterdedirler ve eleştirilerini herhangi bir kolektif bağlılık hissiyle gerçekleştirmezler (Mardin 1984: 258-259).

Mardin’e (1996) göre hem Genç Osmanlılar hem de Jön Türkler, eleştirilerini kolektivitinin değerler dünyasının içinden gerçekleştirdikleri için sahici bir konum alamamışlardır. Özellikle Genç Osmanlı gruplar, atomistik bireycilik nosyonundan uzaklıkları ve devletin varlığı

sorunsalını, Tanzimat tezlerinden daha kuşatıcı bir çerçeveye oturtamadıkları için yüzeysel kalmışlardır. Mardin’in aydınlar konusuna yaklaşımının genel çerçevesi iki kavramla şekillenmektedir: İlki cinsiyetin kudretine, yaratıcılığın tetikleyicisine, iktidar hırsına, değişim ve dönüşümün ütopyacı kimliğine gönderme yapan “daemon” dur. İkincisi ise daemonun hiçbir özelliğini içinde barındırmayan ve taklit düzeyiyle eşleşen “mimesis”tir. Mardin, İslam toplumlarında aydının düşünce dünyasının ağırlıklı olarak daemonik süreçlerle değil de, mimesis (taklit) düzeylerdeki refleksiyonlardan oluştuğunun altını çizer. Mardin’e göre daemonun bir insan davranış boyutu olarak yaşama geçemediği ve baskılandığı toplumlarda, aydının iki seçeneği söz konusudur: Literatus’un yaptığı biçimde ideolog olmak ya da dedikodu yapmak (1984: 263).

Mübeccel Kıray’ın yaklaşımında ise toplumsal değişimin eksen analizinde siyasalın, güç yapılaşmalarının ve ideologların etkisi merkezi konumda yer almaz. Kıray’ın değişimin yönüne ilişkin değerlendirmelerinde baskın bir ekonomizm etkisi belirgindir. Örneğin, kavramsal çerçevesinin ana inşa edicilerinden, *tampon mekanizmalar* terimi, değişme hâlindeki toplumun fonksiyonel bütünlüğüne yönelik geniş kapsamlı bir görüş imkânı sunmaktadır. Tampon mekanizmalar, toplumsal değişim süreçlerinde, toplumun çabuk değişen yönleri ile yavaş değişen yönleri arasında beliren açıklığın doldurulması işlevini yerine getirir. Değişimin çok yavaş olduğu zamanlar, sık sık eski düzene has kurum ve değerlerin eski yapı çerçevesinde anlamlar, fonksiyonlar kazandığı, yoruma uğradığı görülür. Görelilik olarak daha hızlı ve kapsamlı değişim durumlarında, her iki temel yapıda da görünmeyen, fakat oluşum içerisinde beliren ve bütünleşmeyi sağlayan kurumlar ve ilişkiler ortaya çıkar ya da eski kurumlar yeni fonksiyonlar kazanır. Bu süreç içerisinde, sosyal yapının her kurumu, ilişkisi ve bunlarla ilgili değerleri, aynı anda ve aynı hızda değişmez ve aynı süre içerisinde yeni bir yapı hâline gelmez. Bu durumlarda, değişimin bunalımsız olmasını sağlayan, çözülmenin önüne geçen ve her iki sosyal yapıya da ait olmayan yeni beliren kurumlar, ilişkiler, değerler ve fonksiyonlara tampon mekanizmalar (Kıray 1964: 19-20) denir.

Kıray, tampon mekanizmalar kavramlaştırmasının pratik yordamını, 1960’larda Karadeniz Ereğli’de gerçekleştirdiği alan çalışmalarında bulgulamıştır. Buna göre, Ereğli’de her köylü gereksinimlerini belirli bir tüccardan karşılamaktadır. Köylünün kendisi ve ailesi ihtiyaçlarını, kasabaya indiğinde, tüccardan veresiye olarak karşılar ve borç, resmi bir prosedüre dökülmeden tüccarla-köylü arasında halledilir. Köylü açısından borcu ödemenin üç yolu vardır: İlki, bölgede köylü grupları tarafından yetiştirilen, aynı zamanda büyük şehirlere gönderilen ve para eden çilektir. İkincisi, Ereğli dışında maddi bir değeri olan kerestedir. Üçüncü ödeme yolu ise kömür işçiliğinden alınan ücretlerdir. Köylü, bir ay çalıştıktan sonra köyüne dönerken tüccara uğrar borcunu kapatır ve tekrar ihtiyacı olan malları alır. Bunların dışında, köylü farklı gerekçelerle paraya ihtiyaç duyabilmektedir. Köylü gerekli olan parayı, hiçbir formel prosedüre tabi olmaksızın, tüccardan elde eder. Daha sonra misliyle geri ödese de köylü bankaya değil, tüccarına gider. Tüccar ya da ağa, köylüsüne kurumlara işi düştüğü zaman yardımcı olur. Örneğin, mahkeme işlerinde avukat bulur, hastalandığında doktora götürür ve ilaçlarını aldırır. Bu işler için gerekli masrafları karşılar ve köylünün borç hanesine yazar. Kız ve oğulların evlenmesinde, ölümlerde cenazelerin kaldırılmasında, köylüler arası kavgalarda orta yolun bulunmasında ve kırgınlıkların giderilmesinde aracılık eder. Kıray’a göre bütün bu ilişkiler sanayileşmiş, modern ve heterojenleşmiş toplumsal ilişki ağlarından farklı olan ilişki biçimleridir. Ereğli’de yeni düzen, (1964 sonrası) eski feodal düzenle uyum içinde gitmektedir. Eski kurumlar, yeni yapıyla fonksiyonel bir bütünlük arz etmektedir. Burada, toplumsal ilişkilerin bir yönü değişirken, değişmeyen yönlerde işlevsel unsurlar gözlemlenmektedir. Bu işlevleri, sosyal yapıda tampon bir kurumun oluşması, bir fonksiyonu yerine getirmesi, yeni konfigürasyonlar inşa etmesi ve göreceli bir denge yaratması olarak değerlendirmek mümkündür. Kıray’a göre değişimin ilerleyen safhalarında, tüccarların yerine getirdikleri patronajlık işlevi, değişimin aşamalarında ilerledikçe

modern kurumsallıklar ve anonim temeller üzerine kurulmuş örgütler tarafından üstlenilecektir (1964: 88-91).

Nitekim, Yalova yakınlarındaki Taşköprü köyünün hikayesi, kırsal pratiklerde, patronaj ve hamilik ilişkisinin çözülüşüne anlamlı bir örnektir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, özellikle ABD ekonomisinin kapitalist sistemi güçlendirmek ve savaş sonrası barış ortamını temellendirme arzusunun sonucu olarak, Türkiye'nin de içinde bulunduğu saban tarımına bağımlı ülkelere, geleneksel üretiminden sıyrılmak için yeni bir olanak sundu. Yeni yardım anlaşmaları ve kredi düzenleriyle, Türkiye'ye üç yıl içerisinde elli bine yakın traktör ve diğer tarım makineleri girdi. Bunun sonucu olarak, kitlesel tarımsal emek açığa çıktı ve kendi kendine yeten üretimden, milli ve uluslararası pazara dönük üretime geçildi. Bu gelişmeler, kırsal yaşantıda tüccar-köylü ilişkisindeki hamilik ve patronaj yapılaşmasını aşındırdı (Kıray 1996: 344).

Kıray' a göre Yalova yakınlarındaki 'Taşköprü' nün değişiminin mikro ölçekte incelenmesi, geleneksel patronaj kalıplarının yani güç ilişkilerinin dönüşümünün analizine olgusal bir dayanak sunmaktadır. Geleneksel patronaj ilişkisinde ağa ya da tüccar, ekonomik hizmetler, siyasal itaat, şeref ve prestij karşılığında, köylünün geçimini, özellikle de sosyal güvenliğinin sorumluluğunu üstleniyordu. Örneğin, Taşköprü'nün geleneksel patronaj yapısı içinde Davut Bey, köylülere koruma sağlayarak köyün ağası olmuştu. Köydeki çatışmalara hakemlik yapmış, muhtarlık görevini üstlenmiş, devlet görevlileriyle irtibat sağlamış ve köyün patronu konumuna gelmişti. Ancak, 1945 sonrası süreçte, Davut Bey köydeki toprağını satmış ve ayrılmıştır. Bu süreçlerden sonra köyde, bir yabancı tarafından modern ticari tarım başlatılmıştır. Ali Bey, eski patronaj ilişkilerini reddetmiş ve köylünün hamliğini üstlenmemiştir. Köylüler, Ali Bey'in kurduğu işletmelerde ücretli işçi olarak çalışmış, modern tarımsal işletmenin arka planına ilişkin bilgiler edinmişlerdir. Taşköprü'de zamanla geleneksel patronaj ilişkisi çözülmüş; köylünün ağaya biatına dayanan, tek yanlı güç ilişkileri yapısı aşınmış ve ortadan kalkmıştır (Kıray 1983: 272-282).

Çok Katmanlı Değişmeler, Kırılmalar, Kopmalar ve Yapının Bağlantısallığı

Hem Mübeccel Kıray'ın hem de Şerif Mardin'in değişimin yönü ve gidişatına yönelik kavramsal çerçeve ve kuramsal yaklaşımlarının ortaklaştığı temel zemin, toplumsal değişimi tetikleyen bir ana değişkenin, toplumsal yapının diğer parçalarından farklılaşarak, değişimin seyrini belirlemek anlamındaki radikal dönüştürücülüğüdür. Şerif Mardin'e göre radikal dönüşümün siklet noktası, Tanzimat'la başlayan moderleşme periyotlarıdır ve bu periyotlar aşamalı olarak toplumsal bütünü değiştirmeye zorlamıştır. Tanzimat ve Meşrutiyet'in, Cumhuriyet Türkiye'sine giden modernleşme çizgisinin sürekliliği bir makro düzeydir. Siyaset ve yönetim radikal dönüşümünün merkez üssüdür ve kendi çatışma/gerginlik akslarıyla, güç odakları arasındaki savaşlarla, konjenktürel zaferlerle, geriye ve ileriye doğru gidişlerle, yapının bütünsel ve bağlantısal dönüşümünü gerçekleştirmiştir. Uzun dönemli süreklilikler, kırılmalar, koplamalar ve çatallanmalar, çok katmanlı değişimleri biçimlendirmiş ve şekil vermiştir.

Şerif Mardin, Türk modernliğini, çok katmanlı bir değişim ve yapının bütünsel/bağlantısal ileriye doğru bir evrimi olarak görür. Çünkü, Tanzimat'la başlayan ve Cumhuriyet'e evrilen süreç, Türk toplumunun değerlerinin devrimidir ve Türk toplumu değerlerin devrimiyle, Osmanlı'da varolan mahalle ethosunun yerine birey yurttaş kimliğini ikame ederek, islami topluluklarda kurumların değil, insan ilişkileri ağlarının temel birim olduğu (Mardin 1997: 182) tezini, ters yönlü bir biçimde yanlışlamıştır. Tanzimat ve sonraki modernleşme periyotları, hukuk nosyonunun evrensel bir içerikle kurumsallıkları inşa ettiği ve bu kurumsallıklarla etkileşen bireylerin, içinde yaşadıkları toplumu iyi ve yüksek şeyler adına değiştirebileceklerine yönelik ütopyacı bir karakter kazandıkları özel türden bir dönemdir.

Bu karakter, Türk modernleşmesinde, özellikle Cumhuriyet sürecinde, toplumsal değişimin asıl taşıyıcı gücü olmuştur. Şerif Mardin, modernleşme süreçleri boyunca, kurumsal ve yapısal değişimleri etkili ve başarılı bulmakta birlikte, bunların gündelik yaşam ve pratiklerde

bireylere yansımalarını, bireylerde içselleşmiş biçimlerini, hem kitleler hem de aydınlar düzeyindeki görünümünü yüzeysel ve güdük olarak değerlendirmiştir. Oysa Kıray'ın çalışmalarında, 1945'den sonra Türk köylerinde, köylülerin bireysel dünyalarında, daha iyi bir yaşam, eğitim ve çalışma ilişkileri gibi taleplerin bir insan kişiliğine dönüştüğüne yönelik bulgular vardır. Kıray'ın Adana bölgesinde köylerde gerçekleştirdiği empirik çalışmalar, Türk köylüsünün zihin dünyasının, talepler ve pratik hedeflerinin tahayyüller düzeyinde nasıl dönüştüğünü göstermektedir. Kıray'ın Safranbolu üzerine yaptığı alan çalışmalarında ise toplumsal yapının bağlantısal olarak dönüşmesinin, gündelik pratiklerde failerin yaşamlarını hangi boyutlarda etkilediğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Buna göre Safranbolu, 20. yüzyılın ilk yarısında, 19. yüzyıldaki yoğun ticaret ve tarımsal üretim niteliklerini kaybederek, kendi içine çekilmiş ve dışarıyla ilişkilerinin en aza indiği bir döneme girmiştir. Nüfus toptan göçmediği ve dışarıdan da göç gelmediği için Safranbolu'nun çehresi 1960'ların sonlarına kadar korunmuştur. Türkiye'nin kademe kademe değiştiği ama değişimin parçalı olduğu 1930-1960 döneminde, değişimin seyri Karabük ile Safranbolu'nun yan yana yaşamlarında gözlemlenebilir. Karabük'te ağır sanayinin kurulmasından sonra uzmanlaşmış ve farklılaşmış iş gücü kentte yaşamaya ve toplumsal ilişkiler bakımından farklı bir enerji üretmeye başlamıştır. Karabük, idari anlamda Ankara ile, üretimin yayılması bakımından ise İstanbul ve diğer sanayi şehirleriyle ilişkidir. On kilometre ötedeki eski ticaret ve zanaat şehri Safranbolu ile hiçbir ilişkisi yoktur. 1950'den sonra ise Safranbolu, ülkedeki değişimlerle ilişkisinde birkaç türlü baskıyla karşı karşıya kalmıştır. Karabük'e gelen ağır sanayiyle bağlantılı olarak, demirle ilgili olan yan sanayi ve servis gelişmelerinin yarattığı istihdamın çektiği bir nüfus vardır. Bu nüfusun yerleşimi, Karabük'ün dışına taşmış ve Safranbolu'ya doğru kaymıştır. Bu gelişmeler sonucunda, uzun yıllardır kendi içine kapalı olarak yaşayan Safranbolu'da eski yapıya has zanaatkarlık ve rençberlik gibi meslekler kaybolmaya başlamış; özel ihtisaslaşma isteyen doktorluk, avukatlık, mühendislik, devlet kurumlarında memurluk, hünarlı işçilik gibi meslekler öne çıkmıştır. Bu değişimlere paralel olarak Safranbolu'da gündelik hayatın temposu, yatıp kalkma saatleri ve yemek zamanları, standart zaman birimlerine ve evin erkeğinin meslek dünyasına göre şekil almıştır. Zamanın tahayyülü, güneşin doğup batışından ya da namaz vakitlerinden sıyrılarak, işyerlerinin açılış ve kapanış saatlerine göre ayarlanmaya başlanmıştır (Kıray 1981: 41-85).

Kıray'ın toplumsal yapı analizlerinde ve değişimin yönüne ilişkin refleksiyonlarında, temel bir ayırtılma göze çarpmaktadır. Kıray, ileri teknoloji hakiki hafif sanayi ile örgütlenmemiş, çapını büyütüp “sanayi” hâline dönüşmemiş, fakat işletme olarak sayıları artmış ve zanaatkarlığa yakın “küçük” imalatı (marangoz atelyeleri, oto tamirhaneleri) birbirine karıştırmamak gerektiğinin altını çizer. Küçük imalatın, istihdam koşulları üzerinde bilgi edinildiğinde, örgüt ve ihtisaslaşmalarının çok yetersiz olduğu için kötü şartlarda işçi çalıştırdıkları, hiç memur çalıştırmadıkları ve işgücü emme potansiyellerinin çok sınırlı olduğuna (Kıray 1972: 93) vurgu yapar. Kıray'a göre bu aşamalarda, yani hakiki sanayi konumuna giriş süreçlerinde, ara formlar ya da tampon mekanizmalar, değişimin sancısız ve aşamalı olarak gerçekleşmesinde olumlu işlevler yerine getirmelerine rağmen, tam teşekküllü olarak sanayileşmiş, ihtisaslaşmış ve örgütlenmiş bir toplumda ket vurucu (olumsuz) bir misyon yüklenmektedir. Eski sistemle, yeni sistem arasındaki doku uyumsuzluğundan oluşan tampon mekanizmalar modern güvenlik mekanizmalarının gelişmesine karşı bir direniş gösterir (Kıray 1967: 61). Değişimin genel çizgisi içinde, bu direnişin bir hükmü söz konusu değildir çünkü değişimin ileri safhalarında tampon mekanizmalar yok olacak ve yerlerini kurumsal yapılara bırakacaktır.

Kıray'ın analiz ve yorumlamalarının ekseninde baskın biçimde bir ekonomizm etkisinden söz etmiştik. Kıray bu etkiyi, bir toplumsal kurum olarak siyasetle karşılaştırdığında da, ekonomik süreçlerin siyasal süreçler üzerinde belirleyici ve baskın bir role sahip olduğuna vurgu yapar. Konuya ilişkin Bahattin Akşit'in tanıklığı dikkate değer bir bilgi vermektedir:

12 Mart 1971 darbesinden sonraki hükümetlerin ekonomik politikalarını konuşup tartıştığımız 1970’lerdeki bir ortamda hiç unutmadığım bir cümlesini hatırlıyorum: “Ekonomik ve siyasi krizler sırasında hangi faktörlerin daha belirleyici olduğu ortaya çıkar” Bu cümlenin hemen arkasında da şu cümleyi söylemişti veya karşılıklı olarak şu cümlenin geleceğini biliyorduk: “Ekonomik ve Siyasal krizler sırasında ekonomik faktörlerin daha belirleyici olduğu ortaya çıkar” (Akşit 2012: 89).

Kıray’ın sosyolojik tahlillerinin bütünlüğü içerisinde, ekonominin mi, siyasetin mi belirleyici olduğu sorusuna, ekonomi ve üretim ilişkileri eksenli analizinin arka planında, üretimin yapısının ve ilişkilerinin, toplumsal yapıyı dönüştürme, kompoze etme ve belirleme gücünün daha baskın olduğuna yönelik bir argüman vardır. Bu argüman, nesnel dayanağını, Batı tarihinin modernleşme süreçlerinin temel periyotlarında bulmakla birlikte, Kıray’ın bakışıyla, Türkiye’nin özellikle 1945 sonrası süreci, tarımsal artığın birikmesi ve belirli aktörlerce, emek yoğun sanayiye aktarılması ve bununla bağlantılı dönüşümler, ekonomik faktörleri, yakın tarihimizdeki değişimlerin yönünü belirmesi açısından daha baskın bir konuma getirmiştir.

Sonuç

Modernleşme sürecimizin son iki asrı, çalkantılı dinamikleri ve kendine özgü kodlarıyla, karmaşık ve anlamlandırılması zor bir dönemdir. Bu karmaşıklığı belirginleştiren ve tarihin somut gerçekliğine dönüştüren faktörler, yapının kendi çelişik kimliğinden ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılın başı hatta ortasına kadar, bir tarım toplumu olarak kalan Türkiye, kendi modernleşmesini yine kendi içindeki bölünme ve çatışıklardan inşa etmiştir. Hem Şerif Mardin hem de Mübcecel Kıray’ın değerlendirme ve analizleri, 20. yüzyılda ortaya çıkan bu modern yapılaşmanın, sosyolojik arka planını, belirli bir kavramsal çerçeve ve kuramsal yaklaşımla anlamlandırma çabasıdır. İki sosyologunda, söz konusu anlamlandırma çabalarında, birbirlerini çapraz kesen ve örtüşen üç düşünce ekseninden bahsetmek olanaklıdır. Bu eksenlerden ilki, toplumsal değişimin yönünü belirleyen bir arka planın kaçınılmaz varlığıdır. Hem Mardin hem de Kıray, bu arka plan ya da fonun, toplumun esaslı kırılma noktasına ulaşmaya kadar, çalkantılı dinamiklerini koruduğunun ve sonsal oluşuma, yine kendi çelişkilerini katarak, bir kompozisyonla ulaştığının altını çizmektedir. Şerif Mardin için inşa edici arka plan, Tanzimat’la başlayan modernleşme sürecidir ve Cumhuriyet ile birlikte küçük gelenekle, büyük gelenek; merkezle çevre birbirinin içine nüfuz ederek, yatkınlıkları bir bütünlük içinde dönüştürmüştür. Böylece çok katmanlı bir karşılaşma yaratılmış, unsurlar birbirlerinin içinde eriyerek ve değişerek, yeni bir yaratılışın öyküsünü (Mardin 2005:198) gerçekleştirmiştir.

Kıray’a göre ise kırılma noktası, 1950 sonrası, Türkiye’nin tarımsal artı ürünü yoğunlaştırması ve bunun uluslararası ticaretiyle, artı ürünün belirli kişiler aracılığıyla sanayiye aktarılmasıdır. Kıray’ın empirik çalışmaları, bu sürecin problemleri birlikte, Türk köylüsünün duygu dünyasında ileriye doğru bir hissiyatı tetiklediğini bulgulamıştır. Yani köylüler, Osmanlı son dönemi köylü tipolojisinden son derece ayrıksı olarak, kendi gelecek tahayyüllerini ve projelerini ortaya koyabilmektedir. İki sosyologun, örtüşen düşünce ekseninin ikinci boyutu, değişimin bir yapı sorunu ya da yapının bağıtısallığıyla ilişkili olduğu tezidir. Şerif Mardin’in yorumunda, siyaset ve yönetim, yapının dönüşümünü dizayn ederek tetiklemiş, kurumsal düzenlemelerle, yapının değişmeye kapalı olan unsurlarını değişime uyum sağlamaya zorlamıştır. Kıray’ın yorumunda ise değişimin hızlı giden unsurlarıyla, yavaş giden unsurları toplumsal pratiklerde boşluk yaratmadan tampon mekanizmalar aracılığıyla değişme hâlindeki toplumun anomie gerçekliğiyle karşı karşıya gelmesini engellemiştir.

Örtüşen düşünce ekseninin üçüncü boyutu ise simge, sembol ve anlam ağlarındaki değişimlerdir. Köklü toplumsal dönüşümler ve sosyal yerinden çıkmalar, kendi terminolojilerini de beraberinde getirmektedir. Türk modernleşmesinin aşamalarında da benzer bir izlenim göze çarpar. Şerif Mardin’in yorumunda, Osmanlı toplumunun en küçük birimi olan mahallenin, kendi

içine kapalı, ata erkil, mistik ve metafizik olan anlam ağı; değişimin ilerleyen aşamalarında yurttaş birey nosyonuna dönüşmüştür. Mübaccel Kıray ise benzer bir bulguya köy sosyolojisi çalışmalarında ulaşmıştır. Buna göre, Türk köylüsünün yaşama bakışı, daha dünyevi bir kimliğe doğru evrilmiş ve kendi kaderini tayin etme hakkının yine kendi elinde olduğunun bilincine varmıştır.

Kaynakça

AKŞİT, Bahattin (2012). “Türkiye’de Modernleşmelerin ve Modernliklerin kavramlaştırılması: M.B. Kıray’ın Araştırma Programından Yola Çıkan Bir Kuramlaştırma Denemesi”, derl. Sezgin Tüzün, ss.74-108, *Değişmenin ve Geçiş Toplumunun Sosyoloğu: Mübaccel B. Kıray*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

BERKES, Niyazi (2010). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

KARPAT, Haşim Kemal (2019). *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, çev. Ceren Elitez. İstanbul: Timaş Yayınları.

KIRAY, Belik Mübaccel (1964). *Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübaccel (1967). “Türkiye Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planındaki Toplumsal Planlamanın Çeşitli Yönleri Üzerine Görüşler”, *Seçme Yazılar*, çev. Tülin Kurtarıcı, ss. 49-65, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübaccel (1968). “Değerler, Toplumsal Tabakalaşma ve Gelişme”, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, ss. 99-116, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübaccel (1969). “Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı”, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, ss. 117-134, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübaccel (1972). “Üçüncü Beş yıllık Planda Sosyal Politikalar”, *Seçme Yazılar*, ss. 78-101, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübaccel (1978). “Sanayileşme Sürecinde Küçük Üreticiliğin Geçirdiği Dönüşümler Üzerine Bir Tartışma”, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, ss. 202-212, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübaccel (1981). “Safranbolu’da Konut İçi Yaşam Olanakları Sınırlamaları ve Turizmin Yönü”, *Değişen Toplum Yapısı*, ss. 41-85, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübaccel (1982). “Toplumsal Yapı Analizleri İçin Bir Çerçeve”, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, ss. 89-98, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübaccel (1983). “Değişen Patronaj Kalıpları Yapısal Değişme Üzerine Bir Çalışma”, çev. Tülin Kurtarıcı, ss. 272-302, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

KIRAY, Belik Mübaccel (1996). “Kentleşme ve Yeni Siyasal İslam”, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, ss. 342, İstanbul: Bağlam Yayınları.

MARDİN, Şerif (1961). “Nasıl Bir Toplum İstiyoruz”, der. Önder Tuncay ve Mümtaz’er Türköne, çev. Levent Köker, *Türk Modernleşmesi*, ss. 343-348, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1971a). “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, der. Önder Tuncay ve Mümtaz’er Türköne, çev. Levent Köker, ss. 21-79, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

ÖZKURT, Cem (2020). “Bir Şerif Mardin ve Mübaccel Kıray Okuması: Yakın Tarihimizde Toplumsal Değişmeler ve Modernleşme Periyotları”, *Mavi Atlas*, 8(1): 57 - 70

MARDİN, Şerif (1971b). “Türk Devriminde İdeoloji ve Din”, çev. Gülşat Aygen Tosun, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, ss. 146-169, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1980). “Türkiye: Bir Ekonomik Kodun Dönüşümü”, der. Önder Tuncay ve Mümtaz’er Türköne, çev. Levent Köker, ss. 195-238, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1981). “Türkiye’de Din ve Laiklik”, çev. Fahri Unan, ss. 37-80, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1983a). “Sivil Toplum”, der. Önder Tuncay ve Mümtaz’er Türköne, ss. 9-19, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1983b). “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”, der. Önder Tuncay ve Mümtaz’er Türköne, ss. 203-239, *Türkiye de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1984). “Aydınlar Konusunda Ülgener ve Bir İzah Denemesi”, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, ss. 255-265, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1985). “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez-Çevre İlişkileri”, der. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, İstanbul: Alfa Yayınları.

MARDİN, Şerif (1992). *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, çev. Metin Çulhaoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1994). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1996). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, der. Ömer Laçiner, çev. İrfan Erdoğan, Mümtaz’er Türköne ve Fahri Unan, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1997). *İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (1999). “2000’e Doğru Kültür ve Din”, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, çev. Aygen Tosun Gülşat, ss. 213-237, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (2004). “Şerif Mardin ile Türk Siyaset Düşüncesi Üzerine”, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, çev. Elçin Gen ve Murat Bozluolcay, ss. 201-236, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARDİN, Şerif (2005). “Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Dün ve Bugün Türk İslami İstisnacılığı”, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, çev. Birgül Koçak, ss. 167-200, İstanbul: İletişim Yayınları.

ÖZKURT, Cem (2018). *Sınıf ve Ötesi*, Ankara: Gece Kitaplığı.

Makale Geliş | Received: 06.02.2020
Makale Kabul | Accepted: 13.02.2020
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.685597

Eda H. TAN METREŞ

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr

Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antalya-TÜRKİYE
Akdeniz University, Faculty of Letters, Department of Russian Language and Literature, Antalya-TURKEY

ORCID: 0000-0001-6350-7296

edahtan@akdeniz.edu.tr

Zamansal ve Mekânsal Kesişmeler Odağında Bir Kiev Metni: “Beyaz Muhafız”*

Öz

Kültürel ve tarihsel bir gösterge olan kent insanlara sunduğu yaşam alanıyla, ilk olarak, çabanın, iradenin ve düzenin bütünlüğünü akla getirir. Buna karşın 1917 Şubat Devrimi sonrasında Ukrayna’da gerçekleşen politik dönüşümler toplumsal düzenin çöküşüne zemin hazırlar. Nitekim İç Savaş yıllarında (1918-1919) Kiev’in pek çok kez el değiştirdiğine dair bilgiler mevcuttur: Geçici hükümet, Merkez Konsey, Alman ordusu, Pavel Skoropadski, Simon Petlyura, Anton Denikin’in gönüllü askerleri, Sovyet İktidarı ve Bolşevikler. Ukrayna’da yaşanan bu gelişmeler bir dönemi tarih arşivlerine sığdırırken bu döneme tanık olan şair ve yazarların sanatında da izler bırakır. Bunun bir örneği de yazar Mihail Bulgakov’dur. İç Savaş sırasında Kiev’de yaşanan mücadele, M. Bulgakov’un *Beyaz Muhafız* (*Белая гвардия*) adlı eserinde tarihsel bir perspektifle sunulur. Bu kritik sürecin yalnızca belirli bir tarihsel aralığı (12 Aralık 1918-3 Şubat 1919) eserde yer bulur. Anlatımda öne çıkan zamansal ve mekânsal kesişmeler yalnızca kronolojik gelişmelerle, esere konu olan Turbin ailesinin ve Kiev’in yazgısıyla değil, aynı zamanda tarihsel gelişmeler ve İncil’den aktarılan zaman geçişleriyle de bütünlük oluşturur. Tarihsel zaman, İncil’den aktarılan zaman ve eserin uzamsal yapısı arasındaki etkileşim anlatımın odak noktasını üç ayrı temada bir araya getirir: Ev, kent ve dünya. Bu çalışmada, “Kiev metni” olarak anılan M. Bulgakov’un söz konusu çok katmanlı eseri zamansal ve mekânsal kesişmeler ekseninde, tarihsel bir perspektifle ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mihail Bulgakov, Kiev, Beyaz Muhafız, Zaman-Mekân, İç Savaş.

A Kiev Text at the Focus of Temporal and Spatial Intersections: “The White Guard”

Abstract

The city, which is a cultural and historical indicator, with the living space it offers to people, brings to mind initially the integrity of effort, will and order. However, the political transformations that took place in Ukraine after the February Revolution in 1917 paved the way for the collapse of the social order. As a matter of fact, there is information about Kiev’s pass to different sides many times during the Civil War (1918-1919): Provisional government, Central Council, German army, Pavel Skoropadsky, Symon Petliura, volunteer soldiers of Anton Denikin, Soviet Power and the Bolsheviks. While these developments in Ukraine fit a period into historical archives, leave traces in the art of poets and writers who witnessed that period. An example of this is the writer Mikhail Bulgakov. The struggle that took place in Kiev during the Civil War is presented in a historical perspective in *The White Guard* – the novel of M. Bulgakov. Only a certain historical range (12 December 1918 - 3 February 1919) of this critical process is included in the work. The temporal and spatial intersections that stand out in the narrative form completeness not only with chronological developments, the fate of the Turbin family and Kiev, which are the subject of the work, but also with historical developments and time transitions from the Bible. The interaction between historical time, the time transmitted from the Bible and the spatial structure of the work combines the focus of the narrative in three different themes: home, city and world. In this study, the multilayered work of M. Bulgakov, referred to as “the text of Kiev”, has been handled with a historical perspective on the axis of temporal and spatial intersections.

Keywords: Mikhail Bulgakov, Kiev, The White Guard, Time-Space, Civil War.

* Bu çalışma II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi’nde (İstanbul Üniversitesi, 18-20 Eylül 2019) “Zamansal ve Uzamsal Kesişmeler Odağında Bir Kiev Metni: Beyaz Muhafız” başlığıyla sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş hâlidir.

Giriş

1917 Şubat Devrimi sonrasında Ukrayna’da gerçekleşen siyasi hareketlilik toplumun her katmanında büyük yaralar açar. Bu durumun bir uzantısı olarak İç Savaş yıllarında ülkede sıklıkla el değiştiren yönetim toplumsal düzenin çöküşüne zemin hazırlar. Bu anlamda Bolşevikler ile Alman İmparatorluğu arasında imzalanan Brest-Litovsk antlaşması, Ukrayna’nın kapılarını Avusturya Almanlarına açması nedeniyle bu süreci tetikleyen önemli bir gelişmedir. Kendilerini yalnızca askeri faaliyetlerle sınırlamayan Avusturya Almanları ülkenin politik ve ekonomik yaşamına da müdahale ederler. Amaçları ülkenin zenginliklerine el koymaktır. Bu vesileyle halkın devirmiş olduğu soyluların ve toprak sahiplerinin iktidarı yeniden yapılandırılarak, Hetman (атаман) Skoropadski’nin otokratik hükümeti yönetime getirilir. Hetman hükümetinin yardımı ve göz yummasıyla Ukrayna’nın Avusturyalılar ve Almanlar tarafından ekonomik olarak yağmalanması dehşet verici boyutlara ulaşır. Hetman rejimi, işçilerin tüm devrimci kazanımlarının imhası ve tam bir geriye dönüş olarak değerlendirilir. Her yerde özellikle de köylerde toprak sahiplerine, Avusturyalılara ve Almanlara karşı eylemler başlar. Bu, Ukraynalı köylülerin sonradan adına “Devrimci Ayaklanma” diyecekleri bir devrim hareketidir. Hareket hızlı bir şekilde yayılır (Arşiv 1998: 40).

1917 yılında Rusya’da gerçekleşen Bolşevik Devrimi’ni takiben 7 Kasım 1917’de Ukrayna Ulusal Cumhuriyeti, Aralık 1917’de Harkiv’de Ukrayna Sovyeti, 1 Kasım 1918’de ise Batı Ukrayna Ulusal Cumhuriyeti kurulmuştur. 22 Ocak 1919 tarihinde Ukrayna Ulusal Cumhuriyeti ve Batı Ukrayna Ulusal Cumhuriyeti birleşmiş, Ukraynalı milliyetçilerin gayretlerine rağmen Ukrayna Ulusal Cumhuriyeti, Ukrayna Sovyeti karşısında bağımsızlığını koruyamamıştır (Arşiv 1998: 45). Ukrayna’da yaşanan bu gelişmeler bir dönemi tarih arşivlerine sığdırmakla kalmayıp, halkın bilincinde yer eden belirsizlik, yokluk, güvensizlik ve mücadele dolu yıllar yalnızca Kiev sokaklarında değil, aynı zamanda bu döneme tanık olan şair ve yazarların sanatında da izler bırakır. Bunun bir örneği de yazar Mihail Bulgakov’dur. Kiev’in tanık olduğu yılların korku veren izlenimleri M. Bulgakov’un sanatında yeni bir ritim yaratır.

Çocukluk ve gençlik yıllarıyla bütünleştiği Kiev, M. Bulgakov’un sanatının yalnızca ayrılmaz bir parçası değil, aynı zamanda düşünsel dünyasının evreni ve sanatının çekirdeğidir (Petrovski 2008: 292). Kiev’de Andreyevski yokuşunda bulunan 13 numaralı ev M. Bulgakov’un yazgısının ete kemiğe büründüğü yerdir. Nitekim yazarın roman türündeki ilk eseri olan *Beyaz Muhafız*’da ele aldığı Kiev kronotopu Rus vakanüvis Nestor’un *Geçmiş Yılların Menkıbesi* (Повесть временных лет) eserinde öne çıkan arkaik, genelleyici algıyı – “Rus kentlerinin anası” (мать городов русских) – çağırır. Eski Rus’un başkenti Kiev’in 862 yılı itibarıyla geçirdiği tarihsel süreç *Geçmiş Yılların Menkıbesi*’nde birbirini izleyen gelişmelerle aktarılır (Belogurova 2013: 221). M. Bulgakov’un söz konusu Kiev metninde ise Nestor’un yıllığında ele alınan anlatımın sınırları aşılar; Ortodoks inancının merkezi konumuna taşınan kentin tarihsel mirası, imgesel düzlemi ve kültürel birikimi dönemin atmosferiyle yan yana getirilir. Araştırmacı M. Petrovski, M. Bulgakov’un Kiev’i hakkında şu değerlendirmelerde bulunur: “Bulgakov’un Kiev’i bir memleket tasviri değildir, Kiev’e ait gerçekliklerin isimlerini de taşımaz; aslında onun ele aldığı bir ‘tema’ değil, yazarın düşünce yapısının kendisidir... Kiev’den kente ait soyut imgeler çıkarılmış ve bunların üzerine tamamlayıcı renkler, Yeruslayim’e, Roma’ya, Moskova’ya, Konstantinapol’e özgü tonlar serpiştirilmiştir” (Petrovski 1991: 28).

M. Bulgakov’un *Beyaz Muhafız* adlı eserini yazma fikri 1922 yılında şekillenir. Bu dönemde yazarın kişisel yaşamında pek çok önemli olay gerçekleşir. Yazar, 1922 yılının ilk üç ayında, bir daha hiç göremediği kardeşlerinin akıbeti hakkında duyular alır, bunun yanı sıra annesinin ölüm haberiyle büyük bir sarsıntı yaşar. Bu durum eserin sonsöz kısmında şu sözlerle doğrulanır: “1923 yılında annesini tifüs nedeniyle kaybeden Bulgakov, aynı yıl ‘Beyaz Muhafız’ı yazmaya başlar. Bu durumla ilişkili olarak eser, Turbinler’in annelerinin ölümüyle başlar” (Bulgakov 2014: 365). M. Bulgakov otobiyografik izler taşıyan bu eseriyle olan bağı; “Beyaz Muhafız’ı bir yıl da yazdım. Bu

romanı diğer tüm eserlerimden daha çok seviyorum” (Bulgakov 1996: 547) sözleriyle ifade eder. Bunların yanı sıra M. Bulgakov, *Beyaz Muhafız* adlı eserinin ortaya çıkış hikâyesine iki farklı çalışmada yer verir. *Teatral Bir Roman (Театральный роман)* adlı eserinin kahramanı Maksudov’un ifadesiyle okura şöyle bir aktarımda bulunur: “Hüzünlü bir rüya sonrasında ansızın uyandığım bir gece yarısı ortaya çıkıverdi. Memleketim, kar, kış, İç Savaş yılları girivermişti rüyama. Sessiz bir kar fırtınasıydı gözlerimin önündeki, ardından eski bir piyano ve artık hayatta olmayan insanlar beliriverdi etrafında” (Bulgakov 1997: 236). Yazar, *Gizli Bir Dost’a (Тайному другу)* adlı çalışmasında ise *Beyaz Muhafız’a* ait daha farklı ayrıntılara yer verir:

Lambamı masama olabildiğince yaklaştırdım (...) Kâğıda şu kelimeleri yazdım: “Ölüler yaptıkları eylemlere uygun şekilde, kitaplarda yazılı olanlara göre yargılanırdı.” Ardından bundan ne çıkacağını bilmeden yazmaya koyuldum. Evin içi sıcacıkken, yemek odasındaki duvar saati vurduğunda daha da bastıran uyku, kitaplar ve ayaz ne de güzeldi diye anımsadım (Bulgakov 1997: 236).

Çağdaşlarının anılarına göre, M. Bulgakov *Beyaz Muhafız’ı* bir üçleme formunda – *Sarı Flama (Желтый прапор)*, *Gece Yarısı Haç (Полночный крест)* ve *Beyaz Haç (Белый крест)* olarak – yazmayı planlamış, ancak bu düşüncesini gerçekleştiremeyip sözü Aleksey Tolstoy’un *Azap Yolları (Хождение по мукам)* eserine bırakmıştır (Bu eser *İki Kız Kardeş (Сестры)*, *Yıl 1918 (Восемнадцатый год)*, *Kederli Sabah (Хмурое утро)* ciltlerinden oluşur). M. Bulgakov’un bu düşüncesini gerçekleştiremeyişi dönemin sansür politikasıyla yakından ilişkilidir, sonuç olarak tasavvur edilenin aksine sınırlı sayıda kahramanın ele alındığı tek ciltlik bir eser ortaya çıkar. Esere ait ilk pasajlar olan *Vasilisa’da Bir Akşam (Вечер у Василисы)*, *Petyura Geçit Törenine Gidiyor (Петлюра идет на парад)* ve *Petyura’nın Sonu (Конец Петлюры)* 1924 yılında yayımlanır. Sansür nedeniyle eserin tamamını yayımlama konusu pek mümkün görünmese de, “Rossiya” dergisinin editörü İ. G. Lejnev bu fikri hayata geçirmek ister. 1925 yılının ilk yarısında eserin ilk bölümü yayımlanır, tamamının yayımlanması 1927-1929 yıllarında Paris’te gerçekleşir. Eserin tamamının Rusya’da basılması ise ancak 1966 yılında mümkün olur¹ (<https://theses.cz/id/4swz6l/?lang=en>).

M. Bulgakov’un sanatını Devrim trajedisi ekseninde değerlendiren araştırmacı Boris Gasparov, yazarın ele aldığı apokaliptik temalar içerisinde *Beyaz Muhafız* adlı eserini deprem merkezi benzetmesiyle ifade eder (Gasparov 1994: 25). Entelijensiyayı temsil eden bir ailenin – Turbinler’in – dağılışı, aile dostlarının, Rus ordusundan askerlerin ölümü eserin kurgusunda önemli bir yer tutar. Turbin ailesinin yıkımı Rusya’nın yıkımıyla, Rus yaşamının ulusal-tarihsel yapısının yok oluşuyla özdeşleştirilir. Ukraynalı milliyetçilerin öncüsü Petlyura yanlısı askerlerle fikir ayrılığı içindeki Turbin ailesinin bu tutumu Rusya’yı sarsan evrensel bir ihtilafı – entelijensiya ve devrimci halkın çatışmasını – yansıtır. Ailevi konuların ve ulusal meselelerin, başka bir deyişle şahsi sorunların ve sosyo-tarihsel çatışmaların bir araya getirildiği anlatımda 1918-1919 yıllarında Ukrayna’da gerçekleşen İç Savaş, Kiev’e ait bir panoramanın parçalarıyla bütünleştirilir. Kent özelindeki anlatım biri doktor (Aleksey), biri asker (Nikolka) iki erkek kardeş ve teğmenle evli bir kız kardeş (Yelena) üzerinden daha da içselleştirilir; bir aile ocağına, Turbin ailesinin evine taşınır.

Mekânsal Kesişmeler

Beyaz Muhafız, Ukrayna’ya dair gerçek, yaşanmış olayları aktarmasının yanı sıra, tarihsel dokusu ve kadim değerleriyle XX. yüzyılın başlangıcındaki Kiev’den manzaralar da sunar. Ancak eserin orijinalinde kent, “Kiev” adı altında değil, büyük harflerle yazılmış “Kent” (ГОРОД) ifadesiyle aktarılır. M. Bulgakov’un gerçekte bu kentte bulunmayan sokak ve cadde isimlerinden söz ettiği düşünüldüğünde, yazarın kente neden bir isim vermediği biraz olsun anlaşılabilir; kentte bulunan “Andreyevski yokuşu” (Андреевский спуск) “Alekseyevski” (Алексеевский) olarak, “Malo-

¹ 5 Ekim 1926 tarihinde Moskova Sanat Tiyatrosu’nda (МХАТ) prömiyeri yapılan *Turbinlerin Günü (Дни Турбиных)* adlı oyun M. Bulgakov’un *Beyaz Muhafız* adlı eserinden uyarlanmıştır. Bakınız: Galinskaya 2011: 92.

podvalnaya sokağı” (ул. Мало-Подвальная) “Malo-provalnaya” (Мало-Провальная) olarak, “Flora” (Флора) adlı mağaza “Nitskaya Flora” (Ницкая флора) olarak, “Markiz” (Маркиз) adlı dükkân “Markiza” (Маркиза) olarak, “Hlam” (Хлам) adlı kulüp “Prah” (Прах) olarak değiştirilmiştir (Fialkova 1986: 154). Kent merkezinde de bazı değişikliklerden söz edilebilir; kent merkezi Alekseyevski yokuşundaki 13 numaralı ev ve Bibikovski bulvarındaki (Бибиковский бульвар) – şimdilerde T. G. Şevçenko (Т. Г. Шевченко) olarak adlandırılmaktadır – Aleksandrovski Lisesi (Александровская гимназия) arasına sıkıştırılmıştır. Bu noktaları birbirine bağlayan Vladimirskaya sokağı (Владимирская ул.), deyim yerindeyse, kentin atar damarı, romanın ana mekânı hâline getirilmiştir. Gerçekte ise Kiev’in merkezi Kreşçatik sokağı/caddesi (Крещатик)² olarak kabul edilir (Fialkova 1986: 154). Eserin sonsöz kısmını kaleme alan Viktor Nekrasov, bu durumu şu sözlerle değerlendirir:

Kiev’de Aziz Aleksey tepesi diye bir tepe yok, Aziz Andrey tepesi diye bir yer var. M. Bulgakov, yalnızca kendisinin bildiği bir nedenle, Kiev’deki diğer bütün caddelerin ve parkların orijinal isimlerini korurken, Turbinler’le en yakından bağlantılı olan iki caddenin adını değiştirmiştir: Aziz Andrey’i Aziz Aleksey, Malo-Podvalnaya caddesini de Malo-Provalnaya yapmıştır (Bulgakov 2014: 351).

M. Bulgakov’un eserde kentin ismine yer vermeyişini Kiev’i “ebedî kent Roma” ile özdeşleştirmek istemesiyle açıklayan araştırmacı Miron Petrovski ise bu görüşünü şu sözlerle ifade eder: “Romanda geçen olayların mekânını ‘kent’ olarak adlandıran Bulgakov, Dinyeper nehri kıyısındaki kendi kentini Tiber nehri kıyısındaki ebedî kente denk kılar”(Petrovski 2008: 358). Bunun yanı sıra, eserdeki anlatım boyunca kentin yok ediliş sürecine eşlik eden Roma simgesi Mars ve Venüs de kentin ebediliğini ve evrensel anlamını vurgular (Panko 2016: 142). Roma’yı simgeleyen bu yıldızlar eserde şu sözlerle yer bulur: “1918, devrimden sonraki ikinci yıl, hem harika hem korkunç bir yıldır... Gökyüzünün en tepesinde iki yıldız dururdu: Çobanyıldızı, diğer adıyla akşam yıldızı Venüs ve titrek, kırmızı Mars” (Bulgakov 2014: 7). Bu bağlamda eserde Kiev ve ebedî kent Roma’nın bir araya getirildiği metaforik uzamsal bir kesişmeden söz edilebilir.

Araştırmacı Yevgeni Yablokov’un ifadesine göre, Antik Roma’ya benzer bir biçimde M. Bulgakov’un Kiev’i de diğer kentlerle karşı karşıya getirilir (Yablokov 2001: 188). Dolayısıyla eserde Moskova-Kiev ve Peterburg-Kiev eksenli ikinci bir uzamsal kesişmeden söz edilebilir. Bir köprü üzerinden oluşturulan sınır Kiev ve bu iki kenti ayırsa da, farklı uzamları tek bir konu etrafında bir araya getiren M. Bulgakov, herkesçe bilinen tarihsel etkileşime sosyolojik bir yaklaşımda bulunur. Bir imparatorluk kenti olan Peterburg, eserde siyasi nedenlerle gerçekleşen olayların esrarengizliğine ve yıkıcılığına işaret eden bir yaklaşımla aktarılır. “Şehir, 1918 yılı kışını, yirminci yüzyılda tekrar etme ihtimali pek olmayan bir gariplik ve sıra dışılıkta yaşadı (...) Moskova’dan ve Petersburg’dan gelen ahlâksız, doyumsuz ve korkak gazeteciler... Kıpkırmızı boyalı dudaklarıyla Petersburg’dan gelen soluk tenli yoldan çıkmış kadınlar. (...) Kuzeyden ve batıdan kaçıp şehre gelmiş subaylar vardı...” (Bulgakov 2014: 66-67) sözleriyle ifade edildiği üzere, kuzeyden Kiev’e uzanan kaçış yeni başkent Rus kentlerinin anası olan Kiev’e sığındığı düşüncesini akla getirir (Yablokov 2001: 184). Eserde oka benzetilen köprülerden biri (Zincir köprü) Kiev ve kuzeydeki topraklar arasında bir sınır oluşturur. Burada kuzey-güney uzamsal zıtlığı üzerinden kentin karşı karşıya kaldığı tehlikeye dikkat çekilir, bu alarm kâh kar yağışı görünümünde: “...Karlı ve parıldayıp titreyen ışıklar...” (Bulgakov 2014: 17), kâh kente kuzeyden gelen yabancılar timsalinde aktarılır: “...Kuzeyden ve batıdan kaçıp şehre gelmiş subaylar vardı...” (Bulgakov 2014: 66). Moskova ise, oradan – Kiev’den

² Araştırmacı İ. A. İlyin kentin merkezi kabul edilen Kreşçatik sokağı/caddesi (Крещатик)’inin ismini etimolojik olarak değerlendirir. İ. İlyin’e göre “kreşçatik” sözcüğü, “vaftiz etmek” anlamına gelen “krestit/kreşçat” (крестить/крещать) fillinden türetilmiştir. Eserde sözü edilen sokak da Dnyeper nehrinde ilk vaftiz olunan yere doğru uzanır. Bakınız: İlyin 1997: 147.

– çok uzakta bulunduğu, uzak olduğu gibi ifadelerle farklı, gizemli bir dünya olarak gösterilir. Bu durum eserde şu sözlerle yer bulur:

... Üzerinden trenlerin geçerek bir ok hızıyla uzaklara, başka bir şehre, korkutucu ve gizemli Moskova’ya gittiği köprüydü (...) Taş duvarların ardındaki bütün apartman daireleri aşırı bir kalabalıkla doldu. Evlerin daimi sakinleri, diğer taraftaki gizemli kentten bu tarafa gelen mültecilere yer açmak için sürekli daha küçük alanlarda yaşamaya zorlanıyorlardı (Bulgakov 2014: 63).

Kiev, eserde “aşağı” ve “yukarı” adı altında iki farklı biçimde ele alınır: “Kış ayları geldiğinde Kiev’in iki ayrı yakasındaki – tepelerdeki yukarı Kiev ve donmuş Dinyeper’in kıvrımlı kıyılarına yayılmış olan aşağı Kiev – caddelerine ve ara sokaklarına dünyadaki tüm diğer şehirlerden daha büyük bir sessizlik çökerdi” (Bulgakov 2014: 62). Kentin “yukarı” olarak tabir edilen kısmında Aziz Vladimir Heykeli bulunur. Aziz Vladimir Heykeli eserde şu sözlerle betimlenir:

Şehirdeki en parlak ışık, Vladimir tepesindeki devasa Aziz Vladimir heykelinin elindeki beyaz haçtı. Çok uzaklardan görülebiliyordu. Özellikle de yaz aylarında koyu renkli yoğun siste (...) Aydınlık tek bir yer mevcuttu; yüz yıldan beri orada duran, siyah dökme demirden yapılmış Aziz Vladimir heykeli, heybetli kaidesinin üzerinde duruyor ve elinde altı metrelik bir haç tutuyordu (Bulgakov 2014: 63, 119).

Eserde sözü edilen Aziz Vladimir Heykeli, tepesinde Poseidon Anıtı’nın bulunduğu İskenderiye Feneri’yle ilişkilendirilebilir (Her iki yapı da karanlıkta yolunu kaybedenlere ışık olur). Böylelikle zamanında ticari, kültürel ve dinî konularda Akdeniz’in merkezi sayılan İskenderiye’nin bu eser özelinde Kiev’le özdeşleştirildiği düşünülebilir. Tarih araştırmacılarınca ortaya konduğu üzere, Antik Çağ biliminin kalbi kabul edilen İskenderiye Kütüphanesi³ bu kentte kurulmuştur. Ancak pagan kültürünü temsil ettiği gerekçesiyle İskenderiye Kütüphanesi yakılmıştır (kütüphanenin akıbeti konusunda farklı iddialar da mevcuttur).⁴ *Beyaz Muhafız*’da bu Helenistik dönemle ve İskenderiye Kütüphanesi’yle özdeşleştirilen yapı Aleksandrovski Lisesi’dir (Panko 2016: 142). Aleksey Turbin’in görevlendirildiği Aleksandrovski Lisesi⁵ eserde İç Savaş ve kenti bütünleştiren bir mekân olarak sunulur. Yazar, sekiz yıl boyunca burada eğitim gören Aleksey ve arkadaşları Mışlayevski ve Karas için bu okulun önemini “tuğla ve betondan yapılmış üvey anne” (Bulgakov 2014: 100) ifadesiyle yüceltir.

Kiev’de gerçekleşen siyasi ve toplumsal odaklı gelişmeler yaşanmadan tam sekiz yıl önce Aleksandrovski Lise’sinin bahçesine veda eden Aleksey Turbin, tekrar oraya vardığında korkuya benzer bir hisle sarsılır. Aleksey’in duyduğu korku eserde muazzam bir dalganın bir mendireği süpürüp ortadan kaldırmasıyla, bir anda kopan bir kasırganın tüm yaşamını alıp götürmesiyle özdeşleştirilir. Sekiz yıllık eğitimi süresince yaşadığı onca şeyin yüreğini sıkıştırmaya başladığı o an, bu okul sıralarından beyaz önlüğüne uzanan geçmişi yeniden canlanıverir: “Yüzlerinden hiç eksik olmayan sır dolu ifadeleriyle öğretmenler, matematik problemlerindeki korkunç havuzlar...” (Bulgakov 2014: 101). Bir zamanlar on binlerce genç yaşamı, açık denizlere doğru yola çıkarmış bu muazzam geminin şimdi böylesine terkedilmiş, ölü bir görüntüsünün olması Aleksey’i üzer. Aleksey’in ruhsal sarsıntısı üzerinden kapalı bir anlatımla aktarılmak istenen ise lise binasının bir cephaneliğe dönüştürülmüş olduğu gerçeğidir. Öte yandan Petlyura’nın askerlerinin lise binasında

³ Tarihte kurulmuş en büyük kütüphane olarak vasıflandırılan İskenderiye Kütüphanesi, M.Ö. III. yüzyıl başlarında bir Yunan sömürgesi olan İskenderiye’de II. Ptolemeus tarafından kurulmuştur. Bakınız: Alar 2001: 300.

⁴ İskenderiye Kütüphanesi tarihte birkaç kez tahrip edilmiştir. Fakat bilinen ilk ve en büyük tahribat Caesar’ın Mısır’a yaptığı sefer sırasında olmuştur. M.Ö. 48 yılında Caesar İskenderiye’yi kuşattı ve teslim aldı. Şehri yağmaladı, yakıtı. Bu arada bu mükemmel kütüphane de yandı. Ancak İskenderiye halkının mücadelesini kırmak ve tıkanan yolunu açmak için şehrin ateşe verilmek zorunda kalındığı da söylenmektedir. Bakınız: Alar 2001: 300.

⁵ M. Bulgakov’un kendisinin de eğitim gördüğü Aleksandrovski Lisesi, sanat camiasından daha pek çok ismin yetişmesinde rol üstlenmiştir. Bu bağlamda 1847 yılında buradan mezun olan ressam Nikolay Ge, ölmeden hemen önce Kiev’in söz konusu ilk lisesi hakkında kaleme aldığı deneme yazısıyla önem taşımaktadır. Bakınız: Petrovski 2008: 52.

bulunan cephaneyi ele geçirmemesi için, binayı yakmayı öneren Mışlayevski'nin ortaya attığı bu fikir, İskenderiye Kütüphanesi'nin yakılması eylemiyle ilişkilendirilebilir. Dünyanın merkezi addedilen bir mekânın yok edilmesiyle, onun beraberinde götüreceği kültürel miras da yok olur. M. Bulgakov'un adı geçen eserinde lise binası yakılmaz, ancak okul kütüphanesinde bulunan XIX. yüzyıla ait bazı dergiler yok edilir. Bu durum eserde şu sözlerle aktarılır: “Mışlayevski'nin komutasındaki bir grup öğrenci, beyaz renkli sobalarda 1860'lı yıllara ait edebiyat dergilerinin ciltlerini yakmış ve arkasından aralıksız bir şekilde okuldaki eski sıralar parçalanarak sobalara atılmıştı” (Bulgakov 2014: 117). Aleksandrovski Lisesi'nde eğitim görmüş pek çok kuşak için sadık bir pusula görevi üstlenen bu kültürel mirasın yok edilmesi, önemli bir geçiş, keskin bir kriz dönemi sırasında bir kültür merkezinin yok edilmesiyle bir tutulabilir. Tüm kent adına bu değerlerin yitirildiğinin farkında olan başkahraman Aleksey Turbin, Aleksandrovski Lisesi ve kendi geçmişi üzerine derin düşüncelere dalar, kentin belleğinde böylesine önem taşıyan bir yapının neden bir cephaneliğe dönüştürüldüğünü sorgular.

M. Bulgakov, anlatımında yer verdiği detaylarla okurda tarihsel, kültürel uyanışlar yaratır. Bu anlamda lise binası içinde bulunan I. Aleksandr'ın tablosu da önemli bir tarihsel unsurdur. Bu konu Mışlayevski ve Albay Malışev'in konuşmasında şöyle öne çıkar:

“Albay, okul binasını yakmak için izin verecek misiniz?” dedi Mışlayevski. Malışev, “hayır, vermeyeceğim” diye yanıtladı.

“Bu, Petlyura'nın cephaneyi ve silahları ele geçirmesi anlamına gelir.” dedi Mışlayevski, sahanlıktan bakınca Çar I. Aleksandr'ın görülebileceği koridoru işaret etti.

“Evet, hepsini ele geçirecek. (...) Teğmen, üç saat içinde yüzlerce hayat Petlyura tarafından sona erdirilecek ve benim tek pişmanlığım, hayatım ya da sizlerin hayatı pahasına onların yok oluşlarına engel olamayacak olmam. Lütfen bana bir daha portrelerden ve tabanca tüfekten söz etmeyin” (Bulgakov 2014: 130).

Askerlerinin yaşamları için ulusal değerlerine arkasını dönmek durumunda kalan Malışev'in bu tutumu, o sırada kent içinde yaşanan karmaşayı gözler önüne sermektedir. Lise binasının boşaltılması sırasında Albay Malışev, bu amaç uğruna yaşamını yitirir.

Eserde “yukarı” olarak tabir edilen kentin üst kısmı barışı, huzuru, iyi olanı temsil eden muhafaza edilmiş bir kültürel mekân olarak sunulur. Bu çevredeki ara sokaklar ağı Turbinler'i Petlyura askerlerinin takibinden kurtarır. Aleksandrovski yokuşu; Turbinler'in ikamet ettiği söz konusu güvenli bölge (yukarı kısım) ve kıyımcıların ikamet ettiği kentin “aşağı” kısmı arasında bir sınır görevi üstlenir. Turbin ailesinin izlerini taşıyan bu yokuştaki ev, Turbinler'in en değerli mirası olarak hem aile üyelerini hem onların arkadaş çevresini dönemin hareketliliğinden çekip alan bir sığınak timsalinde sunulur. Öyle ki Turbinler ve arkadaşları sohbet eşliğinde eğlendikleri bir akşam, Nikolka tuhaf bir suçluluk hissine kapılır. O sırada kentin dışında, karla kaplı tarlalarda Harbiyeli akranları kar ve tipi altında donarken, sıcak bir evde oturup eğlendiği için kendisinden utanır. Eserde sıcak, huzurlu, gerçeklerin konuşulduğu; sohbet ortamıyla ve dost meclisiyle bir yuva, bir sığınak olarak betimlenen “Turbinler'in evi” ve “kentin soğuk, tedirgin atmosferi” bir zıtlık içinde sunulur. M. Bulgakov “Dışarıdaki silah seslerine, tehlikeye ve endişeye rağmen masa örtüsü beyaz ve kolalıydı...” (Bulgakov 2014: 18) sözleriyle dışarıda, kente giden yollarda bekleyen düşman askerlerinin varlığına ve bastırın kar yağışına rağmen Turbinler'in evinde parıldayan masa örtüsünün kenar işlemelerine de anlatımında yer vermiştir. Anlatımın mekânsal düzlemi içinde farklı yerleşkelerin bir araya getirildiği kimi aktarımlarda da bu karşıt yaklaşıma rastlanır. Turbinler'in evi, Lisoviç'in dairesi, Yulya Reys'in dairesi ve Nay-Tur'sun dairesi bir yaşam alanı olarak sunulurken lise binası, Madam Anjou'nun mağazası ve morg zıt bir algı yaratır. İyi ve kötü, düzen ve karmaşa, sıcak ve soğuk, yalnızlık ve aile ortamı, kendisine ait ve yabancı gibi zıtlık ifade eden unsurlarla desteklenen mekânsal düzlemin merkezinde ise bir sığınak konumundaki Turbinler'in evi bulunur (Abuzova 2016: 76). Kahramanlar bir taraftan bu sıcak ortamda oldukları için huzur dolu, rahat bir

uykuya dalar, diğer taraftan dışarının, kentin karla örtülü sokaklarının, evin kapısının ardındaki gerginlik ve korkunun ayak sesleriyle tedirgin olurlar. Bu noktada Aleksey Turbin’in askeri birliğe katılma kararı, kentin kendisini de evinin sıcaklığına kavuşturma arzusuyla ilişkilendirilebilir.

Araştırmacı Larisa Fialkova’nın ifadesiyle Turbinler’in evine ne kadar yakın olunursa, kentin iç düzeninden o kadar huzur duyumsanır; evden uzaklaştıkça, bu duygu kendiliğinden büyüyen bir bunaltıya dönüşür (Fialkova 1986: 154). Zira kent merkezine uzanan yolda geçen zaman büyük önem taşıyan olayları hummalı bir biçimde tüketiverir, Turbinler’in evinde bulunan bir halı deseninin ya da başka bir eşyanın ayrıntılı olarak tasvir edildiği anlatımda geçen zaman ise ağır ağır akar. Benzer bir biçimde kent merkezinin dışındaki bazı yerleşkeler Petlyura askerlerinin yarattığı korkuyla kuşatılmışken, Aleksandrovski yokuşundaki çocuklar kızaklarıyla kayarak oyun oynarlar. Bunun yanı sıra, evden ayrılmayı ifade eden her bir gidiş bir çatlakla, bir yarıkla özdeşleştirilir. L. Fialkova’ya göre burada yalnızca Turbinler’in annesinin ölümü ya da Talberg’in evi terk edişi değil, aynı zamanda kırılan yemek takımları ve sobanın üstünden silinen yazılar da kastedilmektedir (Fialkova 1986: 155). Turbinler’in yaşam alanı içinde onlarca anıya tanık olmuş herhangi bir eşyanın zarar görmesi dahi derin bir yokluk hissini beraberinde getirir. Ancak evin tüm bu sıcaklığı, yerleşik düzeni, içine kapanık atmosferi kentin kendisinden uzanan ellerle zarar görür. Bu bağlamda yalnızca fiziksel olarak kapıdan içeriye sızan soğuk hava değil, aynı zamanda eve girip çıkan Turbinler’in arkadaşlarının beraberinde getirdikleri haberler de bu durumu açıklar niteliktedir.

Zamansal Kesişmeler

Sosyolog Emile Durkheim, *İlkel Sınıflandırma (Primitive Classification)* adlı çalışmasında zamanın toplumsal düzenle sıkı sıkıya bağlı olduğunu ifade eder. Ancak özel zaman ile toplumsal bir temele sahip genel zamanı ayırır. Zaman kategorisinin dayanağı toplumsal yaşamın ritmidir. Toplumların zamanın içinde kurdukları düzen ve oluşturdukları ritimler, giderek, tüm zamansal faaliyetler için geçerli olan genel bir çerçeveyi oluşturur (Aktaran: Kern 2013: 59). Bu anlamda iki farklı zamanın ve buna bağlı olarak iki farklı imgenin öne çıktığı *Beyaz Muhafız*’da, yaşayan bir kenti ifade eden “devrim öncesindeki kent” ve ölümün soğuk nefesiyle kuşatılmış “devrim mücadelesindeki kent” anlatımının odağında yer alır. Devrim öncesindeki kent eserdeki kahramanların, özellikle Aleksey Turbin’in hatıraları üzerinden aktarılır ve özel zamana işaret eder. Ancak Devrimden çok daha öncesini ifade eden ulusal değerlerin, kültürel-tarihsel unsurların ve Rus Ortodoks inancının timsali konumundaki kent ise “Rus kentlerinin anası” nitelemesiyle genel zamanı ifade eder. Öte yandan eserde tarihsel aktarımla örtülü anlatım içinde özellikle vurgulanan toplumsal mücadele ve Devrim mücadelesindeki kent genel zamanı ifade ederken, bu sancılı süreci derinden hisseden Turbin ailesinin başından geçen olaylar ve kahramanların duygu durumları ise özel zamanı ifade eder. Bu noktada her bir kahramanın yazgısıyla bir bağı bulunan Turbinler’in evindeki duvar saati eserde yalnızca bir zaman göstergesi olarak değil, aynı zamanda bekleyişlerin ve tedirginliklerin dili olarak da anlatımın seyrinde yer alır. Örneğin, Yelena’nın Talberg için endişelendiği, onu beklediği sırada evdeki sessizliği bozan duvar saati olur: “... Saat boğazımı temizleyerek bir kez çaldı. Saatin sesine ön kapının hafifçe çınlayan zili cevap verdi” (Bulgakov 2014: 21). Yelena tedirginlikle mutfağa, kütüphaneye gidip gelirken onun bu telaşı ve saatin aheste aheste çalışmaya devam etmesi ise mekanik olan ve hissî olan zaman algısına işaret eder.

M. Bulgakov 1918-1919 yılı kış aylarına rastlayan kentin istila edilmesini ve gerçekleştirilen savunma mücadelesini bu süreçte yaşanan İç Savaş özelinde ele alır. Ancak bu geçiş dönemi kentin yazgısıyla ilişkilendirilen tarihsel kronolojinin yanı sıra Turbin ailesinin yazgısında rol üstlenen bir takım tarihlerle de yakından ilişkilidir. Eserin ilk cümlesine bakıldığında yalnızca dönem bağlamında değil, Turbin ailesi özelinde de zaman konusunun altının çizildiği ortadadır: “1918, Devrimden sonraki ikinci yıl, hem harika hem de korkunç bir yıldır (...) Aralık ayı, genç Turbinler’i hazırlıksız yakaladı. Çünkü ailenin direği, çok sevdikleri anneleri artık onlarla değildi...” (Bulgakov 2014: 7).

Eserdeki anlatımın kronolojik çerçevesi 1918 yılı Aralık ayının ortasından 3 Şubat 1919 tarihine uzanır. Bu konu tarihsel zaman bağlamında ele alındığında, sürece asıl yön veren gelişmenin Devrim olduğu ortadadır. Ancak *Beyaz Muhafız*’da mekânsal ve zamansal anlamda ele alınan konuların gerçeklerle etkileşimi M. Bulgakov’un 1920 yılının ikinci yarısında arkadaşı Pavel Popov’a yazdığı mektupla da ilişkilendirilmelidir. Mektupta aktarılanlara göre yazar, Şubat 1918’den Ağustos 1919’a kadar Kiev’de bulunmuştur (Aktaran: Galinskaya 2011: 91). Dolayısıyla M. Bulgakov’un zamansal olarak bizzat tanık olduğu gelişmelerin de esere yön verdiği dikkate alınmalıdır.

M. Bulgakov, *Beyaz Muhafız*’ın epigraf kısmında iki alıntıya yer verir. Bunlardan ilki Aleksandr Puşkin’in *Yüzbaşının Kızı* (*Kanımansкая дочка*) adlı eserindedir: “Hafiften yağan kar, bir anda yoğunlaşarak lapa lapa yağmaya başladı. Rüzgâr da uğulduyordu; bu tam bir kar fırtınasıydı. Karanlık gökyüzü kısa sürede kardan oluşan bir okyanusla birleşmişti. Artık hiçbir şey görünmüyordu. ‘Kötü görünüyor, efendim’ diye bağırdı, arabacı. ‘Bu bir tipi!’ (Bulgakov 2014: 6). Epigrafta belirtildiği gibi *Yüzbaşının Kızı* ve *Beyaz Muhafız* eserleri arasındaki bağ, isyan ve devrim konuları etrafında şekillenir. Tematik olarak benzerlik gösteren eserlerde bu konuya dair aktarım “kar” ve “tipi” ifadeleri üzerinden yapılır. Kar fırtınası bir zaman göstergesi olarak sunulur. Araştırmacı Yefim Rogover’e göre, A. Puşkin’in sözleriyle aktarılmak istenen; yaklaşmakta olan yeni bir kar fırtınasıyla insanların bir yerlere savrulacağı ve farklı güçlerin ellerinde oyuncak olacağı endişesidir (Rogover 2006: 292). M. Bulgakov ise bu değerlendirmelerini, kendi sesiyle, ancak eserin beşinci bölümünde ifade eder. Bir satranç oyunu üzerinden aktardığı mücadelede farklı güçlerin elinde oyuncak olacak insanları “piyon”la özdeşleştirir. Dönemin sosyo-tarihsel gelişmelerine de açıklık getirilen bu bölümde önemli olaylar zamansal göstergelerle aktarılır: “Sonbahar daha önce hiç olmadığı kadar sessizce, kendini hissettirmeden yaklaşıyordu. Olgun, altın rengi bir Ağustos ayının ardından aydınlık, toz yüklü bir Eylül’le birlikte önceleri tamamıyla önemsiz görünen – fakat bir işaret olarak da değerlendirilmeyen – bir olay meydana gelir” (Bulgakov 2014: 75).

Kiev 14 Aralık 1918 tarihinde Petlyura yanlıları tarafından istila edilir. Fakat M. Bulgakov anlatımına Petlyura yanlılarının kente girişiyle değil, yaklaşan Noel Yortusu bekleyişiyle başlar. Yazarın bu yaklaşımı İncil’le bütünleştirilen zamanla ilişkilendirilebilir. Eserin epigraf kısmındaki ikinci alıntıda İncil’den bir ifadeye yer verilmesi dikkat çeker: “...Ve ölümler, yaptıkları şeyler için kitaplarda yazan kurallara göre yargılandılar” (Bulgakov 2014: 6). Bu yaklaşım ışığında aktarılan kronolojik bilgiler anlatımda tamamlayıcı bir rol üstlenir. Zira 12 Aralık tarihi Kiev azizi Andrey Pervozvannıy gününe⁶ tekabül eder. M. Bulgakov’un, Petlyura askerlerinin Kiev’e giriş tarihini ve aynı gün yapılan geçit törenini İncil’de sözü edilen tarihle yakınlaştırdığı (19 Aralık) düşünülebilir. Petlyura askerleri tarafından istila edilen kentte yapılan bu geçit töreninin ayınla ve haçla başlaması ise araştırmacı M. Tatarinova’ya göre Roma paganizminde Saturnus onuruna kutlanan Saturnalia Bayramı’nı⁷ (17 Aralık tarihini) çağırıştır (Tatarinova 2008: 100).

Eser, 3 Şubat gecesi Petlyura askerlerinin kentten dışarı atılmasıyla sonlanır, fakat bu olay gerçekte 5 Şubat tarihinde gerçekleşmiştir. Araştırmacı Larisa Fialkova bu tarihi, kilise takvimiyle ilişkilendirir (Fialkova 1986: 152). İsa Mesih, tanrının huzuruna bu tarihte çıkarılmıştır. Noel Yortusu sonrasındaki kırkıncı günde gerçekleşen bu karşılaşma – bu süre bakire Meryem’in arınması için gereklidir – eserin son kısmında Bolşevikler’le karşılaşılması ve anlatımda yaklaşık kırk günlük bir sürecin ele alınması noktasında ikincil bir önem ifade etmektedir. Eserin kurgusal düzleminde

⁶Andrey, Hz. İsa’nın on iki havarisinden birisidir, İsa’nın ilk çağırıldığı havaridir (pervozvannıy - ilk çağırılmış anlamına gelir). *Geçmiş Yılların Menkebesi* adlı eserde Andrey’in Karadeniz’i geçerek kuzeye doğru gittiği ve Kiev’in çevresindeki topraklarda ilk kez İsa’nın haberini yaydığı ifade edilir. Andrey, Slavlara İsa’nın haberini ileten kişi olarak özel bir yere sahiptir. Bakınız: Maslennikova 2009: 46-54.

⁷ Saturnus, Roma’nın bilinen en eski tanrılarının biridir. Efsaneye göre tanrı köylülere bağışladıklarının değerinin bilinmemesi üzerine sinirlenir ve insanların üzerlerine veba salgını gönderir. Bunun üzerine Romalılar, tanrı onuruna bir tapınak inşa ederler. Roma’da tanrı onuruna 17 Aralık’ta Saturnalia adı verilen bir bayram kutlanır. Bakınız: Çağlayan Takımcı 2016: 87.

aktarılan olaylar bir akşam vakti başlamışken, anlatımın son kısmında vurgulanan zamanın ise sabaha karşı erken saatler olması dikkat çeker. Bu bağlamda olay örgüsü içinde yer alan tüm karmaşık gelişmelerin karanlık, ürkütücü, kanlı bir gecede olup bittiği algısı oluşur, ancak gerçekte yaklaşık iki aylık bir zaman diliminden söz edilmektedir. Acı yüklü bir gecenin ardından yeni bir gün başlıyormuş izlenimi yaratılmıştır, başka bir deyişle kent kendi geleceğiyle kucaklaşmakta, kıyamet felaketi yerini yenileşmeye bırakmaktadır.

Sonuç

Esasen üçleme formunda bir eser yazmayı tasarlamış olan M. Bulgakov, 20’li yılların ortalarında *Beyaz Muhafız*’ı kaleme alır. Yazarın *Baskın (Налет)*, *Ben Öldürdüm (Я убил)*, *Aynı Üçünde Bir Gece Yarısı (В ночь на 3-е число)* ve *Kızıl Taç (Красная корона)* adlı eserleri bu düşüncesinin birer göstergesidir (Nilova 2007: 63). Bunun yanı sıra eserin ismi de metin bütünlüğü bağlamında bir mesaj taşır. Anlatımın aktarıldığı zaman dilimi İç Savaş yıllarını, soğuk ve tipinin eşlik ettiği bir kış mevsimini derinden hissettirirken; olayların gerçekleştiği mekânsa Kiev’i, yakınlarındaki yerleşim birimlerini ve kahramanların yaşam alanlarını gözler önüne serer. Dolayısıyla “beyaz” nitelemesiyle yalnızca siyasi bir algı yaratılmamış, aynı zamanda zorlu mücadelelere ev sahipliği yapan karlar altındaki kent ve kış mevsimi de vurgulanmıştır.

Eserin pek çok yönüyle otobiyografik unsurlar taşıyor olması anlatımda yükselen algısal etkinin gücünü ortaya koyar. Yalnızca eserdeki kahramanların gerçek yaşamdan yüzler, sesler taşıması değil, aynı zamanda kent, Turbinler’in evinin ve Aleksandrovski Lisesi gibi eserde öne çıkan kentsel mekânların gerçekte var olması da bu algısal etkiyi tetikler. Nitekim M. Bulgakov’un kız kardeşi Nadejda Bulgakova-Zemskaya 30 Aralık 1967 tarihinde Moskova’da L. N. Tolstoy Müzesi’nde düzenlenen bir edebiyat gecesinde yazarın Kiev’le olan bağını şu sözlerle özetler: “Heybetli dağların eteklerinde uzanan ırmağıyla, tepenin üzerindeki şehrin kendisinin ve doğasının güzelliği tüm yaşamı boyunca yazar Mihail Afanasyeviç Bulgakov’un hafızasından silinmemiştir” (Aktaran: Bulgakova 1988: 44). M. Bulgakov; Turbin ailesi, Turbin ailesinin evi ve Kiev etrafında kurguladığı dönemin tarihsel gelişmelerini mekânsal ve zamansal odaklarla iç içe geçirir. Kiev’in tarihsel ve kültürel belleğinde yer etmiş, yazarın kendisinin de özlemine duyduğu mekânlarda gerçekleşen çatışma ve kovalamacalarda kahramanları geçmişleriyle, kent kadim zenginlikleriyle karşı karşıya getirir. Eserdeki kahramanların, bilhassa Aleksey Turbin’in zihninde varlığını sürdüren Devrim öncesindeki kent kültürel ve tarihsel birikimi, ulusal mirası ve kadim değerleriyle, o günün karmaşasına göğüs gerer. Bu mücadele sırasında anlatıma sahne olan mekânsal düzlem kâh İskenderiye’den, kâh Roma’dan manzaralarla bütünleştirilir; kâh İncil’den aktarılan, kâh Devrim öncesine ait zamanlarla bugünü buluşturur.

Kaynakça

ABUZOVA, Natalya (2016). “Prostranstvo doma v romane ‘Belaya gvardiya’ M. A. Bulgakova kak vırajenie odnogo iz aspektov duhovnogo bitiya”, *Tsennosti çeloveçeskogo bitiya materialı vserossiyskoy naučno-praktičeskoj konferentsii*, ss. 76-79, Barnaul: Altajskiy gosudarstvennyy pedagogičeskiy universitet.

ALAR, Halis (2001). “Kütüphaneciliğin Tarihçesi ve İlk Kütüphaneler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16: 295-308.

ARŞİNOV, Peter (1998). *Ukrayna Anarşist Hareketi Mahnovşçina 1918-1921*, çev. Y. T. Başaran, C. Atilla, İstanbul: Kaos Yayınları.

BELOGUROVA, Yevgeniya (2013). “Lokalnyy tekst s regionalnoy i obşçenatsionalnoy toçki zreniya (Na materiale kritičeskoj retseptsii romana M. Bulgakova ‘Belaya Gvardiya’)”, *Sibirskij filologičeskiy jurnal*, 4: 221-225.

BULGAKOV, Mihail (1997). *İzbrannıe soçineniya: v 3T. T.1.* Moskva, Sankt-Peterburg: Literatura, Kristall.

- BULGAKOV, Mihail (2014). *Beyaz Muhafız*, çev. Engin Süren, İstanbul: Maya Kitap.
- BULGAKOVA, Yelena & Semyon LYANDRES (1988). *Vospominaniya o Mibaile Bulgakove*, Moskva: Sovetskiy pisatel.
- ÇAĞLAYAN Takımcı, Meltem (2016). *Antik Çağda Bayramlar ve Festivaller (Yunan-Roma)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- FİALKOVA, Larisa (1986). “Prostranstvo i vremya v romane M. A. Bulgakova ‘Belaya gvardiya’”, ss. 151-157, *Janr i kompozitsiya literaturnogo proizvedeniya*, Petrozavodsk: PGU im. O. V. Kuusineva.
- GALİNSKAYA, İrina (2011). “Taynı Bulgakova: Rassifrovannaya ‘Belaya Gvardiya’”, *Kulturologiya*, (4): 90-93.
- GASPAROV, Boris (1994). “Noviy Zavet v proizvedeniyah M. A. Bulgakova”, ss. 83-120, *Literaturnie leytmotivi: Oçerki russkoy literaturı XX veka*, Moskva: Nauka.
- İLYİN, İvan (1997). *Sobr. soç.: T. 6. Kn. III*, Moskva: Russkaya kniga.
- KERN, Stephen (2013). *Zaman ve Uzam Kültürü*, çev. Ali Selman, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MASLENNİKOVA, Natalya (2009). “Svyatoy krestitel: 1020-letuyu kreşçeniya Rusi”, *Gosudarstvo, religiya, tserkov v Rossii i za rubejom*, 2: 46-54.
- NİLOVA, S., (2007). “Vremya i prostranstvo v proizvedeniyah M. A. Bulgakova 20-x godov”, *Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta*, 41: 63-65.
- PANKO, İnga (2016). “Mnogolikost Bulgakovskogo goroda v romane ‘Belaya gvardiya’”, ss. 138-148, *Hudojestvennaya literatura kak kulturny ansabl sbornik statey II Mejdunarodnoy konferentsii, posvyaşçennoy godu literaturı v Rossii, Moskovskiy institut televideniya i radioveşçaniya ‘Ostankino’*, Moskva: Pero.
- PETROVSKİ, Miron (1991). “Mifologičeskoe gorodovedenie Mihaila Bulgakova”, *Teatr*, 5: 4-32.
- PETROVSKİ, Miron (2008). *Master i gorod. Kievskie kontekstı Mihaila Bulgakova*, Sankt-Peterburg: İzdatelstvo İvana Limbaha.
- ROGOVER, Yefim (2006). *Russkaya literaura XX veka*, SPB-Moskva: Saga Forum.
- TATARİNOVA, M., (2008). “Hudojestvennoe vremya i prostranstvo v romane M. A. Bulgakova ‘Belaya gvardiya’”, *Studençeskaya nauka i XXI vek*, 5: 96-99.
- YABLOKOV, Yevgeni (2001). *Hudojestvenny mir Mihaila Bulgakova*, Moskva: Yazıkı slavyanskoy kulturi.

Makale Geliş | Received: 06.02.2020.
Makale Kabul | Accepted: 02.03.2020
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.685650

Fatma ALTUN

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.

Trabzon Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Trabzon-TÜRKİYE
Trabzon University, Fatih Faculty of Education, Department of Educational Sciences, Trabzon-TURKEY
ORCID: 0000-0001-8523-7768
faltun@trabzon.edu.tr

Hikmet YAZICI

Prof. Dr. | Prof. Dr.

Trabzon Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Trabzon-TÜRKİYE
Trabzon University, Fatih Faculty of Education, Department of Educational Sciences, Trabzon-TURKEY
ORCID: 0000-0002-0250-1453
hyazici@trabzon.edu.tr

Rehber Öğretmenlerin Üstün Yetenekli Öğrencilere Sunulan Psikolojik Danışma ve Rehberlik Hizmetleri ile İlgili Görüşleri¹

Öz

Bu çalışmada üstün yetenekli öğrencilerin eğitim gördükleri okul ve Bilim Sanat Merkezlerinde (BİLSEM) görev yapmakta olan rehber öğretmenlerin, üstün yetenekli öğrencilere dönük psikolojik danışma ve Rehberlik (PDR) hizmetleri ile ilgili görüşlerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Durum çalışması olarak tasarlanan bu çalışmada, yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılmıştır. Araştırmanın katılımcılarının belirlenmesinde, amaçlı örnekleme yönteminden yararlanılmıştır. Buna göre araştırma grubunda farklı kurum türlerinde çalışan 8 rehber öğretmen (K=6, E=2) yer almaktadır. Mülakatlarla elde edilen veriler, betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Bu süreçte veriler, araştırma sorularının ortaya koyduğu temalara göre düzenlenmiştir. Araştırma soruları çerçevesinde görüşmelerden elde edilen veriler tanımlanmış ve gerekli yerlerde doğrudan alıntılarla desteklenmiştir. Araştırma sonucunda ortaya çıkan temalardan bazıları; “Rehber Öğretmenlerin Üstün Yeteneklilerle İlgili Eğitim Geçmişleri”, “Üstün Yetenekli Öğrencilerin PDR İhtiyaçları”, “Üstün Yetenekli Öğrencilerin PDR İhtiyaçlarına Dönük Yapılan Çalışmalar”, “Okul/ BİLSEM Rehberlik Programının Üstün Yetenekli Öğrencilerin İhtiyaçlarını Karşılama Durumu”, “Rehber Öğretmenlerin Üstün Yetenekliler için Kullandıkları Yöntemlerden Başarılı veya Başarısız/ Kullanışsız Buldukları Aktivite ve Roller”, “Üstün Yeteneklilerle Çalışan Rehber Öğretmenlerin Eğitimlerine ve Hazırlıklarına İlişkin Görüşler”, “Üstün Yetenekliler Programının ve Okuldaki Uygulamaların Üstün Yetenekli Öğrencilerin Eğitim ve Kariyer Olanaklarına Özel Olarak Hitap Etme Durumu”, “Bölgedeki Üstün Yetenekli Öğrencilerin Eğitimiyle İlgili En Önemli Konu/ Sorunlara İlişkin Rehber Öğretmenlerin Görüşleri”, ve “Üstün Yetenekli Öğrencilere Özgü Bir Rehberlik Programının Geliştirilmesine Dönük Öneriler” başlıkları altında toplanmış ve sonuçlar tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Üstün/Özel Yetenekli Öğrenci, Rehber Öğretmen, Psikolojik Danışma ve Rehberlik.

School Counselors' Views on Psychological Counseling and Guidance Services Provided to Gifted Students²

Abstract

The aim of this study was to examine the perceptions and opinions of the school counsellors, working in the schools and Science and Arts Centers (SAC) where gifted students are educated, about counseling and guidance services for gifted students. In this study, which was designed as a case study, semi-structured interview technique was utilized. Purposeful sampling method was used to select the sample and eight school counsellors, who work in different types of institutions, participated in the study. The data obtained through the interviews were analysed by descriptive analysis

¹ Bu çalışma ilk yazara ait doktora tezinin bir bölümünden üretilmiş ve bir kısmı 24 Kasım Baş Öğretmen Eğitim ve Yenilikçi Bilimler Kongresinde sunulmuştur. Doktora tezi kapsamında yürütülen bu çalışmanın etik kurul izni alınmıştır.

² This paper was produced from a section of the first author's doctoral dissertation and part of this study was presented at International Congress on 24 November Chief Teacher; Education and Innovative Sciences.

method. The data were analysed, coded and themes were generated. The data obtained from the interviews were identified within the framework of the research questions and direct quotations were provided where necessary. Some of the themes that emerged out of the study are as following “School Counselors' Training Backgrounds for Gifted Students”, “Counseling Needs of Gifted Students”, “Practices on Counseling Needs of Gifted Students”, “The extent of School/SAC Counseling and Guidance Program to Meet the Needs of Gifted Students”, “Activities and Roles that Counselors Find Successful or Unsuccessful/Useless from the Methods They Use for Gifted Students”, “Opinions on the Training and Preparation of Counselors Working with Gifted Students”, “The State of Gifted Program and Practices in the School to Address the Educational and Career Development of Gifted Students”, “Opinions of the School Counselor on the Most Important Issues/Issues Concerning the Education of Gifted Students in the Region”, “Suggestions for Developing a Specific Guidance Program for Gifted Students”.

Keywords: Gifted Student, Talented Student, School Counselor, Psychological Counselling and Guidance.

Giriş

Zekâ, yaratıcılık, sanat, liderlik kapasitesi ve özel akademik alanlardan birinde veya birkaçında, yaşlarına oranla yüksek düzeyde performans gösteren bireyler özel/üstün yetenekli olarak tanımlanmaktadır (Colangelo ve Davis, 2003:5). Bunların dışında üstün yeteneklilik; merak, motivasyon, analitik ve üretken düşünme becerisi, bağımsızlık ve sezgisellik gibi özelliklerle de ilişkilendirilmektedir (Strickland, 2001:281-282). Özel/üstün yetenekli öğrencilerin akranlarından farklılaştıkları alanlar, sadece zihinsel ve özel akademik yetenekleri değildir. Bu öğrenciler, bazı gelişimsel ve psikolojik özellikleri bakımından da üstün yetenekli olmayan akranlarından ayrılırlar (Milgram, 1991a; Moon, 2007; Silverman, 1993a). Örneğin, psiko-motor, duysal, imgesel, duygusal ve entelektüel alanlarda aşırı duyarlılıkları (Piechowski, 2009:178-180), üstün yetenekli öğrencilerin karakteristik özelliklerindedir. Bunların yanı sıra; eş zamanlı olmayan gelişim (Silverman, 1993:4), mükemmeliyetçilik (Parker ve Adkins, 1995) ve iraksak düşünme (Johnsen, 2004:1-24) gibi üstün yetenekli öğrencileri normal gelişim gösteren akranlarından ayıran bazı özellikler, onların faydalı ürün ya da yüksek performans göstermesine katkıda bulunabilir. Fakat bunun için farklılaştırılmış eğitim hizmetlerine gereksinim duydukları, aksi takdirde bu özelliklerin öğrenciler için avantaj sağlamaktan çok dezavantaj oluşturabileceği unutulmamalıdır.

Üstün/özel yetenekli öğrenciler, akranlarından farklılaşan özellikleri nedeniyle özel eğitime gereksinimli gruplar arasında yer almaktadır (Milli Eğitim Bakanlığı, 2018). Literatürde üstün/özel yeteneklilere sunulan eğitim hizmetlerinin programlanmasını ve etkililiğini ele alan pek çok çalışma mevcuttur (örn. Çağlar 2004; Özdemir, 2018; Schiever ve Maker, 2003; Van Tassel-Baska, 2019). Fakat çağdaş eğitim sisteminde bireyin yalnızca akademik alanda değil tüm yönleri ile gelişiminin hedef alındığı bilinmektedir. Bu hedefe rağmen, yıllar boyu yapılan uygulamalarda üstün yeteneklilerin sadece akademik gelişimlerine odaklanıldığı ve sosyal-duygusal boyutlarının ihmal edildiği görülmektedir. Bu ihmalin temelinde üstün yeteneklilerin gelişmiş zihinsel özellikleri sayesinde psikolojik olarak daha sağlıklı oldukları yönündeki inanış yer almaktadır (Hansen, 2009; Kerr, 1991; Neihart, 1999). Bu görüşe göre, üstün yetenekli çocuklar yalnızca akademik değil fiziksel, sosyal ve psikolojik yönlerden de yaşatlarından daha üstündürler. Bu nedenle okullardaki psikolojik danışma ve rehberlik (PDR) hizmetlerine dahi gereksinim duymadıklarına inanılmıştır. Buna karşın Hollingworth (1942) gibi bazı araştırmacılar ve kurulan rehberlik merkezleri sayesinde üstün yeteneklilerin kendilerine özgü problem alanlarına sahip oldukları tespit edilmiştir. Yapılan araştırmalar, üstün yeteneklilerin psikolojik durumlarıyla ilgili ortaya atılan zıt kutuplardaki iki görüşün birleşimini desteklemektedir (Colangelo ve Assouline, 2000; Milgram, 1991b). Buna göre, üstün yeteneklilik patolojik bir durum olmadığı gibi bireyleri her tür psikolojik problemden koruyan bir kalkan da değildir. Üstün yetenekli bireyler normal yetenek düzeyindeki akranlarının yaşadığı sıradan gelişimsel süreçlerin yanı sıra üstün yeteneklilikle ilişkili olan bir takım zorlayıcı faktörlerle de karşılaşır. Gelişmiş yetenekleri ve akranlarından farklı özellikleri, karşılaştıkları bu sorunlarla başa çıkmada bazen kendilerine yardımcı olabilir. Fakat kimi zaman bu farklı özelliklerinin problemin asıl kaynağı olduğu da bilinmektedir (Webb, 1994).

Üstün yetenekli öğrencilerin sorunlarının yalnızca onların farklı gelişimsel ve kişisel özellikleriyle sınırlı olduğu söylenemez. Aile ve arkadaş ilişkileri, uygun olmayan okul ortamları, üstün yeteneklilik etiketi, cinsiyet ve kültür gibi birçok dışsal faktör, üstün yeteneklilerin yaşadığı sorunlarla ilişkili olabilmektedir. Tüm faktörler sonucunda ortaya çıkan sorunların eğitim süreci içerisinde sunulan PDR hizmetleri ile ele alınması gerekir. Üstün yeteneklilerle çalışan rehber öğretmenlerin bu öğrencilerin karakteristik özellikleri hakkında bilgi sahibi olmaları ve PDR hizmetlerini bu özellikleri dikkate alarak düzenlemeleri gerektiği literatürde sıklıkla ifade edilmektedir (Colangelo ve Assouline, 2000; Moon, 2002a; Van Tassel-Baska, 1990).

Üstün yetenekli öğrencilerin eğitsel alanda PDR hizmetlerine ihtiyaç duydukları sorunlara; öğrenme bozuklukları veya dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu (DEHB) (Moon, 2002b), beklenmedik başarısızlık (Seeley, 1993:263), okul terki (Renzulli ve Park, 2002) ve düşük motivasyon (Başlantı ve McCoach, 2006) örnek olarak verilebilir. Mesleki alanda yaşadıkları sorunlar ise; mesleğe karar verememe veya geç tercih yapma, tek bir alana yoğunlaşp diğer meslek alanlarını tanıyamama, yaratıcılık gibi bazı özellikleri arka planda bırakma, sık sık iş veya alan değiştirme şeklinde gözlenebilir (Kerr, 1991; Kerr ve Sodano, 2003). Aşırı duyarlılık, mükemmeliyetçilik, sosyal izolasyon, depresyon ve intihar (Colangelo, 2003:373) ise üstün yeteneklilerin kişisel-sosyal rehberlik alanında yaşadıkları sorunların başlıcalarıdır. Sunulacak yardım hizmetlerinde; üstün yeteneklilerin özelliklerinin tanınması ve onlara özgü müdahale yaklaşımlarının belirlenmesi önemlidir. Bu anlamda Türkiye’de üstün yetenekli öğrencilerin bazı psikolojik özelliklerinin belirlenmesi (Altun ve Yazıcı, 2014; Koçak ve İçmenöğlü, 2012) ve PDR ihtiyaçlarının saptanmasına yönelik çalışmaların (Altun ve Yazıcı, 2018a; Bahtiyar ve Şahin, 2017) anlamlı katkıları olabilir. Fakat rehber öğretmenlerin eğitim geçmişlerinin (Yazıcı ve Altun, 2016), üstün yeteneklilere dönük farklılaştırılmış programları geliştirme açısından yeterli olduğu söylenemez. Ayrıca üstün/özel yetenekli öğrencilerle yapılan bir çalışmanın (Altun ve Yazıcı, 2018b) sonucu da okul ve Bilim Sanat Merkezlerinde (BİLSEM) sunulan PDR hizmetlerin öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılama konusunda yetersiz kaldığı alanlar olduğunu göstermektedir.

Üstün/özel yetenekli çocukların eğitimi, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de farklı boyutlarıyla incelenmesi gereken bir konudur. PDR hizmetleri bu ana konunun bileşenlerinden biridir. Üstün yeteneklilerde PDR hizmetleri; sorunların tespit aşamasından müdahaleye kadar, bilimsel araştırma sürecinin her basamağında farklı yöntem ve tekniklerle incelenmesi gereken bir alandır. Bu çalışmada, özel yetenekli öğrencilerle çalışan rehber öğretmenlerin bu öğrencilere sunulan PDR hizmetleri hakkındaki görüşlerinin incelenmesi amaçlanmaktadır.

Yöntem

Araştırmanın Deseni

Araştırmada benimsenen yöntem durum çalışmasıdır (case study). Durum çalışması, nasıl ve niçin sorularını temel alan, araştırmacının kontrol edemediği bir olgu veya olayı derinliğine incelemesine olanak sağlayan bir araştırma yöntemidir (Yıldırım ve Şimşek, 2008:277). Durum çalışmasının araştırmacıya özel bir konu ya da durum üzerinde yoğunlaşma fırsatı vermesi, avantajlı bir özellik olarak görülmektedir. Ayrıca araştırılan durumu açıklamaya ve değerlendirmeye olanak sağlaması bu yöntemin diğer güçlü özellikleridir (Gall, Gall ve Brog, 2003:440). Bununla birlikte uzun zaman alması, sonucunda okunması güç ve çok fazla doküman elde edilmesi gibi bazı konularda durum çalışmasının eleştirildiği görülmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008:280). Bu araştırmadaki durum çalışması kapsamında yarı yapılandırılmış mülakat tekniğinden yararlanılmıştır. Yarı yapılandırılmış mülakat, araştırmacının bilgi almak istediği konularla ilgili olarak önceden hazırladığı yapılandırılmış soruların yanında katılımcıların cevaplarına dayalı olarak ek soruların sorulabildiği bir tekniktir (Gall, Gall ve Brog, 2003:240).

Araştırma Grubu

Çalışmanın araştırma grubunda, görev yaptığı kurumda üstün yetenekli (ÜY) öğrencilerin öğrenim gördüğü 8 okul rehber öğretmeni yer almaktadır. Araştırma grubuna ait bazı tanımlayıcı bilgiler Tablo 1’de özetlenmiştir. Buna göre, görüşmeye katılan rehber öğretmenlerin 2’si erkek, 6’sı kadındır. Katılımcılar ilkokul, ortaokul, Fen ve Anadolu lisesi, özel okul, BİLSEM olmak üzere farklı kurum türlerinde çalışmaktadırlar. Kıdemleri 7 ile 25 yıl arasında değişen rehber öğretmenlerden üçü yüksek lisans mezunudur.

Tablo 1. Görüşme Yapılan Rehber Öğretmenlere İlişkin Bazı Tanımlayıcı Bilgiler

Katılımcı	Cinsiyet	Eğitim Düzeyi	Çalışılan Kurum Türü	Kıdem	ÜY ile Çalışma
R1	Kadın	Yüksek Lisans	Ortaokul	7 yıl	5 yıl
R2	Erkek	Lisans	Fen Lisesi	16 yıl	2 yıl
R3	Kadın	Lisans	İlkokul	14 yıl	1 yıl
R4	Kadın	Yüksek Lisans	Anadolu Lisesi	15 yıl	15 yıl (aralıklı)
R5	Kadın	Lisans+Formasyon	Özel ilkokul+ortaokul	9 yıl	5 yıl
R6	Kadın	Lisans	Mesleki Ortaokul (İHO)	25 yıl	20 yıl (aralıklı)
R7	Kadın	Lisans	BİLSEM	20 yıl	8 yıl
R8	Erkek	Yüksek Lisans	BİLSEM	16 yıl	10 yıl

Araştırmada Kullanılan Veri Toplama Araçları

Demografik Bilgi Formu

Araştırmaya katılan okul rehber öğretmenlerinin yaş, cinsiyet, çalıştıkları kurum türü, mesleki kıdem yılı ve eğitim düzeyleri gibi tanımlayıcı bilgileri elde etmek amacı ile araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Görüşme (Mülakat) Formu

Üstün yeteneklilerin PDR ihtiyaçları ve rehber öğretmenlerin üstün yeteneklilerle ilgili yeterlik düzeylerini BİLSEM ve okul rehber öğretmenlerinin görüşlerine dayalı olarak belirlemek amacıyla, araştırmacılar tarafından yarı yapılandırılmış mülakat (görüşme) formu hazırlanmıştır. İlgili literatür taranarak, araştırmanın amacı derinlemesine bilgi edinmeye olanak sağlayacak şekilde hazırlanan sorular, kapsam geçerliliği açısından alandaki bir uzmana incelettirilmiştir. Görüşme formu hazırlanırken, soruların anlaşılabilirliği, mantıklı bir biçimde düzenlenmesi, odaklı (spesifik) ve açık uçlu olması, yönlendirmeden ve çok boyutluluktan kaçınılması gibi ilkeler (Yıldırım ve Şimşek, 2008) dikkate alınmıştır. Örneklem grubunda yer almayan iki rehber öğretmene uygulanan görüşme formunda bazı soruların yerleri değiştirilmiş ve bir soru sonda soru olarak yeniden düzenlenmiştir. Böylece yarı yapılandırılmış görüşme formuna son şekli verilmiştir.

Araştırmanın İşlem Yolu

Araştırma için gereken etik kurul izni Karadeniz Teknik Üniversitesi Hukuk Müşavirliğinden alınmıştır (sayı no: 82554930/400-1578). Araştırmanın verilerinin toplanması amacıyla öncelikle belirlenen rehber öğretmenlerden randevu talep edilmiştir. Gönüllülük ilkesine göre hareket edilmiş ve görüşmeler hakkında gerekli açıklamalar kendilerine yapılmıştır. Araştırmacıların belirlediği rehber öğretmenlerin hepsinden katılımı ilgili olumlu cevap alınmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmeler, önceden belirlenen saatlerde, rehber öğretmenlerin okullardaki odalarında, ses kayıt cihazı eşliğinde gerçekleştirilmiştir. Sorular araştırmacılar tarafından rehber öğretmenlere yöneltilmiş, gerektiğinde sonda sorulara ve bazı alternatif sorulara yer verilmiştir. Verilerin elde edilmesi sürecinde katılımcıları etkilememeye ve yönlendirmemeye özen gösterilmiştir. Görüşmelerin toplam süresi 30 ile 60 dakika arasında değişiklik göstermektedir.

Nicel araştırmalarda ölçüt olarak kullanılan geçerlik yerine, nitel araştırmalarda inanırılık kavramı tercih edilir. İnanırılık, bir araştırma deseninin araştırılanın doğru bir şekilde teşhis edilip, kapsamlı şekilde betimlendiği bir yolla araştırmanın gerçekleştirildiğini göstermektedir (Robson, 1993). Bir araştırma deseninin kontrol mekanizması olarak tanımlanan inanırılık, sonuçların yorumlanmasında güvenin, araştırma bulgularının araştırmacıya, katılımcılara ve okuyuculara inandırıcı gelmesinin ve bulguların araştırmanın gerçek bir resmi olup olmadığının bir ölçütüdür (Miles ve Huberman, 1994). Bu çalışmanın nitel bölümünde inanırılığı sağlamak için çeşitli stratejiler kullanılmıştır (Lincoln ve Guba, 1985; Shenton, 2004). Bunlardan ilki katılımcı teyidinin sağlanmasıdır. Bu kapsamda, araştırmacılar, her sorudan sonra topladığı verileri katılımcılara özetleyerek bunların doğruluğunu, eklemek istedikleri herhangi bir şey olup olmadığını sormuştur. Katılımcılardan gelen düzeltmeler ele alındıktan sonra veriler analize hazır hale getirilmiştir. Araştırma konusu hakkında genel bilgiye sahip bir uzmanın, verilerin toplanması, analizi ve sonuçların yazımı ile ilgili geri bildirimlerde bulunması, bu araştırmada inanırılığın sağlanması için tercih edilen bir diğer yöntemdir. Ayrıca inanırılığın artırılması için okuyucunun araştırılanı ve bağlamını anlamasına yardımcı olacak şekilde araştırılan olgu kapsamlı bir şekilde betimlenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte konu ile ilgili mevcut literatür incelenmiş ve sonuçların uyumluluğu kontrol edilmiştir.

Nicel araştırmalardaki güvenilirlik ölçütü yerine nitel araştırmalarda tutarlılık dikkate alınır. Tutarlılık, araştırma sürecinin uygunluğu, zaman içerisinde hem araştırmacılar hem de kullanılan veri toplama teknikleri açısından gösterilen kararlılık olarak tanımlanır (Miles ve Huberman, 1994). Bir başka ifade ile tutarlılık, araştırma sürecinde izlenen yolların ve alınan kararların, diğer araştırmacılar tarafından ne düzeyde uygun ve mantıklı olarak değerlendirildiğidir (Denscombe, 2007). Bu çalışmada tutarlılığın sağlanması için izlenen stratejilerden (Lincoln ve Guba, 1985; Shenton, 2004) biri araştırmanın pilot çalışmasının yapılmasıdır. Bunun yanı sıra okuyucuların baştan sona kadar izlenen yolları takip edebilecekleri şekilde, araştırma sürecinde nelerin nasıl yapıldığı açıkça belirtilmiştir. Araştırmanın tutarlılığının artırılması için araştırma soruları açık ve araştırma süreciyle uyumlu şekilde düzenlenmiştir.

Araştırmada Kullanılan Veri Analiz Teknikleri

Araştırmadaki yarı yapılandırılmış mülakatlarla elde edilen veriler, betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Bu süreçte veriler, araştırma sorularının ortaya koyduğu temalara göre düzenlenmiştir. Araştırma soruları çerçevesinde görüşmelerden elde edilen veriler tanımlanmış ve gerekli yerlerde doğrudan alıntılarla desteklenmiştir.

Bulgular

Rehber Öğretmenlerin Üstün Yeteneklilerle İlgili Eğitim Geçmişleri

Rehber öğretmenlerin üstün yetenekli öğrencilerle ilgili eğitim geçmişleri ile ilgili bulgular Tablo 2’de özetlenmiştir. Tabloda görüldüğü gibi öğretmenlerin çoğu üstün yeteneklilere dönük kapsamlı bir eğitim almamıştır. Katılımcıların çoğu üstün yeteneklilerin tanımlanmasında kullanılan grup yetenek (Temel Kabiliyetler Testi [TKT], Temel Yetenek Testi [TYT]) veya bireysel zekâ (Wechsler Çocuklar için Zekâ Testi [WISC-R]) testleriyle ilgili hizmet içi eğitimler aldıklarını belirtmişlerdir. Fakat bu eğitimlerde yalnızca testin ve uygulamasının tanıtıldığı, üstün yeteneklilerin özellikleri ve ihtiyaçlarıyla ilgili bilgilere yer verilmediği vurgulanmıştır. Katılımcılardan R2 ve R7 bu konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmektedirler:

Orda testin nasıl uygulanacağı, ondan sonra da formatör gözetiminde bizler de birer sınıfa uygulama şeklinde iki uygulamamız vardı. Yoksa öyle şey yok, ayrıntılı bir bilgilendirme yoktu. (R3)

WISC-R uzmanıyım, her sene tanılama yapıyordum buraya (BİLSEM) görevlendiriliyordum üstün yeteneklileri tanılıyordum ama üstün yeteneklilerin özelliklerini daha yakından tanıma daha iyi öğrenme buraya başladıktan sonra oldu. (R7)

Araştırmaya katılan rehber öğretmenlerin büyük bir bölümü, üstün yeteneklilerle ilgili konulara lisans düzeyinde aldıkları özel eğitim alanıyla ilgili bazı derslerin içeriğinde yer verildiğini ancak bunun yeterli olmadığını vurgulamışlardır. Katılımcıların çoğu ihtiyaç duyduklarında kendi çabalarıyla araştırarak birtakım bilgiler edindiklerini vurgulamışlardır. R1 ve R5 bu konudaki görüşlerini aşağıdaki gibi ifade etmektedirler:

Lisansta da yüksek lisansta da bu alanla ilgili özel bir dersim olmadı. Dersler içerisinde zaman zaman geçiyordu. Sanırım özel eğitim branşlı olan derslerde, küçük çaplı olmuştu diye hatırlıyorum. (R1)

Ayrı bir eğitim almadım ama derslerimiz içerisinde aldığımız bilgiler oldu. Bir de gelen öğrencilerim oldukça da araştırmalarımla birlikte kendime bilgi sağladım. (R5)

Rehber öğretmenlerden yalnızca BİLSEM’de görev yapanların çalıştay ve seminer gibi etkinliklere katıldıkları görülmektedir. BİLSEM rehber öğretmenleri katıldıkları seminer ve çalıştaylar konusundaki yetersizlikleri ve bunların doğrudan PDR alanıyla ilgili olmayışını şu şekilde ifade etmektedirler:

Buraya seçilirken bir haftalık bir kursa gittim. Bir de geçen sene Rize’de üstün yeteneklilikle ilgili bir seminere gittim. Onun dışında başvuruda bulunduğum zamanlar oldu ama seçilme durumum olmadı. Bakanlık (MEB) çok fazla rehber öğretmenlere yönelik bir çalışma yapmadı. Yani daha ziyade Bakanlıktan kaynaklanan bir durum oldu. (R7)

Bu kuruma gelirken, seçilirken Bakanlığın bizi göndermiş olduğu hizmet içi eğitim sürecinden geçtik. Bunun dışında yine zaman zaman Bakanlığın düzenlemiş olduğu kongre ya da çalıştaylar oluyor. Onlara katılıyoruz. En son Zekâ Vakfının düzenlemiş olduğu Ankara’daki kongre vardı oraya gittik, atölye çalışmalarına katıldık. Bu kongreye kendi imkânlarımızla gittik ama Bakanlığın düzenlemiş oldukları da var. Tam tarihini bilmiyorum ama önümüzdeki süreçte rehber öğretmenlere yönelik Bakanlığın bir eğitim çalıştayını olacak. Bu olursa ilk defa (rehber öğretmenlere yönelik hizmet içi eğitim) olacak. (R8)

Tablo 2. Rehber Öğretmenlerin Üstün Yeteneklilerle İlgili Eğitim Geçmişleri

	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8
Lisansta özel eğitim dersi içerisinde bir bölüm	✓	✓	✓					✓
Tanılamada kullanılan testlerle ilgili hizmet içi eğitim	✓	✓	✓	✓		✓	✓	
Kişisel araştırma ve okumalar			✓	✓	✓		✓	✓
BİLSEM’e giriş öncesi bir haftalık eğitim							✓	✓
Çalıştaylar ve seminerler							✓	✓

Üstün Yetenekli Öğrencilerin Temel İhtiyaçları ve Bunların Karşılanmasında Rehber Öğretmenlerin Rolü

Tablo 3’te “Üstün yetenekli öğrencilerin temel ihtiyaçları olarak gördüğünüz şeyler nelerdir ve okul rehberlik servisleri bunları nasıl karşılayabilir” sorusuna verilen cevapların özeti sunulmuştur. Anlaşılma ve farklılıklarının kabul edilmesi rehber öğretmenlerin çoğu tarafından üstün yeteneklilerin en temel ihtiyaçları olarak belirtilmiştir. Bu konudaki görüşlerini R4 ve R6 şu şekilde ifade etmişlerdir:

Bence temel ihtiyaçları anlaşılabilme ve farklı olduklarının kabul edilmesi. Farklılık derken olumlu anlamda, yani “senin neden farklı olduğunu biliyorum çünkü sen zekâ olarak, yetenek olarak çok üstünsün, işte bunları yaşayabilirsin çünkü farklı duyuyorsun farklı algılayabiliyorsun benden farklısın” şeklinde. Kabul edilme ihtiyaçları var. Ama o dengeyi sağlayabilmek için psikolojik danışman olarak da bence üstümüze düşen görevler var. Bencillikle ilgili sınırını ayarlayabilmemiz gerekiyor; yani çok abartılıyor. Farklısın o zaman sana bütün kapılar açılmalı, farklısın sen okul kurallarından muaf tutulmalısın ya da farklısın

sonuna kadar hata yapabilirsin ya da hiç hata yapmayabilirsin gibi böyle keskin şeylerini törpülemek gerekiyor. (R4)

Öğretmenler onu anlaması, ona göre uygun etkinlikler sunması noktasında tabii sıkıntılar olabiliyor. Çünkü öğretmenler için de bunlar zor çocuklar oluyor. Farklı şeyler istiyor, farklı sorular soruyor, farklı taleplerle gidiyor öğretmen ona izin vermeyince çocuk bir bozguna uğruyor, sinirleniyor. (R6)

Yapılan görüşmelerde, üstün yeteneklilere özgü eğitim kurumları ve PDR programlarının öğrencilerin temel ihtiyaçları arasında görüldüğü tespit edilmiştir. Daha az katılım olmakla birlikte üstün yetenekli öğrencilerin duygusal yönlerinin anlaşılması ve sevgi/saygı ihtiyaçları da yine bu başlık altında dile getirilen konulardır. Bu konudaki rehber öğretmen görüşlerinden bazıları şunlardır:

Bu çocukların farklı çalışmaları temel eğitim süreci içerisinde yapmaları çok zor, ne kadarını yapabilir. Evet gün içerisinde çocuğun nadiren alınıp, bazı derslerde ekstra çalışmalar yaparak yani onu sınıf ortamından çıkarıp farklı şeyler yaparak motive etmek amaçlı çalışmalar olabilir. Ama bunun dışında çocuğa farklı şeyler yapmak, farklı bakış açıları kazandırmak için BİLSEM’ler dışında farklı kurumlar olması gerektiğini düşünüyorum. (R5)

Bence bu öğrencilerin daha farklı okullarda eğitim almaları gerekiyor, hani bunu tamamen ayrışma anlamında demiyorum ben, kendi arkadaşlarıyla beraber farklı eğitim almaları ve onlara yönelik yine farklı bir PDR programının olması gerektiğini düşünüyorum. (R2)

Üstün yetenekli öğrencilerin temel ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgili olarak katılımcıların büyük bir kısmı, okul rehberlik servislerinin aile ve öğretmen bilgilendirmeleri yapabileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte iki rehber öğretmen bireysel görüşme yapmanın, diğer iki rehber öğretmen ise yetenek alanlarını tanımanın daha yararlı uygulamalar olduğunu vurgulamışlardır.

Tablo 3. Üstün Yetenekli Öğrencilerin Temel İhtiyaçları ve Bu İhtiyaçların Karşılanmasında Rehber Öğretmenlerin Rolü

Temel İhtiyaçları	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8
Yetenek alanlarının tanınması	✓							✓
Anlaşılma ve farklı olduklarının kabul edilmesi			✓	✓		✓	✓	✓
Daha farklı okul ve kurumlarda öğrenim görme		✓		✓	✓			
Farklı PDR programının uygulanması		✓		✓				✓
Saygı ve sevgi (diğer çocuklarla aynı)			✓					✓
Rehberlik Servisinin Yapabilecekleri								
Aile ve öğretmenlerin bilgilendirilmesi	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓
Bireysel görüşmelerin yapılması					✓	✓		
Özel ilgileri doğrultusunda yönlendirmelerin yapılması	✓							✓

Üstün Yetenekli Öğrencilerin PDR İhtiyaçları ve Bu İhtiyaçların Karşılanması için Yapılan Uygulamalar

Üstün yetenekli öğrencilerin PDR ihtiyaçlarının neler olduğu ve bu ihtiyaçları nasıl karşıladıkları rehber öğretmenlere sorulmuş, verdikleri cevaplar Tablo 4’te özetlenmiştir. Üstün yetenekli öğrencilerin farklı sorunları nedeniyle PDR hizmetlerine ihtiyaç duydukları konusunda bir katılımcı hariç diğerlerinin fikir birliği içinde oldukları görülmektedir. Rehber öğretmenlerin belirttikleri ihtiyaçların bir kısmı eğitsel alanla ilgili iken diğer kısmının kişisel ve sosyal alanla ilgili olduğu görülmektedir. Katılımcıların beşi, arkadaş ilişkileriyle ilgili sorunlara dikkat çekmiştir. Üstün yetenekli öğrencilerin arkadaş ilişkilerinde yaşadıkları sorunların; akranlarıyla anlaşamama, liderlik çatışmaları, normal gruptaki akranlarını küçük görme gibi çeşitli nedenlerden kaynaklandığı belirtilmektedir. Rehber öğretmenlerden bazılarının bu konudaki görüşleri aşağıda verilmiştir:

Bazılarında sosyal iletişim çok iyi değil. Hepsinin üstün yetenekli olması sosyal iletişimlerinin çok üst düzeyde olduğu, çok iyi diyaloglar kuracağı anlamına gelmiyor. Çok

problem yaşıyorlar. Mesela Fen lisesinde, diyorlar ki “lider benim”, o diyor ki “hayır benim” öbürü diyor ki “hayır benim”. Tek başına kabul edilme ihtiyaçları çok yoğun, çatışmaları çok yoğun. Normal okullarda daha iyiler yani homojen gruplarda daha iyiler. Bir tarafın çok düşük bir tarafın çok yüksek olduğu gruplarda değil. Daha çok kabul görüyorlar. Üstün yetenekliler için iyi de normaller için sıkıntı olabiliyor, eğer biz onlarla çalışmayı bilmiyorsak ki çoğunlukla bilmiyoruz o zaman kantarın topuzu kaçıyor, normaller adına üzücü olabiliyor. (R4)

Özellikle bu küçük yaştaki, ilkökul grubundaki üstün yetenekli çocukların bir kısmının sosyal ilişkilerine baktığımızda, kendilerinden yaşça büyük kişilerle arkadaşlık yapıyorlar. Niye? Kendi yaştlarının onları anlayamadıklarını düşünüyorlar. Konuştukları zaman kendilerini kimler anlayabilecekse o kişilerle sohbet etmek, arkadaşlık kurmak istiyorlar. Çünkü kendi yaşındaki kişi onu anlayamıyor yani onun düşündüğü, konuştuğu mevzular o yaşta birisine çok şey geliyor, nasıl diyelim, saçma geliyor ya da anlamsız geliyor. İlgileri farklı oluyor o yaşta öğrencilerin. (R8)

Diğer çocukları kendi seviyesinde görmüyor. Arkadaş ilişkilerinde zorlanıyor, özellikle üstün zekânın derecelerine göre, tabii iyiyse [zekâ puanı normalden çok yüksekse] zorlanıyor arkadaş ilişkilerinde. (R6)

Rehber öğretmenler ayrıca üstün yeteneklilik etiketinin öğrenciler üzerinde oluşturduğu olumsuz etkilerden bahsetmişlerdir. Buna bağlı olarak çevrenin beklentilerinin yükselmesi ve kendilerindeki mükemmeliyetçilik duygularına da dikkat çeken katılımcılar vardır. Öğrencilerin PDR gereksinim duydukları bu konularla ilgili öğretmen görüşlerinden bazıları şunlardır:

Arkadaş çevresinin bunu bildiğinde [üstün yetenekli olduğunu] o öğrenciye, normalde böyle bir şey olmaması gerekiyor ama, ders başarısı üzerinden yaklaşıldığını düşündüğünüzde o öğrencilerin psikolojilerinin ne boyutta olacağını az çok tahmin etmeniz zor değil. Bu yönde daha çok çalışma yapılması gerekiyor. O öğrencilerin diğerlerinden çok da farklı olmadığını ve yahut da bir alanda üstün yetenekli olmalarının tüm derslerinin 100 olacağı anlamına gelmediği hem öğrencilere hem öğretmenlere anlatılmalı. (R2)

Bir de üstün yeteneklilik toplumda bir dezavantaj değil avantajmış gibi algılanıyor. “Zaten sen üstün yeteneklisin daha ne istiyorsun” gibi bir şey oluyor. Mesela bize (BİLSEM’e) gelen öğrencilerin bir kısmı özellikle ilk yıllarda bir süre sonra okullarına gitmek istemiyorlar. Çünkü o çocuğun üstün yetenekli olduğu okulda duyulduktan sonra öğretmenlerin onlardan beklentileri yüksek oluyor. Onlar da çocuk, davranışsal ve duygusal olarak hata yapabiliyorlar, yaramazlık yapabiliyorlar, başkalarının zayıf yönlerini gördükleri zaman karşılındakini hırpalayabiliyorlar. Ama öğretmenler “eğer üstün yetenekliysen bu sınıfta soruyu önce sen çözeceksin, en hızlı sen olacaksın” diyor veya hata yaptıkları zaman “sen nasıl üstün yeteneklisin” gibi onları sınıf ortamında rencide edici, hırpalayıcı davranışlarda bulunuyorlar. Bu çocuklar açısından hoş bir durum değil. (R8)

Tablo 4. Üstün Yetenekli Öğrencilerin PDR İhtiyaçları

	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8
Pek farklı ihtiyaçları yok/diğer çocuklarla aynı	✓							
Sınıfta sıkılma ve buna bağlı disiplin sorunları					✓			
Arkadaş ilişkilerinde sorunlar		✓		✓	✓		✓	✓
Popülerlik, ön planda olma					✓	✓		
Üstün yeteneklilik etiketiyle baş etme		✓			✓			✓
Kuralları sorgulama /yetişkinlerle çatışma				✓	✓		✓	
Sınav kaygısı					✓		✓	
Mükemmeliyetçilik (kendileri ve diğerleri)		✓					✓	✓
Motivasyonsuzluk ve dikkat eksikliği					✓		✓	
Okula gitmek istememe								✓
Duygusal yönlerinin anlaşılması			✓					✓

Tablo 5’te rehber öğretmenlerin üstün yetenekli öğrencilerinin PDR ihtiyaçlarını karşılamaya dönük yaptıkları çalışmalar sunulmaktadır. Buna göre öğretmenlerin tümü veli görüşmeleri yaptıklarını belirtmişlerdir. Öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamada rehber öğretmenlerin en sık kullandıkları yöntemlerin bireysel görüşmeler ve öğretmen bilgilendirmeleri olduğu görülmektedir. Bununla birlikte grup çalışmaları ve akran danışmanlığı gibi özel etkinliklerin de planlandığı tespit edilmiştir. Öğretmenlerden bazıları ise sadece standart PDR hizmetlerini uyguladıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 1. Üstün Yetenekli Öğrencilerin PDR İhtiyaçlarına Dönük Yapılan Çalışmalar

	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8
Yönlendirme, eğitim planlanması	✓							
Veli görüşmeleri	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Standart PDR hizmetleri/özel bir uygulama yok	✓	✓						
Bireysel görüşmeler		✓		✓	✓	✓	✓	✓
Grup çalışmaları						✓		
Akran danışmanlığı		✓			✓	✓		
Öğretmen görüşmeleri, bilgilendirme toplantıları, okul ziyaretleri	✓			✓	✓	✓	✓	✓

Okul/BİLSEM Rehberlik Programının Üstün Yeteneklilerin İhtiyaçlarını Karşılama Durumu

Görüşme sırasında rehber öğretmenlere yöneltilen sorulardan bir diğeri, uyguladıkları rehberlik programının üstün yetenekli öğrencilerin ihtiyaçlarını ne ölçüde karşıladığı ve programdaki hangi bölümünün bu öğrencilere daha çok hitap ettiği dir. Tablo 6’da görüldüğü gibi rehber öğretmenlerin bu konuyla ilgili görüşleri farklılık göstermektedir. Öğretmenlerden üçü okullardaki programın yeterli olmadığı ve tamamen farklı bir program uygulanması gerektiğini belirtmektedir. Bununla birlikte R1 ve R2, uyguladıkları mevcut programın üstün yetenekliler de dahil olmak üzere tüm öğrencilere hitap ettiği ve yeterli olduğu görüşündedirler. Diğer rehber öğretmenler ise rehberlik programında bu öğrencilere dönük özel etkinliklere yer verdiklerini veya verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Konuyla ilgili görüşlerden bazıları aşağıdaki gibidir:

Programda onlar için özel bir alan yok, diğer öğrenciler rehberlik etkinliklerinden nasıl faydalaniyorsa onlar da faydalaniyorlar. Açıkçası programda ayırım yok ama destek eğitim odasında özel bir uygulama var. (R1)

Yeni program aslında onlar için faydalı ama içerik nasıl dolduruluyor o önemli. Çünkü çocuğun beklentisi diğerleri gibi değil, algılaması çok daha analitik olduğu için sorguluyor. (R4)

Rehberlikte yaptığımız yıllık program içerisindeki etkinlikler onlara yeterli geliyor. Ben haftada bir saat her sınıfta derse giriyorum. Girdiğim derslerde öğrencileri etkinliklerle farklı açılardan yakalamaya çalışıyorum. Sadece yıllık plana koyduğum etkinliklerle değil, aynı zamanda değerler eğitimiyle ilgili, dikkat çalışmalarıyla ilgili, başka şeyleri interaktif şekilde yapmaya çalışıyorum. Onların zaten ilgilerini çekiyor, hatta çok seviyorlar. (R5)

Rehber öğretmenlere göre, rehberlik programında üstün yetenekli öğrencilere en fazla hitap eden bölüm bireysel görüşmelerdir. Bunun yanı sıra aile eğitimleri, eğitsel ve mesleki rehberlik hizmetleri ile ilgili bölümlerin de üstün yetenekli öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamada yeterli oldukları belirtilmiştir.

Tablo 6. Okul/BİLSEM Rehberlik Programının Üstün Yetenekli Öğrencilerin İhtiyaçlarını Karşılama Durumu

<i>Rehberlik Programının Durumu</i>	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8
-------------------------------------	----	----	----	----	----	----	----	----

ÜY'lerin ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz/ Tamamen farklı bir program gerekli				✓			✓	✓
Özel bir etkinlik olmadığı hâlde yeterli	✓	✓						
Onlara özgü etkinlikler eklendiği için faydalı					✓		✓	✓
İçeriğin nasıl doldurulduğuna bağlı				✓		✓		
ÜYlere En Çok Hitap Eden Bölüm								
Bireysel görüşmeler		✓	✓	✓			✓	✓
Eğitsel rehberlik hizmetleri	✓							
Mesleki rehberlik hizmetleri					✓			
Aile eğitimleri/veli görüşmeleri							✓	✓

Rehber Öğretmenlerin Üstün Yetenekli Öğrencilerinin İhtiyaçlarını Nasıl Anladıklarıyla İlgili Görüşleri

Tablo 7’de rehber öğretmenlerin üstün yetenekli öğrencilerin ihtiyaçlarını nasıl anladıklarıyla ilgili görüşleri özetlenmektedir. Rehber öğretmenlerin çoğunun diğer öğretmenlerin görüş ve gözlemlerinden yola çıktıkları bunun yanı sıra kendi görüşme ve gözlemlerine ve veli beyanlarına dayalı olarak da öğrencilerin ihtiyaçlarının farkında oldukları tespit edilmiştir. Katılımcılardan birkaçı ise öğrencilerin kendilerinin rehberlik servisine başvurduğunu veya arkadaşlarının beyanlarını dikkate aldıklarını belirtmişlerdir. Bununla birlikte öğrenci tanıma fiş veya formların kullanımının oldukça az olduğu görülmektedir.

Tablo 7. Rehber Öğretmenleri Üstün Yetenekli Öğrencilerin İhtiyaçlarını Anlamayla İlgili Görüşleri

	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8
Bireysel görüşme ve gözlemler		✓		✓	✓	✓	✓	✓
Öğretmen görüş ve gözlemleri	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓
Veli beyanları	✓	✓	✓				✓	✓
Öğrencilerin kendi başvuruları	✓						✓	✓
Arkadaşlarının beyanları		✓		✓	✓			
Öğrenci tanıma fişleri ve formlar			✓					✓

Rehber Öğretmenlerin Üstün Yetenekliler için Kullandıkları Yöntemlerden Başarılı veya Başarısız/Kullanılsız Buldukları Aktivite ve Roller

Araştırmaya katılan rehber öğretmenlerden üstün yetenekli öğrencilere dönük kullandıkları aktivite ve rolleri değerlendirmeleri istenmiş, verdikleri cevaplar Tablo 8’de özetlenmiştir. Öğretmenlerin en faydalı bulduğu yöntemler bireysel ve veli görüşmeleridir. Bununla birlikte grup etkinliklerinin üstün yetenekli öğrenciler için oldukça yararlı olduğu yönünde görüşler vardır. Bu grup etkinlikleri içerisinde, grup rehberliği, drama çalışmaları ve çeşitli sosyal aktiviteler yer almaktadır. Katılımcılardan R6 ve R7 grup çalışmalarıyla ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmektedirler:

Drama etkinlikleri çok faydalı bence, bir de çevre gezileri çok faydalı. Gerçekten, eğitimi sınıflardan çıkarmak lazım. Üstün yetenekliler için bu çok gerekli özellikle. (R7)

Mesela iki kez onun [üstün yetenekli öğrencinin] sorunları dolayısıyla grup çalışması yaptım. Sınıflarındaki çatışma yaşadığı kızlarla toplandık. Kızlar duygularını dile getirdi, o duygularını dile getirdi. Gerçekten çok rahatladılar. Onlar da dediler çok iyi geldi diye. Şuan çok iyi gidiyor yani. (R6)

Rehber öğretmenlerden bazıları ise öğrencilerin yeteneklerini sergileyebilecekleri ortamlar oluşturma ve okulda yapılan çeşitli etkinliklerde sorumluluk almalarını sağlama gibi aktiviteleri faydalı bulmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak R5 ve R6’nın görüşleri şu şekildedir:

Bazen okul içerisinde uygulayacağım seminerlerde ya da veli seminerlerinde yapacağım çalışmalara onları katmaya çalışıyorum farklı açılardan. Onları motive etmek amaçlı, çünkü bu tarz çocuklar kendilerini göstermeyi çok severler, kendi yaptıkları şeyle önde olmaları çok hoşlarına gider. Mesela bir veli seminerimizin sonunda onlara hazırladığım bir resim çalışması vardı, onların resimlerini orda sunum arasında kullandık ve çocuklar çok motive oldular. Bu anlamda çok destekleyici oluyor. Hem onlarla benim ilişkim açısından çok bağlayıcı oluyor hem de çocukların buradaki düzenleri, ilerlemeleri açısından çok faydalı oluyor. (R5)

Mesela hobi çalışmaları yaptırıyorum, değerler eğitimi çalışmasına onu katıyorum ve böylece ön plana çıkması da ona iyi geldi. Yani sonuçta bu çocuk sıradan değil ki sıradan olmayı nasıl kabullensin, nasıl katlansın. Bu ona çok iyi geldi. Yani işler veriyorum görevler veriyorum. Sürekli buradadır hatta ben ona esprili yaklaşım, asistanım falan derim bu onun çok hoşuna gidiyor. (R6)

Tablo 8’de görüldüğü gibi rehber öğretmenlerden bazıları üstün yetenekli öğrencilerle çalışırken faydalı olan danışman tutumları ve rollerine değinmişlerdir. Buna göre danışmanın alanında yeterli olması, kendini geliştirmesi üstün yetenekli öğrencilere hitap etme açısından önemli görülmektedir. Ayrıca öğrenciyi merkeze alan ve empatik bir yaklaşımın da faydalı olduğu belirtilmiştir. Bu konuya dikkat çeken R4 ve R8 görüşlerini şu şekilde dile getirmişlerdir:

Rehberlik programında bazı gruplara gireriz hani daha kulaktan dolma daha geleneksel verilerle şey yapılabilir, yani daha toplumsal örneklerle grubu alır götürürsün çok muhteşem gelir o konu onlara. Ama üstün yeteneklilerin içinde olduğu grup daha veri istiyor, daha bilimsel bilgi istiyor. Mesela hani şu öğrenilmiş çaresizlikle ilgili bir örnek vardır ya bir kafese maymunları koymuşlar, su dökmüşler vesaire... Bunu anlatıyorsunuz, grupta eğer üstün yetenekli bir çocuk yoksa çok ilgi çekici ve şey geliyor “Aa ne kadar enteresan”. Orda kimse bu çalışmayı kim yapmış, ne zaman yapmış, hangi üniversitede yapılmış gibi sorular sormuyor. Ya da “Buna benzer çalışmalar var mı?” diyen bir öğrenciyle karşılaşmıyoruz. Ama grupta üstün yetenekli varsa onlar sorguluyorlar. Ben bunun için araştırma yapmak zorunda kalıyordum. Şiirden bile örnek verecek olsam “Orhan Veli şu kitabındaki şiirinde şöyle der değil mi?” dediğimde o zaman size daha kendileri gibi bakıyorlar, daha yetkin görüyorlar, daha çok kabul ediyorlar. Benim gibi, bu da zeki diyorlar saygı duyuyorlar. (R4) Yetişkinler çocuklardan kendi koydukları kurallara uymalarını bekliyor, yani yetişkinlerin kurallarına, ama çocuklarla konuştuğunuz zaman onların kendi iç dünyalarında kurdukları bir dünyaları var onun gerçekleşmesini istiyorlar. Çoğu zaman biz öğrenciden yana oluyoruz. Öğrenci mutlu olsun. Zaten öğrenciden yana olup onu anladığınızı ifade etmezseniz o öğrenci bir daha size gelmeyecektir. Yani bir şekilde onların duygu dünyasına girmek zorundasınız ki başarılı olasınız. Üstün yeteneklilerin kişilik özelliklerini bilmezseniz ona göre yaklaşmazsanız kesinlikle sizinle işbirliğine yanaşmazlar. Mesela psikolojik danışmanlığın bir kısmı bilgi aktarma işidir, bilgi eksikliğinden kaynaklanan sıkıntılar olduğu zaman sorun oluyor. Bu öğrencilere bilgiyi daha bilimsel, ispatını yaparak sunduğunuz zaman daha ikna edici oluyor ve iş birliğine yaklaşıyorlar. (R8)

Araştırmaya katılan rehber öğretmenlerden ikisi üstün yetenekli öğrencilere dönük aktivite ve rollerle ilgili bilgi sahibi olmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte katılımcıların üstün yetenekli öğrencilerine dönük başarısız oldukları ya da kullanışsız buldukları aktivitelerin; sıradan/ezberci etkinlikler, aile desteğinin sağlanamaması ve bireysel görüşmenin devamlılığının sağlanamaması olduğu görülmektedir.

Tablo 8. Üstün Yetenekli Öğrenciler için Başarılı veya Başarısız Bulunan Aktivite ve Roller

Başarılı Bulunan Aktivite ve Roller	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8
Bireysel görüşmeler		✓			✓	✓		✓
Veli görüşmeleri					✓		✓	✓
Akran danışmanlığı		✓				✓		

Grup etkinlikleri (grup rehberliği, sosyal etkinlikler, drama)	✓	✓	✓	✓	✓
Hobi çalışmalarını ve yaratıcılıkla ilgili aktiviteler				✓	
Çocuğun yanında olmak/ anlaşıldığını ona hissettirmek		✓			✓
Rehber öğretmenin hazırlıklı olması, kendisini geliştirmesi ve uzman olduğunu hissettirmesi		✓			✓
Okulda yapılan etkinliklerde görev ve sorumluluk verme			✓	✓	
Proje veya yeteneklerinin sunumu ile ilgili etkinlikler			✓	✓	✓
Meslekleri tanıtmaya dönük çevre ve alan gezileri, uzman konuklar					✓
Onlara özgü yaklaşımlar ve uygulamalarla ilgili bilginin yok	✓	✓			
Başarısız Bulunan Aktivite ve Roller					
Aileyle desteğinin sağlanamaması		✓	✓		
Bireysel görüşmelerde devamlılığın (bu konuda gönüllülüğün) sağlanamaması					✓
Sıradan, ezberci etkinliklerden sıkılma				✓	

Üstün Yeteneklilerle Çalışan Rehber Öğretmenlerin Eğitimlerine ve Hazırlıklarına İlişkin Görüşler

Görüşmeler sırasında katılımcılara; üstün yeteneklilerle çalışan rehber öğretmenlerin eğitimi ve hazırlığı ile ilgili nelerin önemli olabileceği sorulmuş ve alınan cevaplar Tablo 9’da özetlenmiştir. Katılımcılar üstün yetenekliler konusunda eğitimciler ve okul psikolojik danışmanları arasında bilgi eksikliği olduğu konusunda fikir birliği içerisindeyler. Bu bilgi eksikliklerinin giderilmesine ilişkin önerileri ise farklılaşmaktadır. Rehber öğretmenlerden dördü, belli zaman aralıklarında üstün yetenekli öğrencilerle ilgili hizmet içi eğitimlerin düzenlenmesi gerektiğini belirtirken, üçü bu eğitimlerin lisans düzeyinde ders olarak okutulması gerektiğine vurgu yapmıştır. Ayrıca katılımcılardan bazıları, bu eğitimlerin psikolojik danışmanların yanı sıra tüm eğitimcilere yönelik olmasının gerektiğini belirtmişlerdir. R1 ve R2 bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etmektedirler:

Kesinlikle bu konuda lisansta onlara ait bir dersin olması gerekiyor, özel eğitimin içerisinde değil de sadece üstün yeteneklilerle, özellikleriyle ya da onlarla çalışırken karşılaşılabilecek sorunlarla ve çözüm önerileriyle ilgili. Ya da biraz önce bahsettiğimiz aktiviteler ve roller gibi buna benzer konuların olduğu bir dersin olması gerekli çünkü bu konuda eksik olduğumuzu düşünüyorum. Artık hemen hemen her okulda tanıyanmış üstün yetenekli öğrenci var. Bizim daha donanımlı olmamız gerektiğini düşünüyorum, bu konuda eksikliğimiz olduğunu hissediyorum. Hizmet içinde bu eğitimler karşılanmıyor, genelde kısa süreli ve kalabalık gruplar oluyor o nedenle ayrı bir ders olsa daha iyi olur. (R1)

Özellikle belki bunu vurgulamak gerekiyor, üniversitelerde, şuan bilmiyorum müfredatta var mı yok mu ama, özellikle üstün yeteneklilerle ilgili en azından bir dönem bir ders olması gerekiyor. Bu derste psikolojik danışmanlara bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler verilmesi gerekiyor. Aslında yapılması gereken şu, üstün yeteneklilerin eğitimiyle ilgili dersin PDR alanında zorunlu olması gerekiyor ve özellikle diğer branşların formasyon eğitimlerinde almaları gereken kredi veya dersler içerisinde bu dersin de olması gerekiyor. Tabi ki bunun kredisi, kaç saat olduğu tartışılır. Ama bu daha ikinci aşamada. Bu eğitim daha bize, psikolojik danışmanlara verilmezken onlara verilmesi lüks kalıyor. (R2)

Rehber öğretmenlerin eğitimi ve hazırlığı konusunda katılımcıların bazıları tanılama araçlarıyla ve mesleki etikle ilgili eğitimlere ağırlık verilmesinden bahsetmişlerdir. Bununla birlikte öğrencilerin sosyal-duygusal gelişimleri hakkında bilgi sahibi olunması gerektiği ve bu konuda hazırlanmış kaynakların faydalı olabileceği belirtilmiştir. R3 bu konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

Bu alanda kaynak çok ama bir de okullarda ne yapabileceğimizle ilgili kaynak, uygulama alanına yönelik kaynak sağlanmalı. Şimdi ben birkaç tane doküman bulmuştum, ana sınıftaki öğrenci için, işte yetenekli midir diye sorulduğunda. Ama çok da fazla bir şey bulamadım. Bilgilendirici şeyler vardı ama böyle çocuklara ne tarz çalışmalar yapabiliriz ile ilgili çok fazla bir şey bulamadım. (R3)

Tablo 9. Üstün Yetenekli Öğrencilerle Çalışan Rehber Öğretmenlerin Eğitimleri ve Hazırlıklarına İlişkin Görüşleri

	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8
Özel eğitim dersi dışında ayrı bir ders olmalıdır	✓			✓				
Üstün yeteneklilik lisansta PDR alanında zorunlu, diğer bölümlerde seçmeli ders olmalıdır		✓						
Eğitim süreci içerisindeki herkes bu konudaki eğitimlerden geçmelidir	✓				✓		✓	
Belli periyotlarda hizmet içi eğitimler düzenlenmelidir		✓	✓				✓	✓
Bölgedeki rehber öğretmenleri yönlendirebilecek koordinatörler/uzmanlar yetiştirilmelidir			✓					✓
Tanılama araçlarının kullanımı ve yorumlanmasıyla ilgili eğitimler verilmeli ve etik beceriler kazandırılmalıdır				✓			✓	✓
Uygulamaya dönük kaynaklar (kitap, broşür, modüller) temin edilmelidir			✓					
Özellikle çocukların duygusal yönleri ve karşılaşılabilecekleri problemler hakkında bilgi sahibi olunmalıdır					✓	✓		

Üstün Yetenekliler Programının ve Okuldaki Uygulamaların Üstün Yetenekli Öğrencilerin Psiko-Sosyal Gelişimlerine Hitap Etme Durumu

Araştırmaya katılan rehber öğretmenlere özel eğitim programlarında ve normal okullarda uygulanan programların üstün yetenekli öğrencilerin psiko-sosyal gelişimlerine ne ölçüde hitap ettiği sorulmuştur. Verdikleri cevabın ardından bu durumun nasıl sağlandığı veya ne gibi değişikliklerin yapılması gerektiğiyle ilgili bir ek soru yöneltilmiştir. Öğretmenlerden gelen cevaplar Tablo 10 ve 11’de özetlenmiştir. Tablo 10’da görüldüğü gibi üstün yeteneklilere özel eğitim sunulan programlarda bu öğrencilerin psiko-sosyal ihtiyaçlarının dikkate alınma durumu üç farklı şekilde değerlendirilmektedir. Rehber öğretmenlerden bir kısmı mevcut programın psiko-sosyal ihtiyaçlarına hitap ettiğini söylerken bir kısmı ise kısmen hitap ettiğini belirtmektedir. Rehber öğretmenlerden üçü ise programın yeterli olmadığını, öğretmen eğitimleri ve farklı etkinliklerle yeniden düzenlenmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu konuyla ilgili görüşlerden bazıları aşağıdaki gibidir:

Hitap ettiğini düşünüyorum genel olarak. Mesela destek eğitiminde diyelim ki uyum programına alınıyorlar iletişim dersi görüyorlar, grupla çalışma, problem çözme vb. bunlar mesela bir basmak. Sonra BYF programında (Bireysel Yetenekleri Fark Ettirici Program) özel olarak hangi alanda daha iyi olduklarını çözümlenmeleri anlamında çok güzel. Yani çocuk kendini daha iyi fark ediyor, yeteneklerini tanıyor bu da doğal olarak psiko-sosyal gelişimlerini olumlu etkiliyor. Büyük değişim oluyor çocuklarda (süreç içinde). Yani çok değişiyorlar bakıyorsun daha olgunlaşıyorlar, tabi yaşı da ilerliyor bir de buranın daha iyi farkına varıyorlar. (R7)

Evet BİLSEM hitap ediyor, çocuklar mutlu oluyor. Özellikle küçük yaşlarda. Ama her yıl sorumlulukları arttığı için özellikle ortaokul evresinde maalesef bizim eğitim sistemimizde bir de sınav olduğu için, SBS/OKS (Seviye Belirleme Sınavı/Ortaöğretim Kurumları Seçme ve Yerleştirme Sınavı) gibi, o evrede çocukların artık pilleri bitiyor. Ortaokul evresindeki öğrencilerim artık aileyle kavga halinde oluyor. Aileler gitmesini istiyor fakat çocuk istemiyor çünkü yoruluyor. Çocuklar haklı, zaten hepsi bıraktı sekizinci sınıfta (R5).

Yani severek gidiyorlar BİLSEM’e benim öğrencilerim. Oranın onlara öyle bir faydası var, şöyle ki kendi gibi çocuklar var. Yani o yüzden oranın onlara iyi geldiğini düşünüyorum. (R6)

Ben bugün burada çalışıyorum yarın BİLSEM’de çalışabilirim ama bu benim daha çok yeterliğe sahip olduğumu gösterir mi? Önceden onların uyguladığı iki haftalık bir eğitimleri vardı, şuan öyle bir kriter yok. Bir kere onların uyguladığı özel bir programları var mı? Yok ki. (R4)

Ben birçok öğrencinin verimli bir şekilde BİLSEM’lerden ve oradaki çalışmalardan yeterince faydalanmadığını düşünüyorum. Belki yine oradaki alt yapıdan kaynaklanabilir veya onların müfredatından, programından kaynaklanabilir. Ama çok verimli bir şekilde yürütüldüğünü düşünmüyorum. Mesela buradaki öğrencilerden (BİLSEM’e gidenlerden) ben örnek vereyim; buradaki öğrenciler birbirlerini bile tanımıyorlar. Gerçi iki tanesi aynı alanda ama onlardan alt sınıftaki öğrencilerin hangi alanda olduğunu bile bilmiyorlar. Demek ki bu şunu gösteriyor; orda bu öğrencilerin birbiriyle herhangi bir ilişkisi yok veya ortak bir çalışmaları yok, bir faaliyet yok diye ben bir çıkarımda bulunuyorum. (R2)

Tablo 10. Üstün Yetenekliler Programının Öğrencilerin Psiko-Sosyal Gelişimlerine Hitap Etme Durumu

ÜY Programları (BİLSEM/ Destek Eğitimi ya da Bireysel Eğitim Planı [BEP])	Nasıl/Nelerin Değişmesi Gerekliyor	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8
Hitap Ediyor	Ayrım yapılmıyor/ tüm öğrenciler gibi dikkate alınıyor	✓	✓						
	ÜY’e özgü farklı etkinlikler uygulanıyor			✓				✓	✓
Kısmen Hitap Ediyor	Eğitsel alanın gerisinde kalıyor	✓							
	Özellikle küçük yaşlardakilere hitap ediyor					✓	✓		
Hitap Etmiyor	Öğretmenlerin eğitimi yeterli değil				✓		✓		
	Farklı etkinlikler yapılmalı		✓						

Öğrencilerin hâlen devam etmekte oldukları okullardaki programların üstün yetenekli öğrencilerin psiko-sosyal gelişimlerine hitap etme durumuyla ilgili rehber öğretmen görüşleri de yine üç kategori altında toplanmaktadır. Fakat Tablo 11’de görüldüğü gibi okullarındaki programın üstün yeteneklilerin psiko-sosyal gelişimlerine hitap ettiğini düşünen öğretmen sayısı yalnızca birdir. Katılımcıların çoğu programın öğrencilerin psiko-sosyal gelişimlerine hitap etmediğini düşünmekte ve bu durumun değiştirilmesi için farklı öneriler sunmaktadırlar. Bu öneriler içerisinde rehber öğretmenlerin fikir birliği gösterdiği ve öncelikli olarak belirttikleri alan; eğitimcilerin bu konuyla ilgili eğitimidir. R3 ve R4 bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade etmektedirler:

Biz her zaman yeterli olamayabiliyoruz. İşte; bu çocuğa şöyle yaklaşılmalı, çocuğun gelişim düzeyi bu gibi ne kadar söylersek söyleyelim sonuçta çocukla birebir ilişkide olan öğretmen. Yani sınıf öğretmenlerinde bir farkındalık geliştirilebilirse daha etkili olur. (R3)

Tabi ki psiko-sosyal özelliklerinin dikkate alındığını düşünmüyorum, hiçbir zaman alınmadı. Yani yönetmelikteki görev ve sorumluluklar bile çok açık uçlu bırakılmış, istediğiniz zaman dışarıda tutabilirsiniz bu öğrencileri. Öncelikli olarak eğitim verilmesi gerekiyor, sadece psikolojik danışmanlara değil tüm öğretmenlere kesinlikle eğitim verilmeli. Tanılanmamış olması bu öğrencilerle çalışmadığınız anlamına gelmiyor. (R4)

Yani eğitim fakültelerinde üstün yeteneklilerle ilgili kesinlikle bilgi verilmeli, özellikleri anlatılmalı, ipuçları nelerdir nasıl anlarsınız bu çocukları, nasıl tanırırsınız nasıl yaklaşmanız gerekli bir öğretmen olarak ya da çocuğa nasıl hitap edebilirsiniz, bunlar verilmeli. Ya da hizmet içi eğitimlerle öğretmenler bilgilendirilebilir. Aslında lisans düzeyindeki dersler çok

etkili olur çünkü öğretmenliğe başlamadan önce bunları öğrenerek alana gelir ama alanda da bu bilgileri unutma durumu söz konusu oluyor. O zaman da bu tarz hizmet içi eğitimler devreye girebilir. (R7)

Rehber öğretmenlerden bazıları ise bu konudaki eksikliklerin giderilmesi için akademisyen desteğine ihtiyaç duyduklarını vurgulamışlardır. Öğretmenlerin bununla ilgili ifadeleri aşağıdaki gibidir:

Belki üniversiteden hocaların okulları ziyaret etmesi bu öğretmenlerle tanışması kaynaşması, özel çocukları anlatması belki daha bir farkındalık uyandırabilir. Çünkü biz ne kadar rehber öğretmen, psikolojik danışman olursak olalım burada her gün görünen bir insan olduğumuz için etkimiz bir yerden sonra azalıyor olabilir. (R3)

Üstün yeteneklilerle psikolojik danışma alanında bilimsel araştırma yapan akademisyen sayısı yok denecek kadar az, kesinlikle çok çalışılması gereken bir alan. Bir kongrede bir iki bildiri vardı bununla ilgili. Onun dışında aklıma gelen çalışma yok. Hani sadece bizim alan için değil tüm alanlar için; fen eğitimi, fizik eğitimi, destek eğitimi, psikolojik danışma konularındaki programlar. Çünkü bunları geliştirme işi biz öğretmenlerin işi değil, uzman gerekiyor. Bu işin girdisi, çıktısı, kazanımı, hedefleri belirlenmeli. Bu konuda akademisyen desteği bekliyoruz. (R8)

Tablo 11. Hâlen Devam Etmekte Oldukları Okullarda Üstün Yetenekli Öğrencilerin Psiko-Sosyal Gelişimlerine Hitap Edilme Durumu

Hâlen Devam Ettikleri Okullardaki Program	Nasıl/Nelerin Değişmesi Gerekliyor	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8
Hitap Ediyor	Farklı etkinlikler uygulanıyor					✓			
Kısmen Hitap Ediyor	Farklı bir uygulama yok ama bunun eksikliğini çok da hissetmiyorlardır	✓							
	Çocuğun bu konuda duyarlı bir öğretmene rastlamasına bağlı							✓	
	Bireysel görüşmelerle		✓						
Hitap Etmiyor	Tüm eğitimcilere eğitim verilmeli			✓	✓		✓	✓	
	Program onlara göre düzenlenmeli						✓		
	Akademisyen desteği gerekli			✓					✓

Üstün Yetenekliler Programının ve Okuldaki Uygulamaların Üstün Yetenekli Öğrencilerin Eğitim ve Kariyer Olanaklarına Özel Olarak Hitap Etme Durumu

Bir önceki soruyla benzer şekilde rehber öğretmenlere, özel eğitim ortamlarında ve normal okullarında uygulanan programların üstün yetenekli öğrencilerin eğitim ve kariyer olanaklarına ne ölçüde hitap ettiği sorulmuştur. Öğretmenlerden alınan cevaplar Tablo 12 ve 13'te özetlenmiştir. Rehber öğretmenlerin büyük bir kesimi, kısmen de olsa üstün yeteneklilere özgü eğitim veren programların bu öğrencilerin eğitim ve kariyer olanaklarına hitap ettiğini düşünmektedir. Katılımcılardan yalnızca ikisi bu programların tamamen yetersiz olduğunu ve alt yapılarının geliştirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Buna karşın özel eğitim programlarında öğrencilerin yeteneklerine uygun eğitim imkânlarının sunulduğu fakat kariyer alanında eksikliklerin olduğu göze çarpmaktadır. Bu konudaki öğretmen görüşlerinden bazıları şu şekildedir:

Eğitim olanaklarına hitap ediyor evet. Kariyer olanaklarına, yani şuna kadar ben çocuklarda öyle bir şey görmedim. Yaptıklarını söylüyor ama çocuklar mesela şöyle bir şey yaptık, ben buna ilgi duydum, şunu tercih edeceğim gibi hiçbir şey söylemiyor. (R5)

Zaten bu öğrenciler için en özel yerler bunlar okul dışında BİLSEM'ler okul içerisinde destek eğitim odaları. Yani buralarda bu şekilde hitap edilmesi gerekiyor. BİLSEM'ler

hakkında pek bilgim yok ama destek eğitim odasında biz biraz daha eğitsel ağırlıklıyız diye düşünüyorum. Ama hiç olmamasından daha iyidir. (R1)

Eğitim alanında muhakkak hitap ediyoruz. Kariyer olanaklarında ise yetenekli olduğu alana yönlendiriliyor. Ama müzikte ve resimde yetenekli olanlarda bazı sıkıntılar var. Çocuk müzikte çok yetenekli olsa bile tıp, mühendislik seçiyor. (R7)

Tablo 2. Üstün Yetenekliler Programının Öğrencilerin Eğitim ve Kariyer Olanaklarına Hitap Etme Durumu

ÜY Programları (BİLSEM/ Destek Eğitimi ya da BEP)	Nasıl/Nelerin Değişmesi Gerekliyor	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8
Hitap Ediyor	Yeteneklerine uygun eğitim imkânları sağlanıyor	✓		✓				✓	
	Farklı etkinlikler düzenleniyor ve kariyer tercihlerinde yetenekleri dışındaki değişkenler dikkate alınıyor							✓	✓
Kısmen Hitap Ediyor	Kariyer alanında eksiklikler var					✓		✓	
	Sanatta yetenekli olanlar için özel eğitim imkânları sağlanıyor						✓		
	Kariyer tercihinde çok etkili olan ailelerin bilinçlendirilmesi gerekli							✓	✓
	Sanatta yetenekli olanların kariyer yönlendirmelerinde eksiklikler var							✓	✓
	Alan belirleme konusunda ölçüt belirlenmeli								✓
Hitap Etmiyor	Alt yapıları geliştirilmeli (fiziksel ortam/ eğitimci/ program)		✓		✓				

Tablo 13’e bakıldığında, öğrencilerin devam ettikleri normal okullarında eğitim ve kariyer olanaklarının özel olarak dikkate alındığını düşünen rehber öğretmen sayısı çoğunluktadır. Hitap ettiği düşünülen okullarda bunun destek eğitim odalarıyla (R1), diğer öğrencilere de sunulan standart PDR hizmetleriyle (R2, R3), özel olarak düzenlenen etkinlikler ve bireysel görüşmelerle (R5) sağlandığı görülmektedir. Bununla birlikte okullardaki uygulamalarda eksiklikler olduğu ve bazı değişikliklerin yapılması gerektiği bazı katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Bunlardan en fazla dile getirilen ailelerin eğitimi ve üstün yetenekliliğe bakış açısının değiştirilmesidir. R3 ve R8’in bu konuyla ilgili görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

Diyorum ya önce onları kabul etmemiz lazım. “Ya onlar şanslı grup” işte “ilgilenilmeye ihtiyacı yok” gibi düşüncelerin değişmesi lazım. Tamam akademik anlamda şanslılar ama bence hayat başarısı olarak bakmamız lazım. Yani arkadaş ilişkileri, evlilik yaşantıları ya da başarılı bir iş bitirebilmek gibi. (R4)

Şey çok önemli bu konuda hani potansiyeliniz var, puanınız var, en iyi denklemleri bir araya getirmek önemli. Tercih ederken son noktayı öğrencinin koymasından yanayım. Zaman zaman biz anne babalarıyla da konuşuyoruz. Olaya çok fazla müdahil olmamaları konusunda tavsiyede bulunuyoruz. Hani zaten çok iyi puanlara sahip çocuklar. Zaten iyi yerleri hedefliyorlar. (R8)

Tablo 13. Hâlen Devam Etmekte Oldukları Okullarda Üstün Yetenekli Öğrencilerin Eğitim ve Kariyer Olanaklarına Hitap Edilme Durumu

Hâlen Devam Ettikleri Okullardaki Program	Nasıl/Nelerin Değişmesi Gerekliyor	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8
Hitap Ediyor	Destek eğitim odalarıyla	✓							

	Genel olarak/tüm öğrencilere dönük etkinliklerle	✓	✓	
	Haftalık etkinliklerde ayrıca üstün yeteneklilere özel danışmanlıklar da yapılıyor			✓
Kısmen Hitap Ediyor	Vitrin olarak kullanıldıkları için özellikle kariyer olanaklarına dikkat ediliyordur			✓
	Aileler bilinçlendirilmeli	✓	✓	✓
	Rehber öğretmenler bilgilendirme yapabilir		✓	
Hitap Etmiyor	Özel eğitim ortamlarıyla normal okulları arasında koordinasyon sağlanmalı	✓		
	Üstün yeteneklilerle ilgili anlayış değişmeli		✓	✓
	Farklı etkinlikler planlanmalı/ Yurtdışındaki modeller incelenmeli			✓

Bölgedeki Üstün Yetenekli Öğrencilerin Eğitimiyle İlgili En Önemli Konu ya da Sorunlara İlişkin Rehber Öğretmenlerin Görüşleri

Araştırmaya katılan rehber öğretmenlerin bölgedeki üstün yeteneklilerin eğitimiyle ilgili olarak önemli buldukları konu ya da sorunlar Tablo 14’te özetlenmiştir. Buna göre ilk sırada eğitimcilerin üstün yeteneklilerle ilgili yeterli bilgiye sahip olamamaları gelmektedir. Ayrıca bu kategoriyle bağlantılı olarak; öğretmenlerin kendilerini hizmet içinde geliştirmeye fırsat bulamadıkları, lisans düzeyinde bu konuyla ilgili ders almadıkları ve özellikle psikolojik danışmanların üstün yeteneklilerle ilgili bilgi eksiklikleri, alandaki önemli sorunlar olarak vurgulanmaktadır. Öğretmenlerin bu konuyla ilgili görüşlerinden bazıları aşağıda sunulmuştur:

Bizim bölgemize has bir durum mudur bilmiyorum ama bence çok fazla bilgi sahibi olmayışımız en büyük sorun. Biz bilgi sahibi değilsek dışarıdaki insan da çok bilgi sahibi değildir diye düşünüyorum. Sadece biz derken psikolojik danışmanları kastetmiyorum eğitim içerisinde herkesin bilgi sahibi olması gerekir. (R1)

Bilinçsizlik diyebilirim. Bu konuda okul ortamının yeterli bilgisinin ve de donanımının olmaması diyebilirim. Önce eğitim içerisinde farkındalığın artırılması lazım. (R6)

Kendimin de eğitim aldığım Eğitim Fakültesi de dâhil bu alanda eğitim verilmiyor. Türkiye genelindeki birçok üniversite belki de bu eğitimi vermiyor. Bu eğitimden geçmiş olsa psikolojik danışmanlar bu anlamda daha belirgin farklılıklar ortaya koyabilirler. Daha sonra da çok fazla evrak işleriyle boğuştukları için, kendilerini yenileme, geliştirmeye fırsat bulamıyorlar. (R2)

Katılımcıların üstün yeteneklilerin eğitimi alanında önemli gördükleri konulardan bir diğeri ise öğrencilerin etiketlenmesi ve buna bağlı olarak öz güven gelişiminin yanlış yönlendirilmesidir. R4, R5 ve R8 bu konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmektedirler:

Bence öğrencileri tanılayıp egolarını yükseltiyoruz ama yapılan çalışmalar normleştirme çalışmaları. Tanılamanın da nasıl yapıldığı, hazır bulunuşluğu tartışılır. Çocuk o sorulara cevap vermezse potansiyelini nasıl tespit edeceksiniz? Bunun bir kriteri yok. (R4)

Çocuğun kesinlikle duygusal ve alışkanlık eğitimi anlamında gelişimine çok dikkat edilmesi gerekiyor. Yani bu tür çocuklar farklı ama sonuçta bir birey. Bu hayatın içerisinde yaşıyorsa bu hayattaki kurallara, düzene ve yaşama ayak uyduracak bir disiplini kesinlikle alması gerekiyor. Bu olmadan istediğinizi üstüne koymaya çalışın, olmuyor. Bu çocuklar ya şımarık yetişiyorlar, ya aykırı yetişiyorlar. Dolayısıyla da büyüdükleri zaman ön ergenlikleri, ergenlikleri ve daha sonraki süreç çok zor oluyor. (R5)

Bu çocuklar zeki, çalışkan ve yetenekli çocuklar oldukları için okullarda ve dersanelerde vitrin öğrenci olarak kullanılmalarına müsaade etmemek lazım. Yani şöyle düşünün bir anda şöhret oluyorsunuz, tüm spotlar, ışıklar yüzünüze tutuluyor. Yani bu yaştaki çocuklar için hiç iyi bir şey değil bu durum. Müthiş bir ilgiyle karşılaşıyorlar. Sınavı atlatıyorsunuz, afişe oluyorsunuz falan, ondan sonra kimse yüzünüze bakmıyor. Yani bu psikolojik olarak çocuğu örseler. Yani bir insan olarak, evet özel yetenekleri olabilir ama hayatının her alanında bu çocuğa hissettirilmemeli, egosu şişiyor çünkü. Bu da iyi bir şey değil. (R8)

Rehber öğretmenlerden bazıları (R7, R8) ise bölgedeki özel eğitim kurumlarındaki fiziksel ve içeriksel eksikliklere dikkat çekmişlerdir. Ayrıca tanılama sürecinde bölgedeki tüm öğrencilere ulaşamadığı (R7) ve özel eğitim gören üstün yetenekli öğrencilerin olumlu örnek oluşturacak, motive edecek şekilde başarılarının gösterilmediği belirtilmektedir (R4).

Tablo 14. Bölgedeki Üstün Yetenekli Öğrencilerin Eğitimiyle İlgili En Önemli Konu/Sorunlara İlişkin Rehber Öğretmenlerin Görüşleri

	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8
Eğitimcilerin bu konuda bilgi sahibi olmayışı	✓	✓	✓			✓	✓	
Psikolojik danışmanların bu konuda bilgi sahibi olmayışı		✓						
Eğitim fakültelerinde bu konuyla ilgili eğitimin verilmeyişi		✓						
Öğretmenler hizmet içinde kendilerini geliştirmeye fırsat bulamıyor		✓						
Velilerin bilgi yetersizliği			✓					
Üstün yeteneklilere dönük programların başarılı sonuçlarının görülmeysi				✓				
Sadece etiketlemenin yapılması/özgüven gelişiminin yanlış yönlendirilmesi				✓	✓			✓
Öğrencilerin farklı alanlarını geliştirebilecekleri kurum çeşitliliğinin olmayışı					✓			
Tanılamayla ilgili sorunlar				✓			✓	
Özel eğitim kurumlarının fiziksel ve program içeriklerinin yetersizlikleri							✓	✓

Rehber Öğretmenlerin Üstün Yetenekli Öğrencilere Özgü Bir Rehberlik Programının Geliştirilmesine Yönelik Önerileri

Görüşmenin son sorusu olarak, üstün yeteneklilere özgü bir rehberlik programının geliştirilmesiyle ilgili rehber öğretmenlerin önerilerinin neler olduğu sorulmuştur. Katılımcıların cevapları Tablo 15’te gösterilmiştir. Öğretmenlerin büyük bir kısmı programda yer alması gereken etkinlikler hakkında önerilerde bulunurken bazıları programın genel yapısıyla (Program yeni başlayanlar için yol gösterici olmalı ve ihtiyaca göre esnetilebilmeli), bazıları ise rehber öğretmenlerin çalışma şartlarıyla (Bir rehber öğretmene 25 öğrenci düşmeli) ilgili görüşlerini dile getirmişlerdir. Rehber öğretmenlerin daha çok birleştikleri nokta üstün yetenekli öğrencilerin eğitsel anlamda çok fazla sıkıntı yaşamadıkları o yüzden programda sosyal-duygusal yönlerine ağırlık verilmesidir. Örneğin R4, R6 ve R7 bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade etmektedirler:

Onların ruhsal gelişimleri açısından, sosyal gelişimleri açısından daha etkili olmasını sağlayıcı bir program hazırlanmalı. Zaten bilişsel alanda çok büyük bir şeye ihtiyaçları yok. Alıp götürüyorlar. Duygusal anlamda, etik anlamda, kişilik anlamında iyi bir şekilde gelişmelerine önem verilmeli. (R7)

Sosyal yönlerinin gelişmesi için, duygusal sorunlarının giderilmesine ve iletişim becerilerinin gelişmesine yönelik çalışmalar eklenebilir programa. Gelişmesine derken hani iletişim becerileri zaten var ama zorluk çekiyorlar bazı konularda. Bu nedenle programda daha çok sosyal alana ağırlık verilebilir. (R6)

Sadece akademik olarak eğitmiyoruz ki biz bu çocukları. Zaten eksik oldukları alan akademik değil. Ama elimizde bunlarla ilgili bir kaynak yok. Onların yetenek ve zekâ seviyelerine göre onların hazır bulunuşluğuna uygun etkinlikler bilimsel olarak araştırılmış mı? Bir kere onların yaşadıkları sorunların boyutlandırılması gerekmiyor mu? Akademik anlamda, eğitim, mesleki, iletişim anlamında hangi sıkıntıları yaşıyorlar ve bu konularda hangi etkinlikler faydalı, bunların programa eklenmesi gerekiyor. Çünkü programdaki mevcut etkinlikler öğrencilere saçma geliyor, yapmak istemiyorlar. (R4)

Üstün yeteneklilere özgü bir programda yer almasının gerekli görüldüğü başlıklardan bir diğeri ise üstün yetenekliliğin hem öğrencilere hem velilere tanıtılmasıdır. Bunun yanı sıra öğrencilerle ve velilerle yapılacak görüşmelerin sıklığının artırılması da bazı katılımcılar tarafından vurgulanmıştır. Rehber öğretmenlerden bazıları ise grup çalışmalarına ağırlık verilmesinin faydalı olduğunu ayrıca uygulanacak etkinliklerin içeriklerinin bilimsel olarak kanıtlanmış olmasına dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.

Tablo 15. Üstün Yetenekli Öğrencilere Özgü Bir Rehberlik Programının Geliştirilmesine Dönük Öneriler

	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8
Öğrencilerin yetenek ve yaratıcılıklarını sergileyebilecekleri aktiviteler içermeli	✓					✓		
Belli periyotlarla bireysel görüşmeler olmalı		✓						
Sportif ve sosyal faaliyetler olmalı		✓						
Bir rehber öğretmene 25 öğrenci düşmeli		✓						
Veli görüşmelerine daha sık yer verilmeli			✓		✓			
Grup çalışmaları (Karar verme becerileri, mükemmeliyetçilik ve kariyer yönlendirmeleri konusunda) yapılmalı	✓			✓				
Bilimsel olarak üstün yeteneklilere hitap ettiği kanıtlanmış etkinlikler olmalı			✓	✓				
Üstün yetenekliliği (öğrencilere ve velilere) tanıtılmalı				✓	✓		✓	
Öğrencilerin sosyal-duygusal yönüne ağırlık verilmeli				✓	✓	✓	✓	
Toplumsal duyarlılığı artırıcı etkinlikler içermeli							✓	
Program yeni başlayanlar için yol gösterici olmalı ve ihtiyaca göre esnetilebilmeli			✓					✓

Tartışma ve Sonuç

Bu araştırma kapsamında, özel yeteneklilere sunulan PDR hizmetlerinin değerlendirilmesi amacıyla rehber öğretmenlerle yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerden elde edilen sonuçlara göre rehber öğretmenlerin çoğu üstün yeteneklilere dönük özel bir eğitim almamıştır. Bununla birlikte hizmet içi eğitim sürecinde aldıkları eğitimin sadece tanılama amacıyla kullanılan testlerin uygulanmasıyla ilgili olduğu ve üstün yetenekli öğrencilerin özellikleri, PDR ihtiyaçlarıyla ilgili herhangi bir bilginin verilmediği tespit edilmiştir. Üstün yetenekli öğrencilere eğitim veren diğer branş öğretmenleri ile yapılan çalışmaların (Altun ve Vural, 2012; Satmaz ve Evin-Gencel, 2016) sonucunda da hizmet içi eğitimdeki yetersizliklere dikkat çekildiği görülmektedir. Ayrıca bu çalışmadaki rehber öğretmenlerin lisans düzeyinde aldıkları eğitimin özel eğitim dersi içerisinde sadece bir bölüm olması, rehber öğretmenlerin görüşlerine göre yetersiz bulunmuştur. Yazıcı ve Altun (2016) tarafından yapılan çalışmada da bu yetersizliğe dikkat çekildiği görülmektedir. BİLSEM’de çalışan rehber öğretmenlerin ise katıldıkları çalıştay ve seminerlerde daha çok üstün yeteneklilerin genel özellikleri ve öğretim stratejileri üzerinde durulduğu görülmektedir.

Görüşmelerden elde edilen bir diğer bulguya göre üstün yetenekli öğrencilerin en temel ihtiyaçlarının ilk sırasında farklılıklarının anlaşılması ve saygı duyulması gelmektedir. Ayrıca kendi özelliklerine uygun eğitim kurumları ve farklılaştırılmış programlara gereksinim duydukları

belirtmiştir. Bu görüşler liteatürde üstün yeteneklilerle ilgili sıklıkla vurgulanan (Colangelo ve Assouline, 2000; Davis ve Rimm, 2004; Silverman, 1993a) temel konularla tutarlık göstermektedir.

Görüşmeye katılan rehber öğretmenlerin üstün yeteneklilerin PDR ihtiyaçlarıyla ilgili görüşleri daha çok kişisel-sosyal ve eğitsel alanda yoğunlaşmaktadır. Bu görüşlere göre öğrencilerin eğitsel alanda yaşadıkları sorunlar; sınıfta sıkılma, okula gitme konusunda isteksizlik, sınav kaygısı ve motivasyonsuzluktur. Kişisel sosyal alanda ise akran ilişkilerindeki sorunlar, mükemmeliyetçilik ve üstün yeteneklilik etiketinin olumsuz etkileri gibi konuların yer aldığı belirlenmiştir. Rehber öğretmenlerin bu tespitleri Altun ve Yazıcı (2018b) tarafından yapılan çalışmadaki üstün yetenekli öğrencilerin belirttikleri sorunlarla paralellik göstermektedir. Bu çalışmadaki üstün yetenekli öğrencilerin de kendilerini en çok rahatsız eden konular arasında; okulu terk etme isteği, mükemmeliyetçilik, diğerleri tarafından farklı algılanma, üstün yeteneklilik etiketi ve buna dönük beklentilerle başa çıkma gibi endişelerin yer aldığı bulunmuştur. Bu sorunlar, daha önceki araştırmalarda da (Berlin, 2009; Parker ve Adkins, 1995; Wood, 2009; Yoo ve Moon, 2006) üstün yetenekli öğrencilerin sıklıkla karşılaştıkları ve PDR hizmetlerine gereksinim duydukları problemler arasında gösterilmektedir. Bu araştırmadaki yarı yapılandırılmış görüşmelerde rehber öğretmenlerin üstün yeteneklilerin mesleki rehberlik ihtiyaçlarına pek değinmedikleri görülmektedir. Oysaki literatürde (Altun ve Yazıcı, 2018b; Kerr, 1991; Silverman, 1993b) üstün yetenekli öğrencilerin çok yönlü potansiyele sahip oldukları ve kendilerine uygun bir kariyer planını oluşturmakta zorlandıkları yönünde bulgular mevcuttur. Araştırmamızdaki rehber öğretmenlerin özel yetenekli öğrencilerin mesleki rehberlik ihtiyaçlarına vurgu yapmaması bu öğrencilerin oldukça yüksek sınav ve okul puanlarına sahip olmaları ve bir üst öğrenim kurumuna yerleşmekte zorluk çekmemeleri ile ilgili olabilir. Türkiye’deki mesleki rehberlik çalışmaları için bu yeterli bir hizmet olarak görülmektedir. Literatürde önerilen; okul öncesinden başlayan bir kariyer eğitimi ve çok yönlü değerlendirme yaklaşımlarını içeren mesleğe yönlendirme sisteminin ülkemizde uygulandığını söylemek oldukça zordur.

Rehber öğretmenlerin üstün yetenekli öğrencilerin ihtiyaçlarını belirlerken çoğunlukla öğretmen görüşlerinden yararlandıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra kendi gözlemleri, velilerinin ve diğer öğrencilerin beyanlarından da yararlandıkları tespit edilmiştir. Bu durum üstün yeteneklilerle danışma yaparken birçok kaynaktan bilgi edinilmesi yönündeki yaklaşımlarla (Kerr, 1991; Moon ve Hall, 1998) tutarlıdır. Buna karşı rehber öğretmenlerden çok azı üstün yetenekli öğrencilerin karşılaştığı sorunlarla ilgili rehberlik servisine başvurduklarını belirtmektedirler. Üstün yetenekli öğrencilerin PDR servislerinden yardım almaya dönük bu davranışları, daha önceki araştırma sonuçları (Altun, 2010; Altun ve Yazıcı, 2018b; Peterson ve Ray, 2006) da dikkate alındığında beklenen bir durumdur. Bununla birlikte rehber öğretmenlerden çok azının üstün yetenekli öğrencilerin ihtiyaçlarının belirlenmesinde yapılandırılmış formlardan ya da standart ölçme araçlarından yararlandığı tespit edilmiştir. Oysaki bu tür formların doğru bir şekilde kullanılması ile öğrencilerin problem alanları kolaylıkla tespit edilebilir ya da rehberlik servisine yansımayan bazı PDR ihtiyaçları ortaya çıkarılabilir. Fakat araştırmamızdaki rehber öğretmenlerin bu tür formları kullanmayışı, üstün yeteneklilerin PDR ihtiyaçlarının belirlenmesine dönük ölçme araçlarının sınırlılığından da kaynaklanabilir.

Araştırmaya katılan rehber öğretmenlerin bazıları üstün yetenekli öğrencilere dönük aktivitelerle ilgili bilgi sahibi olmadığını ve standart PDR hizmetlerini uyguladıklarını belirtmişlerdir. Buna karşın öğretmenlerin çoğu üstün yetenekli öğrencilerin PDR ihtiyaçlarının karşılanması için özel yöntemler uygulanması gerektiğinin farkındadırlar. Bunun için rehber öğretmenlerin en çok kullandıkları ve faydalı olduğunu düşündükleri yöntemler bireysel görüşmeler, öğretmen bilgilendirmeleri ve veli görüşmeleridir. Fakat rehber öğretmenlerin bu görüşmelerde üstün yetenekliler için geliştirilen yaklaşım ve stratejileri kullanmadıkları belirlenmiştir. Araştırmamızdaki rehber öğretmenler daha çok üstün yetenekliler hakkında sahip oldukları bilgi ve deneyimleriyle standart PDR hizmetlerini birleştirme yoluna gitmektedirler. Bu bağlamda üstün yeteneklilerle

çalışırken, grup rehberliği, akran danışmanlığı, drama çalışmaları ve yeteneklerini sergileyebilecekleri etkinliklerde bu öğrencilere sorumluluk verme gibi uygulamaları başarılı bulmaktadırlar. Yapılan bu uygulamalar literatürde üstün yetenekli öğrenciler için önerilen stratejiler arasında yer almaktadır (Colangelo, 2003; Silverman, 1993c). Buna karşın literatürde üstün yetenekliler için önerilen; bibliyoterapi, aileler ile psikolojik danışma ve rehberlik uygulamaları ve farklılaştırılmış bireysel danışma uygulamaları gibi pek çok stratejinin olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca burada bahsedilen yöntemlerin sadece birkaç rehber öğretmen tarafından kullanıldığına da dikkat çekmek gerekir.

Üstün yeteneklilere dönük PDR hizmetlerinde rehber öğretmenlerin, sıradan/ezberci etkinlikleri kullanışsız buldukları ve bazen aile desteğinin ve bireysel görüşmelerdeki devamlılığının sağlanması hususunda başarısız oldukları belirlenmiştir. Bunun yanı sıra empatik olmayan ve alandaki uzmanlığını hissettirmeyen rehber öğretmen tutumlarının da başarısız sonuçlar verdiği belirtilmektedir. Rehber öğretmenlerin kendi deneyimleriyle ulaştıkları bu sonuçlar üstün yeteneklilerle çalışanlar için oldukça önemli ipuçları taşımaktadır. Zira üstün yeteneklilere dönük kullanılan stratejilerin hangilerinin kullanışsız olduğunun bilinmesi de önemli bir çıkış noktasıdır. Ayrıca rehber öğretmen standartlarının ve rollerinin belirlenmesinde bu gibi durumların dikkate alınması oldukça önemli görülmektedir. Bu kapsamda, uzun yıllar tartışılan “Üstün yetenekli öğrencilerin öğretmenleri de üstün yetenekli olmalı mıdır?” konusunun artık psikolojik danışmanlarını da kapsamaya söz konusu olabilir. Fakat bu soruya cevap verebilmemize yardımcı olacak bir araştırma bulgusuna henüz rastlanılmamıştır. Bununla birlikte öğretmenler için yapılan tartışmalarda ulaşılan sonuç (Sak, 2011) ve üstün yetenekli öğrencilerin görüşleri (Vialle ve Quigley, 2003; Vialle ve Tischler, 2005) dikkate alındığında bizim çalışmamızdaki rehber öğretmenlerin belirttiği özellikler ön plana çıkmaktadır. Buna göre, üstün yetenekli öğrencilerle çalışan rehber öğretmenler alanlarında uzman ve üstün yeteneklilerin bilişsel ve duygusal ihtiyaçlarına hitap edebilecek yeterlikte olmalıdır.

Araştırmamızdaki rehber öğretmenlerin tümü eğitimcilerin ve okul psikolojik danışmanlarının üstün yetenekliler konusunda yeterli bilgiye sahip olmadığı görüşündedirler. Üstelik bu durumu üstün yeteneklilerin eğitimiyle ilgili en önemli sorun olarak değerlendirmektedirler. Rehber öğretmenlerin bu yetersizliklerin giderilmesine ilişkin önerileri ise üstün yeteneklilerle ilgili lisansta ayrı bir dersin olması ve belirli periyotlarla hizmet içi eğitimlerin düzenlenmesidir. Rehber öğretmenlerden bazıları ise tanılama araçlarıyla ve mesleki etikle ilgili eğitimlere ağırlık verilmesinden bahsetmişlerdir. Üstün yetenekli öğrencilerin doğru ve adil bir tanılama sisteminden geçmeleri, uygun eğitim programlarına yönlendirilmeleri ve özgün özelliklerine duyarlı psikolojik danışma hizmetleri alabilmeleri için okul rehber öğretmenlerinin bu alandaki yeterlik düzeylerinin artırılması gerektiği literatürde sıkça vurgulanan konular arasındadır (ASCA, 2013; Gentry, 2006; Silverman, 1993c). Bizim çalışmamızda rehber öğretmenlerin de bu konudaki eksikliklerinin farkında oldukları ve profesyonel gelişimleri adına bu alanda eğitime ihtiyaç duydukları ortaya konulmuştur.

Görüşmelere katılan rehber öğretmenlerden bazıları mevcut rehberlik programını üstün yeteneklilere dönük uygulamalar bakımından yeterli görürken çoğu bu programının pek çok eksik yönünün olduğunu vurgulamıştır. Katılımcıların çoğu uygulanan rehberlik programının daha çok öğrencilerin eğitim ve kariyer olanaklarına hitap ettiği, psiko-sosyal ihtiyaçlarının ise ikinci planda kaldığı yönünde görüş bildirmişlerdir. Buna dayalı olarak rehber öğretmenlerden geliştirilecek bir program için önerileri istenmiştir. Öğretmenlerden bazıları üstün yetenekliliği doğru bir şekilde tanıtan ve öğrencilerin yeteneklerini sergileyebilmelerine olanak sunan etkinliklere yer verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Rehber öğretmenlerden bazıları ise bu alandaki pek çok araştırmacının (Robinson, Shore ve Enersen, 2014; Wood, 2010) vurguladığı gibi üstün yetenekli öğrencilere özel olarak geliştirilmiş ve etkililiği bilimsel olarak kanıtlanmış etkinliklerin programda yer alması gerektiğini ifade etmişlerdir. Rehber öğretmenlerin daha çok birleştikleri nokta; üstün yetenekli öğrencilerin eğitsel anlamda çok fazla sıkıntı yaşamadıkları o yüzden programda sosyal-duygusal

yönelimlerine ağırlık verilmesidir. Oysaki üstün yetenekli öğrencilerin okullarda karşılaştıkları pek çok sorun yeteneklerine ve ilgilerine uygun eğitim ortamlarının sağlanmamasından kaynaklanmaktadır (Kerr, 1991; Moon, Kelly ve Feldhusen, 1997; Siegle ve McCoach, 2005). Türkiye’de üstün yeteneklilerin ebeveynleri ile yapılan çalışmada (Altun ve Yazıcı, 2018a) bu çalışmadakine benzer şekilde üstün yetenekli çocuklarının en fazla sorun yaşadıkları konuların eğitim planlamaları ve okul ile ilgili olduğu ortaya konulmuştur. Fakat araştırmamızdaki rehber öğretmenlerin de belirttiği gibi öğrencilerin sosyal-duygusal gelişimleri de göz ardı edilemez. Bunun için son yıllarda üstün yetenekli öğrencilere özel eğitim verilen kurumlarda psiko-sosyal gelişimlerinin de dahil edildiği müfredatlar uygulanmaktadır (Rachmel, 2007). Benzer şekilde üstün yeteneklilere özgü bir rehberlik programının da tüm boyutları dengeli bir şekilde içermesi daha uygun olabilir.

Sonuç olarak, rehber öğretmenlerle yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen bulguların çoğu daha önceki araştırmaların sonuçlarıyla tutarlılık göstermektedir. Bununla birlikte bu görüşmeler sayesinde rehber öğretmenlerin üstü/özel yetenekli öğrencilerle ilgili PDR hizmetleri ile ilgili görüşlerine açıklık getirildi. Yine bu bölümde tartışılan bulguların, üstün/özel yetenekli öğrencilere dönük PDR hizmetlerindeki eksikliklerin nedenlerinin anlaşılması ve bunların giderilmesine yönelik çözüm önerileri getirilmesi açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Bu bulgulara dayanılarak okul ve BİLSEM rehberlik programlarının üstün yetenekli öğrencilerin ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi önerilmektedir. Ayrıca üstün yetenekli öğrencilere hizmet verecek rehber öğretmenlerin hizmet öncesi ve hizmet içerisinde farklılaştırılmış PDR uygulamaları ile ilgili eğitimlere alınması önerilebilir. Ayrıca bu çalışmanın sınırlılıkları göz önünde alındığında yapılacak araştırmalara yönelik de bazı önerilerde bulunulabilir. Örneğin bu çalışmada yalnızca rehber öğretmenlerle görüşmeler yapılmıştır. Rehberlik hizmetlerinde etkili olan diğer tarafların (aile, öğretmen, yönetici) ve öğrencilerin kendileri ile de derinlemesine görüşmelerin yer aldığı nitel çalışmalar tasarlanabilir. Bu sayede hem kültüre özgü durumların hem de konuyla ilgili anlaşmazlık ve uyum gösterilen noktaların keşfedilmesine olanak sağlanmış olacaktır.

Kaynakça

ALTUN, Fatma (2010). Üstün Yetenekli Öğrencilerin Mükemmeliyetçilik Özellikleri, Okul Motivasyonları, Öğrenme Stilleri ve Akademik Başarıları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.

ALTUN, Taner ve Selma VURAL (2012). “Bilim ve Sanat Merkezinde (BİLSEM) Görev Yapan Öğretmen ve Yöneticilerin Mesleki Gelişim ve Okul Gelişimine Yönelik Görüşlerinin Değerlendirilmesi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(42): 152-177.

ALTUN, Fatma ve Hikmet YAZICI (2014). “Perfectionism, School Motivation, Learning Styles and Academic Achievement of Gifted and Non-Gifted Students”, *Croatian Journal of Education: Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 16(4): 1031-1065.

ALTUN, Fatma ve Hikmet YAZICI (2018a). “Türkiye’deki Üstün Yetenekli Öğrencilerin Psikolojik Danışma ve Rehberlik İhtiyaçları”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 19: 1-24.

ALTUN, Fatma ve Hikmet YAZICI (2018b). “Üstün Yetenekli Öğrencilerin Psikolojik Danışma Yaşantıları: Ölçek Uyarlama ve Kesitsel Tarama Çalışması”, *Milli Eğitim Dergisi*, 47 (Özel Sayı 1): 173-200.

American School Counselor Association (ASCA) (2013). “Position Statement: The Professional School Counselor and Gifted and Talented Student Programs”. Alexandria, VA: (<https://www.schoolcounselor.org/asca/media/asca/PositionStatements/PositionStatements.pdf>).

BAHTİYAR, Muhammed ve Feyzullah ŞAHİN (2017). “Üstün Yetenekli Öğrencilerin Rehberlik Gereksinimi”, *Journal of Educational Studies*, 4(2): 140-154.

BAŞLANTI, Uğur & D. Betsy McCOACH (2006). “Factors Related to the Underachievement of University Students in Turkey”, *Roeper Review*, 28(4): 210-215.

BERLİN, Judith Ellen (2009). “It’s All a Matter of Perspective: Student Perceptions on The Impact of Being Labeled Gifted and Talented”, *Roeper Review*, 31(4): 217-223.

COLANGELO, Nicholas (2003). “Counseling Gifted Students”, eds. N. Colangelo & G. A. Davis, *Handbook of Gifted Education*, 3rd ed., pp. 373-387, Boston: Allyn and Bacon.

COLANGELO, Nicholas & Susan G. ASSOULINE (2000). “Counseling Gifted Students”, eds. K. A. Heler, F. J. Mönks, R.J. Sternberg, & R. F. Subotnik , *International Handbook of Giftedness and Talent*, 2nd ed., pp. 595-607, Oxford: Elsevier.

COLANGELO, Nicholas, & Gary A. DAVIS (2003). “Introduction and Overview”, eds. N. Colangelo & G. A. Davis, *Handbook of Gifted Education*, 3rd ed., pp. 7-8, Boston: Allyn and Bacon.

ÇAĞLAR, Doğan (2004). “Üstün Zekâlı Çocukların Eğitimi ve Öğretimi”, haz. M. R. Şirin vd. *Üstün Yetenekli Çocuklar: Seçilmiş Makaleler Kitabı*, ss. 265-274, İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.

DAVIS, Gary, & Sylvia RIMM (2004). *Education of the Gifted and Talented*, 5th ed., Boston: Pearson Education.

DENSCOMBE, Martyn (2007). *The Good Research Guide for Small-Scale Social Research Projects*, 3rd ed., Berkshire: Open University Press.

GALL, Meredith Damien; GALL, Joyce P. & Walter R. BROG (2003). *Educational Research: An Introduction*, 7th ed., Boston: Allyn and Bacon.

GENTRY, Marcia (2006). “No Child Left Behind: Gifted Children and School Counselors”, *Professional School Counseling*, 10(1): 73-81.

HANSEN, Rayn (2009). “Terman’s Studies of Genius”, ed. B. Kerr, *Encyclopedia of Giftedness, Creativity and Talent*, pp.890-892, California: Sage Publications.

HOLLINGWORTH, Leta S. (1942). *Children Above 180 IQ Stanford-Binet: Origin and Development. Measurement and Adjustment Series*, pp. 174-185, Yonkers-on-Hudson, NY, US: World Book Company.

JOHNSEN, Susan K. (2004). “Definitions, Characteristics of Gifted Students”, ed. S. K. Johnsen, *Identifying Gifted Students: A Practical Guide*, pp. 1-24, Texas: Prufrock Press.

KERR, Barbara (1991). *A Handbook For Counseling the Gifted and Talented*. Alexandria, VA: American Counseling Association.

KERR, Barbara & Sandro SODANO (2003). “Career Assessment with Intellectually Gifted Students”, *Journal of Career Assessment*, 11(2): 168-186.

KOÇAK, Recep ve Eda İÇMENOĞLU (2012). “Üstün Yetenekli Öğrencilerin Duygusal Zekâ Ve Yaratıcılık Düzeylerinin Yaşam Doyumlarını Yordayıcı Rolü”, *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4(37): 73-85.

LİNCOLN, Yvonna S. & Egon G. GUBA (1985). *Naturalistic Inquiry*. London: Sage.

MILES, Matthew B. & A. Michael HUBERMAN (1994). *Qualitative Data Analysis*, 2nd ed., London: Sage.

MILGRAM, Roberta A. (1991a). “Career Education For Gifted Learners”, ed., R. A. Milgram, *Counseling Gifted and Talented Children: A Guide For Teachers, Counselors, and Parents*, pp.121-138, Norwood, New Jersey: Ablex Publishing Corporation.

MILGRAM, Roberta A. (1991b). “Counseling Gifted and Talented Children and Youth: Who, Where, What and How?”, ed., R. A. Milgram, *Counseling Gifted and Talented Children: A Guide For Teachers, Counselors, and Parents*, pp.7-21, Norwood, New Jersey: Ablex Publishing Corporation.

MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI (2018). Psikolojik Danışma ve Rehberlik Hizmetleri Yönetmeliği. T.C. Resmi Gazete, 30471, Tebliğler Dergisi, Temmuz 2018/20180707.

MOON, Sidney M. (2002a). “Counseling Needs and Strategies”, eds. M. Neihart, S. M. Reis, N. M. Robinson and S. M. Moon, *The Social and Emotional Development of Gifted Children: What Do We Know?*, pp.213-222, Washington, DC: Prufrock Press.

MOON, Sidney M. (2002b). “Gifted Children with Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder”, eds., M. Neihart, S. M. Reis, N. M. Robinson, & S. M. Moon, *The Social and Emotional Development of Gifted Children: What Do We Know?*, pp.193-201, Washington, DC: Prufrock Press.

MOON, Sidney M. (2007). “Counseling Issues and Research”, ed. S. Mendaglio & J. S. Peterson, *Models of Counseling Gifted Children, Adolescents, and Young Adults*, pp.7-32, Waco, TX: Prufrock Press Inc.

MOON, Sidney M. & Alex S. HALL (1998). “Family Therapy with Intellectually and Creatively Gifted Children”, *Journal of Marital and Family Therapy*, 24: 59-80.

MOON, Sidney M., KELLY, Kevin R., & John F. FELDHUSEN (1997). “Specialized Counseling Services for Gifted Youth and Their Families: A Needs Assessment”, *Gifted Child Quarterly*, 41(1): 16–25.

NEIHART, Maureen (1999). “The Impact of Giftedness on Psychological Well-Being: What Does the Empirical Literature Say?”, *Roepers Review*, 22: 10-12.

ÖZDEMİR, Duygu (2018). “Matematikte Üstün Yetenekli İlköğretim Öğrencilerinin Okullarındaki Matematik Derslerine İlişkin Algıları”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 26(1): 153-160.

PARKER, Wayne D., & Karen K. ADKINS (1995). “Perfectionism and the Gifted”, *Roepers Review*, 17(3): 173-175.

PETERSON, Jean Sunde & Karen E. RAY (2006). “Bullying Among the Gifted: The Subjective Experience”, *Gifted Child Quarterly*, 50(3): 252-269.

PIECHOWSKI, Michael M. (2009). “The Inner World of The Young and Bright”, eds., D. Ambrose & T. Cross, *Morality, Ethics, and Gifted Minds*, pp. 177-194, New York: Springer Science+Business Media.

RACHMER, Shlomit (2007). “The New Policy for Promoting Education for Outstanding and Gifted Students in Israel”, eds., P. Csermely et al., *Science Education: Models and Networking of Student Research Training Under 21*, pp.130-140, Balatonfüred, Hungary: IOS Press.

RENZULLI, Joseph S., & Sunghee PARK (2002). *Giftedness and High School Dropouts: A Personal, Family, and School-Related Factors*. Washington, DC: National Research Center on the Gifted and Talented.

ROBSON, Colin (1993). *Real World Research*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

ROBINSON, Ann, DAILEY, Debbie, HUGHES, Gail & Alicia COTABISH (2014). “The Effects of A Science-Focused STEM Intervention on Gifted Elementary Students’ Science Knowledge and Skills”, *Journal of Advanced Academics*, 25(3): 189-213.

SATMAZ, İsmail ve İlke EVİN-GENCEL (2016). “Bilim Sanat Merkezlerinde Görevlendirilen Öğretmenlerin Hizmet İçi Eğitim Sorunu”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, (42): 59-73.

SCHIEVER, Shirley W. & Carol June MAKER (2003). New Directions in Enrichment and Acceleration, eds., N. Colangelo & G. A. Davis, *Handbook of Gifted Education*, 3rd ed., pp.163-173, Boston, MA: Allyn and Bacon.

SEELEY, Ken (1993). “Gifted Students at Risk”, ed., L. K. Silverman, *Counseling the Gifted and Talented*, pp. 263-275, Denver, Colorado: Love Publishing Company.

SHENTON, Andrew K. (2004). “Strategies For Ensuring Thrustworthiness in Qualitative Research Projects”, *Education for Information*, 22: 63–75.

SIEGLE, Del, & Betsy McCOACH (2005). “Making A Difference: Motivating Gifted Students Who Are Not Achieving”, *Teaching Exceptional Children*, 38(1): 22-27.

SILVERMAN, Linda Kreger (1993a). “The Gifted Individual”. ed., L. K. Silverman, *Counseling The Gifted and Talented*, pp. 3-28, Denver, Colorado: Love Publishing Company.

SILVERMAN, Linda Kreger (1993b). “Career Counseling”, ed., L. K. Silverman, *Counseling the Gifted and Talented*, pp. 215-238, Denver, Colorado: Love Publishing Company.

SILVERMAN, Linda Kreger (1993c). “A Developmental Model for Counseling the Gifted”, ed., L. K. Silverman, *Counseling the Gifted and Talented*, pp. 51-78, Denver, Colorado: Love Publishing Company.

STRICKLAND, Bonnie R. (2001). *Gale Encyclopedia of Psychology*, 2nd ed., Ohio: Eastword Publication Development.

VANTASSEL-BASKA, Joyce (1990). “Introduction”, Ed., J. VanTassel-Baska, *A Practical Guide to Counseling the Gifted in a School Setting*, 2nd ed. pp. 9-13,. Reston, Virginia: ERIC Clearinghouse on Handicapped and Gifted Children.

VANTASSEL-BASKA, Joyce., & Ariel BASKA (2019). *Curriculum Planning and Instructional Design for Gifted Learners*. Sourcebooks, Inc.

VIALLE, Wilma & Siobhan QUIGLEY (2003). “The Teachers We Want: Exploring The Views Of Gifted Students”, eds., F. J. Mönks & H. Wagner, *Proceedings of The 8th Conference of The European Council for High Ability (ECHA): Development of Human Potential: Investment Into Our Future* ,pp. 125-128, Bad Honnef, Germany: K. H. Bock.

VIALLE, Wilma, & Kornelia TISCHLER (2005). “Teachers of the Gifted: A Comparison of Students' Perspectives in Australia, Austria and The United States”, *Gifted Education International*, 19(2): 173-181.

WEBB, James T. (1994). *Nurturing Social-Emotional Development of Gifted Children*, Arlington, VA: The ERIC Clearinghouse.

WOOD, Susannah (2009). “Counseling Concerns of Gifted and Talented Adolescents: Implications for School Counselors”, *Journal of School Counseling*, 7(1): 1-47.

WOOD, Susannah (2010). “Best Practices in Counseling the Gifted in Schools: What’s Really Happening?”, *Gifted Child Quarterly*, 54(1): 42-58.

YAZICI, Hikmet & Fatma ALTUN (2016). “PDR Lisans Programlarının Üstün Yeteneklilere Dönük Psikolojik Danışma Becerilerinin Kazandırılması Açısından Değerlendirilmesi”, *HAYEF Journal of Education*, 13(1): 61-72.

YILDIRIM, Ali ve Hasan ŞİMŞEK (2008), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 7. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

YOO, Jin Eun & Sidney M. MOON (2006). “Counseling Needs of Gifted Students: an Analysis of İntake Forms At A University- Based Counseling Center”, *Gifted Child Quarterly*, 50(1): 52-61.

Ek
Etik Kurul İzni

T.C. KARADENİZ
TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
Rektörlük

KARADENİZ
TECHNICAL UNIVERSITY
Rector's Office

Hukuk Müşavirliği

Sayı/Ref : 82554930/JA00-1578

12 / 12 / 2014

Konu/Subj. :

Sn. Doç. Dr. Hikmet YAZICI

"Üstün Yetenekli Öğrencilerin psikolojik Danışma İhtiyaçları, Psikolojik Danışma Yaşantıları ve Rehber Öğretmenlerin Üstün Yeteneklilerle İlgili Yeterlik Düzeyleri" adlı TÜBİTAK proje önerisi için gerekli olan Etik Kurul incelemesi yapılmış ve onay verilmiştir.

Bilgilerinizi rica ederim.

Prof. Dr. Yusuf Şevki HAKYEMEZ
Rektör Yrd.

61080 - Trabzon / TÜRKİYE

Tel. : +90 (462) 377 30 00 Faks : +90 (462) 325 32 05 E-mail : head@ktu.edu.tr İnternet : http://www.ktu.edu.tr
Hukuk Müşavirliği Tel. : (0462) 377 21 07 - (0462) 325 32 44

Makale Geliş | Received: 26.02.2020.
Makale Kabul | Accepted: 14.04.2020.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.694784

Fatih YALÇIN

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.

Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gümüşhane-Türkiye
Gümüşhane University, Faculty of Letters, Dep. of Turkish Language and Literature, Gümüşhane-Turkey
orcid.org/0000-0001-9823-9092
fyalcin@gumushane.edu.tr

Bir Ekodistopya Olarak Tahsin Yücel'in Gökdelen Romanı¹

Öz

Ütopya çağının realitesinden ilham alınarak oluşturulmuş bir insanî/dünyevî cennet; benzer bir şekilde kendi dünya cennetini inşa etme sürecinde yaşadığı hayal kırıklıklarının bir sonucu olarak oluşmuş karamsar havada hayat bulan distopya/karşı ütopya da bir cehennem tasavvuru olarak düşünülebilir. Ütopya, kilisenin tahakkümünde kurtulup aklı hayatın merkezine koyan ve yaşamaktan coşkun bir haz duyan Rönesans adamının yalnız gelecekte ve öte dünyada değil şimdi ve bu dünyada mutlu olma arzusunun bir sonucudur. Doğal olarak akıl ve insan merkezli dünya tasarımının bir sonucudur. Distopya ise ütopyaya kaynaklık eden hayat felsefesinin çöküşü ve hayal kırıklığından beslenir. Tahsin Yücel'in "Gökdelen" adlı eseri distopik özellikleri bulunan bir romandır. Bu romanda distopyanın en belirgin özellikleri uzamda ortaya çıkar. Bu distopik İstanbul gökdelenlerle doludur. Bir anlamda bu uzam, kapitalizmin varacağı son noktayı görünür kılma kaygısının bir yansımasıdır. Gökdelenler geleneksel yatay ilişkilerin yerini dikey/hiyerarşik ilişkilere bıraktığının somut bir göstergesidir. Romanlarında betimlemelere, uzamla ilgili ayrıntılara pek girmeyen Tahsin Yücel, Gökdelen romanında uzamı öne çıkaran bir üslup benimser. Bu romanın bir başka öne çıkan tarafı da yazarın, insanın çevreyle olan ilişkisini, insan odaklı dünya tasarımının nihai sonuçlarına dikkat çekme çabasıdır. Çalışmanın başlığından da anlaşılabilceği gibi biz bu çalışmada ekoeleştirel bir yaklaşımla romanda insan ve çevre ilişkisine odaklanacak, distopik gelecek tasavvurlarının ekolojik kaygılarla kesiştiği alana dikkat çekmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Ekoeleştiri, Distopya, Ekodistopya, Tahsin Yücel, Gökdelen

Gokdelen Novel of Tahsin Yücel as an Eco-Distopia

Abstract

Utopia can be evaluated as a humanistic or an earthly paradise created by inspiring from the reality of age; likewise, dystopia /anti-utopia that comes to life in the pessimistic atmosphere created because of the frustrations it has experienced in the process of building its a heaven on earth can be thought of as imagination of hell. Utopia is the result of a desire of being happy not only in the future and beyond but also in this 107orld of the Renaissance man who gets rid of the domination of the church, puts the mind at the centre of life, and has the joy of living. Naturally, the mind and human – centred 107orld is the result of design. Dystopia, on the other hand, is fed by the collapse and frustration of the philosophy of life that originated in utopia. Tahsin Yücel's work named 'Gökdelen' is a novel with dystopic features. In this novel, the most prominent features of dystopia appear in space. This dystopic Istanbul is full of skyscrapers. In a sense, this space is a reflection of the anxiety of making capitalism reach its final point. Skyscrapers are a concrete indication that traditional horizontal relations have been replaced by vertical/hierarchical relations. Tahsin Yücel, who does not mention the descriptions and details about space in his novels, adopts a style that emphasizes space in Gökdelen novel. Another prominent aspect of this novel is the author's effort to draw attention to the human being's relationship with the environment and to the results of human-oriented 107orld design. As can be seen from the title of this study, we will focus on the relationship between human and environment in the novel with an eco-critical approach. As can be understood from the title of the study, in this study, we will focus on the relationship between human and environmentin the novel with an eco-critical approach and try to draw attention to the area where dystopian future conceptions intersect with ecological concerns.

Keywords: Eco-criticism, Distopia, Eco-Distopia, Tahsin Yücel, Gökdelen

¹ 13-15 Aralık 2018 tarihleri arasında düzenlenen V. Yıldız Sosyal Bilimler Kongresinde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

İnsanlığın kendisi dışındaki varlıklar dünyası ile ilişkisi kaçınılmaz, sorunlu ve değişken bir nitelik göstererek bugüne kadar devam etmiştir. Kaçınılmazlık aynı gezegeni paylaşma mecburiyetinden, sorunlu oluş gezegen üzerindeki hâkimiyet mücadelesinden, değişkenlik de insanlığın hayatı anlamlandırma biçiminde yaşanan değişikliklerden kaynaklanır. İnsanın kendini tanıma ve tanımlama gayretinin bir sonucu olarak “öteki” şeklinde konumlandığı diğer varlıklar dünyasına ait bütün bilimiz bu tanıma ve tanımlama sürecinin bir birikimi olarak ortadadır. Bu sürecin epistemolojik temelleri ister ilahi ister dünyevi kaynaklı olsun genel olarak insan merkezlidir. İnsanın dünyadaki diğer paydaş/rakipleri ile olan ilişkisi bir tarafıyla şahsiyet bulduğu kültürün bir sonucu diğer tarafıyla bu kültürün üreticisidir. Sonuç olarak insan ürettikleriyle diyalektik bir ilişki içerisindedir.

Ekoeleştirici en geniş tanımıyla, insanla insandışı arasındaki ilişkinin tarihsel süreç içerisinde değerlendirilmesi ve ilişki ağında merkezi bir konuma sahip olan insanın eleştirel bir yaklaşımla incelenmesidir (Garrard 2016: 17). Bütün canlı ve cansız varlıkların birbirleriyle ve çevreleriyle ilişkilerini mevcut kültürel hegemonyanın temellerini oluşturan hiyerarşik yapılanmanın aksine yatay düzlemde eşitlerarası ilişkiler olarak değerlendirir. Kuramsal olarak da bu ilişkilerin edebi metinlerde nasıl betimlendikleri, edebiyatın bu ilişkiler ağına yaklaşımı, edebi ve kültürel anlatılarda dil kullanımı, ifade biçimleri ve yöntemleri üzerine odaklanır (Opperman 2012: 9). Parçalı ve hiyerarşik bir evren tasarımı yerine bütünsel bir evren tasarımını öngören ekoeleştirici, insan merkezli yaklaşımların tamamını yapıbozumuna uğratar. İnsanın doğa üzerinde tahakküm kurma iradesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan problemler, ekosistem ve insan ilişkisi üzerine yeniden düşünmeyi, problemlerin ortadan kaldırılması için bir takım tedbirler almayı zorunlu kılmıştır. Ancak bu sürecin merkezinde yine insan vardır. İnsan yaşamının tehdit altında olması böylesi bir tavır değişikliğinin muharrik unsurudur. Ekoeleştirici ise meseleye tam da bu noktada itiraz eder ve biran önce insanmerkezli (anthropocentric) yaklaşımlardan vazgeçilerek doğa merkezli (eco-centric) yaklaşımlara geçilmesi gerektiğini öne sürer. Bu süreç açısından insanı değerli kılan tek şey bu hassas ve karmaşık ilişkiler ağında dengeleri bozan tek canlı insan olsa da, ürettiği hikâyeler ve anlatılar aracılığıyla buna çözüm arayan/arayacak olanın da insan olmasıdır (Opperman 2012: 15). Bu tam anlamıyla bir ironi olsa da sınırları kendi lehine bozan ve ekosistem içerisindeki yatay ilişkileri hiyerarşik hale getiren ve bütün dengeleri altüst eden insan türünün kendi iradesiyle doğal sınırlarına çekilmeden bu sorunun çözülmesi mümkün değildir.

Ütopyayı çağının realitesinden ilham alınarak oluşturulmuş bir insanî/dünyevî cennet; benzer bir şekilde kendi dünya cennetini inşa etme sürecinde yaşadığı hayal kırıklıklarının bir sonucu olarak oluşmuş karamsar havada hayat bulan distopya/karşı ütopya da bir cehennem tasavvuru olarak düşünülebilir. Urgan’ın da ifade ettiği gibi Ütopya, kilisenin tahakkümünde kurtulup aklı hayatın merkezine koyan ve yaşamaktan çoşkun bir haz duyan Rönesans adamının yalnız gelecekte ve öte dünyada değil şimdi ve bu dünyada mutlu olma arzusunun bir sonucudur (Urgan 1984: 10; Çörekçioğlu 2015: 9). Doğal olarak akıl ve insan merkezli dünya tasarımının bir sonucudur. Distopya ise ütopyaya hayat veren hayat felsefesinin çöküşü ve hayal kırıklığından beslenir. Yaşanan iki büyük dünya savaşı; ölen milyonlarca insan; küresel ısınma; yeşil alanların hızla yok olması; biyo-çeşitliliğin azalması; hava, su ve toprağın kirletilmesi; su kaynaklarının hızla azalması; denizlerdeki petrol kirliliği; termo-nükleer santrallerin yol açtığı radyasyon tehlikeleri; şehirlerin ekosisteme zarar verecek boyutta genişlemesi; çöplerin yarattığı tehditler; enerji kaynaklarının aşırı tüketimi gibi sorunlar distopik bir dünya tasarımına ilham verir. Her ne

kadar Ernest Callenbach’ın 1975 yılında yayımladığı Ekotopya² adlı eserinde olduğu gibi geleceğe dair ümitlerini koruyan metinler olsa da 20.yy distopik metinler çağıdır. Callenbach bu romanında ABD’den ayrılarak kendilerine doğa merkezli (eco-centric) yaklaşımla yeni bir bağımsız ülke kuran insanların hayatı anlatır. Ekodistopya kavramlaştırması Callenbach’ın bu eserinden ilham alınarak oluşturulmuştur. Bu çalışmanın odaklandığı Gökdelen romanında ise Tahsin Yücel, kapitalizmden beslenen mevcut dünya sistemine müdahale edilmediği takdirde olabilecekleri 2073 İstanbul’u özelinde anlatır.

Tahsin Yücel’in “Gökdelen” adlı eseri distopya özellikleri bulunan bir romandır. Bu romanda distopya’nın en belirgin özellikleri uzamda ortaya çıkar. Bu distopik İstanbul gökdelenlerle doludur. Ulaşım genellikle mekiklerle sağlanır. Bir anlamda bu uzam, kapitalizmin varacağı son noktayı görünür kılma kaygısının bir yansımasıdır. Gökdelenler geleneksel yatay ilişkilerin yerini dikey/hiyerarşik ilişkilere bıraktığının somut bir göstergesidir. Bu sebeple Gökdelen romanında uzam aynı zamanda sembolik bir işlev görür. Romanlarında betimlemelere, uzamla ilgili ayrıntılara pek girmeyen Tahsin Yücel, bu sembolik işlev sebebiyle, Gökdelen romanında uzamı öne çıkaran bir üslup benimser. Ancak öne çıkan şey uzamın fiziksel özellikleri değil, taşıdığı sembolik anlamlardır. Yücel, romanlarında genellikle kapalı uzamları tercih eder. Bu tercihte roman kahramanlarının genellikle yabancılaşmış tipler olmalarının etkisi büyüktür. Kapalı mekânlar, içe kapanmanın, toplumdan izole bir hayatın da önemli bir göstergesi haline gelir. Açık uzamlar, genellikle bu yabancılaşmış tiplerin yabancılaşma derecesini göstermek amacıyla kullanılır. Bu romanın bir başka öne çıkan tarafı da yazarın, insanın çevreyle olan ilişkisini, insan odaklı dünya tasarımının nihai sonuçlarına dikkat çekme çabasıdır. Çalışmanın başlığından da anlaşılabilceği gibi biz bu çalışmada ekoeleştirel bir yaklaşımla romanda insan ve çevre ilişkisine odaklanacağız.

Roman bir sorgulanma sahnesiyle başlar. Can Tezcan tanımadığı bir takım insanlar tarafından sorgulanmaktadır. Soru tek sorudan ibarettir. “Bugün hangi yılın, hangi ayın, hangi günündeyiz?” (Yücel 2006: 9). Can Tezcan bu soruya bir türlü cevap vermez. Gördüğü işkenceye rağmen bir türlü bugünün tarihini hatırlayamaz. Kafka’nın doğum tarihini anımsadığı anda soru yinelenince doğruluğundan kuşku duymadan Kafka’nın doğum tarihini verir. Uyanır uyanmaz Gül Tezcan’a kendisine sorulan soruyu sorar. “Bugün hangi yılın, hangi ayın, hangi günündeyiz?” Gün Tezcan cevap verir: 17 Şubat 2073

Bu tarihle başlar roman. Can Tezcan İstanbul’un en meşhur avukatıdır. İstanbul’un o güne dek yapılmış en yüksek yüz elli üç gökdeleninden birinde yaşamaktadır. Zaman ve mekan ütopyik /distopik bir roman karşısında olduğunun ilk göstergelerini sunar okura. Okul yıllarından, çok sevdiği arkadaşı Varol’un davası görülürken yaşanan hukuka aykırı olaylara kızan Can Tezcan “yargının özelleştirilmesi” fikrini ilk defa dillendirir (Yücel 2006: 22).

Temel Diker, yaptığı gökdelenlerle ünlenmiş bir işadamıdır. 2060’da yaptığı iki haftalık New York yolculuğunun ardından İstanbul’u çok beğendiği New York’a benzetme hevesine düşer. Bu hedefi gerçekleştirme yolunda adım adım ilerlerken, çevresindeki tüm yapı ve arsaları satın almışken, “gereğinden fazla yaşamış emekli bir öğretmenin yüz beş metrekairelik bir bahçeyi satmamakta direniyor olması” onu deli eder (Yücel 2006: 34). Yapacak olduğu on altı gökdelenin Manhattan’daki gibi düz sıralar oluşturmasını isteyen Temel Diker için bu evin ortadan kaldırılması zorunludur. Ancak yaptıkları hiçbir teklife olumlu yanıt vermeyen ev sahibini hukuk yoluyla dize getirmek ister. Davaya Can Tezcan bakar ancak davanın uzaması Temel Diker’in canını sıkır (Yücel 2006: 31).

² Callenbach, E. (2011). *Ekotopya*, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Romanın ana kurgusu Temel Diker’in emekli öğretmenin bahçesini satın almak ve bu kapsamda yargının özelleştirilmesi süreci üzerine kurulur. Sonuç itibariyle yargı özelleştirilir. Emekli öğretmen Hikmet Bey’in bahçesi kamulaştırılır. Buna karşı çıkan Hikmet Bey güvenlik görevlileri tarafından öldürülür. Çalışmamızın asıl odaklanacağı konu ise Yücel’in bu romanında 2073 yılı için öngördüğü şehir tasarımı ve insan-doğa ilişkileridir.

Romana adını veren Gökdelen, geleneksel yatay şehir yapılanmasına alternatif olarak geliştirilmiş dikey/hiyerarşik şehir yapılanmasının en önemli sembolüdür. Nasıl insan doğa ilişkileri modern çağın ürettiği değerlerle birlikte insan lehine hiyerarşik bir sisteme dönüşmüşse insanların birbirleriyle ilişkileri de benzeri bir dönüşüme tabi olmuştur. Geleneksel İslam mimarisinde yapıların yükselmesi yaratıcıya karşı bir kibir göstergesi olarak değerlendirilmiş bu sebeple yatay mimari tercih edilmiştir. İslâm şehirlerinde en yüksek yapıların Camiler olması böyle bir tavrın somut göstergesidir. Dikey mimariye göre yatay mimari doğaya uyumlu bir yapılaşmayı temsil eder. Temel Diker’in İstanbul’u tamamen gökdelenlerden oluşmuştur. Bu şehir tasarımı ekoeleştirinin bir alt dalı olan kentsel (urban ecocritizm) ekoeleştirisi (Opperman 2012: 22) kapsamında zengin bir malzeme sunar okura. Öncelikle insanların gökdelen sahibi olma arzusunun arkasında yatan sebep ekoeleştirinin “ekofobi” olarak adlandırdığı yersiz bir korkuya bağlı olarak yeryüzünden yalıtılmış bir mekânda yaşama isteğidir. Can Tezcan Temel Diker’in bu konudaki düşüncelerini şu cümlelerle anlatır:

Ama mikrop ve virüs de bırakmıyor. Kendisi de sık sık söyler, bilirsin. “Eski yapılar hemen ortadan kaldırılır da kent yalnızca gökdelenlerden oluşursa, çevrede seralar için geniş alanlar açılır, kitle daha sağlıklı bir yaşama kavuşur” der. Ona göre her şeyin ölümcül mikroplar taşıdığı bu ortamda yer düzeyinden ne kadar uzaklaşırsak, yani ne kadar yukarı çıkarsak, o kadar güvende oluruz. Bence doğru bir çözüm bu (Yücel 2006: 174).

Herkes gönüllü bir şekilde bahçelerinden, eski evlerinden vazgeçer. Gökdelenlerin güvenli hayatına sahip olabilmek için bahçeleri ve evlerini satarlar (Yücel 2006: 134). Çünkü bu mekânlar sürekli olarak en etkili ürünlerle ilaçlanır. Tüm bu çevre bir tür seradır; ne kene, ne kuş, ne sinek, ne mikrop, ne virüs vardır (Yücel 2006: 104). İnsanlar kendi uygulamalarını bir sonucu olarak dengesini kaybetmiş ekosistemin yaratmış olduğu problemlerden kurtulmak için bir anlamda sistemin dışına çıkarak, sistemden kendini yalıtarak kurtulmaya çalışmaktadır. Can Tezcan kendileri için de tek kurtuluşu yeryüzünden uzaklaşmakta, doğal olarak ekosistemin dışına çıkmakta bulur. Çevre kirliliğine bağlı olarak oluşan mikrop ve virüslerin biyo-çeşitliliğe zarar verdiğini vurgular:

Evet, insanların yaşam hakkı. Daha önce de kim bilir kaç kez anlatmışımdır sana: yer düzeyinde pislikten, mikroptan, virüsten geçilmez oldu, bunlar çoğaldıkça nice kuşların, nice böceklerin, nice bitkilerin soyu hızla tükeniyor, insan sayısı da hızla azalmakta. Öyleyse, çözüm yeryüzü düzeyinden elden geldiğince uzaklaşıp gökdelenlerin temiz ortamında yaşamak gerek (Yücel 2006: 36).

Ekosistem artık canlıların yaşamını devam ettireceği imkânlardan yoksundur. Piyasa ekonomisinin bir sonucu olarak bütün canlıların ortak kullanımına sunulması gereken alanlar özelleştirilerek satılmış ve kâr maksimizasyonu çerçevesinde tüketim nesnelere dönüştürülerek yok edilmiştir. Sanayi devriminin ardından büyük bir açlık ve kontrol edilemez bir ihtirasla doğaya saldıran insanoglu, geleceği hiç hesaba katmadan üretim ve tüketim çılgınlığının içine düştü. Can Tezcan’ın Temel Diker için söylediği “Bizim Niyorklu’nun defterinde ne geçmiş var, ne gelecek, bir sonsuz şimdiki zamandır onunki, insana ölümsüzlük, en azından bir değişmezlik duygusu verecek bir şimdiki zaman, bir

duruş” (Yücel 2006: 173) sözleri bu durumu özetler niteliktedir. Zamanı sürekli bir şimdiki zamana hapseden insanın sürdürülebilir bir ekolojik tavır ortaya koyması mümkün değildir.

Gökdelen romanı bir anlamda eko-sistemin geleceğini tehdit altında gören bir yazarın çığıdır. Kısa vadede tedbir alınmadığı takdirde ortaya çıkacak olan ve tüm hayatı doğrudan etkileyecek olan sonuçları somutlaştırarak görünür kılmaya çalışır. Roman, dünyanın geleceği için bir kıyamet senaryosu gibidir. Bu bağlamda romanın birçok yerinde biyoçeşitliliğin ortadan kalkacağına dair öngörüler mevcuttur. Bu öngörü öncelikli sembolik olarak şehir yapılanması üzerinden verilir. Temel Diker’in hayal ettiği İstanbul, sadece numaraları ve renkleri farklı olan aynı şekil ve yükseklikteki gökdelenlerden oluşur. Öyle ki bu yapılaşma içerisinde tarihi eserlere bile tahammül edemez (Yücel 2006: 31). Her yerin eşit ve eşdeğer olmasını arzu eder (Yücel 2006: 32). Bu yaklaşımını kendisinden öncekilerin bozduğu, yozlaştırdığı, parçaladığı İstanbul’a yeniden bütünlük kazandırmak olarak açıklar:

...artsüremlilikleri, yani tarihsel gelişimleri içinde görebildiğimiz kentler bulunduğunu, ama İstanbul’un bu özelliğini çoktan yitirdiğini, birkaç tarihsel kalıntı bir yana, son yüzyıl içinde açgözlü insanlarca altı üstüne getirilerek bir bayağılık, çirkinlik ve karmaşa çöplüğüne dönüştürüldüğünü, bu nedenle en doğru ve en kestirme çözümün onu eşsüremlilik içinde, yani bugünde, kendi içinde tutarlı bir kent olarak yeniden, yani bir baştan bir başa aynı nitelikte, aynı biçimde ve aynı boyutta yapılar, yollar ve sokaklarla, çağımızın yolları, sokakları ve yapılarıyla donatmak olduğunu anlattı (Yücel 2006: 124).

Romanda dikkati çeken bir özellik de Ütopya türünün kurucusu kabul edilen Thomas More’un türe ismini de veren eserle kurulan metinlerarası ilişkidir. Temel Diker’in İstanbul hayalinin More’un ütopyasına uygun olduğunun vurgulandığı bu bölümde bir anlamda moderleşme sürecinin ürettiği bir tür olan Ütopya’nın çöküşüne gönderme yapar. Çünkü More’un ütopyasında da özel mülkiyet fikrinin doğmaması, toplumsal sınıflaşma olması için evler aynı büyüklükte ve biçimde yapılıdır. İnsanların hangi evlerde kalacakları kurallarla belirlenir. Evlerle duygusal bir bağ oluşmaması adına da on yılda bir evler değiştirilir. Benzer şekilde insanların kadın ile erkeği, evli ile bekârı ayırt etmek koşuluyla hep aynı biçimde giydiriliyor olması Temel Diker’in aynı şekil ve yükseklikteki gökdelenlerden oluşacak olan İstanbul’u More’un şehirlerinden izler taşır (Yücel 2006: 54-55). Ancak gözardı edilmemesi gereken şey More’un ütopyasında hiyerarşik ilişkiler değil yatay ilişkiler hâkimdir. Temel Diker’in İstanbul’un da ise dikey mimarinin bir sonucu olarak hiyerarşik ilişkiler hâkimdir. Ancak bu durum bile ironik bir şekilde Temel Diker’in İstanbul’a eşitliği getirdiği ve eski düzenin tüm kalıntılarını, mahalleyi, komşuluğu ortadan kaldırdığı, bu arada böyle bir ortamda, yoksullara yer olmayacağına göre, yoksulluğa son verdiği ve sonuç olarak İstanbul’u beş yüz elli metrelik gökdelenleriyle Tanrı’ya en yakın kent yaptığı (Yücel 2006: 211) şeklinde yorumlanır.

Roman kurgusunun ana omurgasını oluşturan distopik İstanbul tasavvuru, Temel Diker’in ihtiras ve hayallerinin bir sonucu olarak verilse de emekli öğretmen Hikmet Bey dışında herkes suç ortağıdır. Bazıları destek vererek, bir gökdelen dairesi sahibi olmayı arzu ederek; bazıları ise sessiz kalarak bu suçun ortağı olmuştur. Kitle psikolojisinin bir yansıması olarak değerlendirilebilecek bu durum Temel Diker’in işini epeyce kolaylaştırır. Bu psikolojinin en belirgin şekilde yansıtıldığı karakter Can Tezcan’dır. Zaman zaman ikileme düşse de eski bir Marksist olarak bir kenterin avukatlığını yapması, Hikmet Bey’e karşı gizli bir sevgi beslemesine rağmen evinin Temel Diker tarafından satın alınabilmesi için hukuki destek sağlaması bu ironik durumun somut göstergeleridir. Gökdelenler yükseldikçe insanların bakış açıları da değişir. Hannah Arendt kötülüğün sıradanlığı tezine uygun bir şekilde herkes, genel yönetime uygun şekilde sonuçlarının ne olacağını düşünmeksizin

suçun bir parçası olur. Amaçları asla bir kötülüğün bir suçun ortaya çıkmasına katkı sağlamak değildir.

Bu kişiler, sayıları her ay, hatta her hafta biraz daha artan, kamu kuruluşlarının elinde bulunan kimi yapılar dışında, kendilerine benzemeyen her yapıyı ezip geçerek hızla kendi sokaklarına doğru ilerleyen dev yapıların yanında kendi konutlarını her geçen gün biraz daha küçük, biraz daha zavallı, biraz daha çirkin görmeye başladılar, kimi insanlar bilemedin bir yıl öncesine kadar içinde mutlu oldukları, yeterince rahat, yeterince geniş buldukları, yerine, biçimine, eşyalarına ilişkin en ufak bir eleştiriye katlanamadıkları, hatta başka hiçbir konutla değişmeyeceklerini söyledikleri sevgili evlerinden “kümes” ya da “kulübe” diye söz etmeye başlamışlar, onları yok pahasına yüklenicilere bırakarak herhangi bir dikey gökdeleninde herhangi bir daireye yerleşmekten başka bir şey düşünmez olmuşlardır (Yücel 2006: 209).

Tek tipleşmeyi bir tutarlık ve bütünlük olarak tanımlayan tavrın doğa da biyoçeşitliliğe saygı göstermesi de mümkün değildir. Gökdelenlerin aynı şekil ve yükseklikte olmasına yapılan vurgu insanın doğayı kendi bakış açısına göre biçimlendirme gayreti ve eko-sistemdeki çeşitliliğin ortadan kaldırılmasına yönelik tavrına bir gönderme olarak değerlendirilebilir. Bu tutumu destekleyecek şekilde Temel Diker doğaya katlanamaz, koca kentte tek ağaç, tek çiçek istemez (Yücel 2006: 173). Bu sebeple 2073 Türkiye’inde birçok canlı türü yok olmuştur. Artık söz konusu olan Kelebeklerin kökünün kurduğu (Yücel 2006: 25), kedi, köpek gibi evcil hayvanları beslemenin yasak olduğu (Yücel 2006: 187); ülkenin tüm karasularının özelleştirilerek balık çiftliklerine çevrildiği, balık türlerinin tatlarının bile birbirine benzetildiği (Yücel 2006: 95), bir zamanlar insanların denizlerde yüzebildiğinin hayal bile edilemediği (Yücel 2006: 172) bir ülkedir. Derin ekolojinin, doğanın insan tarafından ötekileştirilmesi, insanın kendisini doğadan ayrı ve üstün bir konumda değerlendirmesi ve doğanın hammadde kaynağı olarak bilinçsizce sömürülmesi ile ilgili öngörülerinin tamamı gerçekleşmiş gibidir (Opperman 2012: 20-21). Doğa kurumakta, üzerindeki canlıları besleyebilecek niteliklerden uzaklaşmaktadır. Bu durumun oluşmasında insanların üretmiş olduğu çöplerin doğaya verdiği zarara dikkat çekilir. Bir taraftan şehrin doğası Gökdelenlerle yok edilirken diğer taraftan da şehrin dışında bu yapılaşmanın oluşturduğu moloz yığınlarıyla doğa işgal edilmektedir (Yücel 2006: 171). İnsanoglu’nun ekosistemdeki diğer canlılar aleyhine yerleşim alanlarını genişletmesi ekoeleştirisinin üzerinde durduğu konulardan biridir. İnsanın kendisini diğer varlıklardan üstün görerek onlar üzerinde tahakküm kurma arzusundan kaynaklanan bu tutum ekosistemdeki dengenin bozulmasının en önemli sebebidir.

2073 İstanbul’unda dikkat çekilmesi gereken bir başka nokta düzen tutkusudur. Farklılığı ve karmaşıklığı bir çirkinlik olarak gören (Yücel 2006: 61) bu yaklaşım Aydınlanma felsefesinin temelini oluşturan pozitivist düşüncenin bir yansımasıdır. Bu matematiksel bir dünya tasarımıdır. Daha çok ve daha kârlı üretim arzusunun bir yansıması olan fordist üretim tarzının verdiği ilhamla tek bir banttan çıkmış tek tip binalar ve şehirler bütün farklılıkları ortadan kaldırır. Böyle binalarda, şehirlerde büyüyen insanların doğadaki biyoçeşitliliğe saygı duyması mümkün değildir. Biyolojik çeşitlilikle çok kültürlülük arasında bağlantı kuran yeni ekoeleştirel yaklaşımlar, edebiyat ve kültür literatürüne ekolojik küreselleşme (eco-globalizm) kavramını kazandırmıştır. (Opperman 2012: 28) Biyolojik çeşitlilik ve çok kültürlülük ötekine saygıyı önceleyen bir hayat felsefesini besleyen kültürel zeminin oluşmasına katkı sunar. Başka kültürlere saygı göstermeyen bir kültürel zeminde ekoeleştirel yaklaşımların gelişmesi de mümkün değildir.

Biyolojik çeşitliliğin önemini çok kültürlülük kavramıyla birlikte kullanarak küreselleşme sürecinde yaşanan ulus ötesi deneyimlerde toplumların kültürel ve ekolojik

bağlantılarını tartışmaya açan son dönem ekoeleştirel yayınlar, ekolojik küreselleşme (ecoglobalizm) kavramını edebiyat ve kültür alanına kazandırmışlardır (Opperman 2012: 28).

İnsanoğlunun doğadaki diğer varlıkların hayatlarını tehdit edecek genişlikte yayılması ve kendisi dışındaki varlıkları kendisine faydası oranında değerli görmesi ekoeleştirmenler tarafından şiddetle eleştirilir. Çünkü ekoeleştiriye göre ekosistemdeki tüm canlılar, değerleri insana faydalarından bağımsız olarak kabul edilmesi gereken varlıklardır (Opperman 2012: 15). İnsanın bu yaklaşımını sığ ekoloji hareketiyle ilişkilendiren Naess’e göre insan merkezli tavrıyla sığ ekoloji insan ve doğa arasında çıkara dayalı bir ilişki kurar. İnsanı doğanın hâkimi olarak kodlayan bu görüş ona doğa üzerinde tahakküm kurma hakkını da verir. Bu sebeple çevre sorunlarını doğal kaynak sınırlılığıyla açıklayan sığ ekoloji hareketinin yaklaşımlarıyla çevre sorunlarıyla mücadele etmek mümkün değildir. Derin ekoloji, insan merkezli yaklaşımları reddederek doğa insan ilişkisine yeni bir perspektif kazandırır. İnsan zihninde doğayla ilgili olarak oluşmuş olan kültürel kodların ortadan kalkmasını gerekli gören bu yaklaşım, işe en temel noktadan, kavramlaştırma sürecinden, başlar. Öncelikle “çevre” kavramının insanı merkeze oturtan merkez-çevre dikatomisinin bir sonucu olduğunu; bu kavramın insanlıktan ayrı ve onun dışında anlamlar ifade ettiğini ileri sürer (Dindar 2012: 60-61). Merkezin/insanın çevreyle/doğayla; çevrenin merkezle ilişkisi bir mecburiyet ilişkisidir ve doğal olarak pragmatisttir. Derin ekoloji yukarıda da ifade edildiği gibi varlıkların birbirlerine sağladığı fayda oranında değer görmesini doğru bulmaz. Çünkü bu yaklaşım güçlü/güçsüz; sömüren/sömürülen vb. başka karşıtlıkları besleyen bir kültürel zemini besler. Posthümanistik düşünce insanı, eski hümanizma anlayışının oturttuğu merkezi konumdan çıkartarak onun insan olmayanlarla birlikte eşdeğer bir konuma yerleştirerek bu kültürel zemini ortadan kaldırmaya çalışır (Opperman 2012: 43). Ekosistemlerin en küçük parçasına verilen zararın tüm sistemi çöküşe götürebileceğini ileri süren ekoeleştiri, tüm insanbilimlerinde ikiliğe dayanan düşünce kalıplarının ve söylemlerinin temelden değişmesi gerektiğini vurgular (Oppermann 2012: 15). Gökdelen romanında olduğu gibi pragmatist yaklaşımlar fayda/zarar dengesi tersine döndüğünde muhatapların (insan/doğa hatta insan/insan) korumacı bir refleksle aralarına duvar örmelerine sebep olur.

Ekoeleştiri yalnızca edebiyat eserlerinde doğanın nasıl yansıtıldığını değil doğaya yüklenen simgesel anlamları, bu anlamların oluşturduğu düşünce kalıplarını, insan dışındaki varlıkların insan kültürlerini nasıl şekillendirdiğini, dilsel formları, çevre sorunlarına nasıl yaklaşıldığını, metne hâkim olan değerler bütünü ve benlik kavramlarını inceler (Oppermann 2012: 25). “Doğa ana” kavramını bu kapsamda değerlendirilmesi gereken bir kavramdır. Özellikle feminist ekoeleştiri doğanın dişil kavramlarla tanımlanmasına karşı çıkar. Çünkü bu yaklaşımda erkek egemen söylemin ürettiği bir kültürün sonucudur. Bu kültür nasıl kadını ikinci sınıf bir insana dönüştürüyorsa doğanın dişil kelimelerle tanımlanması da doğaya benzer bir statü verir. Bu bağlamda kadınlar doğayla, maddi, duygusal ve özel olanla; erkeklerse kültürle, maddi olmayanla, rasyonel ve soyut olanla ilişkilendirilerek dualistik yaklaşım derinleştirilir (Garrard 2016: 45). Ana besleyen, koruyan, büyüten, sürekli verendir. Doğa ana da insanı besleyen, büyüten, koruyan doğal olarak sürekli verendir. Böyle bir kavramlaştırma doğa-insan ilişkisini pragmatist bir zemine oturtur. Can Tezcan’ın “*İyi de doğa ne oluyor, dostum, anamız diye bildiğimiz doğa? Çözümü onda, onun yeniden canlandırılmasında aramak gerekmez mi?*” (Yücel 2006: 172) sözleri böyle bir yaklaşımın ürünüdür. Doğa artık insanların ihtiyaçlarına cevap vermemektedir. Bu sebeple onun analık statüsü sorgulanır. Çünkü çocuk/insan ne yaparsa yapsın, ne suç işlerse işlesin ana/doğa vermek zorundadır. Bu durum doğanın dengesini kaybetmesinin tek sorumlusu olan insanın, kendini sorgulama ihtiyacı duymasını da engeller. Ekoeleştiri ekosistemde yaşanan sorunların ortadan kaldırılabilmesi için zihinsel bir devrim gerçekleşmesi

gerektiğine iddia eder. Bu bağlamda, insanın, doğanın hâkimi değil bir parçası olduğu gerçeğini kabul etmediği sürece zihinsel bir devrimin gerçekleşmesi de mümkün değildir. Çünkü ekolojinin en temel yasası her şeyin birbiriyle bağlantılı olduğunu kabul eden bütünsel evren görüşüdür (Oppermann 2012: 15). Bunun dışında bugünler de olduğu gibi alınan tedbirler sorunları ötelemekten başka bir işe yaramaz.

Gökdelen romanında insanlar ekosistemdeki sorunların etkilerinden kurtulmak için, kendine sistem dışında yapay bir dünya kurar. Yeni şehir, ekosistemin zararlı etkilerinden arındırılmış yalıtılmış, görece sakinleri açısından esenlikli bir ortamdır. Ancak şehrin duvarlarının dışında kalan ve yazar tarafından “yılık adamları” olarak nitelendirilen insanlar insanoğlunun doğada yaptığı tahribatın sonuçlarıyla yüzleşmek ve bu suçun bedelini ödemek zorundadır. Ancak bu geçici bir çözümdür ve hiçbir duvar aşılmaz değildir. Romanın sonunda olduğu gibi “yılık adamları” şehre/duvara doğru harekete geçer. Romanın bu şekilde bitişi bir tarafla seçilmişlerin kendileri için kurmuş oldukları steril dünyanın sonuna işaret ederken bir tarafla da gezegendeki bütün varlıkları kapsayacak yeni bir düzenin inşasına ümit ışığı yakar. Sonuç olarak verilen mesaj nettir: Varlıklar âleminin mensupları olarak ya hep birlikte yok olacağız ya da birbirimize saygı göstererek hep birlikte yaşayacağız.

Kaynakça

ARENDDT, Hannah (2017), *Kötülüğün Sıradanlığı Eichmann Kudüs'te*, çev. Özge Çelik İstanbul: Metis Yayınları.

CALLENBACH, Ernest (2011). *Ekotopya*, İstanbul: Agora Kitaplığı.

ÇÖREKÇİOĞLU, Hakan (2015). *Modernite ve Ütopya*, İstanbul: Sentez Yayınları.

DİNDAR, Gülşah (2012). *Ekoeleştirici Çevre ve Edebiyat İçinde*, ed. Serpil Oppermann, Ankara: Phoenix Yayınevi.

GARRARD, Greg (2016), *Ekoeleştirici, “Ekoloji ve Çevre Üzerine Tartışmalar*, çev. Ertuğrul Genç, İstanbul: Kolektif Yayınları.

URGAN, Mina (1984). *Edebiyatta Ütopya Kavramı ve Thomas More*, İstanbul: Adam Yayınları.

OPPERMANN, Serpil (2012). *Ekoeleştirici Çevre ve Edebiyat*, Ankara: Phoenix Yayınevi

YÜCEL, Tahsin (2006). *Gökdelen*, İstanbul: Can Yayınları.

Makale Geliş | Received: 28.02.2020
Makale Kabul | Accepted: 16.03.2020.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.696206

Yeşim IŞIK BAĞRIAÇIK

Dr. Öğr. Üyesi./Assist. Prof. Dr.

Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gümüşhane-TÜRKİYE
Gumushane University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature, Gumushane-TURKEY
ORCID:0000-0002-4603-8990
yesimisik_29@hotmail.com

Meşrutiyet Dönemi İran Şiiri ve Şairleri

Öz

Kaçarlar Dönemi'nde başlayan Meşrutiyet hareketleri, klasik İran şiirinin değişmesinde etkili olmuştur. Meşrutiyet hareketlerinin etkisiyle ülkede oluşan yeni ortamda şiirin konusu değişmiştir. Klasik İran edebiyatının belki de son halkası olan "Edebiyat-i Bazgeşt" yani "geriye dönüş edebiyatı" bu dönemde, yenilikçi şairler tarafından toplumdaki gerçekleri yansıtmadığı iddia edilerek eleştirilmiştir. Böylece Meşrutiyet Döneminde şairler, İran'ın içinde bulunduğu durumu yansıtan şiirler yazarak yabancı devletlerin tahakküm ettiği ve merkezi devletin etkinliğini yitirdiği ülkede halkın sorunlarını dile getirmişlerdir. Şiirin amacı; var olan durumu göstermek ve siyasi güçlerle mücadele olmuştur. Batılı ülkelerdeki siyasi ve ideolojik gelişmelerin etkisinde kalan bu dönemde şiir yeni bir yola girmiştir. Çıkarılan gazete ve dergilerin ülkedeki değişimde önemli bir rolü olmuştur. Şairler genellikle yayın yaptıkları dergi ya da gazete veya destekledikleri parti bünyesinde edebi, fikri ve siyasi faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu şekilde halk kitlelerine daha rahat ulaşarak onlar üzerinde etkili olmuşlardır. Şair kimliğinden ziyade siyasi birer mücadeleci konumundaki şairler mevcut hükümete karşı meşrutiyet inkılabını desteklemişlerdir. Bu dönemde şiir, şekil olarak da bir dönüşüm içine girmiştir. Bu çalışmanın amacı, İran Meşrutiyet Dönemi'nde en çok bilinen ve şiirleriyle döneme damga vuran şairlerinin şiir ve yaşamlarına kısaca değinilerek dönem hakkında genel bir bakış açısı sunmaktır. Makalenin hedef kitlesi, İran Meşrutiyet Dönemi şiiri ve şairleri üzerine çalışma yapan araştırmacılar ve bu döneme ilgi duyan okuyuculardır.

Anahtar Kelimeler: İran, Meşrutiyet Şairleri, Meşrutiyet Şiiri, Kaçarlar Dönemi, Pehlevi Dönemi.

Iranian Poetry and Poets during the Constitutional Revolution

Abstract

The movements of the Constitutional Revolution that had started in the Qajar Dynasty were quite influential in changing the classical Iranian poetry. In the new environment formed during the Constitutional Revolution, the topics poetry represented changed. "Edebiyat-i Bazgeşt", namely "flashback literature", maybe the last cycle of the classical Iranian poetry was criticized by innovative poets in this period of time because they argued that it did not reflect the truth in the society. Therefore, poets during the Constitutional Revolution period dwelled on the problems of the society by writing poems reflecting the current situation of Iran, a country dominated by other states and where the central government had lost its power. The purpose of the poetry that gained a political aspect was to demonstrate the current situation and to protest against political powers. In this period, influenced by political and ideological developments in Western countries, the poetry was on a new path. Poets, as political fighters rather than being just a poet, often supported the revolution of constitutional monarchy in the newspapers they published. Published newspapers and journals have played an important role in the change of the country. The poets generally continued their literary, intellectual and political activities within the journal or newspaper that they published or the party that they supported. In this way, they became influential on the public by easily reaching them. Poets, who were political figures rather than poets, supported the constitutional reform against the current government. In this period, the poetry underwent a formal transformation as well as gaining a political aspect. The aim of the study is to present a general idea on the aforementioned period by briefly addressing the poems and lives of remarkable poets of the period. The target audience of a study is the researchers which work on poetry and poets of the Constitutional Period in Iran, also readers who are interested in this period.

Keywords: Iran, Poets in the Constitutional Period, Poetry in the Constitutional Period, Qajar Dynasty and Pahlavi Period

Giriş

Safevi Devleti yıkıldıktan sonra Kaçar hanedanının iktidara gelerek merkezi devleti yapılandırınca kadarki zaman zarfında İran edebiyatında uzun bir sessizlik hâkim olmuştur. Bu süreç, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar sürmüştür (Âryenpûr 1387: 12-13). Bu dönemde Kaçar padişahları; Gazneli Dönemi saray geleneğine özenmiş, onlar gibi şairlere bahşişler vererek şairleri kendilerini öven kasideler yazmaya teşvik etmişlerdir (Şemîsâ 1374: 306). Bu dönem şairleri; Firdevsi, Hâfız, Sadî, Unsûrî ve Menûcehrî gibi eski dönem şairlerini taklit etmişlerdir. Klasik İran şiirlerini birebir taklit eden Kaçar hükümetine bağlı şairler, yaşadıkları çağın olaylarına ilgi göstermemiş, millî ve toplumsal meseleleri görmezden gelmişlerdir. Yazdıkları şiirlere kendi sanat anlayışlarından hiçbir şey katmayan bu dönem şairleri, “Bazgeşt” yani “geriye dönüş” olarak ifade edilecek bir dönem ile anılmışlardır (Âryenpûr 1387a: 15-16).

Meşrutiyet öncesi tekrara düşmüş ve yenilikten uzak İran şiirinin değişiminin asıl sebebi toplumsal yapıda meydana gelen değişimlerdir. İran toplumu ve aydınları Kaçar Hanedanlığı Dönemi’nde Meşrutiyet hareketinin oluşturduğu yeni ortamda ülkedeki mevcut iktisadi ve toplumsal olayların etkisi altına girmişlerdir. Doğrudan ya da dolaylı olarak tanışmış oldukları Batı edebiyatının da edebiyattaki değişimde inkâr edilemez bir etkisi olmuştur. Böylece Kaçar Dönemi’nde yaygın olan şiir anlayışına ve geleneksel şiire eleştiriler getirilmeye ve Bazgeşt edebiyatından uzaklaşmaya başlanmıştır. Yeni oluşan edebiyat anlayışı bugün Meşrutiyet edebiyatı olarak ifade edilmektedir. Bu dönem yaşanan gelişmeler edebi ve sanatsal estetik kaygılardan ziyade toplumsal değişimin bir gereği olmuştur (Abbâs Âbâd 1390: 58-59).

Meşrutiyet Döneminden önce yurtdışında eğitim gören, batı dil ve kültürlerini öğrenen öğrenciler, yurt dışındaki düşünce hareketlerine kayıtsız kalmamış, Mısır’da, Osmanlı topraklarında ve batılı memleketlerde yayımlanan gazete ve kitapları Farsçaya çevirerek İran’da özgürlük düşüncesinin yayılmasına önemli katkılar sunmuşlardır. Rusya ve Osmanlı topraklarında yaşayan İranlılar, Farsça ve Türkçe yazdıkları makalelerle halkı yönlendirmişlerdir. İranlıların batı ülkelerine ve Hindistan’a yaptıkları yolculukların yanı sıra İran’da kurulan Dâru’l-funûn medreselerinde eğitim veren hocaların yabancı olması da meşrutiyet hareketlerin oluşmasında etkili olmuştur (Şemîsâ 1374: 340).

İran’da Meşrutiyet Dönemi oluşan şiir ve edebiyatı besleyen dış etkenlerin başında; Fransız ihtilali ile birlikte eşitlik, adalet ve kardeşlik kavramlarının edebiyata girmesi olmuştur. Gazete ve kitap yayınlarının artması, televizyon, radyo ve telefonun yaygınlaşması, kültür, eğitim ve ilim merkezlerinin açılması yeni kavramların ülkede yaygınlaşmasını sağlamıştır. Aynı şekilde batıda şekillenen mimari, resim, müzik, şiir, roman, felsefe ve düşünce akımları gibi sanat dalları İran’da yeni anlayışların oluşmasında etkili olmuştur. İran’daki iç dinamikler açısından Almanya, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde eğitim gören öğrenci ve aydınların İran’a dönmesi baskıya karşı ilk tepkilerin kaynağını oluşturması açısından önemlidir (Karaguzlu 1386: 192).

İran edebiyat tarihinde, Meşrutiyet Döneminde vücut bulan edebiyat mefhumu ilk kez gerçek anlamda halka hitap eden bir yapı kazanmıştır. Bu dönemde her kesimden İran halkı, gazeteler sayesinde ülkelerinde gerçekleşen edebi inkılabı yakından takip etme fırsatı bulmuştur. Rusya ve Osmanlı topraklarında yaşayan İranlılar, bu topraklarda batı edebiyatının yansımalarını görerek Bazgeşt edebiyatını eleştirmişlerdir. Böylece Bazgeşt edebiyatı itibarını yitirmiş ve ortam yeni anlayışlara hazır hâle gelmiştir.

Meşrutiyet Dönemi şiiri, Bazgeşt ile İran modern şiiri arasında kalan orta bir dönemdir. Meşrutiyet inkılabı, İran tarihinde toplumsal, siyasi ve özellikle kültürel alanda birçok değişime etki eden önemli bir olaydır (Şâfêî 1380: 259). İranlıların aynı zamanda uyanma devri olan Meşrutiyet Döneminde her kesimden bir araya gelen halk kitlelerinin oluşturdukları siyasi mücadele giderek büyümüş ve bu mücadele şiir, edebiyat, musiki, hutbe ve vaaz gibi unsurlar ile desteklenmiştir.

Toplumdaki her türlü farklı düşünceye sahip gruplar arasında mücadeleci bir renge bürünen Meşrutiyet edebiyatı, sermaye sahiplerine karşı bir silaha dönüşmüştür. Bu dönemde siyasi yönü olmayan edebiyat, Meşrutiyet edebiyatının dışında tutulmaktadır. Siyasi edebiyattan kast edilen bizzat hükümetin ve eşrafın ülkedeki uygulamalarına karşı şüpheyle bakan ve icraatlarını eleştiren edebiyat anlayışıdır (Karaguzlu 1386: 197).

Meşrutiyet Dönemi şiir ve edebiyatı çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Muhammed Takî Meliku’Şuarâ-yı Bahâr bu dönem şiirlerini dört kısma ayırmıştır: 1. 1896-1907 Muzafferiddin Şah dönemi şiirleri, 2. 1907-1922 I. ve II. Meşrutiyet Dönemi şiirleri, 3. 1922-1942 yirmi yıllık Rıza Şah Dönemi şiirleri, 4. 1943’ten sonraki III. Meşrutiyet olarak ifade edilen şiirler (Karaguzlu 1386: 197).

Meşrutiyet Dönemi Şiiri

İran tarihinde; toplumsal, siyasal ve özellikle kültürel alanda birçok değişime etki eden Meşrutiyet inkılabının ardından klasik İran şiirinde ciddi bir değişim başlamıştır. Bu dönemde İran şiiri, “yeni şiir” ve “eski şiir” olarak ikiye ayrılmıştır (Şâfeî 1380: 259). İran şiirinde bu denli belirgin bir ayırım ilk kez yaşanmıştır (Şemîsâ 1374: 339). Muhammed Takî Bahâr’ın Tahran’da kurduğu *Daneşkede* ile Takî-i Rifat’ın Tebriz’de yayımladığı *Teveddut* adlı dergiler arasında yaşanan gelenek ve yenilik tartışmaları edebi anlamda Meşrutiyet Döneminin en coşkulu ve etkili akımlarını oluşturmuştur (Yâhakkî 1389: 128). 1915 yılı sonrasında gelenekçiler ile yenilikçiler arasındaki tartışmalar şiddetlenmiştir. Muhammed Takî Bahâr gelenekçi anlayışın öncü şairlerindedir. Şiirlerinde yeniliğe açık olmakla birlikte, dönemin diğer şairleri gibi, fikir akımlarına kendini kaptırmamış ve eski şairlerin geleneğini değiştirme noktasında daha temkinli davranmıştır. Takî-i Rifat ise baştan aşağı bir değişimin taraftarı olmuş, eski geleneği bir çırpıda terk etmek istemiştir (Rûzbih 1391: 63).

Meşrutiyet Dönemi ile Rıza Şah’ın saltanatının kurulması arasındaki dönemde Meşrutiyet taraftarlarının siyasi hareketliliği artmıştır. Ülkede yeni anlayışların yaygınlaştığı bu dönemde halkın ve aydın kesimin beklentileri artmıştır. Gerek devlet mekanizmaları gerek geleneksel düşünce ve yaşam tarzı halkın beklentilerini karşılayamaz olmuştur. Böylece toplumsal bir değişim arzusu giderek derinleşmiştir. Klasik şiir toplumda oluşan yeni talepleri ifade etme noktasında yetersiz kalmıştır. Bu dönemde, şiirin muhteva ve şeklinde tam anlamıyla bir değişim isteği ortaya çıkmıştır. Yenilik taraftarı şairler ile gelenekçiler arasındaki tartışmaların yaşandığı bu dönemde yenilikçi düşüncenin savunucusu olarak en dikkat çeken isim Takî-i Rifat’tır. (Abbâs Âbâd 1390: 67).

Edîbu’l Memâlik Ferâhânî ve Muhammed Takî Bahâr gibi İran klasik şiirinde önemli eserler veren şairler, tabii olarak geleneksel şiir anlayışını sürdürmeye devam etmişlerdir. Saray ve eşrafa hitap eden klasik İran şiirine kendilerini yakın hissetmeyen Mirzâde-i İşkî, Seyyid Eşrefuddin Hüseyinî ve Ârif-i Kazvînî halkın içinden çıkan şairlerdir. Herhangi bir devlet kurumunda görev almamış, bağımsız faaliyetlerde bulunan bu şairler, şiirlerinde halkın kullandığı konuşma dilini tercih ederek gündelik sorunları şiiri taşımışlardır. Böylece yeni şiir anlayışının öncü isimleri olmuşlardır (Yâhakkî 1389: 124).

Meşrutiyet inkılabıyla birlikte İran toplumu siyasal taleplerini yüksek sesle dile getirebilme imkânına kavuşmuştur. Toplumsal taleplerin gün yüzüne çıkması siyasal değişimi zorlamıştır. Siyasal alanda yaşanan bu hareketlilik sanatsal faaliyetleri de etkisi altına almış ve dönemin şair ve yazarları yazılarıyla toplumun isteklerini dile getirmişlerdir. Şiir de toplumun bu taleplerine kayıtsız kalmamış ve değişim taleplerinin lokomotif olmuştur. Geleneksel şiir, bu talepleri dile getirmede büyük bir aciziyet göstermiş ve tercihini mevcut düzenin devamından yana kullanmıştır. Yaşanan hızlı değişime karşın geleneksel şiirin kalıp ve şeklinin değişmesi aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Öncelikle mefhum ve içerik olarak bir değişim yaşanmıştır. Yenilikçi düşüncelerin kabul ettirilip yaygınlaştırılması ancak geleneksel anlayışlar ile örtüştürülmesiyle gerçekleşmiştir. Bu dönemde bazı aydınlar ve din âlimleri yeni kültür ve medeniyeti dini terimlerle açıklamaya gayret etmişlerdir (Abbâs Âbâd 1390: 58-61).

Meşrutiyet inkılabının yaşandığı dönemde, toplumdaki hareketlilik ve kaynama sonucunda şiir doğrudan sıradan halkın arasında bir yer bulmuştur. Değişim içindeki toplumu ilgilendiren olayların konusu sürekli farklılık göstermiş, halkı muhatap alan, konuşma diliyle ifade edilen şiir, böylece daha sade ve doğal bir ifade biçimi bulmuştur. Bu yönüyle Meşrutiyet Dönemi şiiri, gerçekçi bir yapıya sahiptir.

Meşrutiyet Döneminde oluşmaya başlayan yeni şiir, klasik İran edebiyatının ağır sanatlarından kurtularak sade bir söyleyiş şekline bürünmeye başlamıştır. Baskıcı yönetime karşı özgürlükçü düşüncelerin yer aldığı yeni edebiyat anlayışı, gazel türünde sürekli bir tekrar ve içi boş romantik anlayışa sahip olan Bazgeşt edebiyatından sıyrılmış, devletin ve halkın içinde bulunduğu sorunlara ve olaylara yönelmiştir (Karaguzlu 1386: 192).

Toplumdaki hızlı değişimin göstergesi olan Meşrutiyet şiirinin konusunu; özgürlük, vatan sevgisi, kanunların geçerli olduğu bir devlet arzusu, eğitim-öğretim ve kadın meseleleri, kadın-erkek eşitliği, eski geleneklerin eleştirisi, hurafelerle mücadele ve yeni bir kültür beklentisi oluşturmuştur (Abbâs Âbâd 1390: 61). Bu dönem şiirinin üzerinde en çok durduğu husus vatanseverlik ve toplum eleştirisiydi. İrec-i Mîrzâ ve Muhammed Takî Bahâr'ın şiirinde görülen bu iki unsur; Bahâr'ın şiirlerine vatanseverlik, İrec'in şiirlerine toplumsal eleştiri şeklinde yansımıştır. Bahâr, eski İran'a karşı hissettiği duygu coşkunluğuyla bu dönemde en iyi vatan ve özgürlük şiirlerini yazmıştır. Dinden uzaklaşmanın görüldüğü bu dönemde tasavvufi anlayış bir tarafa bırakılmış, aşk şiirindeki maşuk ortadan kalkmıştır. Meşrutiyetten önce zindandan kurtulmak anlamında kullanılan özgürlük mefhumu, Meşrutiyetle birlikte Fransız inkılabının ve sanayi devriminin etkisiyle batılı anlamda demokrasi taleplerinin dile getirildiği anlamları kazanmıştır (Kedkeni 1380: 35-36).

Her ne kadar bu dönem yazılan şiirler, klasik İran şiirindeki edebi olgunluğu sahip olmasalar da meşrutiyet hareketini ve coşkusunu yansıtmaları açısından önemlidirler. Halka yakın olan bu dönem şiiri, onların günlük sorunlarını sade bir dille şiire konu edinmiştir (Hasanlı 1386: 24). Şairler toplumun önde gelenleri olarak yaptıkları eleştirilerle halkı bilinçlendirmeyi ve toplumsal gelişimi sağlamaya çalışmışlardır (Abbâs Âbâd 1390: 65).

Meşrutiyet Dönemi Şiirinde Şekil

Meşrutiyet Döneminde, klasik İran şiirlerinde kullanılan bilindik kalıplar kullanılmaya devam edilmiş fakat musammat ve müstezat kalıpları daha çok tercih edilmiştir. Musammat ve müstezat, Meşrutiyet şiirinin coşkunluğunu ve hareketliliğini yansıtabilen türlerden olmuştur. Musammat kalıbında yazılan şiirler, nağmeli bir şekilde şarkı gibi söylenmeye müsaittir. Müstezat kalıbında yazılan şiirlerde ikinci mısraının vezninin tam olmaması şairlere vezinden kurtulmaları için fırsat sağladığı için bu tür, şairler tarafından rağbet görmüştür. Musammat ve müstezat yanında gazel de bu dönemin siyasi ve toplumsal olaylarını yansıtan ve en çok tercih edilen kalıplarından biridir. Bu dönemde yazılan gazellerdeki mana ve kalıp arasındaki uyumsuzluk dikkat çekicidir. Zira gazel, Meşrutiyet Döneminin toplumsal ve siyasi meselelerindeki öfke ve saldırganlığı kaldıramamıştır. Meşrutiyet Döneminde yaygınlaşan kalıplardan bir tanesi de tasniftir. Tasnif, müzik eşliğinde çalınıp söylenen şiirlerdir. Toplumsal ve siyasi meselelerin duygusal taraflarını rahatlıkla yansıtan bu tarz, klasik şiirdeki kısıtlamalardan uzak olduğu ve musiki ile okunabildiği için halkın ilgisini çekmiştir (Abbâs Âbâd 1390: 62-63). İran kültüründe eskiden beri varlık gösteren çalgı aleti eşliğinde şiirlerin nağmeyle okunduğu terane ve tasnif türleri Meşrutiyet Döneminde yaygınlaşmıştır (Hasanlı 1386: 24). Tasnif şeklinde yazılan ve söylenen şiirler, Meşrutiyetten önce edebi bir tür olarak kabul edilmemekteydi fakat Ârif-i Kazvî'nin bu dönemde yazdığı tasniflerle bu türün ne kadar etkili olduğunu ispatlamıştır (Kırlangıç 2014: 62). Tasnifin halk üzerindeki etkisini gören Ferruhî-yi Yezdî de hayatının son zamanlarında şiirlerinin bu şekilde okunmasını istemiştir. Şiirleri nağmeli bir şekilde şarkı gibi okumayı bilmeyen şair, Tahran'da şiirlerini başkalarına okutmuştur (Sapânlû 1369: 436).

Bu çalışmada şairlerin yaşam ve şiirleri ile ilgili bilgi verilen bölümde şairlerin yaşam serüvenleri ölüm tarihlerine göre düzenlenmiştir. Bu şekilde şairlerin kaç yılına dek edebi faaliyet gösterdikleri ve hangi dönemlerde yaşadıkları daha rahat müşahade edilebilir diye düşünülmüştür.

Meşrutiyet Dönemi Şairleri

Takî-i Rifat (1889-1920), Tebriz’de dünyaya gelmiş ve ilköğrenimini doğduğu şehirde yapmıştır. Daha sonra yükseköğrenim görmek üzere Türkiye’ye gitmiş, İstanbul’da lisans eğitimini görmüştür. Trabzon’da bir İran okulunda müdürlük yaparken I. Dünya Savaşının patlak vermesi sonucunda İran’a dönmek zorunda kalmıştır. Tebriz’de bir süre Fransızca öğretmenliği yapan şair, Muhammed Heyâbânî ve arkadaşlarının Azerbaycan Demokrat Partisi bünyesinde yaptıkları siyasi mücadelelerine katılmıştır. Gerek yazdığı şiir ve makaleleri ile gerekse halka açık konferanslarda yaptığı konuşmaları ile Azerbaycan Demokrat Partisine destek vermiştir.

Rusya’da yaşanan Bolşevik ihtilali, İran’daki inkılap düşüncesinin oluşmasında doğrudan etkili olmuştur. Azerbaycan Demokrat Partisi, Rus ihtilalinden kısa bir süre sonra kurulmuştur. Heyâbânî’nin beş yıllık siyasi faaliyetlerinde Takî-i Rifat, partinin ikinci sekreteri olarak onun yanında bulunmuştur. Heyâbânî, partinin siyasi düşüncelerini yaymak için *Teceddut* adlı gazeteyi kurmuş ve yazı işleri müdürü olarak Takî-i Rifat’ı görevlendirmiştir. Rifat, Meşrutiyet Döneminin en önemli gazetelerinden olan *Teceddut*’te beş yıl boyunca siyasi ve toplumsal içerikli yazılar yazmıştır. Tahran’daki edebiyat çevrelerinin dikkatini çeken yazıları yenilik ve özgürlükçü kesime öncülük etmiştir.

Özgürlük taraftarı Tebrizliler, Heyâbânî önderliğinde 1919 yılında merkezi hükümete karşı ayaklanmışlardır. Ayaklanma sonucunda yapılan müzakereler sonuçsuz kalmış ve 1920 yılında Tebriz’e giren hükümet güçleri şehri yerle bir etmiştir. Bu olaylarda Heyâbânî öldürülmüştür. Takî-i Rifat ise yaşadığı hayal kırıklığı yüzünden otuz bir yaşında intihar ederek hayatına son vermiştir (Lengerûdî 1387: 50- 55).

Romantik bir devrimci olan Takî-i Rifat, Fransız edebiyatının ve daha çok Türkiye’deki değişim hâlinde olan edebiyatın etkisinde kalmıştır (Abbâs Âbâd 1390: 67). Fransızca ve Türkçeye hâkim olan Rifat, yaşamı boyunca İran toplumunun ve edebiyatının yeni bir çehreye kavuşmasını arzu etmiştir. Şiirlerinde, şekil ve konu olarak klasik İran şiirlerinin dışına çıkmıştır. Klasik şiirdeki kafiyeye düzenine özen göstermediği gibi her mısranın vezin açısından eşit olması kuralına da riayet etmemiştir. Bu yüzden geleneksel şiir taraftarlarınca eleştirilmiştir (Lengerûdî 1387: 52). Takî-i Rifat, geleneksel şiire karşı son derece sert eleştirilerde bulunmasına rağmen edebiyat eleştirilerinde teorik anlamda zayıf kalmıştır. Bu yüzden yeni şiirin teorik arka planını oluşturamamıştır. Şiirleri, klasik şiirin yapısını bozmak amacıyla yazıldığı için sanatsal değerden yoksun kalmıştır. Şairin makaleleri, klasik edebiyatın tabularının yıkılmasında etkili olmuş, dönemin gençlerinin dikkatini çekmiştir (Zergânî 1387: 139).

Muhammed Rıza Mirzâde-i Işkî (1894-1924), Hemedan şehrinde doğmuştur. Küçük yaşta Fransızca öğrenen Işkî, Fransız bir tacirin yanında mütercimlik yapmıştır. On yedi yaşında okulu terk etmiştir. Mirzâde-i Işkî yirmi iki yaşında Hemedan’da gazete çıkarmaya başlamıştır. I. Dünya Savaşının başladığı sıralarda, çok sayıda İranlının siyasal faaliyetler içerisinde olduğu, İstanbul’a gitmiştir. Burada Mekteb-i Sultani ve Darülfünun-i İstanbul’da dinleyici olarak derslere katılmıştır. İrec “نوروزی نامه” *Novruzîname* ve “اپرای رستاخیز شهریاران ایران” *Opera-yi Restabiż-i Şebriyaran-i İran* adlı ilk şiirlerini İstanbul’da yazmıştır (Âryenpûr 1387b: 366-367). *Opera-yi restabiż-i Şebriyaran-i İran* Firdevsi’nin *Şehname*’indeki millî kahramanların kaybedilen eski görkemli zamanlar için sahneye çıkıp ağladığı bir opera gösterisidir. Bu eser aynı zamanda İran’da icra edilen ilk operadır (Ajend 1363: 106).

İstanbul’dan ülkesine dönen Mirzâde-i Işkî, Tahran’daki yazarlarla irtibata geçmiş ve sosyalist partinin taraftarlarına katılmıştır. Mecliste bulunan azınlık arkadaşlarıyla hükümetin

uygulamalarını yermiştir. Dönemin başbakanı Hasan Vûsokuddovle'nin İngiltere ile yaptığı antlaşmayı İran'ın İngiltere'ye satılması olarak değerlendiren ve başbakanı eleştiren İşkî tutuklanmıştır. Çalkantılı bir siyaset içerisinde olan İran'da, 1920'de yapılan ihtilalle başbakan değişmiş, ülkedeki iktidar mücadelesi 1925 yılında Rıza Han'ın askeri darbeyle başbakan olmasıyla son bulmuştur.

Mirzâde-i İşkî, Muhammet Takî Meliku's-Şuarâ-yı Bahâr'ında içinde bulunduğu dördüncü meclisi ülkedeki siyasi buhrandan sorumlu tutarak eleştiri oklarına tutmuştur. “عید خون” *Eyd-i Hum* adlı makalesini *Şafak-i Sorb* adlı gazetede yayımlamıştır. Bununla da yetinmeyen şair, “جمهوری قلاب” *Comburî-yi Gollab* yani yalancı cumhuriyet adlı makalesiyle hükümeti eleştirmeye devam etmiştir. Şair açıktan açığa dönemin hükümetine yaptığı eleştirilerin dozunu azaltmadan devam ettirmiş ve sonunda faili meçhul kişilerce öldürülmüştür (Âryenpûr 1387b: 362-365).

Mirzâde-i İşkî, kısa hayatını toplumda yaygın olan hurafe ve taassuplarla ve yabancı güçlerin oyuncuğu olmuş siyasetçilerin yanlış uygulamalarıyla mücadele ederek geçirmiştir. Sosyolojik ve tarihi olayları erken kavrayan İşkî, toplumsal meselelerin kendisinde uyandırdığı duyguları tasvirlerle şiirlerine ustaca yansıtmıştır. Şiirlerinde zenginlere karşı hissettiği kin ve çaresiz halka duyduğu acıma hissi oldukça güçlüdür. İşkî'nin başta “تابلوی اده آل” *Tablu-yi İdeal* adlı şiiri başta olmak üzere şiirlerinin büyük bir kısmında İran edebiyatındaki ilk değişim çabalarını görmek mümkündür. Şair *Tablu-yi İdeal*'de hikâyelerinde mesnevi türünü seçen Nizâmî'nin aksine, musammat kalıbını ve müctes bahrini tercih etmiştir. Bu anlamda yeni bir söylem kazanan şiir, hikâyemsi tarzda realist bir yapı kazanmıştır (Şâfeî 1380: 293-294). Köyde mütevazı bir yaşam sürdüren bir kızın, zengin bir erkek tarafından ifgal edildiği, olaydan sonra kızın intihar ettiği ve kızın babasının ağzından o zamanki toplumsal ortamın anlatıldığı bu şiir, gerçekçi içeriğinden ötürü önemli addedilmiştir (Ajend 1363: 106). Mirzâde-i İşkî yeni oluşan Türk edebiyatının etkisinde kalmış, şiirlerinde kafiyenin kullanımında farklılıklar yapmaya çalışmıştır (Rûzbih 1391: 123).

İrec-i Mîrzâ (1872-1925), Tebriz'de doğan şair soy olarak Kaçar sülalesinden gelmiştir. İrec-i Mîrzâ, çocukluk çağlarında Arapça ve Fransızca öğrenmiştir. Sarayda devlet görevinde bulunmuştur. Tahran ve Meşhed'de hayatını sürdürmüş, Tahran'da vefat etmiştir (Âryenpûr 1387b: 383).

İrec-i Mîrzâ hayatı boyunca ciddi anlamda ne yeni şiire ne de edebiyat alanında yapılan yeniliklere önem vermiş bir isim olmamasına karşı şiirleri İran'da avam, orta ve üst sınıf olmak üzere her kesim tarafından ilgi görmüştür ve görmeye de devam etmektedir. Bu ilginin sebebi, şairin şiirlerinin sade ve nesre yakın doğal bir dile sahip olup herkese hitap etmesidir (Zergânî 1387: 98).

Şiirleriyle yolunda gitmeyen olayları dile getiren İrec-i Mîrzâ yeniden şekil alan İran edebiyatına ilk yenilikçi şair olarak geçmiştir. Sade bir dille şiir söyleyen şairlerin öncüsü olarak nitelendirilmiştir. İrec'in şiiri, canlı ve hareketlidir. Sade ve halkın anlayacağı bir dille yazdığı şiirleri soyut ve tasavvufi düşüncelerden arınmış olması nedeniyle belirsizlik içermemektedir. Şair, modern İran'ın günlük yaşantısını ve sıkıntılarını şiirine konu etmiştir. Vatansever bir şair olan İrec-i Mîrzâ, toplumsal adalete inanmıştır. Ülkesinin ve halkının yaşadığı talihsiz olaylara, cehalete ve geri kalmışlığa kayıtsız kalmamıştır. Yaşadığı dönemde, bu olumsuzlukların bertaraf edilmesi için şiirlerinde yenilik yanlısı olduğunu dile getirmiştir. Demokrasiye olan inancını şiirlerinde ifade eden şair, toplumda yaygın olan ikiyüzlülüğü, yalancılığı, dini taassup ve hurafeleri şiddetle eleştirmiş ve İran toplumunda kadına daha fazla önem verilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Kaçar hanedanına mensup olan İrec-i Mîrzâ, eşraftan olmasına karşın eşrafın geleneği olan methiye şairi olmaktan kaçınmış, saraydan uzak durmuştur (Şâfeî 1380: 269-270). Bununla birlikte diğer Meşrutiyet Dönemi şairleri gibi ciddi anlamda hükümetin uygulamalarını eleştiren siyasi ve toplumsal içerikli şiirler yazmamıştır. Onun siyasi eleştiriye ilgi duymamasını Kaçar hanedanına mensup olmasıyla ilişkilendirmişlerdir. İrec-i Mîrzâ, çocuk şiirlerinin yanı sıra mizah içerikli eleştirel şiirler de kaleme almıştır (Zergânî 1387: 102).

İrec-i Mîrzâ şiirlerinde şekil olarak eski şairlerin usulünü devam ettirmiş, vezin ve kafiyeli şiirler yazmıştır. Toplumsal hayattaki aksaklıkları ve bu minvalde beğenmediği gidişatı mizah ile eleştirmiştir. “مادر” (Mader) yani “anne” başlıklı şiirleri, İran modern edebiyatının en önemli eserlerinden sayılmaktadır. Şairin bu şiirleri, yazıldığı günden itibaren halkın dilinde pelesenk olmuştur. Yine anne konulu olan “قلب مادر” (Galb-i Mader), “گویند مرا چو زاد مادر” (Guyend mera çu Zad Mader) adlı şiirleri de duygusal olarak son derece etkileyici şiirlerdir. İrec-i Mîrzâ, kaside, gazel ve mesnevi tarzında da şiirler yazmıştır. Ünlü mesnevisi “زهره و منوچهر” (Zohre u Menuçehr), William Shakespeare’in *Venus ile Adonis*’inin serbest çevirisidir (Şâfeî 1380: 270).

Mirzâ Ebu’l-Kâsım Ârif-i Kazvîni (1883-1934), Kazvin’de doğmuştur. Farsça, Arapça ve musiki eğitimini Kazvin’de gören şair, daha sonra Tahran’a gitmiş ve burada yazdığı ve söylediği tasniflerle şöhret bulmuştur (Şâfeî 1380: 273). Ârif-i Kazvîni’nin bu dönemde yaptığı en önemli yeniliği söylediği tasniflerdir. Tasnif, aruz vezniyle yazılan ve müzik eşliğinde toplu ortamlarda söylenen şiirlere verilen isimdir. İran kültüründe eskiden beri var olan tasnif türü Meşrutiyet Dönemine kadar edebi bir tür olarak kabul edilmemektedir. Fakat çalgı eşliğinde söylenen bu tarz şiirler, Ârif-i Kazvîni’nin Meşrutiyet Döneminde yazdığı meşhur tasnifleri ile ön plana çıkmıştır (Kırlangıç 2014: 62). Daha önce sadece neşeli ve eğlenceli ortamlarda icra edilen tasnifi, Ârif-i Kazvîni, siyasi meseleleri dile getirmek için bir araç hâline getirmiştir (Ajend 1363: 105).

I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla İran’da, Rus ve İngiliz güçlerinin haşin tavırları, ülkedeki bir grup aydını İslam birliği oluşturma fikrine sevk etmiştir. Ârif-i Kazvîni de bu dönemde İslam birliğine gönül vermişti. İranlı aydınlar, İslam birliği düşüncesini görüşmek üzere Osmanlı topraklarına gitmişler, fakat burada istedikleri sonucu alamamışlardır. Osmanlı devlet yönetiminde, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Türk Ocaklarının etkin olduğu bu yıllarda, İslam birliği fikrine karşı Türk milliyetçiliğinin ön planda olduğu gerçeğiyle karşılaşmışlardır. Böylece Ârif-i Kazvîni, büyük hayallerle gittiği Osmanlı topraklarından, hayal kırıklığına uğramış olarak ülkesine dönmüştür (Sapânlû 1369: 49-50). Bu dönemde şair, İslam birliğini ve Osmanlıyı öven bir şiir yazmıştır:

کفر و دین به هم در مقاتله است
کعبه یک، خدا یک، کتاب یک
پیشرفت کفر از نفاق ماست
این همه دویی از کجا رواست؟
بگذار از عناد باید اینکه داد دست اتحاد کز لحد برون دست مصطفی است
وقت کار است دل از غم بیقرار است، غم دل بیشمار است
مدد کن ناله دل اندر فشار است
مرا زین زندگی ای مرگ عار است... (Kazvîni 1924: 321)

Küfür ve din arasında savaş vardır, küfürün gelişmesi bizim aramızdaki nifaktandır

Kâbe bir, Allah bir, kitap bir, bütün bu ikilikler nasıl caiz olur?

İnattan vaz geç, dinsizliği bırakıp Mustafa’nın eli olan ittihat elini tutmalısın

İş yapma zamanıdır, gönül kederden perişandır, gönlün gamı sayılamayacak kadar çoktur

Ağlamalara çare ol, gönül zorluklar içindedir

Ey ölüm, böyle yaşamak benim için utançtır...

Daha sonra İran’a dönen Ârif-i Kazvîni, ülkesini ayrılmadan önceki halinden daha kötü bir durumda bulmuştur. Tahran’da düzenlediği konserlerle hükümeti eleştirmeye devam etmiştir. Rusya’da ihtilal ile Bolşevik inkılabı gerçekleşince Ârif, işçi devriminin tarihi arka planını ve önemini tam anlamıyla bilmemesine karşın, büyük bir coşkuyla ihtilal için bir şiir yazarak Lenin’den İran milletine yardıma gelmesini istemiştir (Âryenpûr 1387b: 350-351).

Ârif, meşrutiyet hareketlerini başlangıcından itibaren destekleyerek düzenlediği millî konserlerle halka hitap etmiştir. Her biri siyasi ve toplumsal bir mesaj içeren tasnifleri belirli olaylar

üzerine yazılmıştır. Ârif'in tasniflerinin yanı sıra toplumsal ve eleştirel içerikli birçok gazeli de vardır. Gazelleri; dramatik, acıklı ve gamlıdır. Duygularını yoğun yaşayan Ârif-i Kazvîni, şiirinde okuyucuyu etkisi altına almayı başarmıştır. Arif'in şiiri sade, akıcı ve lafzi sanatlardan uzaktır. Gazellerinde Sadî ve Hâfız'ı örnek almıştır. Hayatının son günlerini Hemedan şehrinde sürgünde, yalnızlık ve fakirlikle geçirmiştir (Şâfeî 1380: 273-274).

Seyyid Eşrefuddin-i Huseynî (1871-1934), Kazvin'de doğan şair küçük yaşta yetim kalmıştır. Doğduğu şehirde ilköğrenimini tamamladıktan sonra Kerbela ve Necef'e gitmiştir. Yirmi iki yaşında Tebriz'e dönmüş burada nahiz, mantık, coğrafya ve astroloji gibi ilimlerle meşgul olmuştur (Âryenpûr 1387b: 62). Daha sonra Reşt şehrine gitmiş, mizah ve edebiyat içerikli *Nesim-i Şomal* adlı gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. Reşt'de gazete kapatılınca Tahran'a giden Seyyid Eşrefuddin, gazeteyi burada çıkarmaya devam etmiştir. *Nesim-i Şomal* Tahran'da büyük ilgi görmüştür. Gazetede yayımladığı siyasi ve mizah içerikli şiirlerinde istibdat yönetimine karşı vatanın bağımsızlığını savunmuş, vatan hainliğini, cehalet ve riyakârlığı yermiştir (Rûzbih 1391: 127). Meşrutiyet Döneminin en sevilen, eleştirel ve mizah diline sahip şairidir. İran halkının halinin tercümanı olan şiirleri, fakir halkın dertlerinden tutun da işçisinden işverenine, mazlum kadınlardan eğitim-öğretimden mahrum kalmış talihsiz kızına kadar toplumun her kesimini konu edinmiştir. (Şâfeî 1380: 305). Seyyid Eşrefuddin-i Huseynî, 1927 yılında delirdiği gerekçesiyle akıl hastanesine yatırılmıştır. Hayatının son yıllarını perişan bir şekilde geçirmiştir (Rûzbih 1391: 127).

Meşrutiyet Dönem şiirinin halka en yakın ve en çok sevilen şairi olarak bilinen Seyyid Eşrefuddin, Azerbaycanlı şair Ali Ekber Saber'in şiirlerinden alıntılar yaparak ya da onun şiirlerini serbest çevirilerle *Nesim-i Şomal*'da yayımlamıştır. Şiirleri, edebi olarak zayıf bulunsa da şairin sade dili ve samimi duyguları bu dönemde halkı hükümete karşı uyandırıp harekete geçirmesi bakımından önemlidir (Âryenpûr 1387b: 62-65).

Ferruhî-yi Yezdî (1888-1939), Yezd şehrinde fakir bir ailede dünyaya gelen şair, hayatının ilk dönemlerinden itibaren baskıcı zalim insanlarla mücadeleye başlamıştır. O, meşrutiyet hareketlerini başladığı ilk anda itibaren desteklemiş, kısa süre sonra hapse atılmıştır. Okuduğu şiir yüzünden hapishanede dudakları dikilerek cezalandırılmıştır. Hapisten kaçarak Tahran'a gelen Ferruhî-yi Yezdî, *Tufan* gazetesinde şiir ve makalelerini yayımlamaya başlamıştır. Kısa sürede özgürlük taraftarlarının dikkatini çekmiş, herkesin tanıdığı bir şair haline gelmiştir. Sıkıntılarla dolu bir hayatı olan şair, Rıza Şah döneminde hapishanede işkence göyerek can vermiştir. Ferruhî-yi Yezdî, ömrünün sonuna kadar baskıcı devlete karşı direnen İran inkılap şiirinin en önemli isimlerinden biridir (Şâfeî 1380: 289). *Tufan* gazetesinde istibdat yönetimine karşı sert eleştirilerde bulunmuş, ezilen fakir halkın taraftarlığını yapmıştır. Defalarca tutuklanmasına ve art arda sürülmesine rağmen şiir yazmayı ve gazetecilik faaliyetlerini bırakmamıştır. Yezdî, milletvekili olarak meclise seçildiğinde de aynı şekilde hükümete karşı eleştirel tutumunu sürdürmüştür. Milletvekilliği esnasında Moskova ve Berlin'e yolculuklar yapan şair sonunda ülkesine dönmüştür (Rûzbih 1391: 130).

Ferruhî toplumdaki adaletsizlikleri şiirine taşımış yanlış uygulamaları eleştirmiştir. Diktatör rejime hayatı pahasına şiirleriyle direnç göstermiştir. Defalarca yayın yasağına maruz kalan *Tufan* gazetesinde şiirlerini, edebiyat ve tarih konulu makalelerini yayımlamıştır. Titizlikle yazılan şiirleri oturaklıdır (Şâfeî 1380: 290).

Pervîn-i İtisâmî (1907-1941), Tebriz'de doğan İtisâmî, ilk eğitimini babasından almıştır. Amerikan Kız Okulu'nda öğretim görmüş, yaptığı talihsiz bir evlilikten sonra kendini şiire vakfetmiştir (Şâfeî 1380: 300). Arapça ve Farsçayı evde aldığı özel derslerle İngilizceyi Amerikan Kız Okulu'nda öğrenmiştir (İtisâmî 1387: 11).

Pervîn-i İtisâmî ilk şiirlerinde Nasır Husrevi örnek almış, ahlaki ve tasavvufi içerikli şiirler yazmıştır. O bu konuları toplumun her kesimine hitap edecek şekilde son derece sade akıcı ve güzel bir dille ifade etmiştir. Şiirde manayı kafiyenin ya da kelimelerin kurbanı etmemiştir. Güçlü bir şiir

diline ve hitaba sahip olan Pervîn'in şiirinde Sadî ve Hâfız etkisi görülmektedir. Horasan ve Irak üslubunun karışımı bir tarzla şiir söyleyen şair, İran'ın kuzey ve batısında yaşayan şairlerin şiir söyleme şekli olan soru cevap tarzını tekrar şiire sokmuştur. Pervîn şiirinde anne şefkatini bazen kuşların bazen fakir bir annenin bazen de çaresizlerin dilinden ifade etmiştir. Genellikle kıt'a tarzında yazdığı şiirleri sade, oturaklıdır (Şâfeî 1380: 300).

Rıza Şah dönemi şairlerinden olan Pervîn-i İtisâmî 1920 ila 1940 yılları arasındaki en güzel ahlaki ve öğretici şiiri yazmıştır. Fakir ve yetim çocuklara olan ilgisi şiirlerine yansımıştır. Klasik İran şiirlerini kendisine örnek alan İtisâmî'yi babası yabancı şairlerin şiirlerini okuması için teşvik etmiştir. Batı tarzı şiirlere de yabancı olmayan şairin şiirlerinde Avrupai bir romantizm hissedilmektedir. Kendi halinde içe kapanık yaşayan şair şiirlerinde adalete vurgu yapmıştır fakat sesi Meşrutiyet Dönemi şiirlerinin gürültüsü arasında duyulmayacak kadar cılız kalmıştır (Rûzbih 1391: 136).

Muhammed Takî Meliku's-Şuarâ-yı Bahâr (1886-1952), Meşhed'de dünyaya gelen Bahâr, ilk eğitimini babasından ve zamanın geçerli ilimlerini Edîb Nişâbûrî ve Horasan'ın ünlü hocalarında almıştır. Küçüklükten itibaren şiir yazan Bahâr'ın babası dönemin tanınan şairlerindedir.

Bahâr, on dört yaşından itibaren babasıyla özgürlük taraftarlarının toplantılarına katılmıştır. 1903'te özgürlük hareketleri ülkede başladığında Horasan'da hükümet karşıtı faaliyetlerde bulunmuş ve meşrutiyet taraftarı ilk şiirlerini Horasan Gazetesi'nde yayımlamıştır. Bu süre zarfında halk ile hükümet arasındaki mücadeleyi halk kazanmıştır. Bahâr, Demokrat Patisinin siyasi faaliyetlerine katılmış, çıkardığı *Novbahar* adlı gazeteyle partinin düşüncelerini tebliğ etmiştir. Rusların ultimatomu ile ikinci meclis kapatıldığında Bahâr Meşhed'de *Taze Bahar* adlı gazetede halkı direnmeye teşvik etmiştir. Sonuçta dergi hükümet tarafından kapatılarak Bahâr diğer parti üyeleriyle Tahran'a sürülmüştür. Sekiz ay sonra Meşhed'e dönen şair *Novbahar*'ı tekrar canlandırarak kadınların özgürlüğüne dair ilk makalesini yayımlamıştır.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rus ve İngiliz sömürge siyasetinden bıkan Bahâr, Alman taraftarlığı yapmış, yazdığı kaside ile Alman savaşılarını övmüştür. Bu kasideden sonra gazete kapatılmış ve Bahâr tutuklanmıştır. Üçüncü meclis seçimlerinde milletvekili seçilince tutukluluğu son bulmuştur. Bahâr, Tahran'a gelip *Novbahar* adlı gazetesini yeniden açmıştır.

Meliku's-Şuarâ-yı Bahâr, İran'ın toplumsal sorunlarını dile getirmek üzere gençlerden oluşturduğu edebiyat topluluğu ile *Daneşkede* adlı dergiyi kurmuştur. Dördüncü meclis seçimlerinde de milletvekili seçilen Bahâr mecliste azınlıkların temsilcisi durumundaydı. 1922 yılında *Novbahar* adlı dergiyi çıkarmaya başlamıştır. Edebi bir dergi olan *Novbahar* zamanın önemli kişilerinden tarihi içerikli ve edebi makaleler ve şiirler yayımlıyordu (Âryenpûr 1382: 473-474).

Siyasi faaliyetlerinden ötürü zarar gören Bahâr 1920 darbesinden sonra kendini ilmi araştırmalara vermiştir. Şair Tahran üniversitesi edebiyat fakültesini kurulduktan sonra ders vermesi için görevlendirilmiştir. Uzun bir suskunluk döneminden sonra 1941 yılında tekrar özgürlük ve vatan sevgisi üzerine şiirler yazmaya başlamıştır. Şiirlerinde toplumda hâkim olan cehaleti ve bencilliği dile getirmiştir. 1951 yılında yakalandığı verem hastalığından ötürü vefat etmiştir (Yâhakkî 1389: 129).

Bahâr gerek meşrutiyet öncesi gerek Meşrutiyet Döneminin mücadelecî şairleri arasında önemli bir yere sahiptir. Meşhed ve Tahran arasında sürekli gidip gelen şair siyasi ortamın elverdiğince yayınlar yaparak meşrutiyet hareketini desteklemiştir. Milletvekili olarak mecliste bulunarak sürekli halkın desteğini almış ve hükümet içerisinde de belli bir yere kadar etkinlik göstermiştir. Rıza Şah döneminde siyasi olaylardan uzaklaşarak ilmi çalışmalarda bulunmuştur (Abbâs Âbâd 1390: 69).

Bahâr yaşadığı dönemde siyasi olaylarda aktif rol almamıştır. Meşrutiyet ilan edildikten bir iki yıl sonra inkılap hareketlerine katılmıştır. Coşkulu şiirlerinin çoğu Meşrutiyetin ilan edildiği ilk yıla, meşrutiyet taraftarlarının mücadelesine aittir (Ajend 1363: 109).

Bahâr şiirlerinde şekil olarak klasik İran şiirlerini devam ettirmiştir. Kaside, gazel, kıt'a, mesnevi, terci-i bend, terakib-i bend, müstezat, rubai tarzında şiirler yazmıştır. Milli ve vatanperver konulu tasnifleri de kaleme alan şairin şiirlerinin konusu yenidir. Sömürge karşıtlığı, özgürlük ve meşrutiyet taraftarlığı yaptığı şiirlerinde vatan sevgisi ve fakirlere olan hassasiyeti dikkat çekicidir. Bahâr klasik şiir kalıpları ile oldukça başarılı siyasi toplumsal içerikli şiirlerin yazılabileceğini ispatlamıştır (Rûzbih 1391: 105).

Ebu'l-Kasım-ı Lâhûtî (1887-1956), Kirmanşah şehrinde doğan Lâhûtî, ilk divanını on yedi yılında yayımlamıştır. Tahran'a eğitim için gittikten kısa bir süre sonra Tahran jandarmanında göreve başlamıştır. İsviçre'nin güdümündeki jandarma güçleri Meşrutiyet taraftarlarını destekleyince Lâhûtî sûfi eğilimine rağmen siyasi faaliyetler içine girmiştir. Hükümete karşı verdiği mücadelede Reşt şehrinde elde ettiği başarı sonunda Kum şehri jandarma müdürlüğüne getirilmiştir. Sonunda karıştığı siyasi olaylar ya da İsviçrelilerle ilişkilerinin bozulması sonucunda Osmanlı devletine kaçmak zorunda kalmıştır. O dönemde Osmanlı civar ülkelerden, özellikle İran'dan Meşrutiyet taraftarlarının sığındığı bir ülkedydi.

I. Dünya Savaşının oluşturduğu kargaşa ortamında Lâhûtî Kermanşah'a dönmüştür. O zaman İran'ın her yerinde olduğu gibi Alman, Rus ve İngiliz işgali altındaki Kermanşah da toplumsal ve siyasi açıdan karışıktı. Bu yüzden Lâhûtî tekrar Osmanlı topraklarına sığınmış, oradaki Komünist hareketlerine katılmıştır. Savaş durulunca İran'a dönen şair İran Jandarma Genel Müdürlüğüne getirilmiştir.

Kazak güçlerinin reisi Rıza Han, güçlerini İran Jandarmanıyla birleştirerek tek resmi kıyafet giymelerini isteyince Lâhûtî Kazak güçlerinin emri altına girmekten kaçınmış ve darbe girişiminde bulunmuştur. Darbe başarılı olmayınca tutuklanarak hapse atılmıştır. Kısa bir süre sonra hapisten kaçarak Kafkasya'ya giden Lâhûtî oradan Nahçıvan'a geçmiş, bir süre sonra bir daha İran'a dönmek üzere Tacikistan'a gitmiştir. Tacikistan'da bir süre öğretmenlik yapan şair Komünist partiye üye olduktan sonra hızla yükselmiştir.

Lâhûtî Rusya'da Çin ve Rus sınırında askeri operasyonlarda görev almıştır. Savaş ve faşizm karşıtı birçok kongreye katılmış, 1935'te uluslararası yedinci komünist kongresinde bulunmuştur. 1947'de Tacikistan İlimler Akademisinde yöneticiliğe getirilmiş ve Moskova üniversitesinde Farsça dersler vermiştir (Lengerûdî 1387: 56-59).

Lâhûtî Meşrutiyet Dönemi şiirinde yenilikçi şairler arasındadır. Yaratıcı bir yeteneğe sahip olan Lâhûtî her konu ve düşüncüyü şiir olarak ifade edebilme yeteneğine sahipti. Kaside, gazel, mesnevi ve rubai türlerini kullanarak yeni bir üslupla anlamı açık şiirler yazmakta mahirdi.

Lâhûtî şiirlerinde kafiyenin kısıtlayıcı özelliğinden bir nebze olsun kendini kurtarmıştır. Aruz veznini sınırlı da olsa söyleyeceklerini daha kısa söyleyebilmek için alt üs etmiştir. Eski şairlerin geleneğini devam ettirdiği gazellerinde uzunlu kısıtlı mısralar ile yeni bir yöntem geliştirmeye çalışmıştır. Dil olarak sade sıradan halkın anlayabileceği bir dil kullanmıştır. Vatanperver olan şair daima İranlı olmasıyla gurur duymuştur. İşçiler, kadın ve özgürlük konulu şiirler yazmıştır (Şâfeî 1380: 283-284).

Lâhûtî 1909 yılında “وفای به عهد” (Ahde Vefa) adlı yazdığı şiirle İran'da ilk yeni şiiri yazan şair olmuştur. Siyasi faaliyetlerine öncelik veren Lâhûtî için şiir ikinci planda olmasına karşın şiirde yaptığı yeniliklerin kimin ve neyin etkisiyle olduğu tam olarak belli değildir. Lâhûtî'nin İsviçrelilerle birlikte çalıştığı dönemde Avrupa şiiriyle tanışıp tanışmadığı meçhuldür (Lengerûdî 1387: 65). Şair Arapça, Türkçe, Rusya ve Fransızca bilmektedir (Şâfeî 1380: 283). Bu anlamda şairin farklı dil ve kültürlerle aşına olduğu kesindir. Lâhûtî klasik İran şiirindeki mazmunları ve ibareleri kullanmış

şairlerinde daha ziyade şekil olarak yenilikler yapmıştır. Konu ve mana olarak yeni olan şiir denemeleri ise şiirsel bir yapıdan mahrum olmaları hasebiyle dikkat çekmemektedir. Lengerûdî (1387: 79).

Ali Ekber-i Dehhodâ (1880-1956), Daha çok düzyazıları ile bilinen şair, Tahran’da doğmuştur. Asaleten Kazvinli olan Dehhodâ Tahran’da siyasi ilimler okuyup Avusturya’ya tahsil için giden ilk kişilerdendir. Meşrutiyet mücadeleleri zamanında İran’a dönmüştür. *Sûr-i İsrâfîl* gazetesinde yaptığı yayınlarla ile inkılabı desteklemiştir. Meşrutiyet hareketi sonuçsuz kaldığında vaktini edebi araştırmalar yaparak geçirmiştir. Tahran’da vefat etmiştir. (Şâfeî 1380: 313).

Düzyazılarıyla ve araştırma eserleriyle bilinen Dehhodâ’nın mesnevi, gazel, kıt’a, rubai ve musammat türlerinde yazdığı bir divanı vardır. Şairin şiirlerini üç başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar geleneksel İran şiirlerinin izinde yazdığı klasik şiirleri, vatan sevgisini, istismar, cehalet ve hurafe karşıtı duygularını dile getirdiği yeni şiirleri ve mizah içerikli amiyane şiirleridir. Kültürlü ve eğitilmiş birisi olan Dehhodâ şiir üzerinde düşünmeye pek zaman harcamamış kendini edebi ve tarihi sahada ilmi araştırmalara vermiştir (Rûzbih 1391: 120).

Sonuç

Meşrutiyet Dönemi şairleri genellikle Kaçarlar Dönemi’nde dünyaya gelmiş, gençlik dönemlerini aynı dönemde geçirmiş, hayatlarının son dönemlerini Rıza Pehlevi döneminde sürdürerek hayata gözlerini yummuşlardır. Bu bağlamda Muzafferiddin Şah Dönemi’nde doğan şairler, genellikle II. ve III. Meşrutiyet Dönemlerinde faaliyet göstermişlerdir. Muhammed Takî Meliku’s-Şuarâ-yı Bahâr, Ebu’l-Kasım-ı Lâhûtî ve Ali Ekber-i Dehhodâ’nın edebi faaliyetleri ile dolu hayat serüvenleri 1950’li yıllarda son bulmuştur. Haliyle isimleri zikredilen bu şairler, III. Meşrutiyet olarak ifade edilen zaman diliminde yaşanan tarihi olaylara kısa bir süreliğine de olsa şahitlik etmişlerdir. Kaçarlar döneminde başarısız olan meşrutiyet hareketinin oluşturduğu fikri ortam, bu dönemde son bulmamış Pehlevi döneminde de farklı boyutlar kazanarak devam etmiştir. Özgürlüğe açılan kapı olarak görülen meşrutiyet fikri, İranlı aydın ve halkının zihninde varlığını uzun süre korumuştur.

Meşrutiyet anlayışının ortaya çıkmasıyla özgürlük, adalet, kanuni bir devlet anlayışı ve yeni bir kültür ve bakış açısı geliştirmeye çalışan şairlerin edebi anlayışları zamanla nitelik kazanmıştır. Batılı güçlerin tahakkümü altındaki hükümetin siyasi uygulamalarına karşı bir tepki olarak başlayan şiir, zamanla klasik edebiyata bir başkaldırıya dönüşmüştür. İslam kültürünün ürünü olan klasik edebiyatın çağın sorunlarına cevap veremediği görüşü yaygınlaşmıştır. Bu yüzden bazı şairler, toplumda yerleşik yaşam alışkanlıklarının ve geleneklerin değişmesi gerektiğini öne sürmüşlerdir. Buna karşın gelenekle birlikte yeni anlayışların beraber olabileceğini düşünen şairler de olmuştur. Muhammed Takî Meliku’s-Şuarâ-yı Bahâr klasik edebiyata olan ilgisini korurken, Seyyid Eşrefuddin-i Huseynî İslam inancını hiç yitirmeyen şairlerdendir.

Meşrutiyet Dönemi’nde, duygusal bir coşkunlukla ön plana çıkan şiirlerde genellikle sanatsal kaygı duyulmamıştır. Siyasi olan şiirler, klasik edebiyata ve hükümete bir karşı çıkış mahiyetindedir. Bu dönem şairlerinin, gerek muhafazakâr dünya görüşüne sahip olsun gerek modern anlayışlara kapılan şairler olsun, ortak noktası, sömürü ve baskıcı hükümetlere karşı bir direnç göstererek ülke menfaatlerini ve istibdat yönetimi altındaki mazlum halkı savunmaktır.

Dergi ve gazeteler vasıtasıyla şairlerin etkinliklerini artırdıkları bu dönemde, Takî-i Rifat *Teceddut*, Seyyid Eşrefuddin-i Huseynî *Nesim-i Şomal*, Muhammed Takî Meliku’s-Şuarâ-yı Bahâr *Daneşkede* adlı dergiler ve Ferruhî-yi Yezdî *Tufan* ve Ali Ekber-i Dehhodâ ise *Sûr-i İsrâfîl* adlı gazeteler ile siyasi ve fikri ortama katkı sağlamışlardır.

Takî-i Rifat’ın Meşrutiyet Dönemindeki etkinliği, Azerbaycan Demokrat Partisi ekseninde gelişmiştir. Düşüncelerini partinin kurduğu *Teceddut* adlı dergide ifade eden şair, toplumsal, siyasi

yazıları ve edebiyat eleştirileriyle yenilikçi kesime önderlik etmiştir. İsmi, klasik İran edebiyatını en sert eleştiren şairler arasında yer almıştır.

İrec-i Mîrzâ, hükümetten çok toplumun yaşam tarzına ve anlayışlarına yoğunlaşmıştır. Halkın günlük sorunlarını dile getiren şair, toplumda hâkim olan olumsuz hâlleri, mizah yoluyla eleştirmiştir. Sade konuşma dilini şiire sokan ilk şairlerdendir.

Ârif-i Kazvîni, Meşrutiyet Dönemi’nde yazdığı ve halkın önünde sahnede söylediği tasniflerle ön plana çıkan şairlerdendir. İran’da oluşan fikir akımlarına hemen kapılan şairin heyecanlı mizacı şiirlerine yansımıştır. Siyasi ve toplumsal mesajlarını sade bir dille ifade ettiği için halk nezdinde kabul görmüş şairlerdendir.

Ebu’l-Kasım-ı Lâhûtî, jandarma olarak başladığı mesleki hayatı sonraki yaşamının şekil almasında etkili olmuştur. İstibdat yönetimine karşı gelen Lâhûtî, şiiri, düşüncelerini ifade etmek için yazmıştır. Klasik şiir mazmunlarını kullanarak şiirler yazsa da şiirlerinde, hem konu hem de şekil olarak yenilikler getirmiştir.

Ferruhî-yi Yezdî, *Tufan* gazetesinde yazdığı yazılarla ve şiirlerle yenilikçi kesimin dikkatini çekmiştir. Şiirlerinde, toplumda ezilen halkın yanında zalim yöneticilerin karşısında olan şair, hayatını siyasi mücadeleye adanmış ve bu uğurda can vermiştir.

Mîrzâde-i Işkî, Osmanlı topraklarına yaptığı yolculuk sonrasında ülkesinde sosyalist bir grupla birlikte hükümete karşı siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. Şiirlerinde siyasi düşüncelerini ifade eden şair, toplumda yaşanan acı olayları dile getirmiştir. İstanbul’da edindiği tecrübeler onun bakış açısına ve şiirlerine yansımıştır.

Pervîn-i İtisâmî, klasik İran şiir kalıplarını kullanmıştır. Ahlaki ve öğüt içerikli şiirleri ile tanınan şair, toplumdaki sorunlara duyarsız kalmamıştır. Fakir ve yetim çocukların duygularına yer verdiği şiirlerinde adaleti vurgulamıştır. Meşrutiyet Dönemi’nin haşin ve siyasi şiirlerinin yanında şiirleri son derece latif ve naiftir.

Seyyid Eşrefuddin-i Huseynî, *Nesim-i Şomal* adlı dergi ile tanınmıştır. Siyasi ve mizah içerikli şiirleri ve yazıları ile toplumsal konuları işlemiştir. Tamamen halkın sorun ve sıkıntılarını konu edindiği şiirlerinde, konuşma dilini kullanması her kesime ulaşmasını sağlamıştır.

Ali Ekber-i Dehhodâ, çıkardığı *Sûr-i İsrâfîl* adlı gazete ile meşrutiyeti desteklemiştir. Meşrutiyet Döneminin yaygın konuları olan vatan sevgisi, sömürgeye, cehalete ve hurafeye karşı yazdığı şiirlerle toplumdaki değişimi gerekli görmüştür.

Muhammed Takî Meliku’ş-Şuarâ-yı Bahâr, meşrutiyet hareketlerini en baştan beri desteklemiştir. Hayatı boyunca devlet mekanizmalarında yer alan şair, pervasızca sistem karşıtlığı yapmamıştır. Klasik şiirden uzaklaşan bu dönemde mutedil bir yaklaşıma sahip olmuştur. Çıkardığı *Daneşkede* adlı dergiyle gelenekçi kesimin öncülüğünü yapmış, yeniliğe de açık olmuştur. Edebi olarak değerli olan vatan ve özgürlük konulu şiirleri, dönemin en iyi eserlerindedir.

Meşrutiyet Dönemi’nde şairlerin yaşam seyirlerine baktığımızda Pervîn-i İtisâmî hariç hepsinin siyasi mücadelede önemli roller üstlendiklerini görmekteyiz. Sömürgeci devletlere ve diktatör rejime karşı gelişen şiir anlayışı, vatan sevgisi ve özgürlük anlayışıyla taçlanmaktadır. Şairlerin ülke halkının refahı ve mutluluğu için bir değişim arzusunda oldukları görülmektedir. Kimi şairler, bu değişimin köklü olması gerektiğine inanmış, batılı ideoloji ve akımlara yönelmiştir. Takî-i Rifat, Ferruhî-yi Yezdî, Ebu’l-Kasım-ı Lâhûtî, Ârif-i Kazvîni ve Mîrzâde-i Işkî geleneğe karşı doğrudan direnen şairlerdir. Halkın inanışlarını dikkate alan Seyyid Eşrefuddin-i Huseynî, toplumsal sorunları eleştirse de bu sorunları din ile ilişkilendirmemiştir. Muhammed Takî Meliku’ş-Şuarâ-yı Bahâr, yenilikçi düşüncelere açık birisi olmasına karşın şiirlerinde şekil olarak gelenekçi çizgide kalmayı tercih etmiştir. Toplumdaki değişimi arzu eden Ali Ekber-i Dehhodâ yenilikçi şairlerdendir. Bu dönemde, şekil olarak klasik edebiyat türlerini kullanan şairlerin şiirlerinin konusu dönemin sorunlarını dile getiren çağdaş mefhumlardır.

İran edebiyatının modern edebiyata doğru uzanan çizgisinde Meşrutiyet Dönemi bir geçiş süreci olarak ifade edilebilir. Bu dönemde yazılan şiirlerde, siyasi düşüncelerin ön planda olması duygu ve hayal dünyasını temel alan, etkileyici ve ahenkli bir şiirin oluşmasına fırsat vermemiştir. Bu yüzden sanatsal değeri tartışılan Meşrutiyet Dönemi şiiri, baskıcı yönetime karşı toplumda bir bilinç oluşturduğu için önemli addedilmiştir. Aynı zamanda klasik İran şiirinin yıkılmaz kurallarını bilinçli ya da bilinçsizce esneterek ortamı sonraki şairlere müsait hale getirmiştir. İran Meşrutiyet Dönemi Edebiyatı Batı edebiyatının ve yeni oluşmakta olan modern Türk şiirinin etkisiyle konu ve şekil olarak ciddi bir değişime girmiştir.

Kaynakça

- ABBÂS ÂBÂD, Yusuf Ali (1390). *Caryânşinâsî-i Şi'r-i Mu'âsır*, Tahran: İntişarat-ı Hermes.
- ÂJEND, Yakub (1363). *Edebiyat-i Novîn-i İran*, Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir.
- ÂRYENPÛR Yahya (1382). *Ez Nîmâ ta Rûzgâr-i mâ*, Cilt. 3. Tahran: İntişarat-ı Zevvar.
- ÂRYENPÛR, Yahya (1387a). *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, Cilt. 1. Tahran: İntişarat-ı Zevvar.
- ÂRYENPÛR, Yahya (1387b). *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, Cilt.2. Tahran: İntişarat-ı Zevvar.
- HASANLÎ, Kâvûs. (1386). *Gûnehâ-yi Novâverî der Şi'r-i Mu'âsır-ı İran*, Tahran: İntişarat-ı Salis.
- KARAGUZLU, Muhammed (1386). *Hamsâyegân-ı Derd*, Tahran: İntişarat-ı Nigah.
- KAZVÎNÎ, Mirzâ Ebu'l-Kâsım Ârif (1924). *Divan-ı Ârif-i Kazvînî*, Derleyen: Novdûz Cemşîdî, Berlin: Hane-i Meşriki.
- KEDKENÎ, Muhammed Rıza Şefi (1380). *Edvâr-i Şi'r-i Farsi*, Tahran: Neşr-i Sohen.
- KIRLANGIÇ, Hicabi (2014). *Meşrutiyetten Cumhuriyete İran Şiiri*, Ankara: Hece Yayınları.
- LENGERÛDÎ, Şems (1387). *Tarih-i Tablî-i Şi'r-i Nov*, cilt 1, Tahran: Neşr-i Merkez.
- İTİSÂMÎ, Pervîn (1387). *Divân-i Gesâid u Temsilât u Mukateât -i Pervîn İtisâmî*, Tahran: Adine Sabz.
- RÛZBÎH, Muhammed Rıza (1391). *Edebiyat-ı Mu'âsır-ı İran*, Tahran: Neşr-i Ruzgar.
- SAPÂNLÛ, Muhammed Ali (1369). *Çebâr Şa'ir-i Âzâdî*, Tahran: İntişarat-ı Nigah.
- ŞÂFEÎ, Husrev (1380). *Zendeği ve Şi'r-i Sed Şa'ir, ez Rûdeki tâ İmrûz*, Tahran: Kitab-ı Hurşid.
- ŞEMÎSÂ, Sîrûs. (1374). *Sebkşinâsî-i Şi'r*, Tahran: İntişarat-ı Ferdovs.
- YÂHAKKÎ, Muhammed Cafer (1389). *Kulliyât-i Tarih-i Edebiyat-i Farsi*, Sazman-i Moteale u Tadvîn-i Kitab-i Ulum-i İnsani-i Daneşgahha, Tahran.
- ZERGÂNÎ, Seyyid Mehdi (1387). *Çaşmandâz-i Şi'r-i Mu'âsır-ı İran*, İntişarat-ı Salis, Tahran.

Makale Geliş | Received: 04.03.2020.
Makale Kabul | Accepted: 17.03.2020.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.698456

Mehmet Akif GÖZİTOK

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.

Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum-TÜRKİYE
Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature-Erzurum,
TURKEY

ORCID: 0000-0003-0197-3093

makif.gozitok@erzurum.edu.tr

Ahmed Hamdullâh Efendi'nin Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr İsimli Mecmûası

Öz

Farklı kişilere ait metinlerin veya metin parçalarının bir araya getirildiği şahsî defterler olarak tanımlanan mecmûalar, ihtiva ettikleri zengin edebî, tarihî, dinî ve kültürel malzemeler açısından Türk kültürü, edebiyatı ve tarihi için oldukça kıymetlidir. Edebiyat dışı kayıtları da içermeleri bakımından başta halk bilimi olmak üzere sosyoloji, kültür tarihi, dinler tarihi, tıp, farmakoloji gibi pek çok farklı disiplinin de yararlandığı mecmûalar, XX. yüzyıla kadar Osmanlı ilim, kültür ve edebiyatında çokça istifade edilen eserlerdendir. Bu makalede, son devir Osmanlı ulemasından Ahmed Hamdullâh Efendi'nin tertip ettiği ve içerisinde edebiyat, tarih, din, felsefe, sosyoloji gibi pek çok bilim dalına ait Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmış iki yüzü aşkın kitaptan ve onlarca gazeteden seçilmiş edebî, tarihî ve ilmî metinleri ihtiva eden dört ciltlik *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr* isimli mecmûa incelenmiştir. Barındırdığı binden fazla beyitle tam manasıyla bir antoloji özelliği gösteren bu eser, aynı zamanda atasözlerinden deyimlere, biyografiden şerhe, tarihten sanata kadar Türk kültür ve edebiyatını ilgilendiren yüzlerce konuya dair derlenmiş yazıları, manzumeleri, fıkraları, hikâyeleri, anıları, makaleleri vb. ihtiva etmektedir. Bu çalışmada öncelikle mecmûanın mürettibi Ahmed Hamdullâh Efendi'nin hayatı ve eserleri birincil kaynaklardan hareketle ortaya konulmuş; sonrasında ise daha geniş kitlelerin istifade edilebilmesi gayesiyle ilmî ve edebî pek çok kıymetleri hâiz bu mecmûanın Türkçe kısımlarının bir dökümü sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Hamdullâh Efendi, Ferâ'idü'l-Âsâr, Harâ'idü'l-Eş'âr, Mecmûa

Ahmed Hamdullâh Efendi's Majmua Called Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr

Abstract

Majmua (compilation, garland), defined as personal notebooks in which texts or pieces of text belonging to different people are combined, are very valuable for Turkish culture, literature and history in terms of the rich literary, historical, religious and cultural materials they contain. In terms of including non-literary records the majmua, which were used by many different disciplines such as sociology, cultural history, history of religions, medicine, pharmacology, folklore in particular, are among the works that were used widely in the Ottoman science, culture and literature until the 20th century. In this article, the four-volume majmua entitled *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr* were studied. This majmua is containing the literary, historical and scientific texts selected from more than two hundred books and dozens of newspapers written in Arabic, Persian and Turkish pertaining to many disciplines such as literature, history, religion, philosophy, sociology and were composed by Ahmed Hamdullâh Efendi, who was one of the last period Ottoman scholars. This work, which has a feature of anthology in the strict sense with more than a thousand couplets in it, also contains writings, poems, anecdotes, stories, memoirs, articles, etc. compiled on hundreds of subjects that are related to Turkish culture and literature from proverbs to idioms, from biography to comment, from history to art. In this study, firstly, the life and works of Ahmed Hamdullâh Efendi, the compositor for the majmua were touched upon based on primary sources, and then a printout of the Turkish parts of this majmua, which has many scientific and literary values, was presented in order that the large masses can benefit from it.

Keywords: Ahmed Hamdullâh Efendi, Ferâ'idü'l-Âsâr, Harâ'idü'l-Eş'âr, Majmua (Compilation).

Giriş

Sözlükte ‘toplanmış, derlenmiş ve bir araya getirilmiş’ anlamlarına gelen mecmûa (مجموعه) kelimesi, ‘dağınık nesnelere biriktirmek’ anlamındaki Arapça sülâsî masdar cem‘ (جمع) kökünden ism-i mef'ûl (مفعول) olarak türemiş müennes bir kelimedir (Mütercim Asım Efendi 2013: IV/3297). İstilahî olarak ise mecmûa, farklı kişilere ait muhtelif konularda kaleme alınmış metinlerin yahut metin parçalarının bir araya getirildiği derleme kitap manasına gelmektedir (Uzun 2003: 265; Köksal 2012: 411). Beğeni ve fayda esasına dayanarak farklı kişiler tarafından belli noktalarda ortaklıkları bulunan malzemeyi yine birtakım ortaklıkları esas alarak tasnif ve tertip eden eserler olarak değerlendirilen mecmûalar (Gürbüz 2012: 102), ihtiva ettikleri çeşitli ve zengin edebî, tarihî, dinî ve kültürel malzeme ile Türk edebiyatı ve kültür tarihi için oldukça kıymetli eserlerdir. Öte yandan mecmûalar, içerdikleri edebiyat dışı kayıtlarla da başta halk bilimi olmak üzere sosyoloji, kültür tarihi, dinler tarihi, tıp, farmakoloji gibi pek çok farklı alan için verimler barındıran birinci el kaynaklar konumundadır (Köksal 2016: 28). Arap, Fars ve Türkler arasında ortaya çıktığı ilk yıllardan itibaren rağbet gören ve Osmanlı ilim, kültür ve edebiyatında ise çok yaygın ve önemli bir tür haline gelen mecmûalar, el kitabı mahiyetinde oldukları ve iddiasız bir isim taşıdıkları için kitap yazmaktan kaçınan müellifler tarafından sıkça tercih edilen bir telif çeşidi olarak XV. yüzyıldan itibaren çokça rağbet görmüş, XVI. yüzyıldan sonra ise sayı ve çeşitlerinde ciddi artışlar gözlenmiştir (Uzun 2003: 266-267). Nitekim mecmûalar, zamanla genel özellikleri ve muhtevalarına göre “mecmûatü'l-eş'âr, mecmûatü'r-resâil, mecmûatü'n-nu'ût ve mecmûatü'n-nezâir” gibi çeşitli isimlerle anılagelmışlerdir (Uzun 2003: 266; Köksal 2012: 413). Bu genel isimlerin yanı sıra mürettibinin adı ile anılan yahut mürettibi tarafından hususî bir isim konulan mecmûaların sayısının da hiç az olmadığı bilinmektedir. Feridun Ahmed Bey'in *Feridun Bey Münşeatı'ı*, Osmanlı musikişinaslarından Hâşim Bey'in *Mecmûa-i Kârbâ ve Nakşbâ ve Şarkıyyât'ı* ve Muallim Nâcî'ye ait olduğu ileri sürülen *Ezâbâr-ı Efkâr'ı* bunlara örnek gösterilebilir (Uzun 2003: 267). Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin son asır ulemâsından Ahmed Hamdullâh Efendi'nin dört cilt olarak tertip ettiği ve el-sîne-i selâsede (Türkçe, Farsça ve Arapça) iki yüzden fazla eserden edebiyat, din, tarih, biyografi, coğrafya vb. pek çok alana ait yüzlerce seçkiyi ihtiva eden *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr* isimli mecmûası incelenerek bilim âleminin istifadesine sunulacak; mecmûanın incelenmesine geçilmeden önce Ahmed Hamdullâh Efendi'nin hayatı ve eserleri birincil kaynaklardan hareketle ortaya konacaktır.

1. Ahmed Hamdullâh Efendi'nin Hayatı

Son devir Osmanlı ulemâsından olan Ahmed Hamdullâh Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında biyografik kaynaklarda mücmelen bazı bilgiler bulunmaktadır. Onun hayatı ve eserlerinden ilk kez bahseden isim Bağdatlı İsmâil Paşa'dır. *Hedîyyetü'l-Ârifîn* adlı kıymetli eserinde İsmâil Paşa, künyesini İsmâil Hâmid ibni Ahmed Şükrî el-Ankaravî olarak verdiği Hamdullâh Efendi'nin 1225/1811 yılında Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'îyye a'zâlığına atandığını ve 1317/1900 yılında da vefat ettiğini bildirdikten sonra altı eserinden bahsetmektedir (Bağdatlı İsmâil Paşa 1951: I/195). Hamdullâh Efendi'nin hayatı ve eserlerinden bahseden bir diğer kaynak ise Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri* isimli eseridir. Bursalı, Ahmed Hamdullâh Efendi'den *Fazilet sabiplerinden bir zât olup pederi Ankara'ludur. Kendisi Galata'da Kule Kapısı'nda Müeyyeczâde Mahallesi'nde doğmuştur. Tahsîlini tamamladıktan sonra taşra kâdî nâibliklerinde bulunarak h. 1296'da Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'îyye a'zâlığına ta'yin buyrulmuş vefâtına kadar bu hizmette kalmıştır. h. 1317 tarihinde İstanbul'da vefat etti. Eyyüb'de medfundur* diye bahseder ve onun yedi eseri bulunduğunu bildirir (Bursalı 1333: 249). Bu kaynak eserler dışında Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı* adlı eserinde Ahmed Hamdullâh Efendi'nin hayatı hakkında arşiv vesikalarına dayanarak daha ayrıntılı bilgilere yer vermiştir (1996: I/213). Şükrü Özen'in (2005: 275) ise *Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü* adlı makalesinde Hamdullâh Efendi'nin *Mir'âtü'l-Murâfîn* adlı eserinden hareketle onun hayatı ve eserlerine dair bazı hususlara değindiği görülmüştür. Bu çalışmada Ahmed Hamdullâh Efendi'nin biyografisi kaleme

alınırken, onun bizatihi eserlerinin başına yahut sonuna koyduğu otobiyografisinden ve İstanbul Meşihat Arşivi'nde bulunan 11 nolu dosyadaki terceme-i hâl varakasından istifade edildi.¹

Ahmed Hamdullâh Efendi, 16 Zilhicce 1225/12 Ocak 1811 tarihinde Cuma günü Galata yakınlarındaki Yazıcı Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Babasının adı İsmâil Hâmid'dir. Ahmed Şükrî Efendi adlı bir zâtın oğlu olarak 1187/1774 senesinde Ankara'da doğan İsmâil Hâmid Efendi, anne ve babasını erken yaşta kaybedince Kadı nâibi amcası Sâlih Efendi'nin himayesine girerek 1219/1804 senesine kadar amcasının taşra görevlerinde yanında bulunmuş, ardından Muharrem 1219/Nisan 1804'te Sâlih Efendi'nin Tophane Mahkemesi'ne nâib olarak tayin edilmesiyle onunla birlikte İstanbul'a giderek aynı mahkemede kâtip olmuş, birkaç yıl sonra mahkemenin başkâtibi Lutfullâh Efendi'nin vefâtıyla da onun yerini almıştır. İsmâil Hâmid Efendi, 1224/1810 senesinde Galata yakınlarındaki Kulekapısı'nda Müeyyedzâde Mahallesinde Mutahharacı Hacı İbrâhîm Efendizâde Şeyh Ahmed Efendi'nin kızı Fatma Zekiye Hanım ile evlenmiştir. Daha sonra 1233-1249/1818-1834 seneleri arasında sırasıyla İzmir, Bursa ve Halep'te nâiblik hizmetinde bulunmuş, 1254/1839 yılında Lüleburgaz nâibliğine atanmış ve son görev yeri olan Yemen'in Misver şehrinde Zilhicce 1258/Ocak 1843'te vefat etmiştir. Eşi Fatma Zekiye Hanım ise Şaban 1265/Haziran 1849'da vefat etmiştir.

Babası ile birlikte İzmir, Bursa ve Halep'te bulunan Ahmed Hamdullâh Efendi, 1249-1272/1834-1856 yılları arasında yukarıda zikrolunan vilayetlerdeki mahkemelerde kâtiplik görevini ifa etmiş ve daha sonraları sırasıyla Edirne'nin Terkos, Selanik'in Avrethisar (1 Safer 1273-1 Şaban 1274/21 Eylül 1857-17 Mart 1858), Balıkesir'in Edremit (1 Ramazân 1275-1 Rebiülâhîr 1277/4 Nisan 1589-17 Ekim 1860), Balıkesir'in Bandırma (1 Rebiülâhîr 1278-1 Şevvâl 1279/6 Ekim 1861-22 Mart 1863) ve Eskişehir (1 Receb 1280-1 Şevvâl 1281/12 Aralık 1863-27 Şubat 1865) nâibliklerinde bulunmuştur. 1281/1865 senesinde İzmir nâibliklerinde Sâhib Bey Efendi'nin kadılığı döneminde nâibliğinde bulunduktan sonra Arapzâdeoğlu Eryep Efendi'nin Anadolu sadâretleri sırasında Üsküdar nâibliğinde (1 Cemâziyelâhîr 1282 – 1 Rebiülâhîr 1283/22 Ekim 1865-13 Ağustos 1866) aylık 3300 kuruş maaşla on ay ve Şumnu nâibliğinde (1 Şabân 1284-10 Safer 1286/28 Kasım 1867-22 Mayıs 1869) on sekiz ay ve Eyüp Mahkemesi'nde bir sene nâiblik görevini ifa etmiştir. Öte taraftan yine Üsküdar Mahkemesi Şer'iyyesinde Ahmed Muhtar Mollâ Bey Efendi'nin meşihatlerinde on beş ay; Galata Mahkemesi nâibliğinde (1 Zilkâde 1290-1 Zilkâde 1293/21 Aralık 1873-18 Kasım 1876) ve Hasan Hayrullâh Efendi'nin meşihatleriyle geçtiği Beytül-mâl Kassâmlığı'nda on dokuz ay hizmette bulunmuştur. Ahmed Muhtar Mollâ Bey Efendi'nin Rebiülâhîr 1295/Nisan 1878'de ikinci kere meşihate geçmesiyle aylık 2750 kuruş maaşla sekiz ay ve Şeyhülislam Ahmed Es'ad Efendi meşihatleri zamanında on altı gün şeyhülislam arzuhalçisi olarak hizmet ettikten sonra Muharrem 1296/Aralık 1878'de 1050 kuruş maaş ve 860 kuruş yollukla Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye üyeliğine atanmıştır. 9 Cemâziyelâhîr 1295/11 Mayıs 1878 tarihli bir ferman ile Sivas kazasının nâibliği tevcih olunmuş; 21 Cemâziyelevvel 1299/10 Nisan 1882 tarihli bir ferman ile bilâd-ı hamse'den İzmir; 23 Muharrem 1302/12 Kasım 1884 tarihli bir ferman ile bilâd-ı hamse'den Bursa ve 8 Safer 1310/1 Eylül 1892 tarihinde ise Haremeyn-i Muhteremeyn pâyeleri verilmiştir. Yine 27 Rebiülevvel 1305/13 Aralık 1887 tarihinde bir berat ile Nişân-ı Âlî-i Osmânî'nin dördüncü; 16 Safer 1310/9 Eylül 1892 tarihinde üçüncü rütbesinden iki kıt'a Mecîdî Nişânı ihsân edilmiştir.

¹ Hamdullâh Efendi'nin otobiyografisinin kayıtlı olduğu ve bizim istifade ettiğimiz eserler şunlardır: *Yayaköylü Ahmed Râşid Efendi'nin Nuhbe-i Vehbî Şerhindeki Hatâlarını Şâmil Risâle*, Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kütüphanesi Ağâh Sırrı Levend Koleksiyonu Numara 309, 13^b-14^b; *Mağbatatu'l-Fünûn*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu Numara 1300, 1^b-10^a; *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 1-2, Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu Numara 1472, 117-118; *Terceme-i Hâl*, Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu Numara 4222, 114-116; *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 3, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Numara 1379, Zahriye.

Avrethisar’daki görevini lâıyıkıyla ifâ edemediğinden ötürü azledilerek Terkos’a tayin edildiğine dair bir kaydın olduğu, fakat bunun sicil defterlerinde görülmediği; öte taraftan Şumnu’daki vazifesinden dönemin valisinin şikâyeti üzere azlolunduğu 19 Rebiülâhir 1310/10 Kasım 1892 tarihli Meşihat Arşivi’ndeki terceme-i hâl kaydından anlaşılmaktadır (MŞH. SAİD, 11/3/1).

Torunu Mehmet Sâid Hâlet’in İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Numara 1379’da bulunan *Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr* adlı eserinin dördüncü cildinin zahriyesine düştüğü kayıta, Ahmed Hamdullâh Efendi’nin Meclis-i Tedkikât-ı Şer’iyye üyesi iken 20 Şevvâl 1316/3 Mart 1899 tarihinde² İstanbul/Cihangir’deki evinde vefat ettiği ve Eyüp taraflarında bulunan Kaşgârî Dergâhı’na defnolunduğu bildirilmektedir.

Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Arapça ve Farsçaya bu dillerde eserler kaleme alabilecek kadar hâkim olan Ahmed Hamdullâh Efendi’nin aynı zamanda Fransız ve İngiliz gazetelerini takip edebilecek ve bunlardan bazı kesitleri mecmûasına kaydedebilecek kadar da Fransızca ve İngilizce bildiği görülmektedir. Her açıdan kendisini çok iyi yetiştirdiği anlaşılan Ahmed Hamdullâh Efendi’nin *Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr*’a kaydettiği bazı manzumelerinden hareketle onun iyi bir şair ve tarih düşürmede hayli marifetli olduğunu da söylemek mümkündür.

2. Ahmed Hamdullâh Efendi’nin Eserleri

Ahmed Hamdullâh Efendi’nin çoğu mecmûa hüviyetinde sekiz eseri vardır. Bunların tab’ olunması için Maarif Nezareti’nden ruhsat alınmasına rağmen (MŞH. SAİD, 11/3/1) sadece *Tezkiretü’l-Müşakât* isimli eser bastırılabilmiştir. Bunun dışındaki tüm eserleri, bizatihi mürettibinin eliyle istinsah olunarak çeşitli kütüphanelere konulmuştur. Bir türlü bastıramadığı için kendi el yazısıyla çoğaltıp Mısır’dan Viyana ve Hindistan’a kadar pek çok ülkeye birer nüshasını gönderdiği eserleri şunlardır:

2.1. Mecelle-i Nefise

Ebû Ya’kûb es-Sekkâki’nin (ö. 626/1229) *Miftâhu’l-Ulûm* adlı eserinin belâgatla ilgili üçüncü bölümünün Hatîb el-Kazvîni (ö. 739/1338) tarafından *Telbisü’l-Miftâh* adıyla yapılan ihtisarındaki terimlerin Türkçe karşılıklarını ve bunlara şâhid getirilen âyetlerin hangi sûrede geçtiklerini izâh eden bir eserdir. Müellifinin hattıyla istinsah olunmuş üç nüshası mevcut olan 43 sayfalık bu eser, bir dibace, bir mukaddime, sekiz bâb ve üç fasıldan müteşekkildir. Sekiz bâb altında farklı ilim şubelerinin ele alındığı bu eserde, her ilim şubesi altına kaydolunan mefhumların Türkçe izâhları ve bu terimlerin geçtiği -şâyet varsa- âyet numaraları gösterilmiştir. Örnek teşkil etmesi için eserin beşinci bâbı olan ‘el-Kasr’ bâbında izâh olunan bir terimi buraya kaydediyoruz:

شبح (şebh/şebeh): Fethateynle ve bâ’nın sükûnuyla da lugatdır. ‘Şahs’ ma’nâsınadır ki insanın vesâirenin mer’î olan kâlib ve cesedinden ibârettdir. Fârisîde kâlibed ve Türkî’de karaltı ta’bir olunur. “وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ” Âl-i İmrân 144.

14 Zilhicce 1263/23 Kasım 1847 tarihinde kaleme alınan bu eserin tespit edebildiğimiz nüshaları şu kütüphanelerde bulunmaktadır: Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu Numara 6049 Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Numara 2849, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Numara TY 1370 ve Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa Koleksiyonu Numara 1256.

2.2. Mazbatatu’l-Fünûn

Fatih dönemi şeyhülislamlarından Molla Hüsrev’in (ö. 885/1480) 850/1446 yılında kaleme aldığı ve kendisinden önce yazılmış yetmiş kitaptan derlediği usûl-i fıkha dair *Mir’âtu’l-Usûl*’ünün hâşiyesi olan bu eser, *Mir’âtu’l-Usûl*’ün ortak konularını özetlemekte ve yer yer anlaşılması güç

² Bu tarih, Meşihat Arşivi’ndeki terceme-i hâl evrakına göre ise 19 Şevvâl 1316/2 Mart 1899’dur (MŞH. SAİD, 11/3/6).

terimleri izâh eden açıklamalara yer vermektedir. Hamdullâh Efendi, 10 Cemâziyelevvel 1269/19 Şubat 1853 tarihinde kaleme aldığı bu eserin basılması için 25 Rebiülevvel 1280/9 Eylül 1863 tarihinde Maârif Nezâreti'nden bir ruhsat³ almış olsa da imkânsızlıklardan ötürü eseri bastırmaya muvaffak olamamıştır. Hatta eserini bastırmayı arzu eden biri bulunursa eserin imtiyaz haklarından da “meccânen” vazgeçeceğini Milli Kütüphane'de bulunan nüshanın zahriyesine kaydetmiştir (Mazbatatü'l-Fünûn 6711: 18a). Tab'ı mümkün olmayan bu eserden Hamdullâh Efendi önce üç nühsa istinsah edip Şeyhülislâm Ahmed Es'ad, Adliye Nâzırı Ahmed Cevdet Paşa ve İsmet Paşazâde Rızâ Bey Efendilere birer nüsha takdim etmiştir. Yine bu eserden birer nüsha daha istinsah edip Fatih ve Beyazıt kütüphanelerine bırakmıştır. Ruhsat talebi için sunduğu nüshayı Hamidiye Kütüphanesi'ne bırakıp *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde; 1284/1868 senesinde Şumnu niyâbeti sırasında istinsah ettiği bir nüshayı da Râgıp Paşa Kütüphanesi'ne bırakıp *Takvîm-i Vekâyî*'nin 1437. sayısında ilan etmiştir. 1269/1853 senesinde Fatih Kütüphanesi'ne konulan nüsha zâyi olduğu için daha sonra 5 Cemâziyelevvel 1288/23 Temmuz 1871 tarihinde istinsahını tamamladığı bir nüsha daha yazıp yine Fatih Kütüphanesi'ne koymuştur. Bu nüsha bugün Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu 1300 numarada bulunmaktadır. Katalog taramalarında tespit edebildiğimiz nüshaları şunlardır:

Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu, Numara 444; Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa Koleksiyonu, Numara 1502; Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu, Numara 1300; Süleymaniye Kütüphanesi Âtîf Efendi Koleksiyonu Numara 1723; Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, Numara 3538; Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu Numara A 6711.

2.3. Mir'âtü'l-Usûl Muhtasarı

Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) 850/1446 yılında kaleme aldığı usûl-i fıkha dair *Mir'âtü'l-Usûl* adlı eserinde geçen terim ve kavramların ortak konularını özetleyen 77 sahifelik bu eser, Arapça olarak Muharrem 1271/ Ekim 1854 tarihinde kaleme alınmıştır. Bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi Atîf Efendi Koleksiyonu 1723 numaradaki nüshasının istinsahı 5 Safer 1295/8 Şubat 1878 tarihinde; Hamidiye Koleksiyonu 443 numarada bulunan nüshasının istinsahı ise 10 Zilhicce 1282/26 Nisan 1866 tarihinde bitmiştir. Ayrıca eserin bir başka nüshası da Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt Koleksiyonu 6049/2 numarada bulunmaktadır.

2.4. Mir'âtü'l-Mürâfi'în

Hamdullâh Efendi'nin Tophane-i Âmire Mahkemesinde başkâtiplik görevinde bulunduğu sırada Ali Efendi, Abdurrahîm Efendi, Feyzullâh Efendi (Feyziyye), Atullâh Efendi (Atâ'iyye), Üskübî, *Behcetü'l-Fetâvâ* ve *Netîcetü'l-Fetâvâ* gibi mühim fetvâ kitaplarından hareketle 3500 şer'î meseleyi bir araya getirdiği bir mecmûadır. Bu mecmûaya daha sonra diğer muteber fıkıh kitaplarından derlenen pek çok hukukî mesele hâmiş olarak eklemiştir. Yapılan tüm bu nakillerin her birinin sonuna kaynak eserin rumuzu sıralanmıştır. Eser, hâkimler için bir başvuru kaynağı olarak hazırlandığından ötürü ibadetlerle ilgili bölümlere yer verilmemiş doğrudan “kitâbü'n-nikâh” bölümüyle başlanmıştır. Tab' olunması için Sultan Abdülmecîd Hân'a (ö. 1277/1861) arz edilen eser, ne yazık ki basılamamıştır (Özen 2005: 275-276).

Hamdullâh Efendi, bu mecmûadan seçtiği 2500 meseleyi hâvî bir başka nüshayı 1263/1847 yılında bizatihi yazıp basılması ricasıyla dönemin şeyhülislâmı Ârif Hikmet Bey Efendi'ye (ö. 1275/1859) takdim etmiş, uzun zaman ses çıkmayınca ‘kitabımı olsun geri verin’ demek üzere Ârif

³ “Müderresinden mekremetli Ahmed Hamdî Efendi'nin zahr-i nüshada tahrîr eylediği üzere fenn-i usûlden cem' ü te'lif eylediği *Mir'ât Hâşiyesi*'nin kendi zimmetinde ve bin nüsha olarak tab' u temsili husûsuna bi'l-istizân irâde-i seniyye-i hazret-i şehenşâhî müte'allık ve şeref-sudûr buyurulmuş olmakla ber-mûcib-i irâde-i seniyye kitâb-ı mezkûrun Takvîmhâne-i Âmire'de ol sûretle tab' u temsili zımnında işbu ruhsatnâme efendi-i mûmâileyh yedine i'tâ olunmuştur. 25 Rebiülevvel 1280” (Mazbatatü'l-Fünûn 6711: 14a)

Hikmet Bey’e tekrar gitmiş fakat ondan ‘kitaplarıma karıştı, bulunca vereyim’ cevabını alınca geri dönmüştür. Kendisinin Edremit nâibliği sebebiyle İstanbul’da bulunmadığı bir dönemde Arif Hikmet Bey’in vefat etmesi üzerine bu nüsha, onun terekesinden sanılarak satılmış ve eser, 1281/1865 yılında Mekke kadısı Emîn Efendi tarafından satın alınmıştır. Emîn Efendi ise Mekke’de vefat edince bu kez eser, onun terekesinden bazı kitaplar alan Mekke nâibi Hacı Yûsuf Efendi’ye satılmıştır. İstanbul’da karşılaştığı Yûsuf Efendi’nin ‘Sizin bende bir kitabınız var.’ demesi üzerine olaydan haberdâr olan Hamdullâh Efendi, eserini geri almıştır (Mir’âtu’l-Mürâfi’in 685: 2b-3a). Hacı Yûsuf Efendi’den geri alınan bu nüsha, daha sonra Beyazıt Kütüphanesi’ne verilmiştir (MŞH. SAİD, 11/3/2) ve bugün Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu 2734 numarada bulunmaktadır. 1 Cemâziyelevvel 1294/18 Mayıs 1877 tarihinde tertip edilen bu eserin müsannifinin eliyle kaleme alınmış tam yegâne nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu 685 numarada bulunan nüshadır.

2.5. en-Nücûmu’d-Derârî İlâ-İrşadi’s-Sârî

Ahmed bin Muhammed el-Kastallânî (ö. 923/1517) tarafından 916/1510 yılında yazılan *İrşâdü’s-sârî li-şerhi Sabâbi’l-Buhârî* adlı Buhârî-i Şerîf şerhinin 1267/1851 senesinde Mısır’da tab’ olunan baskısındaki hadis metinlerinde geçen kelimelerin kolayca bulunması için kaleme alınmış hacimli bir fihristtir. Her ne kadar eserin basımı için Maârif Vekâleti’nden 1290/1874 yılında bir ruhsat alınmış olsa da (MŞH. SAİD, 11/3/2) eserin basımı, imkânsızlıklar yüzünden gerçekleştirilememiştir. Bu eser için Ebu’l-Kâsım Mağribî, İbrâhim Sun’î ve Sâmî Paşa gibi dönemin önde gelen ilim adamları tarafından kaleme alınmış takrizler bulunmaktadır.⁴ Eserin müellifinin hattıyla olan ve Mısır’da basılan söz konusu şerhe dercolunan bir nüshası Ragıp Paşa Kütüphanesi’ne; bir nüshası Mısır Darü’l-Kütübü’l-Kavmiyye’ye; bir diğer nüshası da Hindistan’a gönderilmek üzere Bend Medresesi Kütüphanesi’ne konulmuştur (Mirâtü’l-Muârifin 685: 3a). Yapılan katalog taramaları neticesinde nadir eserler kütüphanelerinde iki nüshası tespit edilmiştir: Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu Numara 1033 ve Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu Numara 3538/3.

2.6. Tezkire-i Fevâid-i Fârisiyye

Ahmed Hamdullâh Efendi’nin Farsçanın sarf ve nahvini öğretmek üzere kaleme aldığı 31 varaklık bu eserin yazımı 6 Cemâziyelâhir 1254/27 Ağustos 1838 tarihinde tamamlanmıştır. Eserin dibacesinde Hamdullâh Efendi, Arapçanın en üstün dil olduğunu, ahenkli ve ‘tatlı’ bir dil olan Farsçayı ise Arapçadan pek çok kelime barındırdığından ötürü diğer dillere nazaran daha üstün bulduğunu, bu dili öğrenmeye talip olanlar için Farsçanın *Emsile*’sini hazırladığını ve bunların Türkçe karşılıklarını verdiğini ifade etmektedir. Arapça öğretiminin ilk eseri olan *Emsile*’deki gibi bir öğretim metodu belirleyen Hamdullâh Efendi, Farsçanın öğretimini de buna tatbik ederek önce fiiller’den daha sonra zamanlardan bahsetmekte, *Emsile* gibi bütün zamanlarda fiili tüm şahıslara göre çekimlemekte, hemen altına fiilin özelliklerini ve Türkçe karşılığını vermektedir. Örneğin ‘Emsile-i Mutaraddide-i Mâzî-i Ma’lûm’ başlığı altında کردن (kerden) fiilini üçüncü tekil şahsa göre کرد (kerd) şeklinde çekimleyip altına *Fi’l-i Mâzî, Ma’lûm, Müfred, Müzekker Gâ’ib ve Mü’ennes Gâ’ibe Ma’nâs: Etdi ol zat* diye *Emsile* usûlu açıklamıştır.

Bu eserin tespit edebildiğimiz yegâne nüshası, müellifinin hattıyladır ve o da Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 6128 numarada bulunmaktadır. Söz konusu bu nüshanın istinsahı 17 Rebiülâhir 1258/26 Temmuz 1842 tarihinde tamamlanmıştır.

2.7. Tezkiretü’l-Müştakât

Ahmed Hamdullâh Efendi’nin Farsça’nın sarf ve sigalarını izâh ettiği *Tezkire-i Fevâid-i Fârisiyye* isimli eserinin muhtasarı olan bu eser, *Tezkire-i Fevâid-i Fârisiyye* göre nazârî bilgilerin

⁴ Tamamı için bkz. Harâidü’l-Eş’âr 1472: 168-170.

çıkarıldığı yine *Emsile* usûlüyle daha çok fiil çekimlerinin ve bunların karşılıklarının verildiği 20 sayfalık bir risaledir. 9 Muharrem 1265/5 Aralık 1848 tarihinde nefis bir ta'lik hatla tab' olunan ve sadece 600 adet basılan bu eserin hangi matbaada basıldığına dair herhangi bir kayıt yoktur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ahmed Hamdullâh Efendi'nin tab' ettirebildiği yegâne eseri de budur.

2.8. Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr

Edebiyat, tarih, din, felsefe, sosyoloji gibi pek çok bilim dalına ait Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde iki yüzü aşkın kitaptan ve onlarca gazeteden seçilmiş edebî, tarihî ve ilmî metinleri ihtiva eden dört ciltlik bu eser, bizatihi müellifinin eliyle istinsah edilerek İstanbul'dan Viyana ve Mısır'a kadar pek çok kütüphaneye gönderilmiş oldukça kıymetli bir mecmûadır. Başlangıçta üç cilt olarak tertip edilen fakat daha sonra üçüncü ciltten seçilmiş bazı yazılara muhtelif kitap, gazete ve dergilerden derlenen yeni yazılar da eklenerek dördüncü bir cilt daha ilave edilen bu mecmûa, edebiyattan tarihe, dinî ilimlerden beşerî bilimlere kadar pek çok konuyu ihtiva eden oldukça hacimli bir derleme eserdir. İçerisinde barındırdığı binden fazla beyitle tam bir antoloji özelliği gösteren bu mecmûada atasözünden deyim, biyografiden şerhe, tarihten sanata kadar Türk kültür ve edebiyatını ilgilendiren yüzlerce konuya dair iki yüzü aşkın kitap ve onlarca gazeteden derlenmiş yazılar, manzumeler, fıkralar, hikâyeler, makaleler vb. yer almaktadır. Ahmed Hamdullâh Efendi tarafından tertibine 9 Rebiülâhir 1290/4 Haziran 1873 tarihinde başlanan bu kıymetli mecmûaya en son eklenen 1 Cemaziyelâhir 1311/10 Aralık 1893 tarihli İkdâm Gazetesi'nden alınmış bir haber metni, *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*'ın tam yirmi yıl boyunca okunan kitaplardan, takip edilen gazetelerden/dergilerden derlenen yazılarla ve görülen/duyulan anılar/hatıralarla sürekli genişletilmiş bir mecmûa olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, bir mecmûa olmanın çok ötesinde Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki kültürel/zihni değişim ve dönüşümün takip edilebileceği bir tarih vesikası konumundadır.

Her açıdan oldukça kıymetli olan bu mecmûanın tek bir kitap içinde yer alan⁵ ilk iki cildinin tertibine, 9 Rebiülâhir 1290/4 Haziran 1873 tarihinde başlanmış 10 Muharrem 1293/6 Şubat 1876 tarihinde nihayet verilmiştir. Mürettibinin bizatihi verdiği sayfa numaralarıyla 667+XVI sayfa tutarındaki bu iki ciltte, daha çok edebiyat ve dinî ilimlere dair, ağırlıklı Arapça olmak üzere Türkçe seçkilere de yer verildiği görülmektedir. Eserin iki cüz'e ayrılmış üçüncü cildinin tertibine ise 2 Safer 1293/28 Şubat 1876 tarihinde başlanılmış 1-10 Zilhicce 1294/15-25 Ocak 1877 tarihinde son verilmiştir. Temmet kaydından dört yıl sonra 6 Şaban 1297/3 Temmuz 1881 tarihinde yazımına kaldığı yerden tekrar başlanılan üçüncü cilde, bir yeni cüz' daha eklenmiştir ki bu son cüz'ün ne zaman bittiğine dair eserde herhangi bir kayıt mevcut değildir. İki cüz'den oluşan üçüncü cildin ilk cüz'ü Hamdullâh Efendi'nin verdiği sayfa numarasıyla 207+XVI, ikinci cüz'ü ise 105+XVIII sayfadır. Her cüz'ün başında da fihristler ve hangi eserlerden istifade edildiğine dair kitap listesi mevcuttur. Üçüncü ciltten alınan bazı konu ve yazılara, kitap ve gazetelerden derlenen yeni seçkilerin eklendiği dördüncü cildin tertibine ise 6 Ramazan 1301/17 Haziran 1884 tarihinde başlanmıştır. Mürettibinin verdiği sayfa numarasıyla 662+XXXVI sayfa hacmindeki bu mecmûada ise daha çok edebî ve tarihî Türkçe seçkiler yer almaktadır. Temmet kaydı bulunmayan bu ciltte son olarak 1 Cemaziyelâhir 1311/10 Aralık 1893 tarihli İkdâm Gazetesi'nden alınmış bir haber metninin bulunmasından hareketle eserin tertibine bu tarihlerde son verildiği düşünülebilir. Maârif Nezâreti'nden ruhsat alınmasına rağmen bir türlü bastırılmayan bu mecmûanın, çeşitli kütüphanelerde mürettibinin hatt-ı destiyle yazılmış nüshaları bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu nüshalar şunlardır:

⁵ Mecmûanın ilk iki cildi, tek bir kitapta yer alacak şekilde tasarlanmasına rağmen eserin metninde, fihristinde ve de sayfa numaralandırılmasında ikinci cilde dair bir emare yoktur. Eser yalnızca birinci cildi ihtiva ediyor gibi görünmesine rağmen kitabın 666. sayfasındaki *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr* nâmındaki mecmûanın cüz'-i sântisi dahi burada bitâm bulup... kaydı, eserin ikinci cildinin de bu kitapta yer aldığına işaret etmektedir.

1. ve 2. cilt: Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu 1471; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Bölümü TY 1377.

3. cilt: Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu 1472; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Bölümü TY 1378.

4. cilt: Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 6692; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Bölümü TY 1379.

Bunlar dışında bu mecmûanın ilk üç cildinin bizatihi mürettibinin hatt-ı destiyle istinsah olunarak Mısır Darü'l-Kütübü'l-Kavmiyye ve Viyana Cemiyet-i Şarkıyye Kütüphanesi'ne gönderildiği Ahmed Hamdullâh Efendi tarafından ifade edilmektedir (Mazbatatu'l-Fünûn 1300: 8a; Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr 1472: II/X). Fakat bu eserlerin bugün nerede oldukları tespit edilememiştir.

Dönemin Arapça, Farsça ve Türkçe kitapların yanı sıra pek çok gazete ve dergiyi takip ve temin için tüm imkânlarını seferber eden bibliyofil Ahmed Hamdullâh Efendi'nin 1284/1867 yılında Mısır'daki Vekâyi'-i Mısıryye Gazetesi İdârehânesi'ne baskısı tükenen kitapların yeniden basılmasını, pek çok kitabın İstanbul'da kolay temin edilemediğini ve temin edilenlerin ise fiyatlarının pahalı olduğunu bildiren bir mektup yollaması, onun okuma merakını kanıtlar mahiyettedir (Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr 1471: 292-293).⁶ Hamdullâh Efendi'nin kitap merakının sadece toplayıcılıkla kalmadığı ve ömrünü kitâbiyâta adanmış döneminde basılan eserlerdeki baskı hatalarının hata-savab cetvelini dahi çıkarmasından anlaşılmaktadır. Örneğin Bulak'ta 1263/1847 senesinde basılan ve *Şeyhâde Hâşiyesi* hamisinde bulunan Kâdi Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl* ve 1275/1859 senesinde yine Bulak'ta basılan Ebussuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdu'l-Aklu's-Selîm* adlı tefsirlerinin 'hasbe'l-beşeriyye' dizgi hatalarını tespit eden Hamdullâh Efendi, daha sonraki basımlarını da göz önünde bulundurarak tüm dizgi hatalarını her iki baskının sayfa numaraları ile göstermiştir (Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr 1472: II/13). Yine Ebü'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684) tarafından başta Kur'an, hadis olmak üzere İslâmî ilimlerde kullanılan terimleri açıklamak için kaleme alınan *Külliyâtü Ebi'l-Bekâ*'da, müellifin hemze'den başka harflerde îrâd olunan kelimelerin ikinci harflerini düzenli olarak yazmamasından ötürü Hamdullâh Efendi, talebeler terimleri kolayca bulsunlar diye 1253/1838 senesinde Bulak'ta basılan nüshada ihmal edilen bu kelimelerin doğrularını dahi kaydetmiştir (Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr 1472: II/197-206).⁷

Böylesine ciddi bir birikime sahip olan Ahmed Hamdullâh Efendi, bu mecmûada dinî ve aklî ilimlerin yanı sıra Türk edebiyatı, tarihi ve kültürü açısından da oldukça kıymetli katkılar sunmuştur. Mecmûasının neredeyse her sayfasında eslâf arasında anlatılagelen nükteler, fıkralar, hikâyeler ve bunlara uygun çoğu zaman hikmetli Türkçe beyitler; Nâbî (ö. 1124/1712), Koca Râgıb Paşa (ö. 1176/1763), Sünbüzâde Vehbî (ö. 1224/1809), Surûrî (ö. 1230/1814), Keçecizâde İzzet Mollâ (ö. 1245/1829) gibi klasik Türk edebiyatının önde gelen şairlerinin divanlarından gazel, kaside, kıt'a ve mesnevîlerden derlenmiş seçkiler; yine muhtelif şairlerin divanlarından ve Surûrî'nin tarih mecmûasından seçilmiş farklı konulara ait yüzlerce tarih manzumesi bulunmaktadır. Tüm bu yönüyle *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, binden fazla Türkçe beyti ihtiva eden hacimli bir antoloji özelliği göstermektedir. Arap ve Fars atasözlerinin manzum/mensur Türkçe tercümelerine de yer verilen *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, sadece Türk edebiyatından değil Arap ve Fars edebiyatlarından da seçkilerin yapıldığı kıymetli bir mecmûadır. Öyle ki mecmûada Mütenebbî'den (ö. 354/965) İmru'l-Kays'a (ö. 540[?]), İbnü'l-Fâriz'dan (ö. 632/1235) Ferezdak'a (ö. 114/732) kadar pek çok Arap şairinin şiirlerinden seçkiler yapıldığı tespit edilmiştir. Yine Fars edebiyatının

⁶ Vekâyi'-i Mısıryye Gazetesi İdârehânesi de 11 Rebiülahir 1284/12 Ağustos 1867 tarihinde *Rûznâme-i Vekâyi'-i Mısıryye* gazetesinden Ahmed Hamdullâh Efendi'ye cevap vermiştir. Bu cevap için bkz. Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr 1471: 292.

⁷ Bu eserin müstakil bir nüshası için bkz. *Fibriсті Külliyyâtü Ebi'l-Bekâ*, Millet Kütüphanesi AE.Arabî 4178.

önde gelen şairlerinden Firdevsî (ö. 411/1020 [?]), Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292), Ubeyd-i Zâkânî (ö. 772/1370'ten önce), Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 792/1390[?]) ve Sâ'ib-i Tebrîzî (ö. 1087/1676 [?]) gibi şuaranın divanlarından ve mesnevilerinden yüzlerce seçki bulunmaktadır.

Yirmi yıllık bir sürece tanıklık eden ve mürettibinin dönemde vuku bulan pek çok olayı kaydettiği mecmûa, Türk edebiyatı kadar Türk tarihi açısından da önemli konular barındırmaktadır. Örneğin 1885 yılında yapılan nüfus sayımına göre İstanbul'un nüfusu tüm detayları ile mecmûada şu şekilde kayıtlıdır: 201.339 erkek, 179.581 kadın Müslüman; 91.704 erkek, 60.937 kadın Rum; 83.770 erkek, 65.720 kadın Ermeni; 3.977 erkek, 400 kadın Bulgar; 528 erkek, 554 kadın Latin; 101.205 erkek, 28.038 kadın Ecnebî; 3.209 erkek, 3.233 kadın Katolik; 22.394 erkek, 21.967 kadın Yahudi; 488 erkek, 331 kadın Protestan olmak üzere toplamda 869.375 kişi (Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr 1379: 134). Yine mecmûadaki kayda göre İstanbul'da 22 Şubat 1874 tarihine kadar 40 gün boyunca sürekli yağın kar 17 Muharrem 1291/6 Mart 1874 tarihinde İstanbul ve havalisinde bir arşına (75 cm) ulaşmış ve çok şiddetli bir soğuk olmuştur (Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr 1471: 108).

Öte yandan Ahmed Hamdullâh Efendi'nin doksan yıla yakın bir ömür sürdüğü ve *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*'ı yirmi yılda tertip ettiği göz önünde bulundurulursa bu mecmûanın, Batıda ortaya çıkan düşüncelerin Osmanlı halk ve münevverine tesirler ettiği, Batı değerlerinin İslam dünyasında meşruluk kazanmaya başladığı; yaşayış, düşünüş, tutum, tavır ve dünya algısında Batı'nın mihenk alındığı; bu anlamda Osmanlı Devleti'nde yenilikçi hareketlerin başladığı bir dönemde tertip edildiği görülecektir. Hiç şüphe yok ki içinde yaşadığı zamanının bir ferdi olan yazar, 'zamanın ruhu'ndan daima etkilenir. Bu sebeple *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*'ın muhteva ve tertip açısından klasik mecmûalardan farklıdır. Örneğin mecmûanın dört cildinde de çokça yer verilen ve Osmanlı coğrafyası için oldukça yeni olan Van Kedisi'nden Karaların İrtifa'ına; Eyfel Kulesi'nden Fotingin Köpekleri'ne; Protestanların âdetlerinden Amerika'daki eşcinsel evliliklere kadar pek çok konuyu çeşitli kitaplardan ve gazetelerden derleyerek sunması, Osmanlı aydınının zihin/merak dünyasına işaret etmesi açısından hayli mühimdir. Batı ile münasebetlerin artmaya başladığı bir dönemde tertip edilen *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, bu yönüyle kaleme alındığı döneme damgasını vuran değişim ve dönüşümlere işaret eden, çeşitli sosyolojik çıkarımların yapılmasına elverişli bir eserdir.

İfade edilen tüm bu yönleriyle *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*'ın edebî ve tarihî kıymetlerinin yanı sıra sosyolojik pek çok veriyi hâiz ve son derece kıymetli bir mecmûa olduğunu, eserin lisansüstü çalışmalara konu edinilerek incelenmesinin Türk edebiyat, kültür ve tarihine ciddi katkılar sunacağı kanaatindeyiz. Bu sebeple Ahmed Hamdullâh Efendi gibi ciddi bir birikime ve beş ayrı dile vâkıf olan bir ilim aşığı zatın *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr* adlı mecmûasından daha fazla istifade edilebilmesi ve ehli tarafından kıymetinin görülebilmesi gayesiyle eserin Türkçe kısımlarının bir dökümünü bu çalışmada sunuyoruz.

3. Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr'ın Muhteva Dökümü⁸

⁸ Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr'ın muhteva dökümü hazırlanırken şu hususlara dikkat edilmiştir:

1. Eser mecmûa mürettibi Ahmed Hamdullâh Efendi tarafından bizzat numaralandırıldığından mecmûada varak değil sayfa numarası verilmiştir.
2. Metinde / işaretinden önceki rakam cilde, eğer - ile gösterilmiş ise cildin cüz'üne, / işaretinin sonrasındaki rakam ise sayfa numarasına ya da aralığına işaret etmektedir.
3. 1. ve 2. ciltler tek bir kitapta bir araya getirildiği ve birbirinden kesin çizgilerle ayırt edilmediği için ciltler ayrı ayrı yazılmadı ve cilt bir bütün olarak değerlendirildi.
4. Yaptığımız iş bir indeks olmayıp sadece eserdeki seçkilerin dökümünü vermeyi amaçlamaktadır. Eğer seçkiye mürettip tarafından bir isim verilmişse döküme bu isim ile kaydolunmuş yoksa seçkinin muhtevasını özetleyecek bir başlık tarafımızca verilmiştir.
5. Mecmûadaki sadece Türkçe seçkilerin dökümü hazırlanmıştır. Fakat Türk kültür, edebiyat ve tarihini ilgilendiren Arapça ya da Farsça olan seçkiler de döküme alınmıştır.

Edebiyat:

Ebyât: 1/6, 1/10, 1/34, 1/49, 1/60, 1/76, 1/111, 1/112, 1/116, 1/126-127, 1/132, 1/134-135, 1/138, 1/139-1/140, 1/142-143, 1/148, 1/153-154, 1/159, 1/168-169, 1/182-183, 1/184-186, 1/177-178, 1/181-182, 1/184, 1/187-188, 1/192-193, 1/196-197, 1/200, 1/213, 1/214, 1/215, 1/223-224, 1/237, 1/251, 1/257-258, 1/260, 1/261-263, 1/271, 1/277, 1/286-287, 1/290-291, 1/293-294, 1/305, 1/306, 1/309, 1/316, 1/322, 1/323-324, 1/325-328 1/328-332, 1/333-334, 1/337, 1/345, 1/361-362, 1/373-374, 1/422-423, 1/424-425, 1/439-442, 1/457-458, 1/471-473, 1/484-485, 1/490, 1/499-500, 1/516-517, 1/553, 1/577, 1/593-594, 1/608-610, 1/615, 1/617, 1/629-630, 1/632, 1/635, 1/650-652, 1/654, 1/666, 3/2-3, 3/4, 3/5, 3/8-9, 3/19, 3/21, 3/23, 3/24-25, 3/32, 3/54-55, 3/56, 3/60-62; 3/64, 3/72-73, 3/74-75, 3/76-77, 3/83-84, 3/94, 3/97, 3/99, 3/112, 3/115, 3/122, 3/142; 3/151-152, 3/156; 3/160; 3/164; 3/185, 3/187-188; 3-2/10-11, 3-2/14-15; 3-2/17; 3-2/19, 3-2/23, 3-2/31, 3-2/66, 3-2/68, 3-2/72, 3-2/94, 4/81, 4/114, 4/118-119, 4/122, 4/127-128, 4/130, 4/136, 4/137, 4/146, 4/189; 4/198-200; 4/200, 4/201, 4/209, 4/239, 4/244, 4/247, 4/291, 4/297, 4/334, 4/339; 4/357, 4/396, 4/401, 4/417, 4/427, 4/432, 4/439, 4/441, 4/447, 4/450, 4/455, 4/488, 4/538, 4/562, 4/564, 4/567, 4/609, 4/614, 4/615, 4/622, 4/640, 4/641, 4/660; Ebyât-ı Dürzînâme: 1/490-491; Ebyât-ı Hûbânnâme ve Zenânnâme: 4/233-238; Ebyât-ı İrfân Paşa: 3-2/42-43, 3-2/87, 4/301; Ebyât-ı İzzet Mollâ: 3/132, 4/191; Ebyât-ı Kasîde-i Safvet Efendi: 4/67-68; Ebyât-ı Lutfiyye: 3/191-192; Ebyât-ı Mesnevî-i Şerîf 4/650; Ebyât-ı Nedîm: 3/125; Ebyât-ı Râgıb Paşa: 1/49-55; Ebyât-ı Sâkînâme-i Aynî: 3/144-146, 3/158-159; Ebyât-ı Şevkengîz: 1/542; Ebyât-ı Şînâsî: 3/148-149; Ebyât-ı Zenânnâme: 3/183-184; Ebyât-ı Zâdegân: 1/6; Âyetullâh Beg Tercî-i Bend'inden Ebyât: 3-2/96; Ahlâka Dâir Ebyât: 4/119; Gubârî ve Ebyâtı: 4/414. **Kasîde:** Kasâid-i İzzet Mollâ: 3/171-172; Kasîde-i Dimyatiyye: 4/192; Kasîde -i Ebu'l-Feth: 1/643; Kasîde-i Safvet Der-Fevt-i Peranze (?): 1/632; Kasîdeteyn ve Müstezâdeteyn-i Âsım: 1/88, Tercüme-i Kasîde-i Nûniyye: 4/220-223; Aşçı Güzeli Kasîdesi'nden: 3-2/66; **Gazel:** Gazel-i Hezel Li-Hüsni: 4/181; Gazel-i Istilahât-ı Hutût-i Rahmî: 4/463; Gazel-i İrfân Paşa: 4/319. **Mesnevî:** 1/265-266, Mesnevî-i Hub Li-Vehbî Efendi: 1/382-388; Kısâs-ı Tıfl ez-Mesnevî-i Şerîf: 4/222; Efsâne-i Leylî vü Mecnûn li-Örfî Ağa: 4/303-313. **Manzum Târihler:** 3/10-11; Ez-Târih-i Zelzele-i Şâm: 1/114; Manzûm Tevârih : 1/117; Târih-i Çeşme-i Bî-Âb: 4/651; Târih-i Harîk-i Galata: 3/118-120; Târih-i Harîk-i Tophane: 3/113-114; Târih-i Mahall-i Hıfz ? : 4/635; Târih-i Velâdet-i Reşâd Efendi: 1/114; Tevârih Li-Surûrî: 3/127-130. **Hezeliyât:** 3/7-8, 3/10, 4/112; Hezeliyât-ı Bahâi. 3/121-122. **Tercî-i Bend:** Tercî-i Bend-i İzzet Mollâ: 3/172; Tercî-i Bend-i Rûhî: 4/457. **Kit'a:** 1/187, 4/624, 4/359-360, 4/365. **Mısra-i Berceste:** 1/130-131. **Diğer Manzum Metinler:** Ahkâm-ı Tahvîlât-ı Kamer: 3/109; Bazı Hezeliyât-ı Surûrî: 4/108-110; Berbername-i Sâbir: 1/118-119; Dîbâce-i Dîvân-ı İzzet Mollâ: 3/166; Kasîde-i Bür'e ve Tercümelere: 4/253-254; Kısâs-ı Enbiyâ'dan: 4/294; Lisân-ı Etfâl: 4/623-624; Muhammes-i Râşid: 4/179-180; Sâkînâme-i Kâzım Paşa'dan: 3-2/83-84; Şarkı: 4/451; Ramazâniyye: 1/310; Denize Bir İp Gerseler (Yunus Emre): 1/58; Tazmînât-ı Lebîb Efendi: 3/132-133; Tuhfe-i Vehbî'den İntihâb: 4/522-4/538. Bursalı Şeyh Zâik Efendi'nin Yûnus Hakkındaki Manzûm Latîfesi: 1/128-1/129; **Hikâye:** Asûde bin Hürmüz'ün Evliliği ve Eşiyle Olan Muaşeresi: 1/25; Beşer Nefer-i Sekran Civanlar Hikâyesi: 3-2/26; Hikâyet: 1/511; 1/567; 1/571, 4/294; Hikâyet-i Manzûme: 658; Hikâyet-i Bâkî Efendi Ma'a'l-Mahbûb: 1/73; Hikâyet-i Bektaşiyân: 3/174; Hikâyet-i Binti Zü's-şefer: 1/364; Hikâyet-i Cârîye (Nar Danesinden Vefat Edişi): 3/151; Hikâyet-i Der Zuhûr-i Mücâzât: 1/393-396; Hikâyet-i Ebu Ubeyde: 1/596; Hikâyet-i Hâtem-i Tâi: 1/568, 4/659; Hikâyet-i Hiyânet-i Yehûd: 4/641; Hikâyet-i İdrîs-i Muhtefi: 1/661; Hikâyet-i İmâm Keşân: 1/306-307; Hikâyet-i Kâzıyul-Mübârek: 1/648; Hikâyet-i Kimyâger: 1/598; Hikâyet-i Nutk-i Şum: 1/443 (Hamdullâh Efendi'nin Başından Geçen Bir Olay); Hikâyet-i Ömer bin Ass Ma'a-Papas: 3/136; Hikâyet-i Sa'dûn: 3-2/87; Hikâyet-i Sâil-i Zarîf: 1/637; Hikâyet-i Şeyh Ahmed Rufâ'i: 3/187; Hikâyet-i Tabib-i Câhil: 1/608; Hikâyet-i Tarik-i Aliyye: 3-2/42; İki Mahbûb-dûst Hikâyeler: 1/574; Karakuş Yavrusu Hikâyesi: 3-2/6; Nevâdir-i Hikâyet: 1/493-498; Vâlî Mısır Alî

Paşa'nın Hikâyesi: 3-2/96. **Fıkra:** 1/10, 1/11, 1/22, 1/23, 1/26, 1/27, 1/41, 1/545, 1/565, 1/595, 1/648, 3/23, 3/62, 3-2/89, 4/81, 4/87, 4/88, 4/94; Çingeneler Hakkında Fıkra: 1/307, Şefiknâme'den Fıkarât: 1/108, 3-2/31, 3-2/34; Senedü's-Şuarâ'dan Fıkra: 4/559-560. **Şerh ve Tercüme:** Bir Şiir ve Şerhi: 1/205-207; 1/295-296; Mütenebbî'nin Bir Beyti Üzerine İzah: 1/135; Arap Atasözü Tercümelere: 1/183.

Biyografi:

a)Şahıs Biyografileri: Abdulhalîm Efendi (Rumeli Sadrı): 4/575; Abdurrahmân Alemşâh: 4/571; Ahmed bin Mahmûdu'l-Âsım: 4/568; Ahmed bin Mehmed (Halebî): 4/572; Ahterî Mustafâ: 4/568; Alî bin Gânemü'l-Mukaddes: 4/563; Altıparmak Mehmed Efendi: 4/568; Alî Paşa: 3-2/93; Azmîzâde Hâlet Çelebi: 4/558; Ayasofya Vâizi Mehmed Efendi'nin Vefâtına Sebep Olan Olay: 3/5; Behcet Efendi: 4/146; Beşâr bin Berd: 4/560; Beyhakî: 4/538, Bezenzâde Mahmûd Efendi: 4/570; Birgivi Mehmed Efendi: 4/558; Binti Hüdâverdi: 3-2/17; Celâleddîn-i Rûmî: 4/558; Damad İbrâhim Paşa: 4/541; Devlet Girây Han: 4/427; Ebû Nasr Ahmed Sâhib-i Diyarbekir: 3-2/62; Ebû Nüvvâs: 4/555; Ebu'l-Fidâ: 4/554; Ebu'l-Gayyâ: 4/554; Ebu'l-Müslim: 4/554, Ebu'l-Ulâ Ma'arrî: 4/554; Ebu's-su'ûd Efendi: 4/478-479; Fâzıl Efendi İbni Şeyhülislâm: 4/572; Ferîdûn Beg (Tuğranüvis): 4/575; Gânem-i Bağdâdî: 4/566; Hâce-i İshâk Ahmed Efendi: 4/474; Hâkî Mehmed Efendi: 4/556; Hâmid Efendi (Fetavâ Câmî'i): 4/571; Hasan Me'ânîci: 4/572; Hayâtî-i Elbistânî Ahmed Efendi: 4/555; Hubbî Mollâsı Mehmed Efendi: 4/574; Hüsâmeddîn Çelebi: 4/559; Hüsrevzâde Mustafâ Efendi: 4/574; İbni Abbâs Radiyallahu Anh: 4/477; İbni Battûta: 4/541; İbni Hâcib: 4/542; İbni Necîm: 4/563; İbrâhim Hakki: 4/541; İbrâhim Müteferrika: 4/541; İran Şâhu Nâsırüddin: 4/632; İmâm Ebû Yûsuf Ya'kûb: 1/311-312; İslam Giray Han-ı Sâni: 4/431; İsmâil Rûmî: 4/420; İsmâil Safevî-i Sâni: 4/420; Kâdîzâde Şemseddîn Ahmed: 4/571; Kafzâde Abdülhây: 4/567; Kapiuçi İmâmî Ârif Efendi: 4/488; Keçeçizâde İzzet Mollâ: 4/146; Kefevî es-Seyyid Eyûb Efendi: 4/620; Kefevî Hüseyin Çelebi: 4/566; Kerîm Han'ın Terceme-i Hali: 4/130; Kilitbahirli Bahrî Mehmed Paşa: 4/651; Küçük Tâceddîn: 4/569; Leylâ Hanım: 3-2/30; Mahmûd İbni Süleymân (Kefeli): 4/572; Manav İvaz Efendi: 4/573; Mehmed bin Alâeddîn el-Mekkî: 4/572; Mehmed bin İbrâhim el-Halebî: 4/568; Mekke Kadısı Kevâkibzâde'nin Garip Ölümü Hakkında: 3/6; Muâviye bin Ebî Sufyân: 4/564-565; Muşî Sinân Efendi: 4/571; Muhyî (Mütercim-i Reşâhat: 4/575; Mustafâ Sâmi (Arpaemînzâde): 4/559; Münşî Mehmed Efendi: 4/575; Nişâncızâde Mehmed Bey: 4/566; Pîr Mehmed Azmî Efendi (Defterdâr): 4/571; Râgıp Paşa: 4/559; Sahnâf Tâceddîn: 4/566; Ser-Etibbâ Sâlih Efendi: 4/613; Sipâhîzâde Mehmed Efendi: 4/573; Sultan Veled: 4/558; Sultanu'l-Ulemâ Bahâüeddin Veled 4/558-359; Şâir Bâkî Efendi: 4/452-453; Şâir Bâkî'nin Vefatı Hakkında Malûmât: 1/497-498; Şâir Cenâbî: 4/573; Şâir Haşmet: 4/558; Şâir Veysî Efendi: 4/567; Şâire Âni Hanım ve Şiirlerinden Örnek: 3/68; Şeyh-i Ekber: 4/480; Şeyh Hamdullâh-ı Hattât: 4/465; Şeyh İbrâhim Gülşenî: 4/569; Şeyh İsmâil Ankaravî: 4/567; Şeyh Muslihiddîn Nûreddinzâde: 4/569; Şeyh Şâmil Rahmetullâhi Aleyh: 4/94; Tâceddîn Sebki: 4/609; Trabzonî Ma'rûf Efendi (Kâdî): 4/575; Timurlenk: 4/445; Tûtî Kadın: 3-2/17-18; Uzun Hasan: 4/556; Vahyîzâde Mehmed Efendi: 4/566; Vankulu Mehmed Efendi: 4/574; Zekeriyâ Efendi (Şeyhülislâm): 4/575.

b)Şehir ve Ülke Biyografileri: Amazon Nehri: 3/157; Amsterdam Şehri: 3/142; Atina ve Yunanistan: 3/150; Avusturya: 4/218; Ayasofya: 4/163; Berlin Şehri: 3/143; Cenevre Şehri: 3/144; Endülüs: 3/141; Erdebil Şehrindeki Kütüphane: 3-2/4; Fransa: 4/216; Girid Adası: 4/162; İngiltere: 4/216; İngiltere: 4/638; Japonya: 4/155; Kandahar Şehri: 3/153; Kopenhag Şehri: 3/143; Kurtuba Şehri: 3-2/69; Lizbon Şehri: 3/142; Mısır'daki Dîvanhâne: 3-2/4; Nil-i Mısır: 3/156; Roma Memâlikî: 3/147; Sahrâ-yı Kebir: 3/156; Süperior Gölü: 3/157; Şikago Şehri: 4/625; Venedik Şehri: 3/146; Viyana Şehri: 3/149; Yerebatan Şehri: 3/146;

Tarih:

a) Mühim Olaylar: 1305/1888'de Şiddet-i Şita: 4/334; Abdulazîz Han'ın V. Murad'da Gönderdiği Tezkire: 3/84; Avrupa'da Vukû' Bulan Deprem: 3-2/65; Büyük Gırnata Yangını: 3-2/68; Çerkez Hasan'ın Terceme-i Hâlî: 3/100; Erzincan'da Şiddet-i Bârân: 4/346; Gırnata'daki Zelzele: 4/110; Harik-i Kebîr-i Tophane: 4/240; Hırka-i Şerife Hakkında Malumat: 3/147; Hortum: 4/152; II. Abdulhamîd'in Tahta Çıkışı: 3/101; İskederin Târîh-i Vefatı: 4/215; İstanbul'a çok kar yağması: 1/108; İstanbul'da 1030'da Denizin Tamamen Donması: 1/499, 4/177; İstanbul'da Şiddetli Kış: 4/634; İstanbul'daki Mekâtib: 4/659; İstanköy'de Şiddetli Rüzgâr: 4/80; Japonya'daki Zelzele: 4/616; Katerina'nın Vefatı: 4/163; Müddet-i Mâbeyn-i Mûsâ ve Âsâ 4/183; Nil ve Tuğyânı: 4/151; Safer 1310/Eylül 1892 Merkez Dairelere Verilen Maaş Miktarları: 4/632-634; Sultan Abdulazîz Dönemi Bastırılan Fıkıh Kitapları: 1/548; Sultan Murâd-ı Hâmîs'in Tahta Cülusu: 3/77; Süveyş Kanalı: 4/142; Şiddet-i Fırtına: 4/411; Tahhakküm-i İmâm Ali: 3/150; Târîh-i Meşihat: 3-2/10; Tenzîl-i Fiyât-ı Kâime: 4/221; Vaka'-i Umûmiyye Târîhleri: 4/168-173; Vefât-ı Şeyh Gâlib Dede: 4/222; Viyana'daki Kasırga: 4/86; Yazıcı Câmi ve Mahallesi: 4/239.

b) İlginç Olaylar: Tırnakçı-zâde'nin Mecmûası'ndan Garib Bir Yaşanmış Olay: 1/474-475; Ravzatu'l-Ebrâr'dan Garip Olaylar: 1/475-478; Bazı Garâib-ı Sâbika: 1/575; Garâib-i Vukûat-ı Sâbika: 1/538; 1/563; 1/578; Terakki Gazetesi'nden: Bir kişinin yoldan geçen birinin kulağını sırdığı haberi: 1/201; 28 Cemaziyelula 1293 tarihli Takvim-i Vakayi'den Garâib; 3/100-103; Eşeğe Gömlek Giydirilmesi: 3-2/34; Kesret-i Evlad: 3-2/50, 3-2/62, 4/69; Zevcine Hâzırladığı Zehri Kendi İçen Kadın: 3-2/60; Oğluna Hâzırladığı Zehri Kendi İçen Kadın: 3-2/68; Hadikatü'l-Vüzerâ'dan Garâib: 3-2/103-104; Garibe: 4/163; Garibe der-Fransa: 4/218; Kedi Yüzünden Vefat Eden Çocuk: 4/334-335; Kesret-i Cimâ': 4/483; Beş Memeli Kadın: 4/615; Mezbelede Bulunan Elmas: 4/615; Garîbe Ez Târîh-i Râşid: 4/621.

Muhtelif Konularda Makaleler:

Bazı Akval ve Şerhleri: 1/129; Mühmelî Manâdâr Olan Elfâz: 1/208-209; Hiss-i Rûh: 1/114; Tarîf-i Uyku: 1/599; Makalât-ı Tıbbiyye: 1/603-604; Tarîf-i Âlem ve Nücûm: 1/605; Fevâid-i Asâ: 1/29; Hesâb-ı Şatranc: 1/112-113; Fahte (Üveyik) Kuşu Hakkında Malûmât: 1/269; Erdebil Şehrî ve Kütüphanesi: 1/114; Karakafa Adlı Kuş Hakkında Malûmât: 1/296; Tashîhü'l-Elfâz: 1/356-357; Kesret-i Kütüb-i Mısır: 1/493; Altı Kimseye Altı Nesneden Kat'-ı Tama': 1/70; Kerâmet-i Şeyh Ümmî Sinân: 3/64-65; Menba'-ı Ziyâ: 3/120; Arazî-i Düvel: 3/135; Ecsâm-ı Tabîat İki Kısım: 3/139; Meâdin: 3/140; Arılar: 3/140; Yanardağ: 3/146; Şecer-i Bünyân: 3/150; Rene Denilen Hayvan: 3/153; Mumyâ-yı A'câm: 3/153; Fil, Kaplan ve Gergedan: 3/154; Sansar ve Karınca: 3/155; Selencan Kuşu: 3/155; Diyânet-i Burima: 3/155; Çay: 3/156; Diyânet-i Fetîşiyye: 3/156; Elmas-ı Kebîr: 3/157, 4/116; Bersâm: 3/160; Istilâhât-ı Bektaşiyân (Bâr-hâne, Dervîş-i Duhân-cûy): 3/163-164; Başlıca Dağların Râkımı: 3/183; Arzın Devri: 3/188-189; Sür'at-ı Ziyâ: 3/189; Feyyûm'daki Binâ-ı Acîb: 3-2/4; İbâha-i Bektaşiyân: 3-2/7; Ebu'l-ulâ Ma'arri'nin Kuvvet-i Hâfızası: 3-2/10; Nasarâ'nın Perhize Girmeleri: 3-2/13; Sevâhib-i Yûsuf: 3-2/18; Sirâceddîn Kameri: 3-2/19; Âdâb-ı Musâhabet: 3-2/29; Şekl-i İblis: 3-2/34; İnsanın Dört Kısma İnkisâmı: 3-2/34; Kaderiyye: 3-2/36-37; Burâyî ve İhrâmlar: 3-2/37; Esâtir-i Hikmet: 3-2/37; Sokrat: 3-2/37; Ecsâmın Basit ve Mürekkep Olması: 3-2/40; Suların A'lası: 3-2/41; Laçın Tımarı Berâtının Sûreti: 3-2/41; Bir Adamda Bulunan Mevcûd Kanın Mikdârı: 3-2/42; Dîn-i Fetîşiyye: 3-2/43; İranlı Miras Yedi: 3-2/47; Cism-i Tabîi ve Hâs-ı Ecsâm: 3-2/47; Hurdebin-i Basit: 3-2/50; Gözlük ve Hurdebinin Zuhûrları: 3-2/50; Dûrbîn'in İcâdı: 3-2/5; Bir Kadının Fenn-i Kabala'da Telîfi: 3-2/51; Çocukların Başına Tekye Giydirilmesi: 3-2/51; Amerika'nın Kütüphaneleri: 3-2/6; Amerika Mekâtibi: 3-2/62; Kesret-i Kütüb: 3-2/63; Japonya Talebesi: 3-2/61; Havanın Letâfeti: 3-2/61; Kutuplarda Müddet-i Şafak: 3-2/61; Yevm-i Şemsî: 3-2/62; Esâmî-i Burûcun Tebdîli: 3-2/62; Tiryak ve İsti'mâli: 3-2/65; Târîh-i Hilkat-i Âlem: 3-2/66; Rûh: 3-2/66; Evrâkına Yazı Yazılan Nebat: 3-2/69; Avusturya Kütüphaneleri: 3-2/70; Lu'b-ı Satranc: 3-2/70; Amerika'da Ta'addüd-i

Zevcât: 3-2/72; Enfiye Çekmenin Âdâbı: 3-2/76; Muhâberât Güvercinleri: 3-2/80; Bazı Şehirlerin Mikdâr-ı Nüfûsu: 3-2/86; Şecer-i Kebîr: 3-2/86; Altun: 3-2/93; Âyine Sırrı: 3-2/94; Altın ve Gümüş Yıldızı: 3-2/94; Sedd-i Çin: 3-2/104; Galileo ve Bruno: 4/68; Şarl Verne: 4/69; Avrupa'nın Hâl-i Sâbıkı: 4/70; Vatanın Kânûn-ı Siyâsîsi: 4/74; Kopernik ve Galileo ve Rasad Dûrbîni: 4/75; İngiliz Memâlik ve Askeri 4/86; Esnâf-ı Beşer ve Hayvâniyye: 4/98; Nistas yahut Orangutan: 4/99; İ'mâr-ı Hayvânât: 4/99; İyi Balğın Enva'ı: 4/100; Fil, Deve ve Kuşlar: 4/100; İranlıların Hezîmetleri: 4/110; Viyana Civarındaki Kömür Ma'deni: 4/113; Küre-i Arzın Bir Derece Mesâfesi: 4/116; Zî-Kıymet Taşların Temizi: 4/118; Meskûkatın Fiyatları (Para Değerleri): 4/118; Zülkarneyn: 4/118; Kadınların Me'muriyete Geçmesi: 4/118; Yağmur ve Sarnıç Suları: 4/118, Rupy'e'nin Kıymeti: 4/118; Salahaddin'in Şecâeti: 4/118; Kadınlardan Muhârib Asker: 4/123; Bursalı Kadının Zevcine Mektubu: 4/123, Basra'nın Hülasası ve Ahvâl-i İran: 4/131; Aded-i Sükne-i İslambol (İstanbul'un Nüfûsu): 4/134; Âdâb-ı Medîne ve Kavânîn-i Siyâsiyye: 4/134; Kırım Tatarlarına Gadr: 4/135; Devletlere Emniyet Câiz Olmaz: 4/136; Çiçek Marazı ve Ateşi: 4/137; Dünyayı Dolaşan Seyyâh: 4/138; Dârâ-yı Evvel ve Sâni: 4/139; Kasırga: 4/141; Yağmur Suyu: 4/141, Memâlik-i Müctemî'a-ı Amerika: 4/142; Arzın İki Devrânı: 4/143; Karaların İrtifa'ı: 4/148; Sath-ı Arzın Başda Ucu: 4/147; Amerika ve Asya ve Avrupa Müsâhebesi: 4/147; Ataların Cürmü: 4/148; Denizlerin Umkı ve Dağların İrtifa'ı: 4/148; Göller Dört Kısımdır: 4/150; Ehl-i Salib: 4/151; Büyük Göl: 4/152; Ahâlî-i Afrika-yı Şarkî: 4/153; Avrupadaki Büyük Ma'bedler: 4/153; Sokrat: 4/154; İskenderiye Kütüphanesi: 4/156, 4/455; Katl-i Zevce: 4/166; Nabz-ı İnsân: 4/166; Lugat-i Acîbe: 4/167; Rumlardan Me'huz Tez'yînât: 4/176; Tahmasb Şâh ve Oğlu: 4/177; Hammâm ve Suya Girmek: 4/176; Oturulan Mahallin Harâreti: 4/178; Uykunun Mikdârı: 4/178; Fanila Giymek: 4/178; Âdâb-ı Mukâleme: 4/178; Mark ve Kıymeti: 4/181; Pisagoras: 4/181; Hüsrev ü Pervîz: 4/182; Kerâmet-i Şeyh Vefâ: 4/185; Telefon: 4/197; Tashih-i Galatât-ı Meşhûre: 4/205; Hırka-i Şerîfe: 4/209; Savt u Seda: 4/214; Binâ'-ı Roma: 4/215; İmparator Lafzı: 4/215; Papa ve Patros: 4/215; Binâ'-ı Şehr-i Venedik: 4/216; Katoik ve Aryan: 4/216; Papa Lafzı: 4/217; Frank ve Frenc: 4/217; Katolik ve Ortodoks: 4/217; Farmasonlar: 4/218; Târîh-i Atik Vesâire: 4/219; Hukûk-ı Mîlel: 4/220; Protestanların A'dâdı: 4/220; Dîn-i Aklî der-Fransa: 4/220; İhtilâl Çıkarmak: 4/221; Mülûk-ı İslâmiyye Minber Üzerinde: 4/240, Tevâtür-i Lafzî ve Manevî: 4/242; Çocuklara Gece Ta'amı: 4/245; İctimâ-ı Hızır u İlyas: 4/249; Hareket-i Arz: 4/251; Evsâf-ı Sa'lebî: 4/295; Duâ: 4/295; Amerika ve Zenciler: 4/300; Vanilya: 4/314; İsyân Ehli Karolin: 4/319; Vasiyyet-i Mevlânâ: 4/321; Van Kedisî: 4/346; Gazatenin Zuhuru: 4/352; Kopernik ve Galileo: 4/353; Süveyş Kanalı İle Kasr-ı Mesâfe: 4/356; Habeşlilerin Mezhebi: 4/363; Kuyruklu Yıldız: 4/369; Paris'teki Petit Journal: 4/382; Kırlangıcın Sür'at-i Seyri: 4/385; Beş Tâ'ifenin Mâhiyeti: 4/386; Peynir Ekli: 4/387; Yatmak ve Yatak: 4/387; Gazete Lafzının Aslı: 4/388; Kadınların Yaşlarını Ketmi: 4/388; Şâir ile Kasab: 4/389; Doların Kıymeti: 4/390; Sabun Fabrikaları: 4/390; Çin Lisânının Aded-i Hurûfu: 4/391; Kağıt Fabrikaları: 4/391; Zırhlı Sefîne ve Turupı: 4/391; İngiltere'de Zevcesini Satmak: 4/392; Kömür Ma'deni İstimâli: 4/397; Bağdad'daki Kütüphane: 4/397; Meriç ve Kızılırmak: 4/402; Dicle Fırat: 4/403; Binâ'-ı İstanbul: 4/403; Trabzon ve Karadeniz Boğazı: 4/403; Çanakkale Boğazı: 4/403; İstanbul Limanı: 4/403; Eyfel Kulesi: 4/403; Arslan, Kaplan, Lir ve Balina: 4/416; Baykuş, Kunduz Kartal: 4/417; Paris Sirkî: 4/422; Şâh İsmâil bâ-Sultân Selim: 4/422; Su Kasırgası: 4/426; Cava'da Mekâtîp ve Şâkirdan: 4/427; Cedvel-i Gurrenâme-i Şehûr: 4/442; Amerikada Bir Matba'ada Harîk: 4/447; Tahsîl-i İlmi Teşvîk: 4/451; Paris Kütüphanesi: 4/455; Yahudiler: 4/460; Semender: 4/461; Güvercinin Hasiyyeti: 4/462; Rusya'nın Askeri: 4/480; Gözyaşı ve Ter: 4/491; Hülagü'nün Bağdad'a Gelişi: 4/539; Harâret-i Dinâr: 4/552; Elektrik: 4/552; Esmâu'l-Enbiyâ: 4/562; Küre-i Arzın İçi: 4/577; Kuduz İlleti: 4/608; Sath-ı Bahrde Hava: 4/608; Çorap: 4/608; Yumurtayı Hıfz: 4/608; Ta'âmda Su İçmek: 4/608; Kahve İçmek: 4/608; Nezle ve Zükkâm Devâsi: 4/609; Tütünün Zuhûru: 4/609; Türkistân-ı Şarkî: 4/609; Asker-i Düvel-i Ecnebiye: 4/611; Mecmau'l-Uyûb Nâmında Mecmûa: 4/615; A'dâd-ı Sükne-i Arz: 4/619; Çinlilerin Yeni Doğan Kız Çocukları: 4/622; En Uzun Köprü: 4/625; Fotingin Köpekleri: 4/625; Nikel Ma'deninin Kesreti:

4/625; Kaplan ve Yılanların Kesreti: 4/626; Efendi Lafzı: 4/634; İklîm-i Mısır'daki Mekâtib: 4/636; Askerlik Eden Kız: 4/637; İspanya Memâliki: 4/637 4/648; Romanya Kıt'ası: 4/636; Suriye Kıt'ası: 4/639; Nüfûs-ı Düvel: 4/639; Kuvvet-i Bahriye-i Düvel: 4/649; Paris'deki Arabalar: 4/650; Paşa Lafzı Hakkında: 3-2/31.

Dinî İlimler:

Abd Manasına Olan Mevlâ Kelimesi Hakkında: 4/141; Bir Hadis'te Geçen 'Tekâle' Kelimesi Hakkında Malûmât: 1/255; Cennete Girecek Hayvânât: 4/69; Cin: 4/154; Envâ'u'n-Nikâh: 3-2/31; Fezâ'il-i Ezân: 4/430; Kazâ ve Kader: 2/21-23; Kelâmullâh İki Kısımdır: 1/78; Revâfız: 4/108; Tashîh-i Dürer ü Külliyyât: 3-2/45; Tashîh-i Envâru't-Tenzîl Cedveli: 3/13-19; Tashîh-i Külliyyâtü Ebi'l-Bekâ: 3/197-206; Tashîh-i Tefsîr-i Ebû's-Su'ûd Cedveli. 3/26-31.

Sonuç

Bu çalışmada Ahmed Hamdullâh Efendi'nin hayatı ve eserleri ilk kez arşiv vesikalarından, kütüphane kayıtlarından ve bizatihi Ahmed Hamdullâh Efendi tarafından kaleme alınan otobiyografisinden hareketle ortaya konmuştur. Buna göre Ahmed Hamdullâh Efendi, 16 Zilhicce 1225/12 Ocak 1811 tarihinde İstanbul'da doğmuş; İzmir, Bursa, Halep, Terkos, Avrathısı, Edremit, Bandırma, Eskişehir, Üsküdar gibi pek çok şehirde çeşitli memuriyetlerde bulunmuş; Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'îye a'zâsı iken 20 Şevvâl 1316/3 Mart 1899 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Çoğu mecmûa hüviyetinde sekiz eseri şunlardır: *Mecelle-i Nefise*, *Maẓbatatu'l-Fünûn*, *Mir'âtü'l-Usûl Muhtasarı*, *Mir'âtü'l-Mürâfi'in*, *en-Nücûmu'd-Derârê İlâ-İrşadi's-Sârî*, *Teẓķire-i Fevâid-i Fârisiyye*, *Teẓķiretü'l-Müştakât*, *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*.

Bunlar içerisindeki en önemli eseri ise edebiyat, tarih, din, felsefe, sosyoloji gibi pek çok bilim dalına ait Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde yazılmış iki yüzü aşkın kitaptan ve onlarca gazeteden seçilmiş edebî, tarihî ve ilmî metinleri ihtiva eden dört ciltlik *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr* adlı mecmûasıdır. Tertibine 9 Rebiülâhîr 1290/4 Haziran 1873 tarihinde başlanan bu mecmûada atasözlerinden deyim, biyografiden şerhe, tarihten sanata kadar Türk kültür ve edebiyatını ilgilendiren yüzlerce konuya dair iki yüzü aşkın kitap ve onlarca gazeteden derlenmiş yazılar, manzumeler, fıkralar, hikâyeler, anılar ve makaleler yer almaktadır. Mecmûanın neredeyse her sayfasında eslâf arasında anlatılagelen nükteler, fıkralar, hikâyeler ve bunlara uygun çoğu zaman hikmetli Türkçe beyitler; Nâbî, Koca Râgıb Paşa, Sünbüzâde Vehbî, Surûrî, Keçecizâde İzzet Mollâ (ö. 1245/1829) gibi klasik Türk edebiyatının önde gelen şairlerinin divanlarından gazel, kaside, kıt'a ve mesnevîlerin derlenmiş seçkiler bulunmaktadır. Bu yönüyle *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*'ın içerisinde binden fazla Türkçe beyti ihtiva eden hacimli bir antoloji olduğu kanaatindeyiz.

Bu mecmûanın yirmi yıllık bir sürece tanıklık ettiği ve mürettibinin dönemde vuku bulan pek çok tarihî olayı mecmûasına kaydettiği göz önünde bulundurulunca mecmûanın Türk tarihi açısından da hayli önemli konular ihtiva ettiği tespit edilmiştir. Tam yirmi yıl boyunca kitap, gazete ve dergilerden derlenen yazılar ve görülen/duyulan anı ve hatıralarla sürekli genişletilen bu mecmûa, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin 'en uzun yüzyılı'nda geçirdiği dönüşümün izdüşümünü de bünyesinde barındıran tarihî bir vesika hüviyetindedir. Sırf bu açıdan bile incelenmeye ve çeşitli çıkarımlarda bulunmaya müsait bir eser olan *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*'ın edebî ve tarihî kıymetlerinin yanı sıra sosyolojik pek çok veriyi hâiz ve son derece kıymetli bir mecmûa olduğu, eserin lisansüstü çalışmalara konu edinilerek incelenmesinin Türk edebiyat, kültür ve tarihine ciddi katkılar sunacağı kanaatindeyiz.

Kaynaklar

Kitap, Makale, Ansiklopedi

Ahmed Hamdullâh Efendi (1265). *Teẓķiretü'l-Müştakât*. İstanbul.

Bağdatlı İsmail Paşa (1951-1955). *Hediyyetü'l-Ârifîn I-II*. İstanbul: MEB Yayınları.

Bursalı Mehmet Tahir (1333). *Osmanlı Müellifleri I-III*. İstanbul: Matbaa-ı Âmire.

GÜRBÜZ, Mehmet (2012). Şiir Mecmûaları Üzerine Bir Tasnif Denemesi. *Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*, ss. 99-113, İstanbul: Turkuaz Yayınları.

KÖKSAL, Mehmet Fatih (2016). “Cönklerde Divan Şiiri, Divan Şiirinde Cönkler”. *Millî Folklor*, Yıl 28, 111: 28-40.

KÖKSAL, Mehmet Fatih (2012). “Şiir Mecmûalarının Önemi ve ‘Mecmûaların Sistematik Tasnifi Projesi’ (MESTAP)”. *Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*, ss. 411-431, İstanbul: Turkuaz Yayınları.

Mütercim Asım Efendi (2014). *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi I-VI*. İstanbul: YEK Yayınları.

ÖZEN, Şükrü (2005). “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5): 249-378.

UZUN, Mustafa İsmet (2003). “Mecmûa”. *TDİVA*, Cilt: XXVIII, ss. 265-268, İstanbul.

Yazma Eserler ve Arşiv Vesikaları

Ahmed Hamdullâh Efendi. *en-Nücumu'd-Derârî İlâ-İrşadi's-Sârî*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 3916.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *en-Nücumu'd-Derârî İlâ-İrşadi's-Sârî*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu, No: 1033.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 1-2, Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu, No: 1472.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 3, Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu, No: 1473.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 4, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No: TY 1379.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 4, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Koleksiyonu, No: 6692.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 1-2, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No: TY 1377.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 3, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No: TY 1378.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Fibrîstî Külliyyâtü Ebi'l-Bekâ*, Millet Kütüphanesi AE.Arabî No: 4178.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mazbatatu'l-Fünûn*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu, No: 1300.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mazbatatu'l-Fünûn*. Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu, No: 6049.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mazbatatu'l-Fünûn*. Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 3538.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mazbatatu'l-Fünûn*. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, No: A 6711.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mazbatatu'l-Fünûn*. Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu, No: 444

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mazbatatu'l-Fünûn*. Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa Koleksiyonu, No: 1502.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mazbatatu'l-Fünûn*. Süleymaniye Kütüphanesi Âtıf Efendi Koleksiyonu, No: 1723.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mecelle-i Nefîse*. Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu No: 6049.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mecelle-i Nefîse*. Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi No: 2849.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mecelle-i Nefîse*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No: TY 1370.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mecelle-i Nefîse*. Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa Koleksiyonu, No: 1256.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mir'âtu'l-Mürâfi'în*. Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu, No: 2734.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mir'âtu'l-Mürâfi'în*. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu, No: 685.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mir'âtü'l-Usûl Muhtasarı*. Süleymaniye Kütüphanesi Atıf Efendi Koleksiyonu, No: 1723.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mir'âtü'l-Usûl Muhtasarı*. Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu, No: 443.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Terceme-i Hâl*. Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu, No: 4222.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Tezkire-i Fevâid-i Fârisiyye*. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi, No: 6128.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Yayaköylü Ahmed Râşid Efendi'nin Nubbe-i Vebbî Şerhindeki Hatâlarını Şâmil Risâle*, Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kütüphanesi Âgâh Sırrı Levend Koleksiyonu, No: 309.

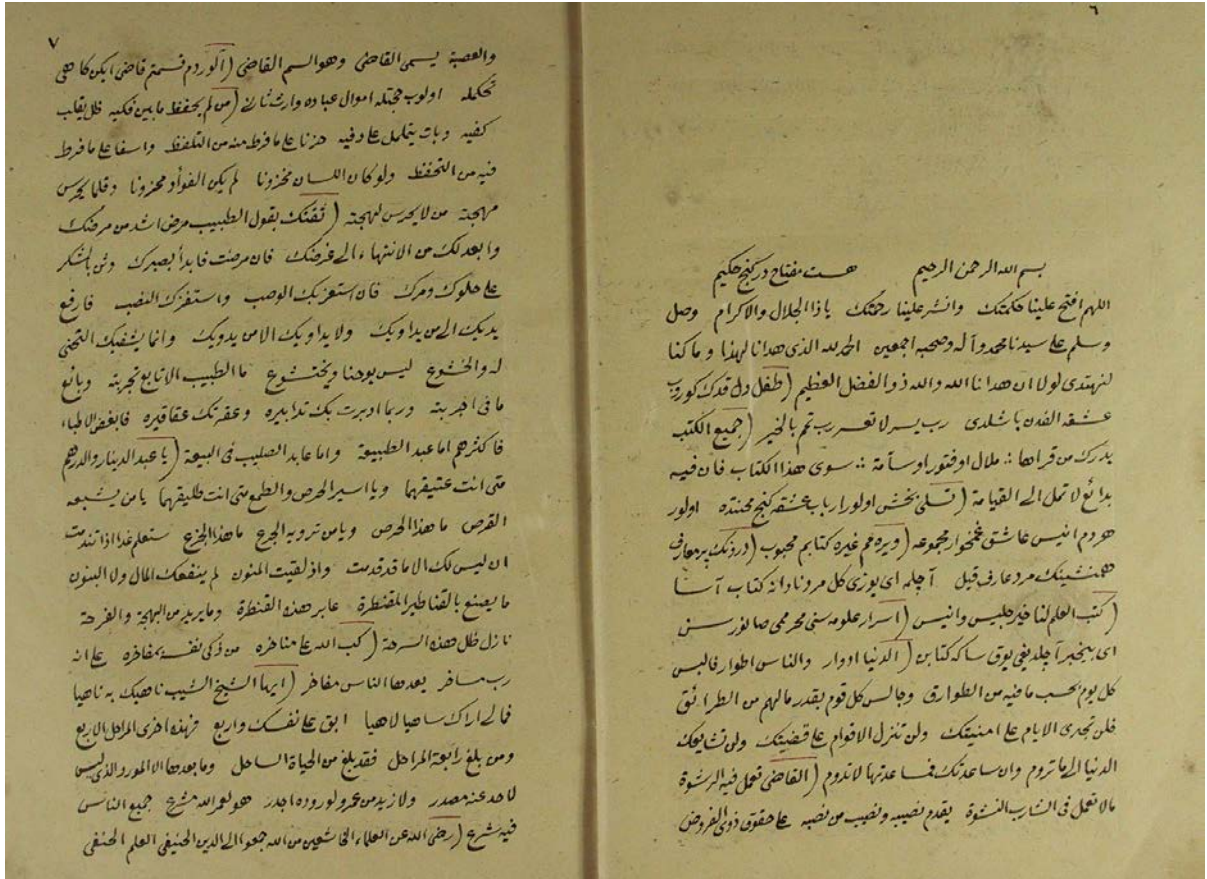
MŞH (Meşihat Arşivi). SAİD (Sicill-i Ahvâl Dosyaları), 11/3.

Ekler

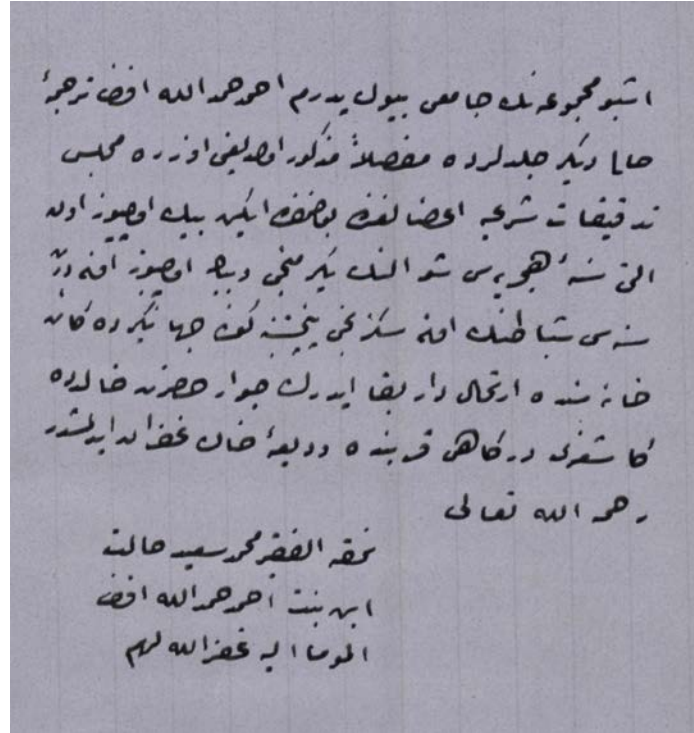
Resim I: Ahmed Hamdullâh Efendi'nin Mührü

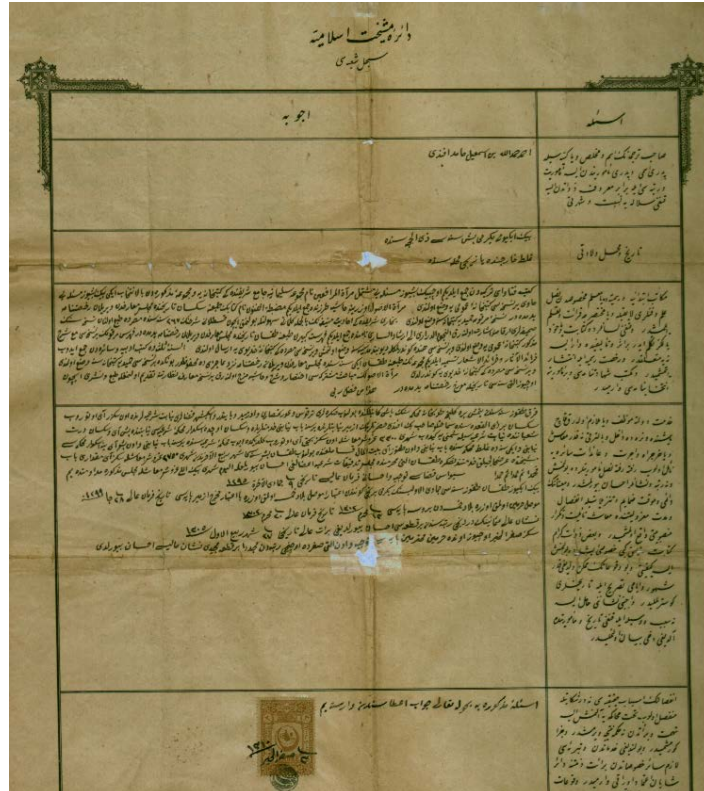
Resim II: Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr adlı mecmûanın 1. ve 2. cildin 6. ve 7. sayfaları

Resim III: Torunu Mehmet Sâid Hâlet'in İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Numara 1379'da bulunan Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr adlı eserinin dördüncü cildinin zahriyesine düştüğü kayıt.

Resim IV: Meşihat Arşivi'ndeki MŞH. SAİD, 11/3 no'lu dosyada bulunan Terceme-i Hal Varakasının 1. belgesi

Makale Geliş | Received: 12.03.2020.
Makale Kabul | Accepted: 13.04.2020.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.702847

Şenay YANAR

Dr. Öğr. Üyesi | Asist. Prof. Dr.
Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Gümüşhane-TÜRKİYE
Gümüşhane University Faculty of Literature, Department of History, Gümüşhane-TURKEY
ORCID: 0000-0002-9181-4469
senayyanar@gmail.com

Ekonomide Kurumsallaşmaya Örnek Olarak Safevi Devlet Teşkilatında Baş Zarrablık ve Muayyerlik

Öz

İran coğrafyası, tarih boyunca medeniyetlerin doğuş noktası olarak kabul edilen Mezopotamya ile teması ve sık kullanılan yolların üzerinde bulunması nedeniyle canlı bir ekonomik merkez olagelmıştır. Savaş unsuru, yeryüzündeki eş zamanlı farklı toplumların birbirini tanımada son derece etkili olurken farklı kültürlerin maddi öğelerinin taraflarca taklit edilmesi ya da ne amaçla yapıldığının öğrenilmesiyle birlikte insanlığın temel faaliyetlerinden olan ticaret de kültürlerarası alışverişin bir sonucu olarak vazgeçilemez hâle gelmişti. İlkel takas usulü, ticaretin ihtiyaca söz konusu olan emtiayı talep eden ve arz eden arasında bir aracı olarak zamanla bir geçim kaynağına dönüşmesi sonucunda eskiçağlardan itibaren yerini alternatif olarak paraya bıraktı. Bu yeni değişim aracı sahip olduğu değerle her yerde bir şekilde işe yaraması, bir son kullanma tarihinin olmaması avantajıyla giderek yaygınlaştı ve vazgeçilmez hâle geldi. Nakit dolaşımının sağlanması ve devlet giderlerinin karşılanması için her ülkede ihtiyaç olan madenin sağlanması bilhassa büyük ticari merkezlerde ve liman şehirlerinde hazır sıcak nakit kaynağı olarak darphanelerin ve darphanedeki işlemleri gerçekleştiren tecrübeli elemanların oluşumuna zemin hazırladı. Bu makalede tarihi süreçte İran'daki darphanelerin işleyişinden yola çıkılarak Safeviler Döneminde zarrablık ya da zarrabıbaşılık adı verilen darphane müdürlüğü görevinin kapsamı, yetki sınırı ve yetki aşımı durumunda cezai uygulamalar çerçevesinde dönemin ana kaynakları ışığında örneklerle ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, Safevi Devleti, Ekonomi, Ticaret, Altın, Gümüş, Para, Darphane, Zarrabıbaşı

As a Sample of Economic Institutionalization: Zarrab and Muayyar Under Safavid Government Administration

Abstract

Throughout history, Iran, by means of its strict geographical contacts with Mesopotamia where the origin of civilizations has been a lively economic centre. War, as an effective element on different synchronous cultures to know each other led societies to imitate one another's material items or understand the purpose of their outputs. As a result of inter cultural marketing traffic, trade has been a must between countries. Since late antiquity, primitive barter method which was widely used by both seller and buyer for centuries, as a consequence of changing intentions of commerce gave way to cash as an alternative. This new changing intermediary method, with the advantages of its value like being valid no matter where and not having an expiration date was gradually became prevalent and indispensable in trade. The need to supply currency for trade and government expenditures caused the foundation of more silver or gold mines for cash. This need and supply, especially in the centres where closed to international trade centres and ports end up with the foundation of mints as a ready hot money flow source. Professionalization of these mints through all over the country, laid the groundwork for some experts in the mints as employee. In this article, by considering the function of mints in Iran in historical period, the position of the owner or renter of mint, who named as "zarrabashi" will be analysed with the definition of his job, authorization and criminal sanctions in case of power exceeding with the examples, under the light of primary sources and research studies.

Keywords: Iran, Safavids, Economy, Trade, Gold, Silver, Currency, Mint, Zarrabashi.

Giriş

Ortadoğu'daki darphanelerin kurumsallaşmaları İslam öncesi döneme kadar uzanmaktadır. Sasaniler Dönemi'nde İran'da faaliyette olan darphanelerin, bölgenin İslam fetihleriyle birlikte ele geçirilmesinin ardından da varlığını devam ettirdiği görülür (Beyani 1353: 1-10). Tarihî süreçte giderek sayıları artan darphaneler, Safevi Devleti'nin (1501-1736) ilk devirlerinde İran coğrafyasının pek çok yerine dağılmış hâldeydi. Ülkenin uluslararası ticaretteki önemli konumu gereği para dolaşımını sağlamak için önemli ticaret durakları ya da şehirlerinde birden fazla darphane bulunmaktaydı. O kadar ki Safevi Devleti'nin en parlak dönemi sayılan Şah I. Abbas'ın (1587-1629) hükümdarlığından önce kuzeyde Hazar Denizi'nin güney sahili boyunca neredeyse her şehirde, güneyde Basra Körfezi'ne kadar da bazı yerlerde darphaneler konumlanmıştı. Şah Abbas'ın merkezileştirme siyaseti kapsamında bazılarının faaliyeti durdurulan bu darphanelerden özellikle ticaret yolları üzerinde bulunan Tiflis, Erivan, Nahçıvan, Tebriz, Reşt, İsfahan ve Huveyza'da bulunanlar aktif bırakılmıştı. Zira sınır bölgelerinde ve ticaret merkezlerindeki darphaneler acil ihtiyaç durumuna göre daima faaliyette olduğu için diğerlerine göre daha önemliydi (Matthee 2001: 510-511). Bu açıdan darphanelerin önemli ticaret yolları üzerinde kurulmuş olmasının tesadüf olmadığı çıkarımı yapılabildiği gibi incelenen dönem içinde sayılarının kasten azaltılması da bu alanda kurumsallaşmaya işaret etmektedir.

Darphane bu dönemde hükümdarların tahta çıkışında ve ihtiyaç hâlinde para basım işleminin¹ gerçekleştirildiği bir yer olmaktan çok daha fazlasıydı (Minorski 1378: 111-112). O kadar ki broker, altın veya gümüş işlemeli kumaşlar için kullanılacak maden miktarı dahi muayyen ölçütler göz önünde bulundurularak darphanede belirlenirdi. Yine yerli ya da yabancı tüccarların darphanelere getirdikleri yabancı madeni paralar eritilerek yeniden burada basılırdı. Osmanlı-Safevi sınırındaki en önemli darphaneler kuzeybatı İran'da yer alan Tiflis, Erivan ile güneybatı İran'da Irak-ı Acem bölgesindeki Huveyza darphaneleriydi. Tiflis² ve Erivan darphaneleri Osmanlı-İran-Rusya arasında Karadeniz ticaretinden gelen nakdin girdiği noktalar iken Basra yakınındaki Huveyza darphanesi de İngiltere ve Hollanda'nın doğu ticaretinden gelen nakdin giriş yeriydi (Matthee 2001: 517-519).

Safeviler Devri'nde İngiltere ve Hollandalı tüccarların yanı sıra yerli tüccarlardan sayılan İranlı Ermeni tüccarları başta ipek olmak üzere Osmanlı pazarlarında sattıkları mallar karşılığında aldıkları altın ve gümüşü Anadolu üzerinden Tebriz ve Erivan darphanelerine getirirlerdi. Her birine zarrabın nezaret ettiği bu darphanelerde altın ve gümüş sikkeler eritilerek İran şahî, mahmudî ve abbasî para birimlerinde yeniden basılır ve piyasaya sürülürdü. Bu yeni sikkeler Hindistan ticaretinde kullanılırdı (Babaie vd. 2004: 58-59, Matthee 2000: 226). İpek ticaretinde saf gümüş para geçerli sayıldığından ham ipek satın almak isteyen tüccarlar Reşt darphanesine giderek ellerindeki parayı burada eritip saf abbasî sikkesine çeviriyorlardı (Matthee 1991: 43).

Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde ülkenin dört bir yanında irili ufaklı darphaneler de mevcuttu. Şah Abbas Dönemi'nde İran'a seyahat eden seyyah Adam Olerius'un verdiği bilgilere göre İran'da her büyük şehrin kendine özel sikkesi vardı ve bunlar basıldığı şehir haricinde hiçbir

¹ Anlaşıldığı üzere Safevi darphanelerinde para basımı uygun madenin seçilmesinden sikke hâline gelene kadar dokuz aşamada gerçekleşirdi. Bu işleme şu şekilde başlanırdı: Öncelikle bir kapta eritilmiş maden derin kalıplara dökülür ve külçe hâline getirilirdi. Daha sonra bu külçeler özel bir maden makası ile ortalama ölçülerde kesilir ve bu kesilen parçalar kerpeten ve çekiçle dövülerek beyazlatılırdı. Yıkayıp temizlenen parçaların üzerine çekiçle baskı yapılır ve bozuk para hâline getirilirdi. Son aşama sadece şive-i muktezadan ibaretti ve tahta bir mengeneye yerleştirilen baskısız madeni paranın üzerine baskılı bir madeni para yerleştirilir ve üzerindeki baskı diğerine geçene kadar çekiç darbeleri uygulanırdı. XVI. yüzyılın ortasında Fransa'da burgulu mengeneden istifade edilirdi ve İngiltere'de de bu icat 1561'e kadar kullanıldı. Bununla birlikte aynı şekilde 1662'ye kadar eski yöntemden de istifade edildi ve bu tarihlerde bu yöntem terk edildi. 1788'de Balton, kendi bilinen makinasını icat edene kadar burgulu mengene kullanılmaya devam etti (Minorski 1378: 111-112).

verde geçerli değildi. Olerius’a göre bunların geçerlilik süresi de bir yıldı. Her yıl üzerlerindeki baskı şekli değiştirilirdi. Bu şekil ve işaretler geyik, ceylan, şeytan, balık, yılan vb. figürlerden oluşmaktaydı. Olerius, İran’da bulunduğu sıralarda gittiği şehirlerdeki paralar üzerindeki figürleri şu şekilde sırlamaktadır: Sikkelerin üzerinde Şemahi’de şeytan, Kaşan’da horoz, İsfahan’da erkek aslan ve Gilan’da balık resmedilmişti. Her yıl şubat ayında önceki yılın paralarının geçerlilik süresi sona erdi. İki eski sikke bir yeni sikkeye karşılık sayılırdı. Böylece toplanan tüm geçersiz sikkeler eritildikten sonra üretilen yeni sikkeler üzerine başka bir nişane basılır, yeni para bu şekilde piyasaya sürülürdü. Hükümdar değiştiğinde de yeni sikke basılırdı. Eski şahın ölümü durumunda hemen o gün ya da gece yeni sikkeler piyasaya sürülmek üzere hazırlanırdı. Birkaç saat içinde maden kalıpları yeni siyasi duruma göre değiştirilirdi. İran’daki gümüş ve altının çoğu Osmanlı İmparatorluğu’ndan ithal edildiğinden başta Tiflis ve Erivan gibi kuzeydoğu sınırındakiler olmak üzere darphaneler yabancı sikkeleri İran parasına çevirmekte önemli rol oynamaktaydı. İran sınırına ulaşan gümüş sikkeler en yakın darphaneye götürülür, burada gereken işleme tabi tutulurdu (Olerius tz: 44).

Darphanelerde tüm bu işlemler yetkililerin nezaretinde titiz bir biçimde gerçekleştirilirdi. Sürecin başında madenlerin kontrolünden para basımına kadar denetimi sağlayan birinci derecede önemli bir memur bulunuyordu. Darphane, Safeviler zamanında darphane müdürünün nezaretinde bulunan resmi bir makamdı. “Zarrabibaşı”, sarraf başı ya da zarrab adları da verilen bu makam resmî bir memuriyeti (Kempfer 1365: 15). Kökü; Arapça’da “darb etmek, vurmak” anlamındaki “darabe” “ضرب” fiilinden gelen ve bu fiilin ism-i faili olan ve para basan kişi anlamındaki “ضراب” “d(z)arrab” ile bu makamın en üstündeki kişi yönetici veya müdür anlamındaki Türkçe “baş” kelimelerinden türetilen “Zarrabibaşı” terimi Safevi İran’ında ilgili mesleği ifade etmek üzere kullanılmıştır. Kısa hâliyle sadece zarrab olarak yaygın bir kullanımı vardır. Bu makalede kısaltılmış kullanımı tercih edilecektir. Yine bazı metinlerde günümüzde kuyumculuk işiyle uğraşan kişi anlamına gelen “sarraf” kelimesi de zarrabi ifade etmek üzere geçmektedir. Günümüz Türkçesinde de darphane olarak bilinen ve para basımının gerçekleştiği ve kontrol edildiği yer manasındaki Farsça “zarrabhâne” “ضرابخانه” kelimesi de aynı kökten türetilmiştir. Farsça “derm seray” (درم سراى) ve “sikke hane” (سکه خانه) kelimeleri de darphaneyle aynı anlama gelir. Ancak Arapça darü’l darb ve zarrabhâne kelimelerinin konumuza ilişkin metinlerde daha sık geçtiği gözlemlenmiştir (Kempfer 1365: 150).

Darphane Çalışanlarının Görev ve Yetkilerinin Sınırları

Safevi Devlet teşkilatında hiyerarşik düzene genel olarak bakıldığında hükümdarın baş yetkili ve sorumlu olduğu darphanede zarrabdan önce gelen birtakım görevliler vardı. Bunlardan ilki olan baş vezir en azından devlet merkezinde en üst memur olarak Safeviler Dönemi boyunca İran’da darphanelerle ilgili tüm işlerden şahın verdiği yetkiyle sorumluydu. Mesela 1685’te gümüş sıkıntısından kaynaklanan ekonomik kriz karşısında Vezir Şeyh Ali Han, Süleyman Şah (1666-1694) tarafından Kirmanşah’taki gümüş madenlerinin tasarrufuyla görevlendirilmişti (Kempfer 1365: 81-83). Bu olağanüstü yetki gerektiği durumlarda baş vezirin ülkenin gelir ve giderleri üzerindeki kontrol hakkının doğal bir sonucuydu. Merkezdeki darphanede vezir doğrudan etkiliyken taşradakilerde yerel beyler ve birtakım önde gelen kimseler söz sahibiydi. Değerli maden sirkülasyonunda son derece önemli bir role sahip olan darphane kiralanan suretiyle yerel beylerin tasarrufuna geçerdi. Darphanenin kiralandığına dair belge dönemin mühürdarı tarafından mühür vergisi karşılığında onaylanırdı (Floor 2001: 77). Nitekim gerekli görüldüğünde darphanelerin kişilere kiralanabildiğine dair aşağıda ayrıntısıyla göreceğimiz bazı örnekler bu kurumların şahısların tekeline geçmesi durumunun da önünü açmış gibi görünmektedir.

Yine vezir ile zarrab arasında görev tanımı net olmayan ve bazı durumlarda zarrab ile aynı bazı durumlarda da farklı vasıfları bulunan ve bazı kaynaklarda zarrabın mesai arkadaşı olarak geçen başka bir memur, Mu’ayyerü’l Memalik bulunmaktaydı. Kısaca muayyer olarak bahsedeceğimiz bu görevli hiyerarşik düzene göre vezirden sonra pratikte darphaneyle ilgili tüm işlerde kontrol

sahibiydi. Kempfer’in ifade ettiğine göre bu görevli basılmaya müsait hâle gelene kadar madeni birkaç defa ateşe tutardı (Kempfer 1365: 151). Minorski’ye göre ise zarrabın üstüydü. Bu iki görev birbirinden şu şekilde ayrıldı: Muayyer; zarrabı denetliyor, ona liderlik yapıyordu. Muayyerin ülkenin her yerinde temsilcileri bulunmaktaydı (Minorski 1378: 110). Bu temsilciler değerli madenlerin üretimini denetliyordu. Muayyerin yanında darphanede görevli bir de zergerbaşı (mücevherci) vardı ki (زرگرباشی) onun görevi de altın işi ile ilgiliydi (Veliyeva 2007: 219).

Kempfer’in seyahatnamesinde zergerhane (زرگرخانه) (mücevherhane) adlı bir ambardan bahsedilmektedir. Zergerbaşı burada altın ve gümüşleri eritenlere riyaset eden kişi olarak geçmektedir. Hatta zergerhanede yedi Fransız zerger ve eritme³ ustasının mevcut olduğunu, bunların Şah II. Abbas (1642-1666) tarafından getirtilerek vezirin doğrudan bu görevlilerin riyasetine verildiğini ayrıca belirtmektedir (Kempfer 1365: 151).

Muayyerin tam görev tanımı ve yetkilerinin sınırına baktığımızda ise *Tezkiretu’l Miluk*’a göre onun, sultana en yakın meslek erbabı olarak aşağıdan yukarıya bütün çalışanların tayini veya tasfiyesini gerçekleştirdiği görülmektedir. En önemlisi para basımında kullanılan madenlerin saflığının tescilinden sorumluydu, onun izni dışında hiç kimse değerli madenlerin işlenmesi ya da ticaretini yapamazdı. Zergerbaşının yanı sıra müşrif⁴, sikkekonan, hekkak, sarraf⁵, zerkeş ve usta onun emrinde çalışan darphane görevlileriydi. Tüm bu çalışanların atama, azil, görevlendirme denetlemesiyle dokuz tezgâhın⁶ yönetimi işleri ve darphaneye altın, gümüş tedariki muayyerin yetki ve görevleri dâhilindeydi (Minorski 1378: 21-22.) Ne yazık ki bu önemli pozisyona gelen memurlara ilişkin kaynaklarda aşağıda da bahsedileceği üzere isimleri ve olağanüstü durumlarda adlarının geçmesi dışında çok az bilgiye ulaşılmıştır.

Muayyere göre daha aşağıda ve bazen de onunla eşdeğer sayılan zarrablık makamı ise ulaşılması zor olduğu gibi birtakım sorumlulukları da beraberinde getirmekteydi. Nitekim zarrabların para basımında aracı olmanın ötesinde daha başka birtakım vasıfları vardı. Zira tarihi kayıtlardaki örneklerden çıkarıldığı kadarıyla bu yöneticiler geniş bir görev ve yetki yelpazesine sahiplerdi. Şöyle ki zarrablar, eleman sayısına ve ihtiyaca göre darphanelerde devletin belirlediği kurallar çerçevesinde kriz dönemi de dahil olmak üzere para basım sürecinde kullanılacak gümüş ya da diğer madenin saflığı, ayarı ve basıma uygunluğunun kontrolünden para basım ve hatta piyasaya sürülmesine kadar tüm süreci kontrol ederek ekonomik ve ticari düzenin işleyişinde yer alabiliyorlardı. Darphanenin asıl yöneticisi konumundaki zarrab darphanenin bulunduğu bölgenin yerel yöneticisi tarafından seçilir ya da atanırdı. Han’ın zarrab olarak uygun gördüğü kimse ücret karşılığında darphaneyi belli bir süreliğine kiralar, bu süreçte darphanenin gelirlerinden belli bir oranda pay alırdı. Şahın darphanenin işletme hakkını devrettiği bu kişiler büyük kar elde ederlerdi.

³Eritme ocağından çıktığında, gümüş külçesinin üzerinde küçük kabarcıkların (şahçelerin) olması gümüşün “tam ayarda” olduğunu gösterirdi. Bu nedenle halis gümüşe şahdar (çıkıntılı) denirdi. 100 miskal gümüş eritildiğinde altıda dört (4/6) ten bir miskal bile fazla azalmadığı taktirde gümüş tam ayarda demektir. Kaplama için normalde %5 oranında altın kullanılırken özel durumlarda bu oran %15’e kadar çıkarılabilmekteydi. Bkz, Minorski 1378: 111-112.

⁴ Bu memur darphane yöneticisi olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Matthee, vd.: 2013, s. 15, Minorski 1378: 133.

⁵ Sarrafların görevi darphaneye lazım olan yabancı sikkeleri temin etmektir. Adam Olerius’un belirttiğine göre Sarraflar İsfahan meydanında para vermekle meşguldüler. Anlaşıldığı kadarıyla bu iş bir çeşit döviz alım satımı şeklindeydi. Bkz. Olerius tz: 243, Bkz. Minorski 1378: s. 133.

⁶ Darphanede dokuz ayrı tezgah bulunmaktaydı. **1-** Sebaki (Dökümhane) Tezgahı: Burada çalışan işçiler, karışık altın ve gümüşü eriterek saflaştırırlar. **2-** Kharz Koobi Tezgahı: Bu tezgahta eritilerek saf hâle getirilen altın veya gümüş sikke yapmak üzere dövülürdü. **3-** Ahengeri (demirhane) Bölümü: Dövme işleminin ardından altın ve gümüşler burada ahengeri külçe hâline getirilirdi. **4-** Charkh Khashi Tezgahı: Çarkh kashi işçileri altın ve gümüşü yuvarlak şekildeki çelik kalıptan dışarı çıkarırlardı. **5-** Khitai (Kesme) Tezgahı: Burada altın ve gümüşler, madeni para şeklinde kesilirlerdi. **6-** Kehlekui Tezgahı: Külçelerden kesilen altın ve gümüşlerin kalınlıkları abbasi ya da beş şahî sikkeleri kalınlığına göre ayarlanırdı. **7-** Sefidgeri Tezgahı : Buranın işçileri, altın parayı beyazlatırlardı. **8-** Tekhash-koni Tezgahı: Ağırlıkları düşük olan abbasiler göz kararıyla ayıklanıp tekrar eritmek üzere ayrılırdı. **9-** Sikke-koni Tezgahı: Bu bölümde çalışan sikke ustaları, her gün sikke yapmakla meşgul olurlardı (Minorski 1378: 21-22).

Hatta bazı zarrabların darphaneyi satın aldıklarına dair örnekler de vardır (Olerius tz: 243, Parizi 1346: 173-180, Matthee 2013: 15).

Tezkiretü'l Müluk'a göre zarrab ile muayyer aynı kişi olabilir eğer farklı kişilerse, zarrabın atanması ve azli gibi durumlarda muayyerin de görüşü ve onayı gerekirdi. Kempfer, muayyer ile zarrabı iş arkadaşı olarak tarif ederken Tezkiretü'l Müluk'a göre muayyer bazı zamanlarda hem zarrabın yaptığı işi hem de kendi vazifesini yürütürdü (Minorski 1378: 133, Kempfer 1365: 151). Bir anlamda zarrab, muayyerin kontrolündeydi. Yetkileri kaynaklarda belirtildiği üzere muayyerden daha belirsiz gibidir. Bunun nedeni darphanedeki yetki alanının geniş olmasıdır. Nitekim istisnai olmayan bazı durumlarda muayyerin yetkisindeki işleri de gerçekleştirdiği anlaşılan zarrab aynı zamanda darphanenin teknik sorumlusuydu. Darphanenin günlük yönetimi ve mali işleri onun denetimi altındaydı (Matthee vd. 2013: 15).

Zarrab aynı zamanda vâcib, tahvildar ve zabıt sayılırdı. Yani o hazineye bağlı ödemeleri belirlemek, toplamak ve hazineye ulaştırmakla görevliydi (Minorski 1378: 133). Zarraba yalnızca eşrafi ve abbasî sikkeleri basma izni verilmişti (Olerius tz: 243). O, bu tür sikkelerin yalnızca darphanede üretilmesine dair olan hükmü uygulamak zorundaydı. Yanındaki müşrifin görevi de zarraba transfer edilecek olan vergilerin toplanmasıydı. Darphaneden alınan vergiler vacibi⁷, maden vergisi, tamgadan ibaret olup tamga 1565'te kaldırılmış, daha sonraları “Vucuh-i Kopek” adı altında yeniden toplanmaya başlamıştı (Matthee vd. 2013: 15, Minorski 1378: 110, Veliyeva 2007: 219).

Zarrabın aslı vazifesi sikkelerin doğru düzgün basımına, kullanılacak madenin kalitesinin uygun olmasına nezaret etmek ve sahte para basımının önüne geçmektir. Sikkelerde herhangi bir şekilde hile ve yolsuzluk yapılmaması çok önemlidir. Büyük suç sayılan aksi davranışların cezası son derece ağırdır. Mesela Chardin, seyahatnamesinde bir defasında görevini kötüye kullanan bir zarrabın elinin kesildiğini, başka bir itaatsizlik vakasının failinin de eviserasyonla (bağırsakların dışarı çıkarılması) cezalandırıldığını ifade etmektedir. Yine 1683'te Şah Süleyman, izni olmaksızın paranın ayarını düşüren zarrabı cezalandırmıştı (Matthee v.d 2013: 15).

Konumuza ilişkin dönemde zarrab olarak genelde gulamlar; Gürcüler ve Ermeniler istihdam edilmiş gibi görünmektedir. Gulamlara bilhassa taşradaki darphanelerde rastlamaktayız. Gilan ve Mazenderan eyaletleri devlet gelirleri açısından yüksek paya sahip olduğu için Safevi siyasi yöneticileri de doğal olarak ipek ticaretinde önemli bir rol oynadılar. Bu bağlantılar saraydan ipeği satın alan ticari elçi ya da şahın aracısıydı. Şah Abbas Dönemi'nde kaynaklarda belirtilen iki önemli isimden Muhıbb Ali Beg olarak da bilinen Lala Bey ve Mülâyim Bey'di. İlginçtir ki bu iki memurun her ikisi de meliküttüccar, Mu'ayyerü'l Memalikül müluk ve zerrâbibaşılık görevlerini ellerinde bulunduruyorlardı (Babaie 2004: 65, Matthee v.d 2013: 15). Meliküttüccar ipek, gümüş ve altın (sırma ve brokar) kumaşların dokuma işlerini, örnek desenlerin seçiminin kontrolü, hammaddelerin hazırlanmasını ve bitmiş ürünlerin muhafaza edilmesi konularını idare ederdi. Aynı zamanda kumaş dikimiyle ilgilenen saray atölyelerinin de başındaydı (Matthee 1991: 45). Lala bey aynı zamanda İsfahan pazarındaki kuyumcular çarşısını kurmuştu (Ekberî 1387: 283), Mülâyim Bey hem zerrâbibaşı hem de meliküttüccardı (İsfahanî 1882: 172). Nitekim, Mülâyim ve Lala Bey'in sahip olduğu bu geniş yetki yelpazesi Şah Abbas'ın karmaşık ve çok yönlü politikasına delil olarak gösterilebilir (Matthee 1991: 89).

Gürcü gulamların yanı sıra 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni gulamların yıldızının da parlamaya başladığını, taşra ve hatta merkezdeki darphanelerde Ermeni zarrabların yaygınlaştığını görmekteyiz. Zekeriya Agulis'in bize verdiği bilgilere göre 1658 yılında Erivan valisi Necef Kulu Han, Zekeriya'nın abisi Simon'u Erivan zarrabı tayin edinceye kadar hiçbir Ermeni Erivan zarrabı olarak hizmet vermemişti. Simon, zarrablık görevini Necef Kulu Han Erivan'dan

⁷ Zarrabların, Serkar-ı Hasse-i Serife (padisah) için üretimden pay aldığı miktara “vacibi” denirdi. *Tezkiretü'l-Mülük'ten* anlaşıldığı üzere eski zamanlardan beri Serkar Hasse-i Serife için ayrılan paranın on altıda biri muayyere ayrılırdı (Veliyeva 2007: 219, Minorski 1378: 110).

Şemahi'ye vali olarak tayin edildiği 1663 yılına kadar sürdürmüştü. Abbas Kulu Han Erivan valisi olunca darphaneyi Hoca Serkis Anapat ve Erivanlı Hoca Serkis Zoragegh'e vermişti. Her iki Serkis de darphaneden bir yılda 1500 tuman kazanmışlardı. 1664'te Abbas Kulu Han darphaneyi yeniden Simon'un tasarrufuna verdi. Simon, Şah Süleyman'ın kendisini İsfahan'a çağırdığı 1670 tarihine kadar darphaneyi idare etti. Daha sonra yeni Erivan valisi Safi Kulu Han darphaneyi Ermeni Hoca Aghabek Jahuk'a verdi. Aghabek Nisan 1674'te ölünce, Serkis Zoragegh zarrab oldu ve 1679'da kadar kaldığı bu makamı Zal Han tarafından azledildiğinden yerine Erzurum'dan Erivan'a çağırdığı Hoca Masehi Agulis'i Erivan zarraba bırakmak zorunda kaldı. 1680'de Erivan zarrabı Haji Taghi isimli bir kimseydi (Bournoutian 2003: 128-129, 150, 154).

Erivan ve Tiflis gibi değerli madenlerin akış noktası üzerinde yer alan iki kilit şehrin yanı sıra Nahçıvan darphanesinde de zarrablığı pek çok pek çok yerli Ermeninin elinde bulundurduğu görülür (Matthee vd. 2013: 13-14). Taşrada görev yapan gulamlar yükselerek merkezdeki darphanelere atanabilirlerdi. Bunlar arasında öne çıkanlara örnek olarak ise 1660'larda zarrab olarak görev yapan, Safevi sarayında yüksek makamlardaki seçkin bir Gürcü ailesinin üyesi Aleksandır Gorganizade ile yukarıda adından söz edilen Erivanlı Ermeni bir tüccar aileye mensup Simon gösterilebilir. Müslüman olduktan sonra Erivan darphanesine atanan Simon, 1660'lar boyunca sürdürdüğü buradaki zarrablık görevine 1670'te Şah Süleyman tarafından atandığı İsfahan darphanesinde devam etmişti (Bellan 1375: 164, Matthee vd. 2013: 15).

Başkent İsfahan'daki darphane ise yerel güçlere değil, saraya, dolayısıyla şaha aitti. Hatta şehirdeki büyük pazarın ağız bina olarak darphaneye bağlanmıştı (Kempfer 1365: 194). Şah Abbas Dönemi'nde İsfahan pazarının durumu hakkında değerli bilgiler veren seyyah Adam Olerius'un belirttiğine göre İsfahan darphanesi pazardan (meydandan) çok uzak değildi (Olerius tz: 243, Ekberî 1387: 279). Bu darphanede de Tebriz kökenli Ermeni köle askerler ve bürokratlar bulunuyordu. Şah Abbas Dönemi'nde zargarbaşılık ve Şah Safi Dönemi'nde muayyerlik yapan Tebrizli Mir Muhammed Said de böyle bir gulamdı. Şah II. Abbas'ın saltanatının ilk yıllarında bu pozisyonu yine Tebrizli bir Ermeni Muhammed Bey işgal ediyordu. 1651'de kâhya olarak saraya atandığında kardeşi Oghan Bey ayar memuru olarak onun yerine geçti. Büyük ihtimalle 1654'te Oghan Bey'in yerine de kardeşi Hüseyin Bey geçti. Hüseyin Bey, ağabeyi Muhammed Beg'in oğlu Amin Beg'e yer açtı. Amin Beg 1656-1658 yılları arasında bu görevde kaldı. 1693'te Şah Süleyman başka bir Ermeni'yi, tüccar Hacı Piri'yi İsfahan'da ayar memuru (muayyer) olarak atadı. 1713-1714 yıllarında muayyerlik görevinde bulunan Musa Beg de Ermeni kökenliydi. Dedesi zamanında Müslüman olmuştu. İçlerinden bazıları tüccar olan çok sayıda Tebrizli Ermeni'nin gerek taşrada gerek merkezdeki darphanelerde muayyerlik yapması elbette bir tesadüf değildir. Zira Ermeniler bölgenin seçkin ve en aktif uzak mesafe tüccarları olarak İran'ın en büyük gelir kaynağı ipeğin ticaretini yönetiyorlardı. Bu tüccarların İran dışındaki faaliyetleri onlara külçe piyasası ve uluslararası fiyatlara ilişkin bilgi ve tecrübe sağlıyordu (Matthee vd. 2013: 13-14).

Yüksek sorumluluk altında olduğu anlaşılan zarraba ilişkin Kempfer'in şahitlik ettiği bir olay kayda değerdir:

Bir defasında İsfahan'daki darphanede zarrabın başına önemli bir olay gelmişti ki işlediği hata yüzünden gözlerini çıkardılar. Ancak servetine el koymadılar, ailesiyle akrabalarını hapsedmediler ve onlara eziyet etmediler. Olay şu şekilde gerçekleşti: 1675 tarihinde Özbek elçisine aylık geçim giderleri için üç bin tuman (51 bin taler) ödenmesi gerekiyordu. Ancak sefir harcamalarını aylık olarak tahsil etmek yerine meblağın tamamını ülkesine dönerken almak istedi. Önde gelen bazı siyasiler kendi harcamaları için yabancıların parasına ihtiyaçları olmadığını söyledilerse de vezir-i azam böyle bir misafir için birden hazinenin boşaltılmasının doğru bir iş olmadığını düşündü. Durumu Şah'a izah ettikten sonra gizlice elçi için sadece 4'te bir oranında gümüş içeren özel para basmaya karar verdi. Özbek elçisi durumun farkına vararak vezirin planlarını suya düşürdü. Ülkesine dönmeden İran'da altın ve gümüş kaplar satın alarak karşılığını elindeki değersiz sikkelerle ödedi. Bu para tüccarlar

aracılığıyla İran'ın her yerine yayılınca yetkili yerel yöneticiler de kâr sağlamak amacıyla ayarsız sikkeler bastırdılar. Özellikle Nahçıvan, Erivan, Tebriz'de ve Türk yöneticilerin bulunduğu Erzurum gibi yerlerde ayarı düşük paralar basıldı. Bunun sonucu olarak kaliteli paranın neredeyse tamamı ticarete harcandığı için dışarı çıktı (Kempfer 1365: 64-65, Matthee 1991: 262-266).

Bu olumsuz durum iyiden iyiye ekonomiye yansıdığı için Şah, 1684'te yabancı elçilerin geçim ve gündelik giderlerine mahsus hazineyi incelemeye aldırdı. Kempfer'in Mihmandarbaşından aldığı rapora göre üç bin tuman paranın sadece üç yüz tumanı doğru ayarlı ve kanunîydi. Bu olayın ardından 1685 Kasım'ında piyasadaki rayiç paranın tamamının geçersiz olduğu ilan edildiği gibi tüm yabancı elçilerin geçim giderlerinin ödenmesi aniden durduruldu. Piyasada henüz sıcak para olmadığından dolayı yabancı elçiler de hüsrana uğradılar. Önlem olarak Güney Arabistan'daki Huveyza nahiyesi dışındaki darphanelerde basılan para geçersiz sayıldı. Çünkü iddialara göre sadece buranın valisi düşük ayarlı sikke basımına katılmamıştı (Kempfer 1365: 64).

Irak-ı Arap Bölgesinde Huzistan eyaleti sınırları içinde yer alan Huveyza darphanesinin Safevilerin yıkılışına kadar baş darphane olarak aktif kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak burada da yerel yöneticilerin daha sonraları zaman zaman kendi harcamaları için ekstra para bastırdıkları görülmektedir. Mesela Şah Sultan Hüseyin Dönemi'nde (1694-1722) Huzistan hâkimi olan Seyyid Ferahullah kardeşinin oğluna karşı giriştiği mücadelede kullanmak üzere Huveyza darphanesinde “muhammedi” sikkesi bastırılmış ve 500 bin tumanını kendi adamlarından birine vererek savaş hazırlığı yapmasını emretmişti. Zarrab fark edince durumu Şah Sultan Hüseyin'e iletmek istediysen de başaramamıştı, dolayısıyla herhangi bir ceza da verilmemişti (Nevâî, 1363: 18, 24).

Sonuç

Safevi darphanelerindeki her türlü üst düzey işte devlet tarafından tercih edilen muayyer ve zarrablar hakkında bir genelleme yapıldığında bu göreve gelenlerin ticaret ehline mahsus son derece prestijli kimseler oldukları söylenebilir. Merkez dışındaki yerlerde şah tarafından atanan valilerin belirlediği zarrablar çok sık değişebiliyordu, bir darphaneyi iki zarrab da idare edebilirdi ve anlaşıldığı kadarıyla bu görevde üstün başarı sergileyenler şah tarafından merkeze atanabiliyordu. Mesela Şah Abbas Dönemi'nde çoğunlukla gulam adı verilen Ermeni veya Gürcülerin çoğunlukla darphaneleri elinde tuttuğu, hatta farklı dönemlerdeki bazı örneklerde zarrablığın babadan oğula geçen bir meslek şeklinde dönüştüğü ayrıca gözlemlenmiştir. Bu etkinin, Şah Abbas'ın merkezileştirme politikası kapsamında kendinden önceki Safevi yöneticilerinin izlediği Türk kökenli aşiretleri geri plana alarak bir nevi devşirme kadrosu oluşturması ve devlet işlerinde bu kadroları yaygınlaştırma uygulamasının bir sonucu olduğunu iddia etmek mümkündür. Tabii ki bu makama atanmada Müslüman olma şartının da son derece önemli olduğu da altı çizilmesi gereken bir durumdur. Ancak yine de bu konuda bazı istisnaların olduğunu, Safevi Devleti içinde Culfa Ermeni topluluğu gibi bazı özerk yapıların bu tür makamlara gelmedikçe kendi dinlerini muhafaza ettiklerini de belirtmek gerekir. Netice itibarıyla Safevilerle özdeşleşmiş bir kurum olarak zarrablığın ticaret ve nakit akışı gibi konular söz konusu olduğunda ekonomiyi etkileyen son derece önemli ve riskli bir pozisyon olduğu ve tarihteki örneklerinden kontrol edilmediği zamanlarda devleti ekonomik krize sokacak kadar ileri gittiği ve çeşitli önlemler almaya zorladığı görülmektedir.

Kaynakça

BABAİE, Sussan; BABAYAN, Kathryn; MCCABE, Ina Baghdiantz ve Masoumeh FARHAD. (2004). *Slaves of The Shah, New Elites of Safavid Iran*, London: .I.B.Tauris & Co Ltd.

BELLAN, Lucien Louis, (1375). *Zendeği-i Şah Abbas*, Fransızcadan Çeviren: Veliyullah Şadan, Tahran: Esatir Yayınları.

BEYANÎ, Melik zade, (1353). “Zarrabhaneha-yı Partî”, *Berresiba-yı Tarihi*, 53: 13-28.

BOURNOUTIAN, George (2003). *The Journal Of Zak'ariya of Agulis*, California: Mazda Publishers.

EKBERÎ, Meryem Nejad (1387). *Şah Abbas Kebir*, Tahran: Ketab Parsa.

FLOOR, Willem (2001). *Safavid Government Institutions*, California: Mazda Publishers.

İSFAHANÎ, Muhammed Yusuf Valeh (1882). *Khuld-i Barin: İran dar Zaman e Şah Safi ve Şah Abbas Dovvom*, Tashih, Talik, Tevzi ve İzafat: Doktor Muhammed Rıza Nasırî, Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir i Farhangi.

KEMPFER, Engelbert (1365). *Sefername-i Kempfer be İran, Am Hofe des Persischen Grosskönigs*, (1684-85) Almandan Farsçaya çeviren: Keykavus Cihandari, Tahran: İntişarat-ı Harezmî.

MATTHEE, Rudolph (1991). Politics and Trade in Late Safavid Iran, Commercial Crisis and Government Reaction Under Shah Solayman (1666-1694), Kaliforniya Üniversitesi Doktora Tezi, Los Angeles.

MATTHEE, Rudolph (2000). “Between Venice and Surat: The Trade in Gold in Late Safavid Iran”, *Modern Asian Studies*, 34(1): 223-255.

MATTHEE, Rudolph (2001). “Mint Consolidation and the Worsening of the Late Safavid Coinage: The Mint of Huwayza”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 44(4): 505-539.

MATTHEE, Rudolph, FLOOR, Willem ve Patrick CLAWSON. (2013). *The Monetary History of Iran From Safavids to the Qajars* London and New York: Iran and the Persianate World Series, I.B. Tauris.

MİNORSKİ, Viladimir (1378). *Tezkiretü'l Müluk; Sazman e İdari-ye Hukümet-i Safevi*, Be Kushesh e Doktor Seyyid Muhammed Debir Siyaki, Tercüme: Mesud Recep Niya, Tahran: Entesharat e Emir Kabir.

NEVAÎ, Abdülhüseyn (1363). *Esnad ve Mekatibat-ı Siyasi ye İran: Az Sal e 1105 ta 1135 Hicri Kameri*, Tahran: Müessese-i Mütalaat ve Tahghigat e Farhangi.

OLERIUS, Adam (tz). *Sefername-i Adam Olerius*, çev. Ahmed Behpur, Tahran: Sazman-ı İntişarat-ı ve Ferhangi Ebtikar.

PARİZÎ, Bastani (1346). “Cozr o Mad a Siyaset va İktisad Dar İmparatori e Safavi”, *Mecelle i Yağma*, 228: 62-68 Tahran.

PARİZÎ, Bastani (1362). *Siyaset ve İktisat Dar Asr e Safevi*, Tahran: İntişarat ı Safı Alishah.

VELİYEVA, Zülfiye (2007). *Tezkiretü'l Müluk'a Göre Safevi Devlet Teşkilatı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Makale Geliş | Received: 18.03.2020.
Makale Kabul | Accepted: 06.04.2020.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.704048

İlter Kutlu HATİPOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Gümüşhane-TÜRKİYE
Gumushane University, Faculty of Letters, Department of Geography, Gumushane-TURKEY
ORCID: 0000-0002-4529-110X
ilter.hatipoglu@gumushane.edu.tr

Ali UZUN

Prof. Dr. | Prof. Dr.
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Samsun-TÜRKİYE
Ondokuz Mayıs University, Faculty of Science and Letters, Department of Geography, Samsun-TURKEY
ORCID: 0000-0003-3854-2780
aliuzun@omu.edu.tr

Melet Irmağı (Ordu) Orta ve Aşağı Çığırında Arazi Kullanımının Zamansal ve Mekânsal Değişimi* (2002 – 2015)

Öz

Su, insan yaşamı için temel ihtiyaçlardan biridir. Dolayısıyla akarsu havzaları diğer alanlara göre daha fazla nüfuslanmıştır. Çalışma sahasını oluşturan Melet Irmağı'nın orta ve aşağı çığırı da yoğun nüfuslu alanlardan biridir. Havzada nüfusun artması arazi kullanımında da değişimlere sebep olmuştur. Bu çalışmanın amacı, 2002-2015 yılları arasında, çalışma alanında meydana gelen arazi kullanımı değişimlerini coğrafi açıdan incelemektir. Melet Irmağı yukarı çığırından Topçam Boğazı ile ayrılan araştırma sahası, Karadeniz Bölgesi'nin Orta ve Doğu bölümleri arasında yer almakta ve yaklaşık 865 km² yüz ölçüme sahip bulunmaktadır.

Bu çalışmada Coğrafi Bilgi Sistemleri, Uzaktan Algılama yöntemleri ve arazi incelemeleri bir arada kullanılmıştır. Arazi kullanımındaki zamansal değişim 18 Ekim 2002 tarihli Landsat 7 TM uydu görüntüsü ve 28 Eylül 2015 tarihli Landsat 8 OLI/ TIRS uydu görüntüsü ile arazi çalışmaları sırasında elde edilen veriler karşılaştırılarak belirlenmiştir. Bu amaçla United States Geological Survey'in web sitesinden çalışma alanına ait Landsat uydu görüntüleri temin edilmiştir. ENVI 5.1 programı yardımıyla uzaktan algılama analizleri yapılmış, elde edilen sonuçlar ArcGIS 10.2 programı kullanılarak haritalanmıştır.

Yapılan incelemeler sonucunda, 2002-2015 yılları arasında araştırma sahasındaki ormanların 103 km² alan kaybettiği, tarım arazilerinin ise 122,9 km² alan kazandığı anlaşılmıştır. Nitekim saha çalışmaları sırasında ormanların ve meraların tahrip edildiği, yerlerine fındık ve kivi bahçelerinin kurulduğu gözlenmiştir. Doğal bitki örtüsüne zarar veren ve erozyonu destekleyen bu olaylar, yabani hayvanların yaşam alanlarını da sınırlamaktadır. Bu nedenle, çalışma alanının doğal bitki örtüsü, yaban hayatı varlığı ve tarımsal faaliyetleri birlikte değerlendirilmeli ve sürdürülebilir bir kullanım yöntemi geliştirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Melet Irmağı, Arazi Kullanımı, Zamansal Değişim, Ordu, Türkiye.

Temporal and Spatial Change of Land Use in Middle and Lower Catchment of Melet River (Ordu) (2002 – 2015)

Abstract

Water is one of the basic needs for human life. Therefore, river basins are densely populated than other areas. The middle and lower catchment of the Melet River, which is the study area, is also one of the densely populated areas. Increasing population in the study area caused some changes in land use. The aim of this study is to investigate the land use changes that occurred in the study area between 2002 and 2015 in terms of geography. The study area, which is separated from the upper catchment of the Melet River by Topçam Strait, is located between the Middle and Eastern Sections of the Black Sea Region and has an area of approximately 865 km².

* Bu çalışma "Melet Irmağı Orta ve Aşağı Çığırının Uygulamalı Jeomorfolojisi, Ordu" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

In this study, Geographical Information Systems, Remote Sensing methods and field investigations were used together. The temporal change in land use was determined by comparing the Landsat 7 TM satellite image of 18 October 2002 and the Landsat 8 OLI/ TIRS satellite image of 28 September 2015 with the data obtained during field works. For this purpose, aforementioned images are obtained from the website of The United States Geological Survey. Remote Sensing analysis is performed with ENVI 5.1 program and the results are mapped using ArcGIS 10.2 program.

As a result, it was understood that the forests in the study area lost 103 km² areas, agricultural lands have gained an area of 122.9 km² between 2002 and 2015. During the field studies, it was observed that forests and pastures were destroyed and hazelnut and kiwi gardens were installed in their places. These events, which damage the natural vegetation and supports erosion, also limit the habitats of the wild animals. Therefore, the natural vegetation, wildlife existence, and agricultural activities of the study area should be assessed together and developed a sustainable use method.

Keywords: The Melet River, Land Use, Temporal Change, Ordu, Turkey.

1. Giriş

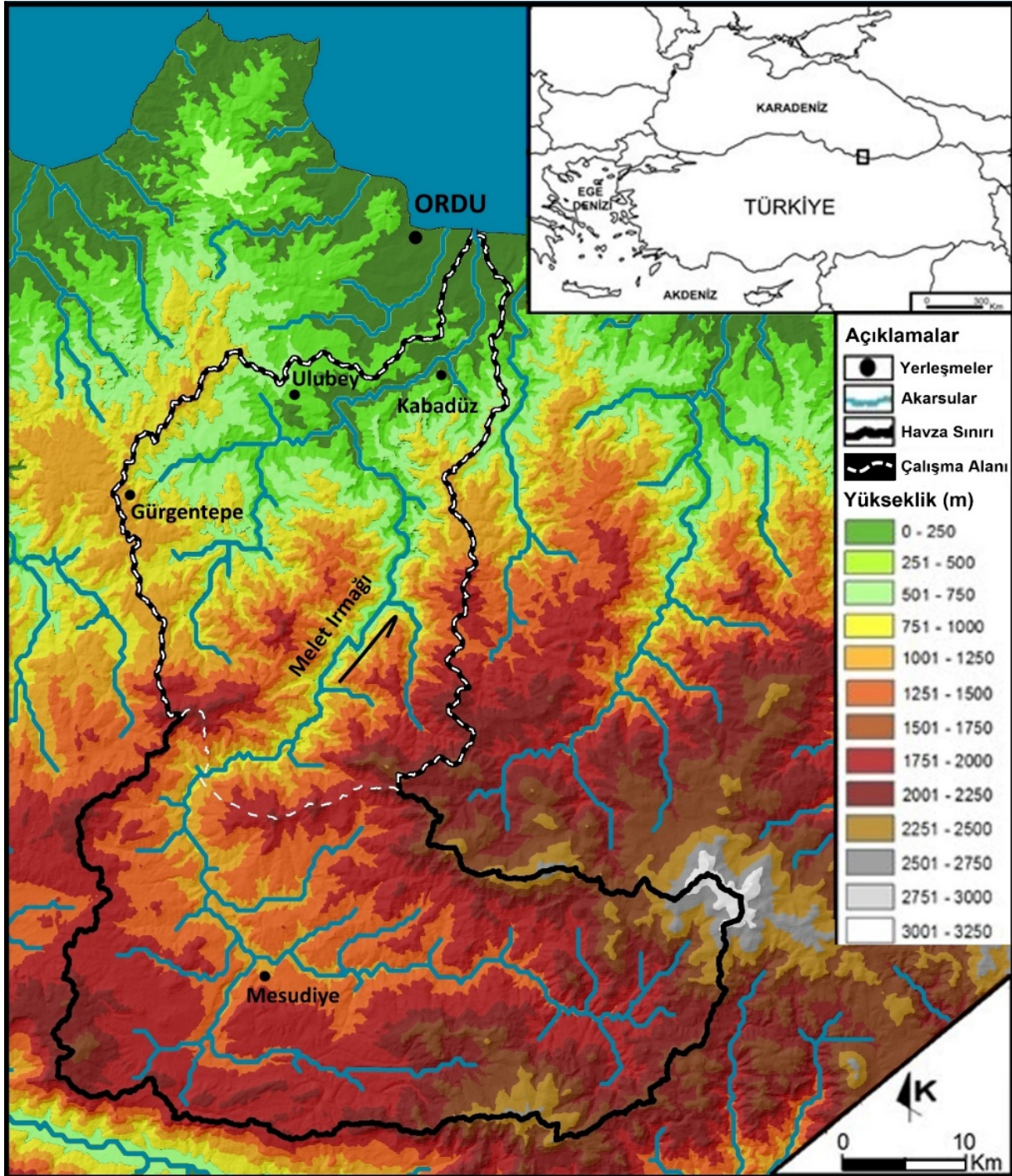
Tatlı su kaynakları, geniş tarım alanları ve güvenli yerler ilk çağlardan beri yerleşmeleri kendine çeken temel faktörler olmuştur. Bu nedenle eski yerleşmeler genellikle bu üç özelliği bünyesinde barındıran alanlarda kurulmuş ve gelişmişlerdir. Son yıllarda özellikle sağlık alanındaki gelişmeler nüfusun hızlı bir şekilde artmasına ve şehirlerin çevrelerine doğru genişlemesine sebep olmuştur. Bu durum, şehirlerin çevresindeki tarım alanlarının beton ve asfaltlarla kaplanmasına, temiz su kaynaklarının kirlenmesine ve başta ormanlar olmak üzere, çevredeki doğal alanların tarım alanlarına ya da başka kullanım alanlarına dönüşmesine sebep olmuştur. Böylece, bindiği dalı kesen adam misali, şehirler kuruluşlarına sebep olan doğal özellikleri geri kazanımı imkânsız bir şekilde kaybetmeye başlamıştır.

Türkiye'nin de bulunduğu orta kuşak uygun iklim koşulları nedeniyle ilk çağlardan beri önemli yerleşmelere sahne olmuştur. Ancak akarsu boylarında kurulan yerleşmeler zamanla kendisine hayat veren akarsuların kirlenmesine yol açmıştır. Bu durum, aşağı çığırdaki yerleşmelerin akarsulardan yararlanmasını zorlaştırması bir tarafa, kirlilik kaynağı olarak da yeni sorunlara sebep olmaya başlamıştır. Bunun üzerine, sürdürülebilir yararlanma ve havza tabanlı planlamalar gündeme gelmiştir. Bu çalışma böyle bir ihtiyaçtan doğmuştur. Bu çalışmada Melet Irmağı'nın orta ve aşağı çığırında arazi kullanımının 2002-2015 tarihleri arasında mekânsal ve zamansal değişimi incelenmiştir. Çalışma hazırlanırken arazi gözlemlerinden ve uzaktan algılama yöntemlerinden birlikte yararlanılmıştır.

Araştırma sahası, Karadeniz Bölgesi'nin Orta ve Doğu Karadeniz bölümlerini birbirinden ayıran Melet Irmağı'nın orta ve aşağı çığırını kapsamakta, yukarı çığırı oluşturan Mesudiye Havzası ise Topçam Boğazı ile araştırma sahasından ayrılmaktadır. 865 km² yüzölçüme sahip olan araştırma sahası 40°59'5" K ve 40°33'30" K enlemleri ile 37°36'02" D ve 37°58'08" D boylamları arasında yer almaktadır (Şekil 1).

Bu çalışma birinci yazarın ikinci yazar yönetiminde hazırladığı “Melet Irmağı Orta ve Aşağı Çığırının Uygulamalı Jeomorfolojisi, Ordu” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir (Hatipoğlu, 2017). Bu çalışma yayına hazırlanırken tez metni yeniden gözden geçirilmiş ve güncellenmiştir. Çalışmada CBS (Coğrafi Bilgi Sistemleri), UA (Uzaktan Algılama) ve arazi gözlemleri birlikte kullanılmış ve 2002-2015 yılları arasında arazi kullanımındaki değişim incelenmiştir. Yapılan çalışmalar sonunda araştırma sahasındaki ormanların 103 km², tarım dışı alanların ve meraların 19,9 km² alan kaybettiği, buna karşılık tarım arazilerinin ise 122,9 km² genişlediği belirlenmiştir.

Şekil 1. Çalışma alanının lokasyon haritası.

Literatür çalışmaları sırasında, havzada arazi kullanımını konu alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak parçalar hâlinde de olsa havzasının jeolojisine, jeomorfolojisine, bitki örtüsüne ve coğrafi görünümüne yer veren çalışmalar söz konusudur (Aktaş 1992; Ardel 1963; Erinç 1945; Gürgen 1993; Hatipoğlu 2012; Karakaya 1990; Şahin 2012; Tüfekçioğlu 1995; Türkmen, 2004; Türkmen 2011; Uzun 2000; Yılmaz 1993; Yılmaz 2009). Bu çalışmalar doktora tezi içerisinde ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir (Hatipoğlu 2017). Bu çalışma yayına hazırlanırken literatür de güncellenmiş ve bu sırada “Melet Çayı Havzası’nda Arazi Kullanımı ve Mekânsal Değişim” başlıklı, henüz yayımlanmamış bir doktora tezine rastlanmıştır (Şenol 2019). Bu yeni

çalışmanın araştırma alanımızı içine aldığı, çalışma devresinin (1990-2018) de büyük kısmıyla bizimkiyle (2002-2015) örtüştüğü ve benzer araştırma yöntemlerinin kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca, bu çalışmada ulaşılan sonuçlar da büyük kısmıyla bizim bulgularımızla örtüşmektedir. Çalışmada ormanların ve meraların daraldığı, buna karşılık tarım arazilerinin, yerleşmelerin sanayi ve ticaret alanlarının ve su yüzelerinin genişlediği ifade edilmiştir.†

2. Yöntemler

Bu çalışmada arazi gözlemleri CBS ve UA çalışmalarıyla üretilen veriler birlikte kullanılmıştır. Literatür çalışmalarının ardından arazi çalışmalarına başlanmış, gerekli gözlem ve ölçümler yapılmış, örnekler alınmış ve fotoğraf çekimleri yapılmıştır. Ofis çalışmaları sırasında farklı tarihlere ait uydu görüntüleri USGS'in (United States Geological Survey) web sayfası kullanılarak incelenmiş ve kaliteli veri sağlanabilen uydu görüntüleri temin edilmiştir. CBS ve UA uygulamalarında ArcGIS 10.2 ve ENVI 5.1 programları kullanılmıştır.

Çalışma alanının güncel arazi kullanım özellikleri incelenirken arazi çalışmalarından ve 28 Eylül 2015 tarihli Landsat 8 OLI/ TIRS uydu görüntüsünden yararlanılmıştır. Arazi kullanımındaki zamansal değişim ise 18 Ekim 2002 tarihli Landsat 7 TM uydu görüntüsü ve 28 Eylül 2015 tarihli Landsat 8 OLI/ TIRS uydu görüntülerinin karşılaştırılmasından ve arazi kontrolleriyle belirlenmiştir. Bu amaçla öncelikle USGS'den çalışma alanına ait bulutsuz Landsat uydu görüntüleri temin edilmiştir. Elde edilen ham görüntülere ENVI 5.1 programı yardımıyla radyometrik, atmosferik ve geometrik düzeltmeler yapılmıştır. Ardından bu veriler Görüntü Zenginleştirme (Pan-Sharpning) yöntemi ile işlenerek daha kullanılabilir hâle getirilmiştir. Bu aşamada görüntü içerisindeki Mutispectral bantlarla Panchromatic Bant, Color Normalized (Brovey) tekniği (Sivanpillai ve Miller 2008: 71) ile birleştirilerek daha anlamlı hâle getirilmiştir.

Araştırma sahasının arazi kullanım durumu incelenirken, uydu görüntülerine kontrollü sınıflandırma (supervised classification) yöntemi uygulanmıştır. Kontrollü sınıflandırmada çeşitli algoritmalar kullanılabilir. Bunlar içerisinde “En Yüksek Olasılık Algoritması (Maximum Likelihood)” diğer algoritmalara göre daha hatasız ve başarılı kabul edilmektedir (Kaya 1999: 11). Bu nedenle bu çalışmada da söz konusu algoritma kullanılmıştır. Bu amaçla analiz için sahanın farklı yerlerinde kontrol noktaları belirlenmiştir. Bu kontrol noktaları arazi çalışmaları ve Google Earth programı kullanılarak teyit edilmiş ve görüntüler ENVI 5.1 programı yardımıyla kontrollü sınıflandırmaya tabi tutulmuştur.

Çalışma alanında dikili tarım alanlarının büyük kısmını fındık bahçeleri oluşturmaktadır. Uydu görüntüleri üzerinde fındık bahçelerine ait piksel değerleri ile orman alanlarının piksel değerleri büyük benzerlik gösterdiği fark edilmiştir. Bu durum kontrollü sınıflandırma işlemleri sırasında önemli bir zorluk oluşturmuştur. Ancak fındığın yaprakları sonbaharda sararmakta, böylece fındık ile orman alanları birbirinden daha kolay ayrılabilir (Aktaş ve Bahadır 2017: 437). Sararan yapraklar daha az klorofil içermekte ve kırmızı dalga boyunda daha fazla yansıma yapmaktadır (İşlem Şirketler Grubu 2002: 142). Fındığın özellikle eylül ve ekim aylarında sarı renge dönmesi arazi çalışmaları sırasında da gözlenmiş ve kontrol noktaları yılın bu dönemlerinde seçilmiştir. Ayrıca uydu görüntüleri de eylül ve ekim aylarına denk gelecek şekilde seçilerek bu sorunun üstesinden gelinmiştir. Benzer şekilde uydu görüntülerinin çözünürlüklerinin yeterli olmaması sebebi ile sahadaki yollar, yerleşim alanları, sanayi tesisleri ve mera alanlarının benzer piksel değeri göstermeleri bu alanların birbirinden ayrılmasını güçleştirmiştir. Bu sebeple çalışma sırasında bu alanlar “tarım dışı ve mera” alanları olarak birleştirilmiştir.

† Söz konusu çalışmada Melet Irmağı Havazası için verilen coğrafi koordinatlar 40°19'58"K - 40°53'13"K ve 37°32'42"D - 37°12'06"D) hatalıdır. Tezden yayın üretilmesi durumunda mutlaka düzeltilmelidir.

Çalışma alanına ait uydu görüntüleri ile sahanın farklı yıllara ait arazi kullanım durumu tespit edildikten sonra, analiz sonuçları ayrıca bir doğruluk analizine tabi tutulmuştur. Elde edilen veriler ENVI 5.1 programının Confusion Matrix aracı ile analiz edilmiştir. Bu amaçla araziden alınan referans noktalar ile sınıflandırılan uydu görüntüleri karşılaştırılmış ve bu görüntülerin “Kappa” değerine ulaşılmıştır. “Kappa” değeri UA ile elde edilen arazi kullanımı verilerinin doğruluğunu göstermektedir (Onur 2007: 47). “Kappa” değeri 0 ile 1 arasındaki bir değerdir. Analiz sonucunda ulaşılan 0’a yakın değerler analizin düşük güvenilirlikte olduğunu, 1’e yakın değerler ise yüksek doğruluk ve güvenilirlikte olduğunu gösterir (Jensen 1996: 42; Lillesand ve diğ., 2008: 35). Sonuç itibarıyla görüntülerin tahmini doğruluk oranının %80 ya da daha yüksek olması analizlerin doğru ve güvenilir olduğunu göstermektedir (Güney ve Polat 2015: 13; Jensen 1996: 42).

3. Bulgular

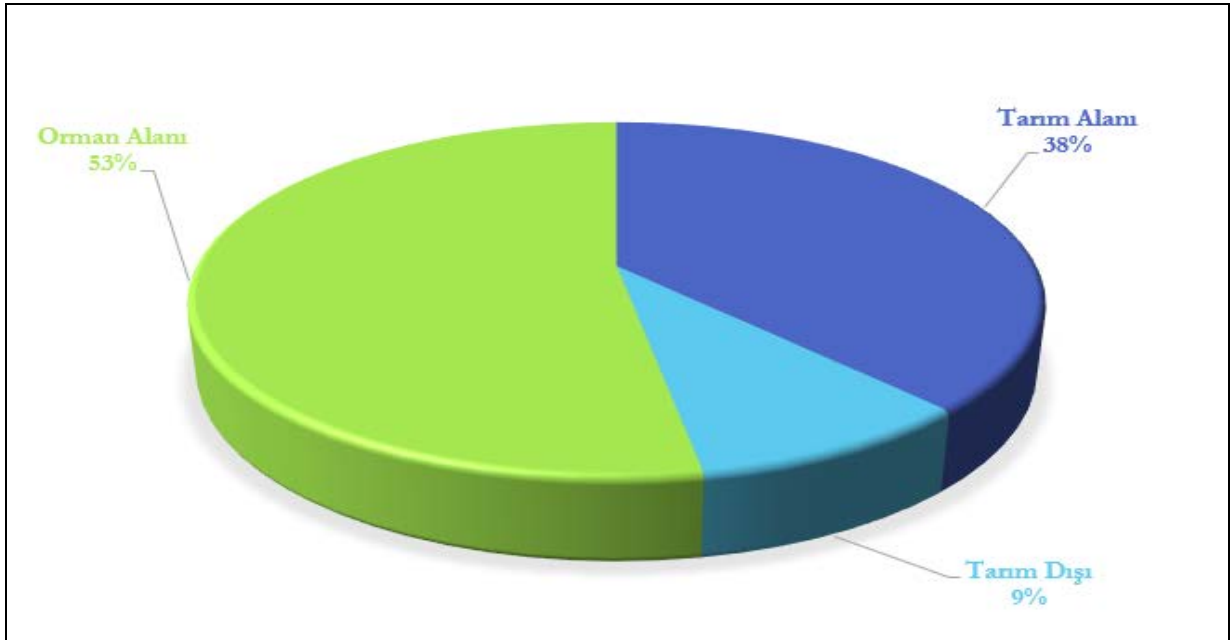
3.1. Araştırma Alanının 2002 Yılı Arazi Kullanımı ve Doğruluk Analizi

18 Ekim 2002 tarihli Landsat 7 TM uydu görüntüsü kullanılarak çalışma alanının 2002 yılına ait arazi kullanım durumu araştırılmıştır. Bu amaçla uydu görüntüsü kontrollü sınıflandırma ile işlenmiş ve elde edilen veriler haritalanmıştır. Haritalanan veri üzerinde alan ölçümleri yapılmış, elde edilen bilgiler tablo ve grafiğe dönüştürülmüştür (Tablo 1, Şekil 2). Buna göre 2002 yılında araştırma sahasında en geniş alanı 455,9 km² (%53) ile orman alanları kaplamaktadır (Şekil 3). Onu 329 km² (%38) ile tarım alanları takip etmektedir. Havzada en dar alan kaplayan arazi kullanım sınıfı 80,1 km² (%9) ile tarım dışı alanlar ve meralardır. Tarım dışı alanlar içerisinde yollar, yerleşmeler vs. alanlar da yer almaktadır.

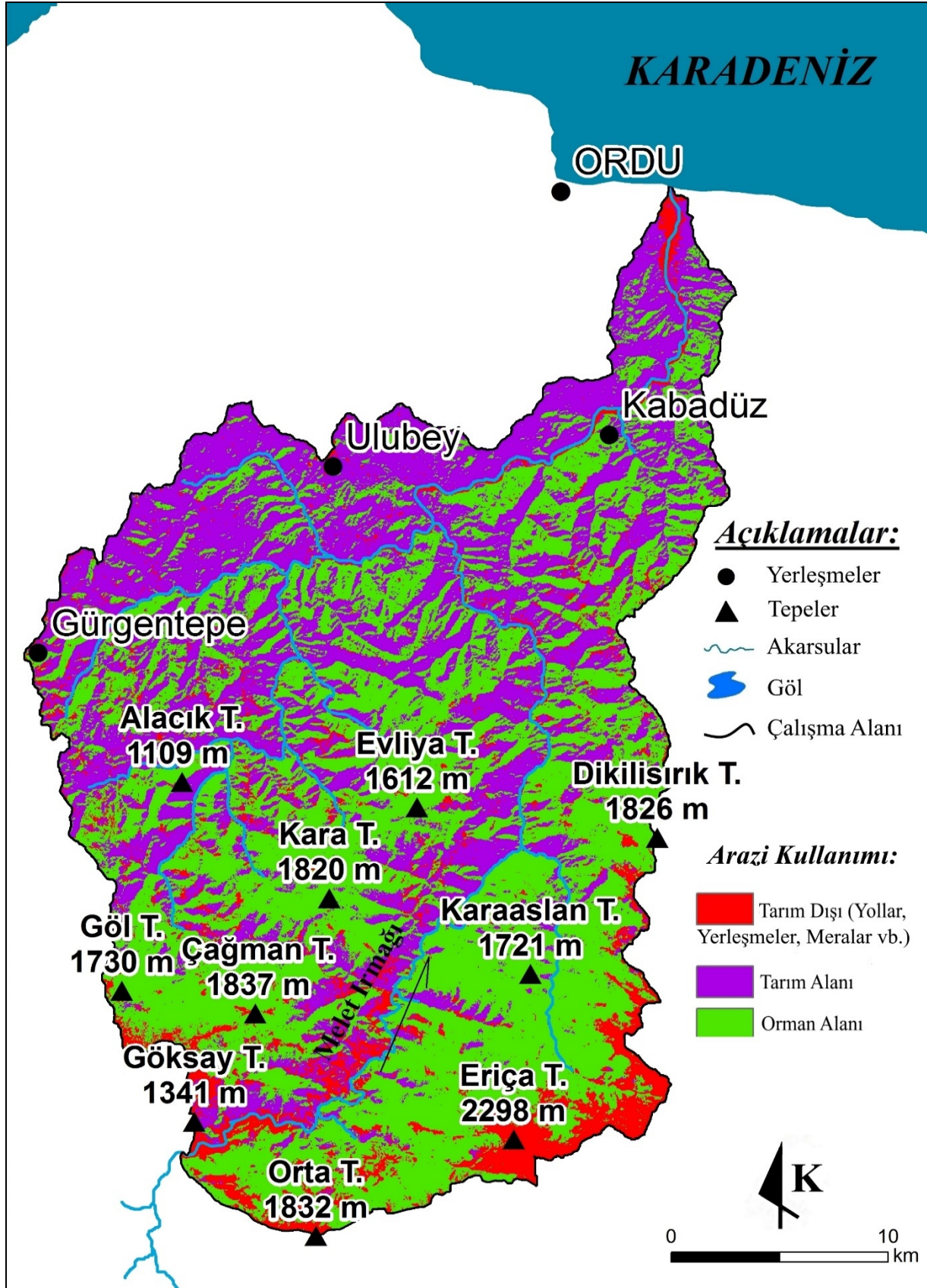
Tablo 1. Çalışma alanının 2002 yılına ait arazi kullanım şekilleri ve oranları.

Arazi Sınıfları	Tarım Alanı	Tarım Dışı ve Mera Alanı	Orman Alanı	Toplam
Alan (Km ²)	329	80,1	455,9	865
Alan (%)	38	9	53	100

Şekil 2. Araştırma sahasının 2002 yılına ait arazi kullanım oranları.

Şekil 3. Araştırma sahasının 2002 yılına ait arazi kullanım haritası.

2002 yılı uydu görüntüsü üzerinde yapılan çalışmaların doğruluk analizleri “Kappa” katsayısı kullanılarak yapılmıştır. “Kappa” katsayısı 0’a yaklaştıkça analizin doğruluğu düşmekte, 1’e yaklaştıkça artmaktadır (Jensen, 1996: 42). İlgili literatürde analizin doğruluğu %80’in üzerinde olduğu durumlarda çalışmanın doğru kabul edilebileceği vurgulanmıştır (Aktaş ve Bahadır, 2017: 437; Güney ve Polat, 2015: 13; Hatipoğlu, 2017: 21). Bu analizin “Kappa” değeri 0,9255 olarak bulunmuştur ve analizin doğruluğu %94,7’dir. Bu da yapılan analizin yüksek bir doğruluğa sahip olduğunu göstermektedir.

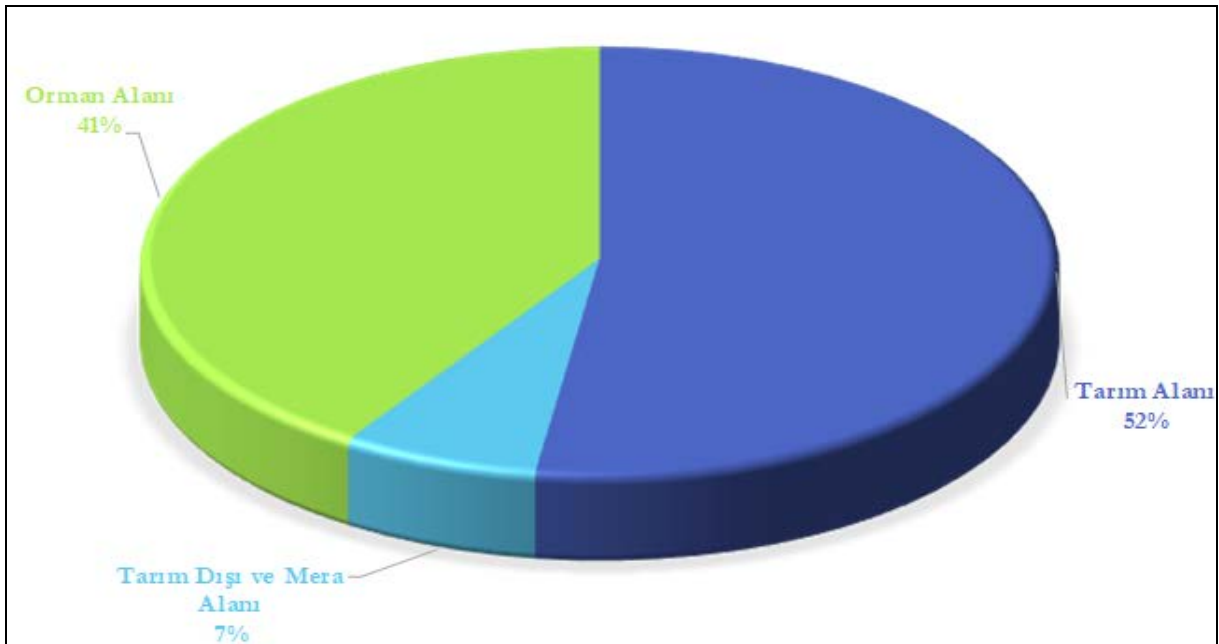
3.2. Çalışma Sahasının 2015 Yılı Arazi Kullanımı ve Doğruluk Analizleri

28 Eylül 2015 tarihli Landsat 8 OLI/ TIRS uydu görüntüsü kullanılarak çalışma alanının 2015 yılına ait arazi kullanım durumu incelenmiştir. 2002 yılında olduğu gibi uydu görüntüsü kontrollü sınıflandırma ile işlenmiş ve üretilen veriler haritalanmıştır (Şekil 5). Yine benzer şekilde harita üzerinden alan ölçümleri yapılmış ve ulaşılan veriler tablo ve grafiğe dönüştürülmüştür (Tablo 2, Şekil 4). Buna göre araştırma sahasında 2015 yılında en geniş alanı 451,9 km² (%52) ile tarım alanları kaplamaktadır. Tarım alanlarından sonra sahada en geniş alanı 352,9 km² (%41) ile orman alanları kaplamaktadır. Son olarak sahada en dar alan kaplayan sınıf 60,2 km² (%7) ile tarım dışı ve mera alanlarıdır. Tarım dışı alanlar içerisinde de yine benzer şekilde yollar, yerleşmeler, mera alanları vb. alanlar yer almaktadır. 2015 yılı uydu görüntüsü üzerinde yapılan çalışmaların doğruluk analizleri de “Kappa” katsayısı kullanılarak yapılmıştır. Buna göre analizin “Kappa” değeri 0,9403 olarak bulunmuştur ve analizin doğruluğu %96,1’dir. Bu da yapılan analizin yüksek bir doğruluğa sahip olduğunu gösterir.

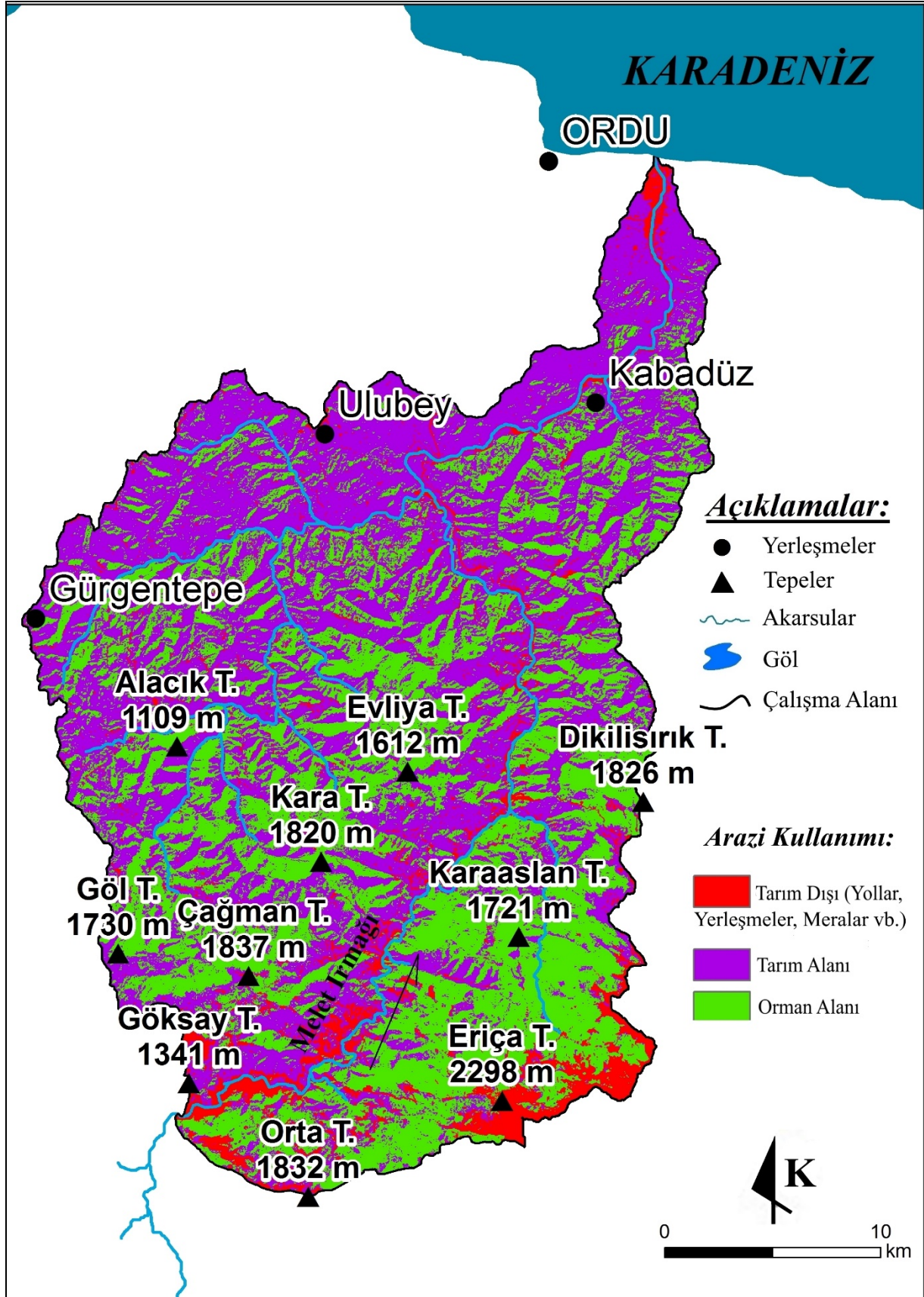
Tablo 2. Çalışma alanının 2015 yılına ait arazi kullanım oranları.

Arazi Sınıfları	Tarım Alanı	Tarım Dışı ve Mera Alanı	Orman Alanı	Toplam
Alan (Km ²)	451,9	60,2	352,9	865
Alan (%)	52	7	41	100

Şekil 4. Araştırma sahasının 2015 yılına ait arazi kullanım oranları.

Şekil 5. Araştırma sahasının 2015 yılına ait arazi kullanım haritası.

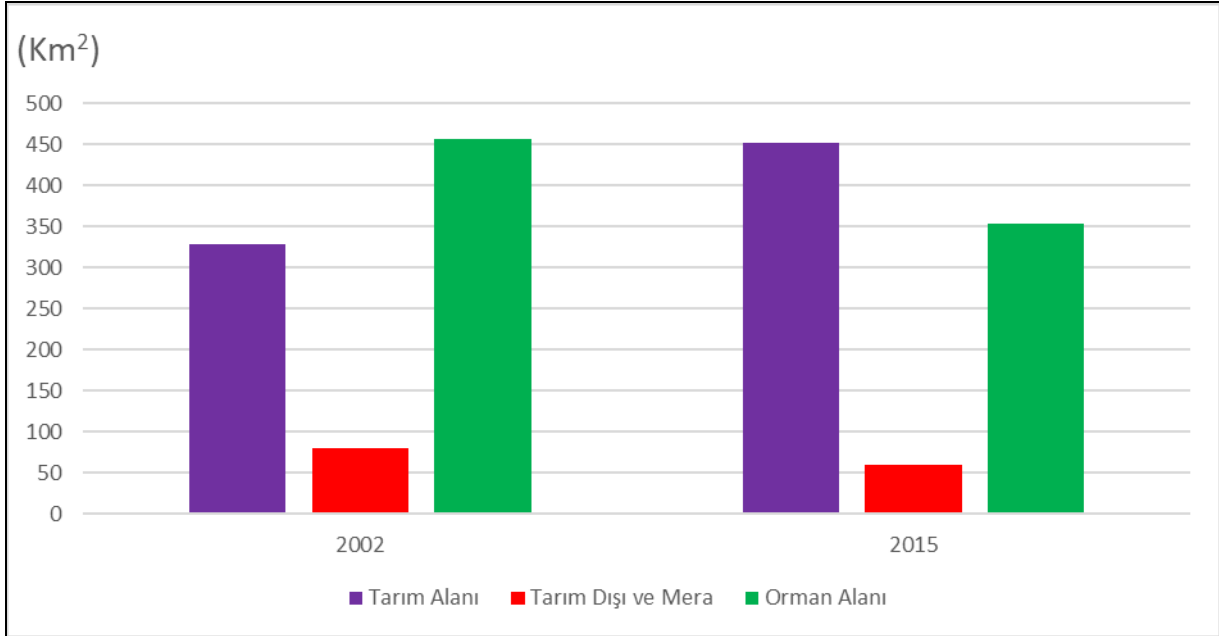
3.3. Çalışma Alanında Arazi Kullanımının Zamansal Değişimi

Çalışma alanında, 2002-2015 yılları arası arazi kullanımı değişimini incelemek amacıyla Tablo 3 ve Şekil 6 hazırlanmıştır. Bu verilere göre, söz konusu dönemde ormanlar 103 km² alan kaybetmiştir. Kaybolan orman alanı ise, toplam alanın %12'sini oluşturmaktadır. Hâlen bu dönüşüm devam etmektedir. Arazi çalışmaları sırasında, fındık bahçesi yapılmak üzere, ormanların söküldüğü görülmüştür (Fotoğraf 1 ve 2). Bu durum tarım alanlarındaki artışla da uyumludur. Nitekim tarım arazileri geçen süre içinde 122,9 km² alan kazanmıştır (Şekil 7). Yani tarım arazilerinde tüm sahanın %14'ü kadar bir genişleme olmuştur. Ancak değişmeye ait Tablo 3 ve Şekil 6 incelendiğinde tarım arazilerinin kazandığı alanın tamamının ormanlardan olmadığı; meraların da kısmen tarım arazilerine dönüştürüldüğü görülür. Tarım arazisine dönüştürülen alanlar sahanın geneline yayılmıştır. Ancak sahanın özellikle güney kesimlerinde bu dönüşüm daha belirgindir. Sahanın güneybatısında Göl Tepe, Çağman Tepe, Kara Tepe ve Göksay Tepe çevresi ile sahanın güneydoğusundaki Dikilisirik Tepe çevresi değişimin belirgin olduğu alanlardır (Şekil 7). Ayrıca araştırma sahasının kuzey kesiminde yer alan Kabadüz ilçe merkezi kuzeydoğusunda da tarım arazileri alan kazanmıştır.

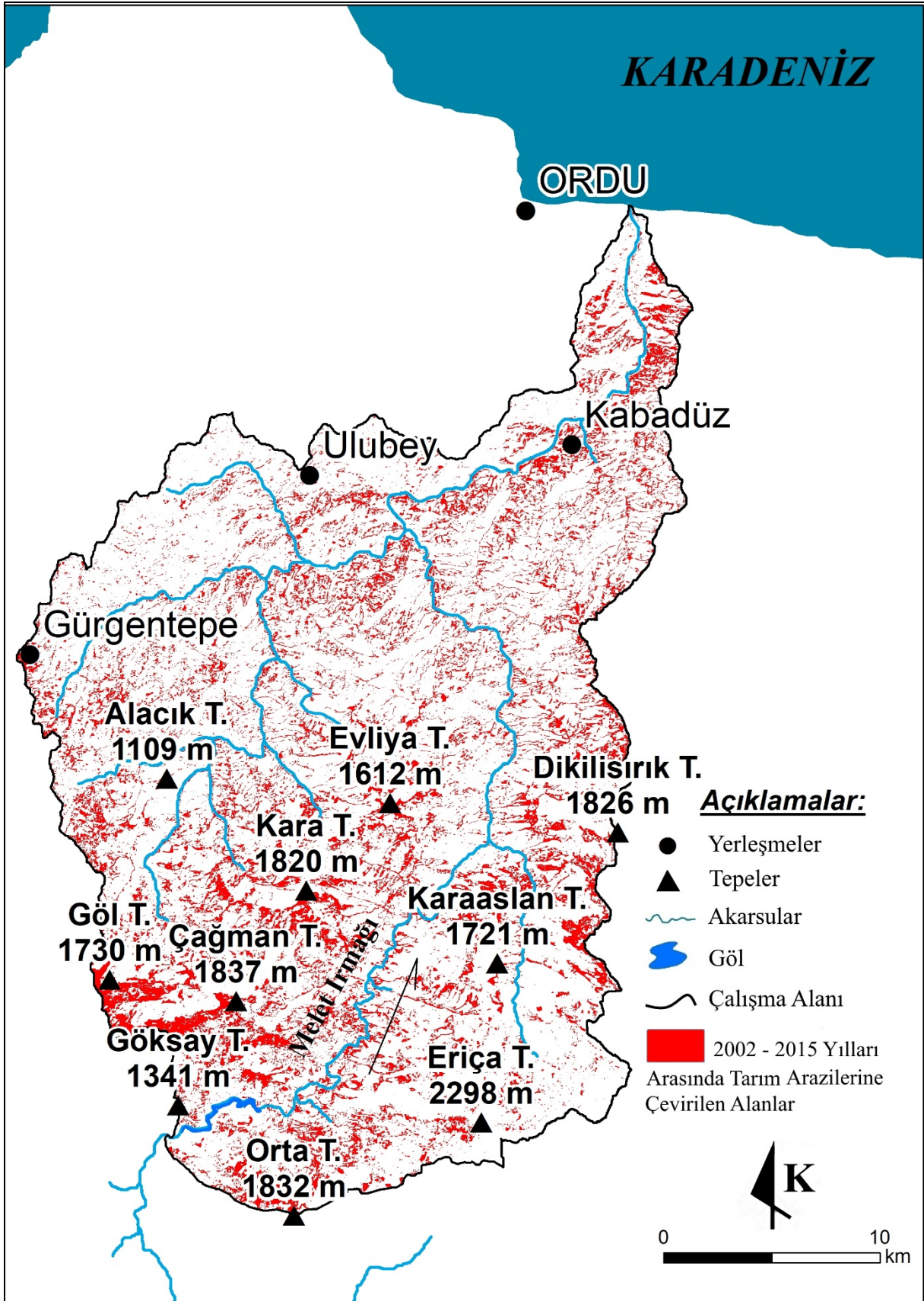
Tablo 3. Çalışma alanında arazi kullanımının oransal değişimi.

Arazi Sınıfları	Kıpladığı Alan					
	2002		2015		2002 – 2015 Farkı	
	(km ²)	(%)	(km ²)	(%)	(km ²)	(%)
Tarım Alanı	329	38	451,9	52	122,9	14
Tarım Dışı ve Mera	80,1	9	60,2	7	19,9	2
Orman Alanı	455,9	53	352,9	41	103	12
Toplam	865	100	865	100		

Şekil 6. Araştırma sahasında 2002-2015 yılları arasında arazi kullanımının değişimi.

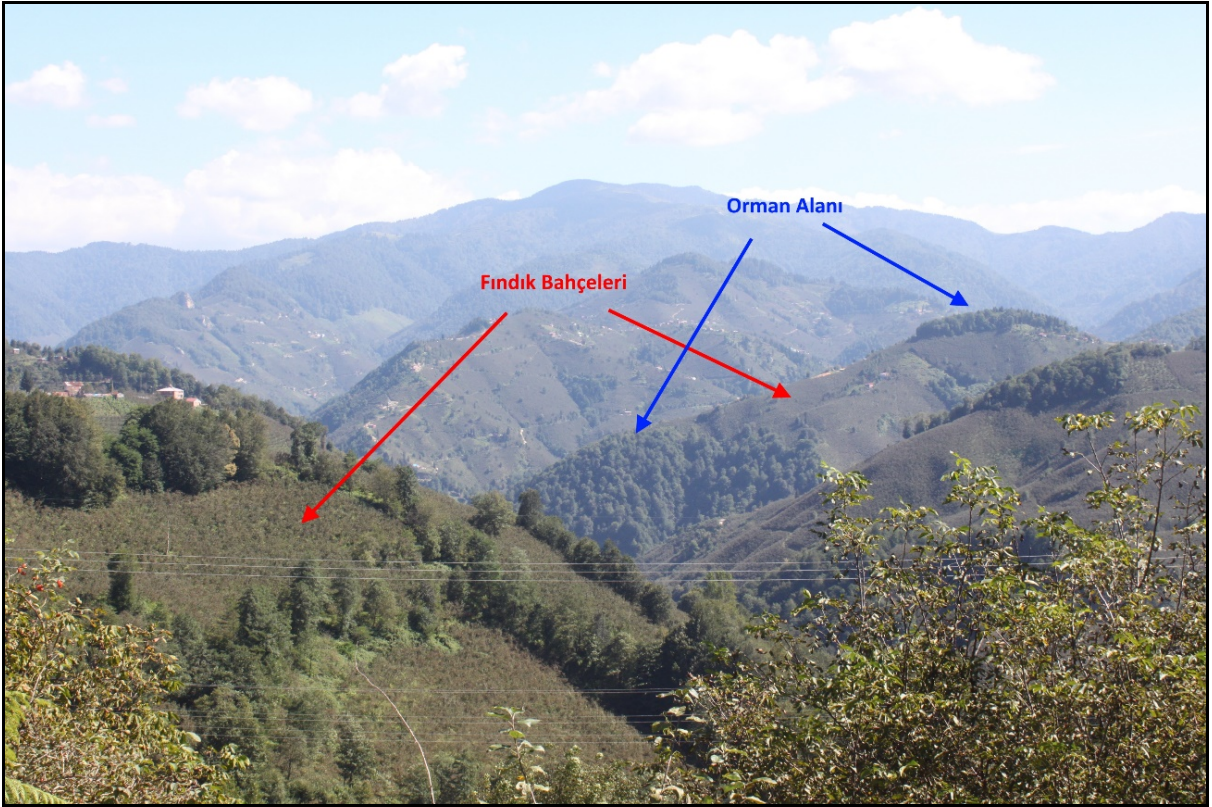
Şekil 7. Araştırma sahasında 2002-2015 yılları arasında tarım arazisi haline hâline getirilen alanların dağılışı.

Fotoğraf 1. Araştırma sahasında fındık bahçesi kurmak için tahrip edilen orman alanı, Ulubey mevki.

Fotoğraf 2. Orman alanlarından yer kazanılarak oluşturulmuş fındık bahçeleri, Ulubey mevki.

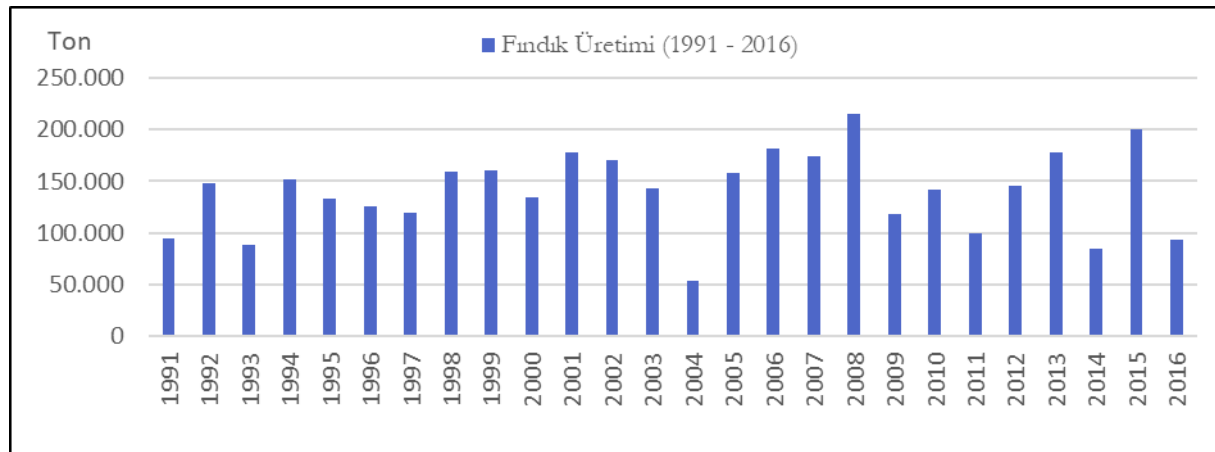

Araştırma verileriyle karşılaştırmak üzere, Ordu’da fındık alanlarının, fındık ocaklarının ve fındık üretiminin 1991-2016 yılları arasındaki değişimi TÜİK verileri esas alınarak incelenmiştir (Tablo 4, Şekil 8). Bu verilere göre her üç parametre de yıldan yıla bazı değişimler olmuş ancak genel bir artış eğilimi görülmüştür. Bu dönemde en düşük fındık üretimi 54.130 ton ile 2004 yılında, en fazla üretim ise 215.649 ton ile 2008 yılında olmuştur.

Tablo 4. Ordu’da fındık üretimi, fındık üretim alanı ve fındık bitkisi miktarının 1991-2016 yılları arasındaki değişimi (TÜİK 2017).

Yıllar	Üretim (ton)	Üretim Alanı (dekar)	Toplam Bitki Sayısı
2016	93.030	2.270.923	122.754.270
2015	200.938	2.271.830	121.556.855
2014	84.874	2.271.828	120.548.830
2013	178.357	2.271.830	119.808.780
2012	145.353	2.271.185	119.539.950
2011	99.881	2.270.539	112.469.875
2010	141.714	2.005.378	110.956.888
2009	117.751	1.961.232	132.300.180
2008	215.649	2.140.526	118.761.415
2007	174.828	2.207.288	135.053.950
2006	181.347	2.208.245	115.251.160
2005	158.605	2.126.490	110.763.000
2004	54.130	2.159.230	117.030.971
2003	143.552	1.858.320	101.103.956
2002	170.011	1.704.120	96.555.567
2001	177.729	1.702.250	95.285.600
2000	134.975	1.709.130	94.723.239
1999	160.000	1.687.600	90.678.638
1998	159.104	1.687.600	89.120.771
1997	119.089	1.683.590	92.390.359
1996	125.356	1.717.590	85.944.583
1995	133.000	1.685.870	87.312.804
1994	151.456	1.687.500	85.947.792
1993	88.904	1.687.600	84.843.172
1992	147.667	Veri yok	86.344.346
1991	94.441	Veri yok	84.035.100

Şekil 8. Ordu’da 1991-2016 yılları arasında fındık üretiminin yıllara göre değişimi (TÜİK 2017).

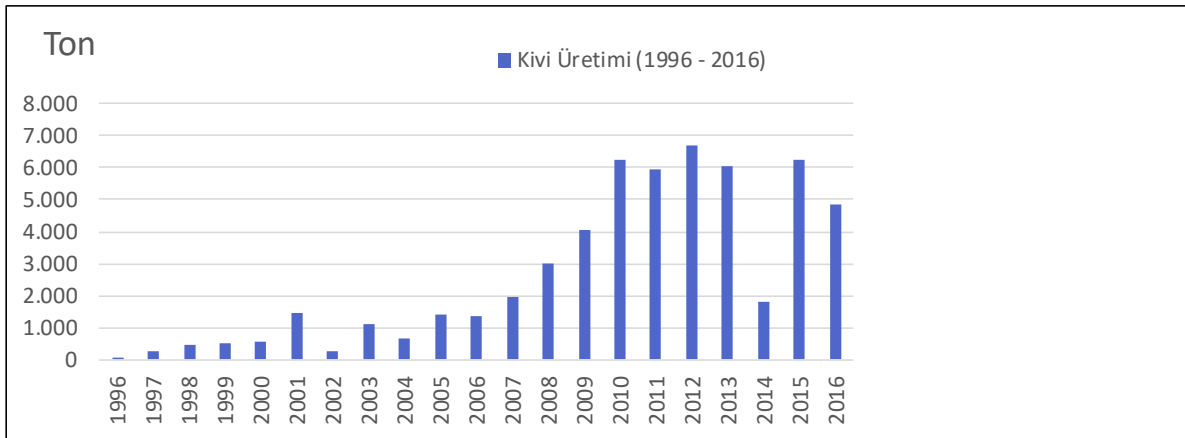
Çalışma sahasında fındık üretiminden sonra yetiştirilen başlıca ürün kivi'dir. Fındık üretimi için yapılan harcamaların giderek artması, fındığa verilen devlet desteğinin çekilmesi, fındık fiyatlarının istikrarsız ve genelde alçalma eğilimi göstermesi çiftçileri alternatif ürünler denemeye zorlamıştır. Bu nedenle Ordu ilinde kivi üretimi başlamış ve giderek artmıştır. TÜİK verilerine

göre 1996-2016 yılları arasında en az kivi üretimi 1996’da ve 40 ton olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemde en fazla kivi üretimi 2012 yılında 6.707 ton olmuştur (Tablo 5, Şekil 9). Benzer şekilde, Ordu’da kivi bitkisi sayısı da giderek artmıştır (Tablo 5, Şekil 9). Dolayısıyla araştırma sahasında tarım arazilerinin genişlemesi TÜİK verileriyle de paralellik göstermiştir.

Tablo 5. Ordu’da kivi üretimi, kivi üretim alanı ve kivi bitkisi miktarının 1996-2016 yılları arasında değişimi (TÜİK 2017).

Yıllar	Üretim (ton)	Üretim Alanı (dekar)	Toplam Bitki Sayısı
2016	4.841	2.974	167.331
2015	6.263	2.969	166.956
2014	1.825	2.936	164.316
2013	6.070	2.931	167.153
2012	6.707	2.645	152.063
2011	5.951	2.436	149.036
2010	6.242	2.191	146.114
2009	4.048	2.033	133.837
2008	3.002	1.828	119.321
2007	1.964	1.707	101.584
2006	1.368	2.862	104.320
2005	1.396	2.020	110.740
2004	672	1.960	109.800
2003	1.113	1.700	97.595
2002	261	690	38.143
2001	1.460	282	34.100
2000	580	91	29.938
1999	500	26	28.699
1998	450	17	19.176
1997	240	4	12.777
1996	40	3	1.580

Şekil 9. Ordu’da kivi üretiminin yıllara dağılışı (1996-2016), (TÜİK 2017).

Araştırma alanında dikili tarım yanında, ekili tarım da yapılmaktadır. Özellikle evlerin yakın çevrelerinde bulunan küçük tarlalarda mısır, pazı, lahana, patates, fasulye, biber, patlıcan, domates, salatalık, ispanak, havuç, maydanoz ve kabak gibi ürünler yetiştirilmektedir. Bu ürünler genellikle ailenin ihtiyacını karşılamaya dönüktür. Ancak ihtiyaç fazlası ürünler Ordu şehrindeki (Altınordu İlçesi) mahalle pazarlarına getirilip satılmakta ve aile bütçelerine katkı yapılmaktadır.

Sonuçlar ve Öneriler

Bu çalışmada, arazi çalışmaları ve Landsat uydu görüntüleri birlikte kullanılarak Melet Irmağı orta ve aşağı çığırında arazi kullanımının 2002-2015 yılları arasındaki değişimi incelenmiştir. Buna göre söz konusu dönemde orman arazileri 103 km² alan kaybetmiş, tarım arazileri ise 122,9 km² alan kazanmıştır. Yapılan incelemelere göre tarım arazileri büyük kısmı orman alanlarından olmak üzere tarım dışı alanlardan ve meralardan da alan kazanmıştır. Bu çalışmadan elde edilen veriler, TUIK'in aynı dönemdeki Ordu ili tarımsal üretim verileriyle de paralelik göstermiştir.

Arazi kullanımındaki değişim, doğal bitki örtüsü aleyine gelişmiş, yabani hayvan yaşam alanları daralmış ve araştırma sahası erozyona daha duyarlı bir hâle gelmiştir. Bu nedenle araştırma sahasındaki arazilerden sürdürülebilir şekilde yararlanmak için havza temelli bir yönetim planı hazırlanmalı ve titizlikle uygulanmalıdır.

Kaynakça

AKTAŞ, Cüneyt ve Muhammet BAHADIR (2017). “Salıpazarı (Samsun) İlçesinde Arazi Kullanımının Zamansal ve Mekânsal Değişimi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 60: 435-450.

AKTAŞ, Hasan (1992). Orta Karadeniz Bölümünün (Yeşilirmak-Melet Suyu-Kelkit Vadisi Arası) Bitki Coğrafyası, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ARDEL, Ahmet (1963). “Samsun’la Hopa Arasındaki Kıyı Bölgesinde Coğrafi Müşahedeler”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 7(13): 36-49.

ERİNÇ, Sırrı (1945). “Kuzey Anadolu Kenar Dağlarının Ordu-Giresun Kesiminde Landşaft Şeritleri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 7-8: 119-140.

GÜNEY, Yıldız ve Selahattin POLAT (2015). “Uzaktan Algılama Verileri ile Kıyı Çizgisi Değişiminin Belirlenmesi: Aliğa ve Çandarlı Örneği”, *Journal of Aeronautics & Space Technologies/Havacılık ve Uzay Teknolojileri Dergisi*, 8(1): 11-17.

GÜRGEN, Gürcan (1993). Bolaman Çayı-Melet Irmağı Arasında Perşembe Yarımadasının Uygulamalı Fiziki Coğrafyası, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

HATİPOĞLU, İlter Kutlu (2012). Turnasuyu ile Melet Irmağı Arası Kıyı Bölgesinin Jeomorfolojisi, Ordu, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

HATİPOĞLU, İlter Kutlu (2017). Melet Irmağı Orta ve Aşağı Çığırının Uygulamalı Jeomorfolojisi, Ordu, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

İşlem Şirketler Grubu (2002). *Uzaktan Algılama*. Ankara: İşlem Şirketler Grubu.

JENSEN, John R. (1996). *Introductory Digital Image Processing: A Remote Sensing Perspective (3rd Ed)*. New Jersey: Prentice-Hall.

KARAKAYA, Haydar (1990). Ordu-Çambaşı Yaylasının Subalpin ve Alpin Vejetasyonu Üzerinde Floristik ve Fitososyolojik Bir Araştırma, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Samsun.

KAYA, Şinasi (1999). Uydu Görüntüleri ve Sayısal Arazi Modeli Kullanılarak Kuzey Anadolu Fayı Gelibolu-Işıklar Dağı Kesiminin Jeomorfolojik-Jeolojik Kesiminin İncelenmesi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi): İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü İstanbul.

LILLESAND, Thomas, KIEFER, Ralph. W. ve Jonathan CHIPMAN (2008). *Remote sensing and image interpretation*, USA: John Wiley & Sons.

ONUR, Işın (2007). Uzakdan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri Yöntemleriyle Kıyı Bölgelerde Arazi Örtüsü/Arazi Kullanımı Değişiminin İzlenmesi ve Analizi: Antalya-Kemer Örneği, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

SIVANPILLAI, Ramesh ve Scott N. MILLER (2008). “Benefits of pan-sharpened Landsat imagery for mapping small waterbodies in the Powder River Basin”, *Lakes & Reservoirs: Research & Management*, 13(1): 69-76.

ŞAHİN, Ebru (2012). Ulugöl Tabiat Parkı (Ordu/Gölköy)’nın Bitki Çeşitliliği, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ordu.

ŞENOL, Celal (2019). Melet Çayı Havzası’nda Arazi Kullanımı ve Mekânsal Değişim, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

TÜFEKÇIOĞLU, Aydın (1995). Ordu-Melet Irmağı Havzasındaki Orman Ekosistemlerinde Yükselti ve Bakı Etmenlerine Göre Bitki Örtüsü ve Bazı Toprak Özelliklerinin Değişimi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

TÜİK (2017). Yayımlanmamış Veriler.

TÜRKMEN, Ferhat (2004). Ordu’da Melet Irmağı ve Turnasuyu Nehirleri Arasında Kalan Arazilerin Detaylı Arazi Kabiliyet Sınıflaması, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

TÜRKMEN, Ferhat (2011). Ordu İli Topraklarının Jeokimyasal Özellikleri, Genesisi ve Sınıflandırması, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

UZUN, Ali (2000). “Karadeniz Sahil Yolunun Doğal Kıyılar Üzerindeki Etkileri ve Ulaşım Sorununa Coğrafi Bir Bakış”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, Coğrafya Serisi*, 1, 59-80.

YILMAZ, Ali (1993). Doğu Karadeniz Kenar Dağları Kuzeyinde (Melet – Harşit Arası) Kırsal Yerleşme, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

YILMAZ, Cevdet (2009). “Karadeniz Sahil Yolunun Kıyı Kentleri Üzerine Etkileri – The impacts of Black Sea Coastal Dual Carriageway on shore cities in the North Anatolia (Turkey)”, *V. Ulusal Coğrafya Sempozyumu (16-17 Ekim 2008) Bildiriler Kitabı*, ss. 147-157. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Makale Geliş | Received: 19.03.2020.
Makale Kabul | Accepted: 09.04.2020
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.706496

Şerif Can HATİPOĞLU¹

Doktora Öğrencisi | Ph.d. Student
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Samsun-TÜRKİYE
Ondokuz Mayıs University, Social Sciences Institute, Department of Geography, Samsun-TURKEY
ORCID: 0000-0003-3425-6840
serifcanhatipoglu@gmail.com

Muhammet BAHADIR

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Samsun-TÜRKİYE
Ondokuz Mayıs University, Faculty of Science and Letters, Department of Geography, Samsun-TURKEY
ORCID: 0000-0001-5068-4250
muhammet.bahadir@omu.edu.tr

Turnasuyu Havzası'nda (Ordu) Arazi Kullanımının Zamansal Değişimi¹

Öz

Bu çalışmada Ordu ili sınırları içerisinde bulunan Turnasuyu Havzası'nda arazi kullanımının mekânsal ve zamansal değişimleri incelenmiştir. Günümüzde arazi kullanımının mekânsal ve zamansal değişimi, uzaktan algılama teknikleri ve coğrafi bilgi sistemleri kullanılarak belirlenebilmektedir. Çalışmada arazi çalışmaları ve gözlemleri ile incelemeler yapılmış, arşivler taranmış, güncel verilere ulaşılmış ve arazideki değişimi göstermek için fotoğraflar çekilmiştir. Ofis çalışmalarıyla coğrafi bilgi sistemleri veri tabanları oluşturularak, sahaya ait coğrafi analizler yapılmıştır. Ayrıca sahaya ait 15 Ekim 1987, 15 Eylül 1998 ve 28 Eylül 2015 tarihli LANDSAT uydu görüntüleri kullanılarak araştırma alanının arazi kullanım özelliklerindeki değişiklikler tespit edilmiştir. Değişiklikler tespit edilirken kontrollü sınıflandırma yöntemi kullanılarak, her dönem için ayrı arazi kullanımı haritası üretilmiş ve sonuçlar karşılaştırılmıştır. Kontrol noktaları araziden alınmış ve koordinatları sisteme girilmiştir.

Bu çalışmada sahaya uygulanan kontrollü sınıflandırma sonucu saptanan verilere göre; 1987 yılında tarım alanları 5952 hektar kaplarken, bu oran 1998 yılında 7356 hektara yükselmiş, 2015 yılında 10723 hektar olmuştur. Tarım dışı alanlar 1987 yılında 5035 hektar alan kaplarken, 1998 yılında bu oran 7895 hektara yükselmiştir. 2015 yılında ise 4903 hektara gerilemiştir. Orman alanları 1987 yılında 16564 hektar kaplamaktayken 1998 yılında 12300 hektara düşmektedir. 2015 yılında ise bu oran 11925 hektara gerilemiştir. Bunun nedeni ormanların fındıklıklara dönüştürülmesi, yayla yollarının inşa edilmesi, yaylalarda yerleşim alanlarının artması, diğer tarım ürünlerine yönelik orman açmaları etkili olmuştur. Yöre arazi kullanımındaki en önemli sorun ormanların tahrip edilmesi yoluyla elde edilen tarım arazilerinin verimsiz olması nedeni ile bir iki yıl sonra boş bırakılmasıdır.

Yapılan çalışmada uygulanan kontrollü sınıflandırmanın doğruluk analizleri sonucu 1987 yılı için %94,48, 1998 yılı için %98,17 ve 2015 yılı için %96,42 oranlarında doğruluk yüzdesi elde edilmiştir. Sahadaki ormanların tahribatı önlenmeli ve sürdürülebilir kullanımı sağlanmalıdır. Ayrıca doğal ortamın bozulması sebebiyle oluşabilecek sel ve taşkınlarla karşı Turnasuyu Irmağı ve kolları üzerine setler yapılmalı, gerekli yerlere menfezler inşa edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Arazi Kullanımı, CBS, Turnasuyu, Ordu, Türkiye

Temporal Changes of Land Use in the Turnasuyu Basin (Ordu)¹

Abstract

In this study, spatial and temporal changes of land use in Turnasuyu Basin, which is located at Ordu province, were investigated. Field studies and observations were made, archives were scanned, current data were reached and photographs were taken to show the change in the land. Geographic analysis of the field was made by creating geographical information systems databases with office studies. Also, using the LANDSAT satellite images of the field on 15

¹ Çalışmanın birinci yazarı eserin sorumlu yazarı olup, yüksek lisans tezinin bir bölümünden üretilmiştir. Çalışma Ondokuz Mayıs Üniversitesi Proje Yönetim Ofisi tarafından PYO.FEN.1904.15.010 numaralı proje ile desteklenmiştir. Ayrıca tez çalışmasının farklı bir bölümü 2017 yılında Uluslararası Jeomorfoloji Sempozyumu'nda poster bildiri olarak sunulmuş ve özet olarak basılmıştır.

October 1987, 15 September 1998 and 28 September 2015, changes in the land use characteristics of the research area were determined. While determining the changes, a separate land use map was produced for each period using the controlled classification method and the results were compared. Control points were taken from the field and their coordinates were entered into the system.

According to the data determined as a result of controlled classification applied to the field; while the agricultural lands covered 5952 hectares in 1987, increased to 7356 hectares in 1998 and became 10723 hectares in 2015. While non-agricultural areas occupied 5035 hectares in 1987, increased to 7895 hectares in 1998 and decreased to 4903 hectares in 2015. While forest areas cover 16564 hectares in 1987, decreased to 12300 hectares in 1998 and decreased to 11925 hectares in 2015.

As a result of the accuracy analysis of the controlled classification applied in the study, the accuracy rate of 94.48% for 1987, 98.17% for 1998, and 96.42% for year 2015 was obtained. Destruction of forests in the field should be prevented and sustainable use should be ensured. In addition, against the floods that may occur due to the deterioration of the natural environment, embankments should be made on the Turnasuyu River and its tributaries and also culverts should be built where necessary.

Keywords: Land Use, GIS, Turnasuyu, Ordu, Turkey.

Giriş

Arazi kullanımı doğal ortamı şekillendirmesi ve doğal ortamın gelecek nesillere aktarımı açısından oldukça önemlidir. Başta coğrafya olmak üzere birçok bilim dalı arazi kullanımı konusuna ilgi duymaktadır.

Yaşadığımız çevrenin kaynakları sınırlı olup, bu kaynakları ideal kullanmak önem taşımaktadır. Bahadır (2013)’a göre nüfustaki artış, kaynaklara olan baskıyı da arttırmaktadır. Bu nedenle tarım arazileri üzerine olan baskılar gün geçtikçe artmaktadır (Bahadır 2013: 2).

Arazi kullanımı genellikle insani eylemlere bağlı olarak şekillenir ve birçok durumda insanları etkileyen değişiklikleri de beraberinde getirir (Agarwal vd. 2002: 6). İnsanın arazileri en etkili ve en çok kullanan varlık olması, arazi kullanımı çalışmalarını coğrafi açıdan önemli inceleme alanlarından biri konumuna getirmektedir. Arazi kullanımı çalışmalarının beşerî yanının daha ağırlıkta olmasının nedeni, insan faaliyetlerinin çoğu zaman arazi kesitleri üzerinde gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır (Taş 2010: 49).

Arazi kullanımı sorunlarının başında hiç şüphesiz verimli alanların yanlış ve fonksiyon dışı kullanımı gelmektedir. Bu nedenle arazi kullanımı çalışmalarında ilk olarak mevcut arazi kullanım durumunun tespit edilmesi gerekmektedir (Bahadır 2013: 2). Arazi kullanımı çalışmalarında gerek durum tespiti gerekse planlamaya yönelik çalışmalar olsun Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ve Uzaktan Algılama (UA) teknikleri araç olarak yoğun bir şekilde kullanılmaktadır.

Günümüzde teknolojinin gelişimiyle arazi kullanımının mevcut durum takibi ve planlamaları CBS ve UA teknolojileri ile kolaylıkla yapılabilmektedir. Böylece arazi kullanımının hem zamansal hem de mekânsal değişimi ortaya konulmaktadır (Özdemir ve Bahadır 2008: 2). Fakat bu araştırmalarda arazi çalışması yapılması, örnekler alınması ve mekâna ait bileşenlerin gözlemlenerek konunun ele alınması önem taşımaktadır. Çünkü her bir yörenin kendine ait potansiyeli ve sorunları bulunmaktadır. Bu nedenle yapılan çalışmaları sadece kantitatif değerlere ulaşmak ve yorumlamak için değil, sahada uygulanabilir olarak ele almak gerekmektedir.

UA teknikleri ve CBS arazi kullanımının zamansal değişimi çalışmalarında bir arada kullanılmakta ve etkili birer araç olarak görülmektedir. Arazi kullanımı çalışmaları coğrafya çalışmaları içerisinde son 30 yılda hep ilgi çekmiş ve farklı teknik ve yöntemler kullanılarak birçok çalışma yapılmıştır (Ehlers et al. 1990: 176; Meaille & Wald 1990: 448; Treitz et al. 1992: 441; Westmoreland & Stow 1992: 1595; Harris & Ventura 1995: 995; Yeh & Li 1996: 79; 1997: 195; 1999: 375; Weng 2001: 2002; 2002: 276; Chen et al. 2015: 2; Coulter et al. 2016: 398; Islam et al. 2018: 3; Rwanga & Ndambuki 2017: 613; Song & Deng 2017: 706; Watmough et al. 2017: 134; Liu et al. 2019: 133; Hiew et al. 2019: 184). Bu çalışmalarda kullanılan yöntemler sayısal sonuçlara ulaşmada önemli katkılar vermektedir. Fakat arazi kullanımı ve planlamasına yönelik çalışmaların

havza bazlı olması sorunların çözümü açısından daha sağlıklı sonuçlar vereceği de şüphesiz bir gerçektir.

Dünyada olduğu gibi ülkemizde de havzalar arazi verimliliği açısından son derece değerli alanlardır. Bununla birlikte havzaların pek çok sorunu da bulunmaktadır. Ancak en büyük sorun havza temelli arazi kullanımının belirlenmemiş olmasıdır (Bolca vd. 2013: 20). Bu çalışmanın amacı da Turnasuyu Havzası’nın mevcut arazi kullanım durumunu tespit etmek ve önceki dönem kullanım durumları ile karşılaştırılarak zamansal değişimini ortaya koymaktır.

Arazi kullanımı çalışmaları dünyada olduğu gibi ülkemizde de belirli aşamalardan geçerek sayısal analizleri içerisinde barındıran, zamansal ve mekânsal değişimleri konu alan çalışmalar hâline gelmiştir (Bahadır 2013: 2). Ülkemizde arazi kullanımına öncülük yapan çalışmalarda öncelikli olarak yanlış arazi kullanımı üzerinde durulmuş ve çözümüne yönelik öneriler getirilmiştir (Gözenç 1973: 18; 1975: 20; 1978: 40; 1979: 30; 1980: 40; Tunçdilek 1985: 50). Bunun yanında günümüzde de arazi kullanımı çalışmaları yapılmaya devam edilmektedir. Bu çalışmalar daha çok arazi kullanımının zamansal değişiminin tespitine ve arazilerin en uygun nasıl kullanılabileceğine yöneliktir (Gülersoy 2014: 164; Bayar 2018: 188; Koday ve Kızılkın 2019: 1303; Şenol 2019: 331; Örucü ve Arslan 2020: 294).

Bu çalışmada ele alınan Turnasuyu Havzası’nda arazi kullanımı, zamansal ve mekânsal değişimlerin coğrafi analizi yapılmıştır. Mekâna ait her bir unsur arazi çalışması ile yerinde gözlenmiş ve irdelenmiştir. Böylece çalışma sadece teknoloji tabanlı sayısal analizlerle değil, yoğun bir arazi çalışması ile de desteklenmiştir. Arazi çalışmaları ile elde edilen veri ve bilgiler uzaktan algılama ile elde edilen analiz sonuçları ile karşılaştırıldığında çok daha yararlı sonuçlara ulaşılmaktadır. Ayrıca çalışma sahasında morfolojik birimlerle arazi kullanımı ilişkisinin incelendiği bir çalışmada, özellikle yamaç arazilerde fındık bahçelerinin toplandığı, düz ve düze yakın kesimlerde ise yerleşmelerin yoğunlaştığı belirlenmiştir (Hatipoğlu ve Bahadır 2017: 705).

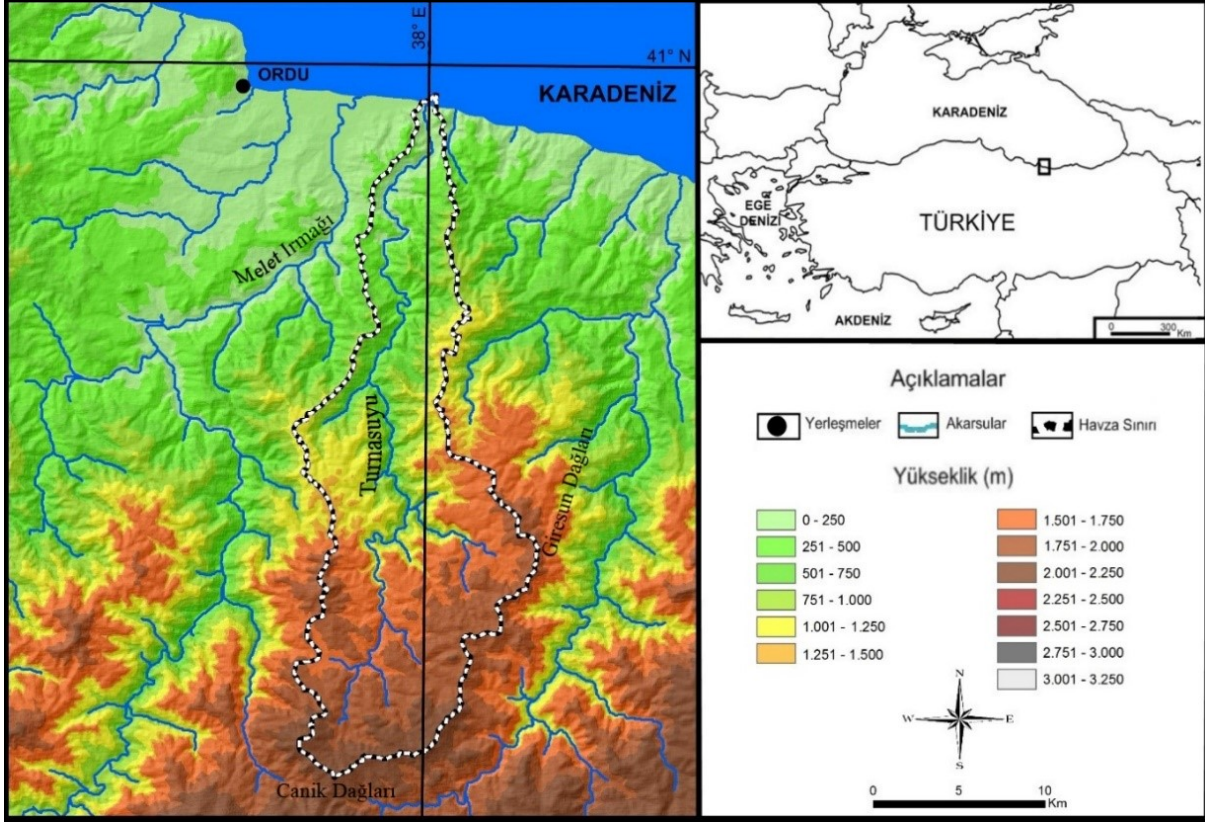
1. Araştırma Sahasının Yeri ve Sınırları

Çalışma alanı idari olarak Ordu ilinin Altınordu, Gülyalı ve Kabadüz ilçeleri ile Giresun ilinin Bulancak ilçesinin bir kısım arazilerini kapsamaktadır.

Havza alanı ile çalışma sahasını sınırlandıran Turnasuyu kaynağını Giresun Dağları’ndan almaktadır. Turnasuyu Mahallesi’ne ismini veren Turnasuyu yine bu mahalle sınırları içerisinde Karadeniz’e dökülmektedir.

Havza sınırlarını kuzeyde Karadeniz, doğuda Giresun Dağları, güneyde Canık dağları ve batıda Melet Irmağı su bölümü çizgisi oluşturmaktadır (Şekil 1), (Fotoğraf 1). Havza alanı ise 278 km²’dir. Çalışma sahası 37° 54’ 31” ve 38° 04’ 53” doğu boylamları ile 40° 58’ 31” ve 40° 37’ 19” kuzey enlemleri arasında yer almaktadır (Hatipoğlu, 2016: 2).

Şekil 1. Araştırma sahasının lokasyon haritası.

Fotoğraf 1. Yoroz Kent Ormanı zirvesinden Turnasuyu Vadisi ve Ordu şehrine bir bakış (11 Mayıs 2016).

2. Materyal ve Yöntem

Çalışmaya ilk olarak literatür taraması yapılarak başlanmıştır. Daha sonra çalışma alanının arazi kullanımına ait verileri ve kartografik malzemeler elde edilmiştir. Sonraki süreçte arazi çalışmaları yapılarak kontrol noktaları alınmıştır. Ayrıca fotoğraf çekimi yapılmış ve incelemelerde bulunulmuştur.

Çalışmada arazi kullanımındaki zamansal değişim, CBS ve UA teknolojilerinden faydalanılarak ele alınmıştır. Uydu görüntüleri United States Geological Survey (USGS) web sitesinden ücretsiz olarak temin edilmiştir. Daha sonra bu görüntüler bilgisayar ortamında, programlar aracılığı ile irdelenmiş ve analiz sonuçları karşılaştırılmıştır. Yine bu görüntülerden

değişik zamanlara ait arazi kullanımı haritaları üretilmiş ve böylelikle arazideki zamansal değişim ortaya konulmuştur.

Arazi kullanımı haritaları üretilirken kontrollü sınıflandırma yöntemi kullanılmıştır. Kontrollü sınıflandırmada sonuçların doğru olması için araziye ait kullanım özellikleri dikkate alınarak sınıflandırma yapılmıştır. Bu konum noktaları arazi çalışmaları ile belirlenmiş ve koordinatlanarak tanımlanmıştır. Koordinatlanan bu noktalardaki arazi kullanım şekli programda uydu görüntülerine tanımlanmış ve analizler de bu verilere göre yapılmıştır. Çıkan sonuçlar ise arazi çalışması ile elde edilen veriler ile korele edilmiş ve doğruluğu artırılmıştır.

Arazi kullanımı haritaları üretilirken sınıflandırma işlemleri, LANDSAT uydu görüntüleri kullanılarak yapılmıştır. Bu görüntüler ise 15 Eylül 1987 tarihine ait LANDSAT-5 (TM), 15 Ekim 1998 tarihli LANDSAT-5 (TM) ve 28 Eylül 2015 tarihli LANDSAT-8 (OLI ve TIRS) olmak üzere 3 dönem olarak ele alınmıştır. Bu sınıflandırma işlemleri için ise ENVI programının 5.1 sürümü kullanılmıştır. Sınıflandırma işlemi yapılırken ENVI programının Maximum Likelihood fonksiyonu ile kontrol noktaları atılmasının ardından kontrollü sınıflandırma işlemleri tamamlanmıştır. Ayrıca haritalama işlemleri için ArcGIS programının 10.2 sürümünden yararlanılmıştır. Yapılan analizlerin doğruluk oranını tespit etmek içinde kappa değeri analizi yapılmıştır.

Tüm bu çalışmalar sonucunda Turnasuyu Havzası’nda mevcut arazi kullanım durumu, arazi kullanımının geçmişten günümüze değişimi, araziden faydalanma olanakları ve arazi kabiliyet özellikleri bir arada değerlendirilerek mevcut ve gelecekte oluşabilecek sorunların çözümü için öneriler getirilmeye çalışılmıştır.

3. Bulgular

3.1. Turnasuyu Havzası’nda Arazi Kullanım Durumu

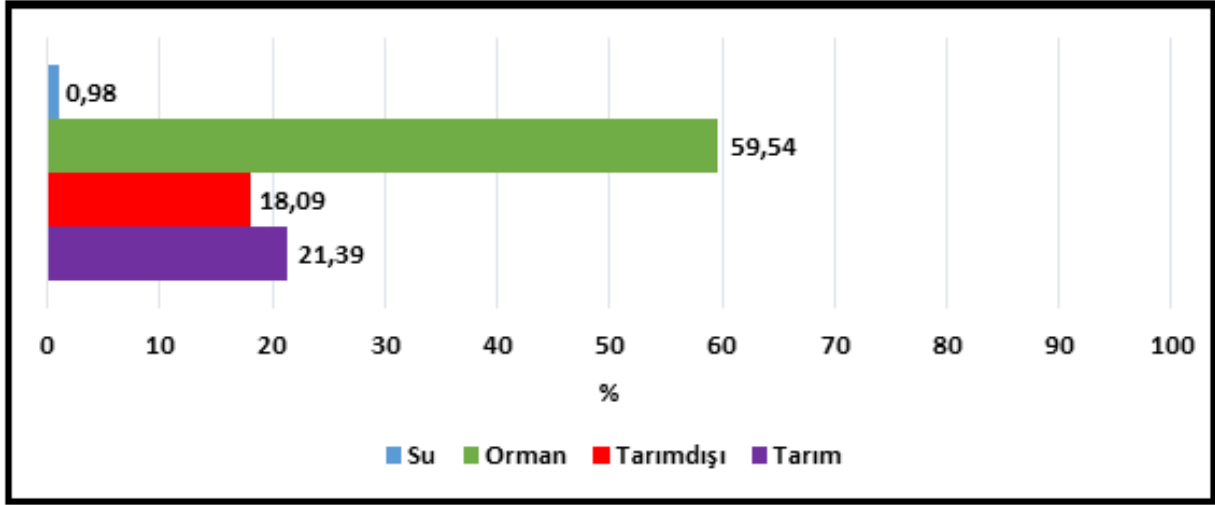
Turnasuyu Havzası’nın arazi kullanım durumu üç farklı dönem hâlinde incelenmiştir (1987, 1998 ve 2015). Her bir dönem kendi içerisinde değerlendirilmiş ve son kısımda ise kıyaslaması ve değişimin mekânsal ve zamansal analizi yapılmıştır.

3.1.1. 1987 Yılında Turnasuyu Havzası’nda Arazi Kullanımı

Turnasuyu Havzası’nın yapılan kontrollü sınıflandırma sonucu 1987 yılına ait arazi kullanımı haritası elde edilmiştir (Şekil 3). Bu harita incelendiğinde en geniş alanı %59,54 (16.564 hektar) ile orman alanları kaplamaktadır. Orman alanlarından sonra en yüksek alanı %21,39 (5952 hektar) ile tarım alanları kaplamaktadır. Tarım alanlarını sırasıyla %18,09 (5035 hektar) ile tarım dışı alanlar (yerleşim yerleri, yollar, bitki örtüsünden yoksun çıplak araziler) ve %0,98 (272 hektar) ile su yüzeyleri takip etmektedir (Tablo 1), (Şekil 2).

Bu dönemde doğal arazi kullanımı ön plana çıkmaktadır. Ormanlardan özellikle yakacak ve kerestecilikte yararlanan köy halkı, ağaçların yapraklarını kış döneminde hayvan yemi olarak ve ahırlarda hayvan altına serilmek suretiyle de değerlendirmektedir. Ayrıca bu dönemde yollar ve yerleşim alanlarının sınırlı olması ormanlar üzerine olan baskının da az olmasını sağlamıştır.

Şekil 2. Arazi kullanımı sınıflarının oransal dağılım grafiği (1987).

1987 yılında tarım arazileri havzanın aşağı çığırında daha düz ve yükseltinin 1000 metreden az olduğu kesimlere toplanmıştır. Özellikle sahanın batı kesimleri daha düz ve engebenin az olmasına bağlı olarak tarım arazisi iken, havzanın yukarı kesimleri artan yükseklik ve eğim değerlerinin neden olduğu erozyonal süreçlerin etkisiyle çıplak kayalık ve kullanım dışı alanlar olarak ortaya çıkmıştır. Havzanın orta kesimleri ve vadi yamaçları ise orman örtüsü ile kaplıdır (Şekil 3). Bu dönemde kırsal nüfus ise tarımla uğraşmakta ve mevcut tarım arazileri ekilmekte idi.

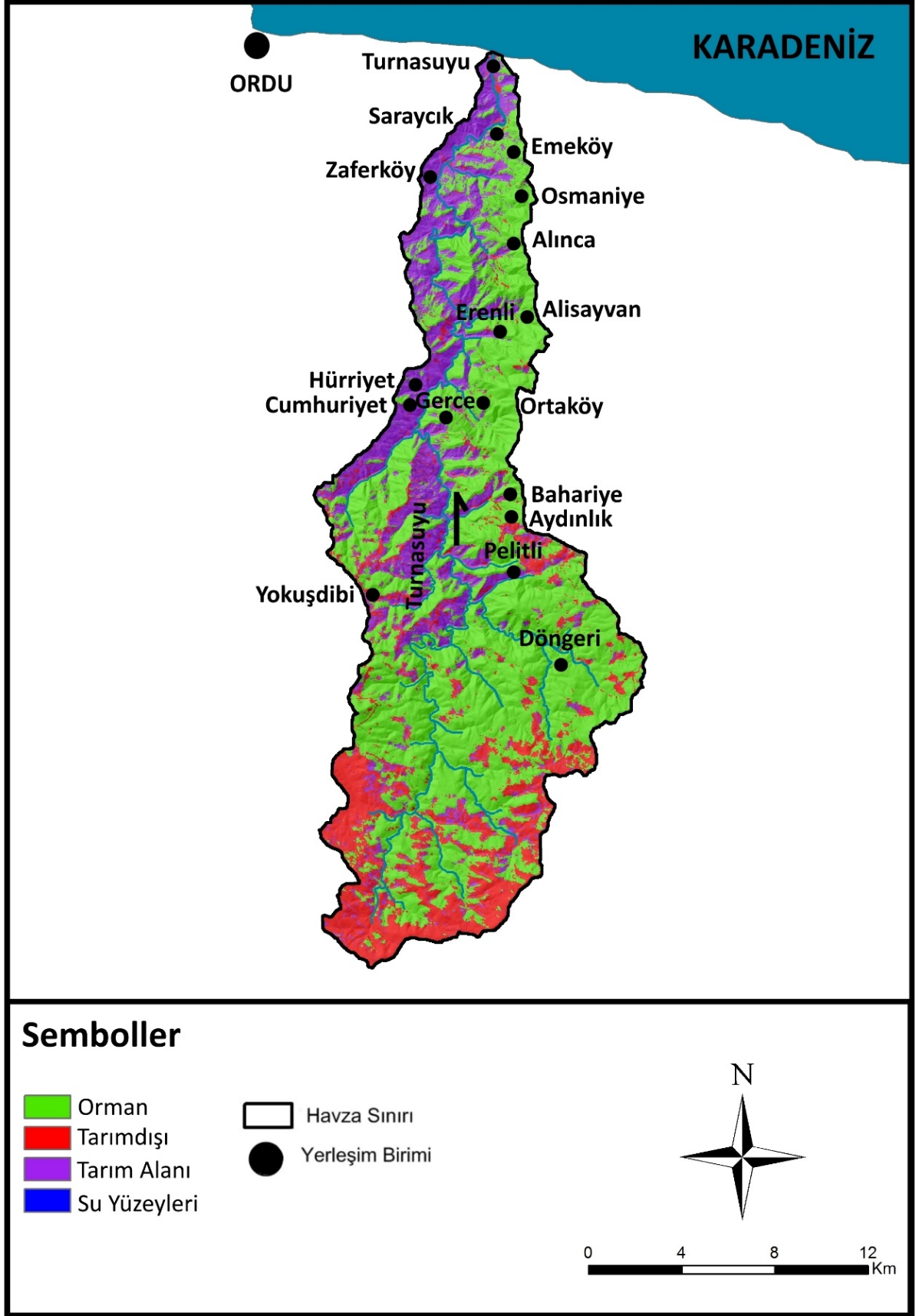
1987 yılı ve öncesinde yerleşme alanları sınırlı olup, kıyı kesimler ile akarsu vadisi kenarlarında toplandıkları görülmektedir. 1960’lı yıllarda Turnasuyu vadisi ve kenarları tarım arazi görünümünde olup, yerleşme alanı sadece Ordu merkezi ile sınırlı kalmıştır (Fotoğraf 2). Bu dönemde yerleşme ve yolların az olması beşerî yapıların kapladığı alanın az olmasındaki en önemli etkidir. 1960’lı yıllarda kırsal alanda yaşayan nüfusun tarımda çalışması, tarım arazilerinin boş kalmadan her yıl ekilmesini sağlamaktaydı. Elde edilen arşiv görüntüsünden de anlaşıldığı üzere düz alanlar tarım için ayrılmış ve ekili oldukları görülmektedir (Fotoğraf 2).

Fotoğraf 2. 1960’lı yıllarda Turnasuyu Vadisi’nden bir görünüş.

Kaynak: <http://ordukentkonseyi.org.tr/ordudan-tarihi-resimler> (SET: 21.05.2016).

Şekil 3. 1987 yılı arazi kullanımı haritası (Landsat TM 30m kullanılarak).

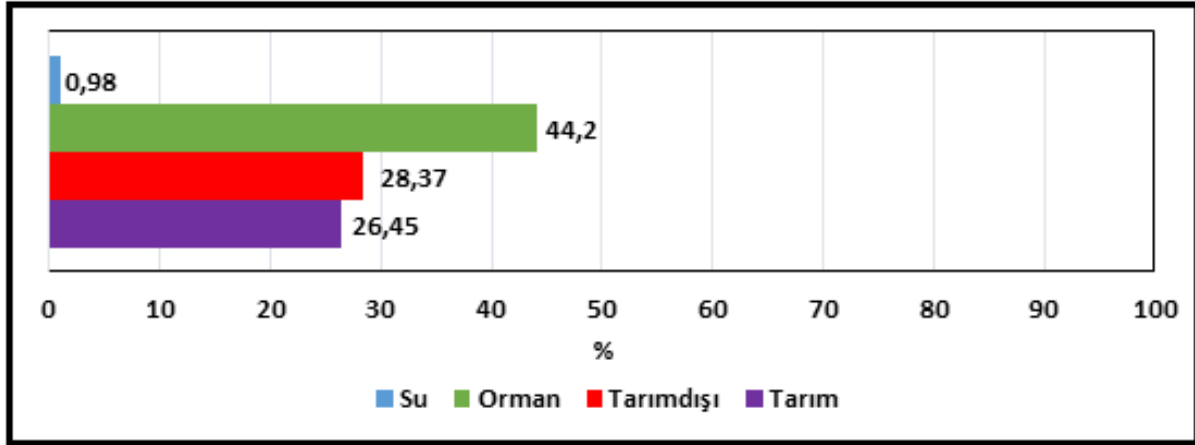
Tablo 1. Arazi kullanım sınıfları (1987).

Arazi Sınıfları	Kapladığı Alan	
	(Ha)	(%)
Tarım Alanı	5952	21,39
Orman Alanı	16564	59,54
Tarım dışı Alan	5035	18,09
Su Yüzeyleri	272	0,98
Toplam	27823	100

3.1.2. 1998 Yılında Turnasuyu Havzası’nda Arazi Kullanımı

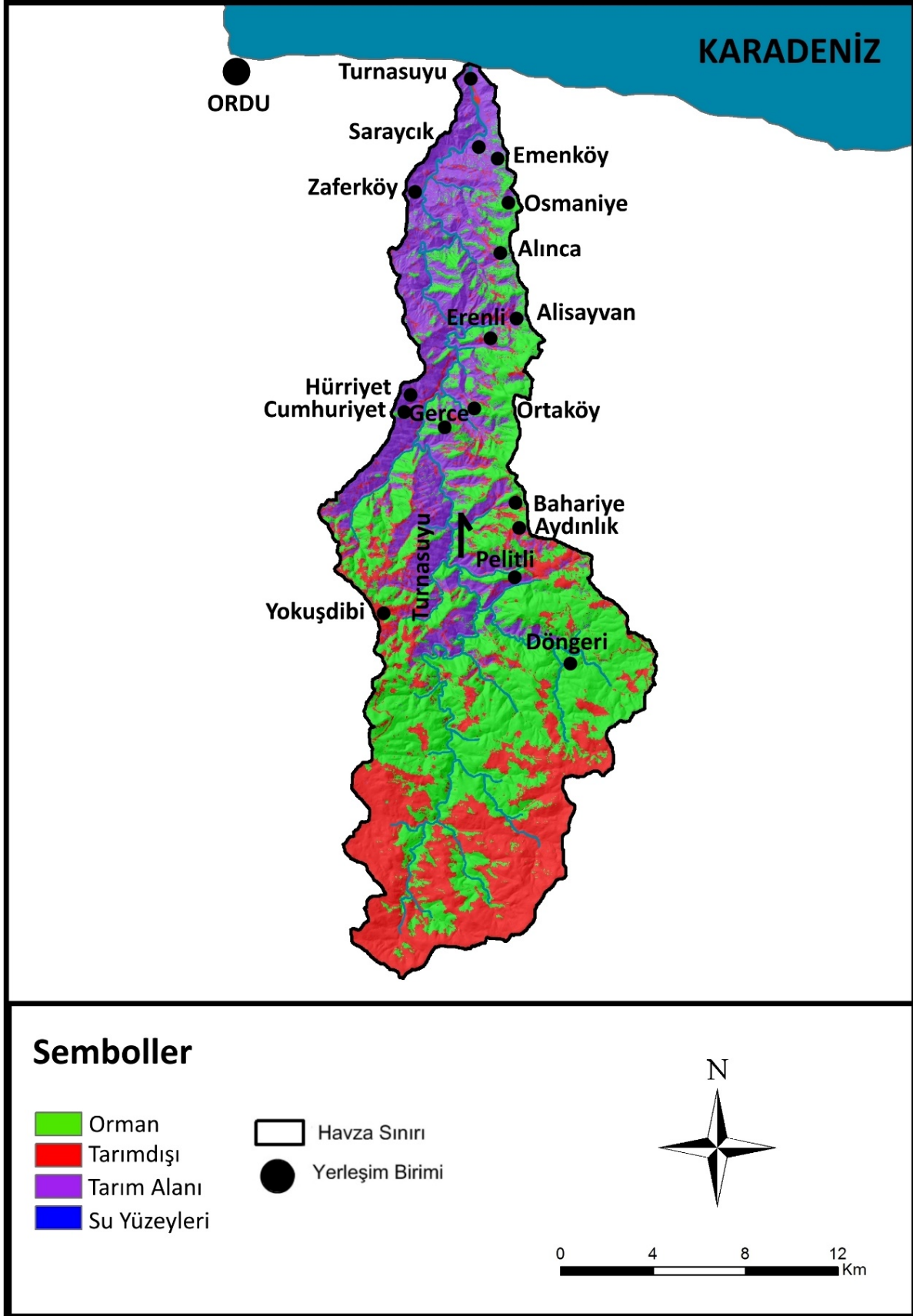
Turnasuyu Havzası’nda yapılan kontrollü sınıflandırma sonucu 1998 yılına ait arazi kullanımı haritası elde edilmiştir (Şekil 5). Harita incelendiğinde en geniş alanı %44,20 oran ile orman alanları kapladığı görülür. Bu oran 12300 hektarlık bir alana karşılık gelmektedir (Şekil 4). Orman alanlarından sonra en geniş alan %28,37 oran ile tarım dışı alanlar (yerleşme, yol ve bitki örtüsünden yoksun alanlar) kaplamakta ve alanı ise 7895 hektara denk gelmektedir. Tarım dışı alanları sırasıyla %26,45 (7356 hektar) ile tarım alanları ve %0,98 (272 hektar) ile su yüzeyleri takip etmektedir (Tablo 2), (Şekil 4).

Şekil 4. Arazi kullanım sınıflarının oransal dağılım grafiği (1998).

Dönem içerisinde kırsaldan kente olan göç nedeni ile bazı tarım arazileri boş kalmıştır. Ayrıca yerleşim alanlarının genişlemesi, ulaşım güzergâhlarının artması tarım dışı alanları arttırmıştır. Yörede en önemli tarım ürünü olan fındık için yeni arazi kazanmak amacıyla açılan tarlaların tam anlamıyla tarım arazisine dönüşmemiş olması da bu durumun ortaya çıkmasındaki etkenlerden biridir. Fındık fidanlarının küçük olması ve ayrılabilmesi bu sahaların tarım dışı alanlar gibi görünmesine sebep olmuş olabilir. Bu nedenle söz konusu dönemde tarım dışı alanlar tarım arazilerden daha fazla çıkmıştır. İlerleyen yıllarda fındık bahçelerinin genişlemesi bu durumu tarım arazilerinin lehine çevirmiştir. Bu dönemde de mekânsal dağılışı incelendiğinde tarım arazilerinin havzanın batı kesimlerinde, orman arazilerinin orta ve doğu kesimlerde, tarım dışı arazilerin havzanın yukarı kesimlerinde toplandığı görülmektedir (Şekil 5).

Şekil 5. 1998 yılı arazi kullanımı haritası (Landsat TM 30m kullanılarak).

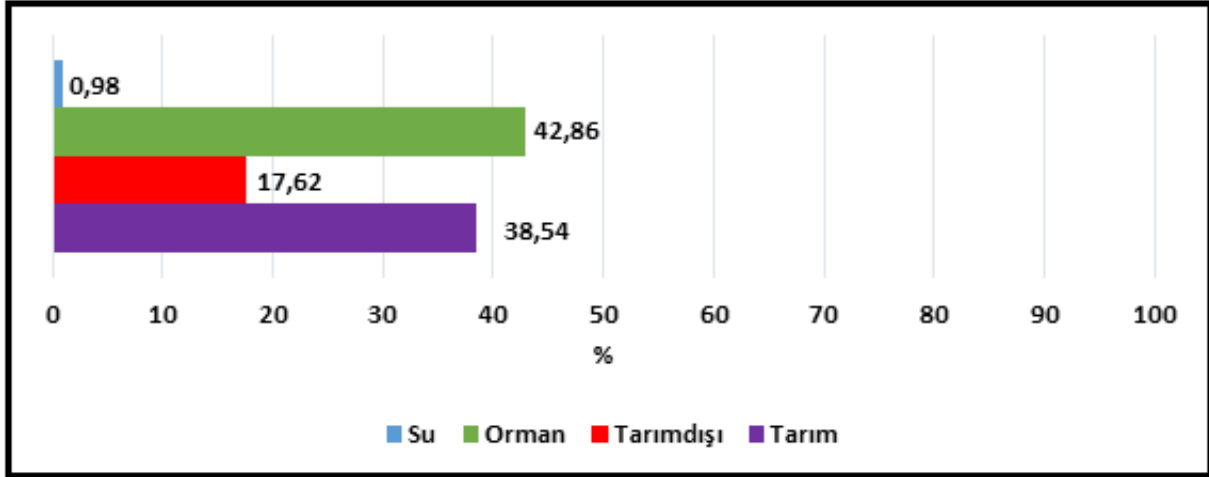
Tablo 2. Arazi kullanım sınıfları (1998).

Arazi Sınıfları	Kıpladığı Alan	
	(Ha)	(%)
Tarım Alanı	7356	26,45
Orman Alanı	12300	44,20
Tarım dışı Alan	7895	28,37
Su Yüzeyleri	272	0,98
Toplam	27823	100

3.1.3. 2015 Yılında Turnasuyu Havzası'nda Arazi Kullanımı

Turnasuyu Havzası'nda yapılan kontrollü sınıflandırma sonucu 2015 yılına ait arazi kullanımı haritası elde edilmiştir (Şekil 7). Bu harita incelendiğinde en geniş alanı %42,86 oran ile orman alanları kaplamaktadır. Bu oran 11925 hektara karşılık gelmektedir. Orman alanlarını %38,54 oran ile tarım alanları takip etmektedir. Bu miktar 10723 hektardır. Tarım alanlarını sırasıyla %17,62 (4903 hektar) ile tarım dışı alanlar ve %0,98 (272 hektar) ile su yüzeyleri takip etmektedir (Şekil 6), (Tablo 3).

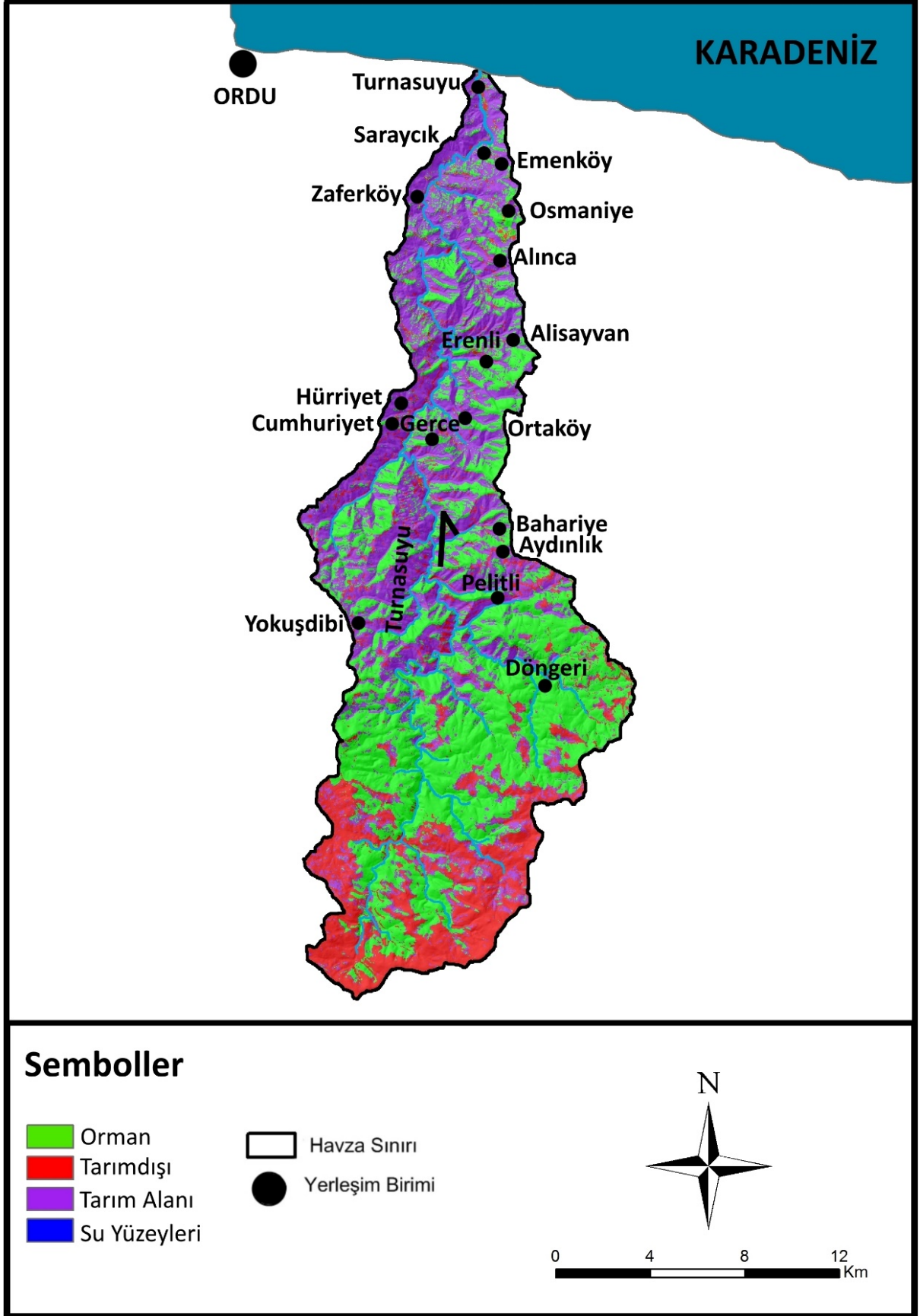
Şekil 6. Arazi kullanım sınıflarının oransal dağılım grafiğı (2015).

Dönem içerisinde ormanlardan kazanılan alanlarda fındık tarımının yapılmaya başlanması ile tarım arazileri artmıştır. Yörede ekonomik olarak kırsalda yaşayan halkımızın fındığa yönelmesi, yer yer yeni üretime başlayan kivi bahçelerinin kurulması tarım arazilerindeki artışı sağlamıştır. Özellikle Turnasuyu, Saraycık ve Zaferköy Mahallelerinde kurulan kivi bahçeleri yöre halkı için önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Bu dönemde havzanın aşağı kesimlerinin hemen hemen tamamı fındık bahçelerine dönüştürülmüş, batı kesimde olan tarım arazileri akarsuyun doğu kesimlerine de geçmiş ve araziye kaplamıştır. Fındık yörede 700 m'ye kadar uygun ortam şartları bulduğu için havzanın aşağı kesimleri fındık bahçeleri ile dolmuştur (Fotoğraf 3), (Fotoğraf 4).

Tarım dışı alanlar havzanın yüksek kesimlerinde kalmıştır. Bu sahalarda erozyonel süreçlerin varlığı, arazinin engebeli olması, ana kayanın açığa çıkmış olması gibi faktörler tarımsal faaliyetleri önlediği gibi, orman yetişmesi için de uygun şartları ortadan kaldırmıştır. Ayrıca genişleyen tarım arazileri orman alanlarının azalmasına ve orta çığırın yukarılarına doğru çıkmasına neden olmuştur (Şekil 7), (Fotoğraf 5).

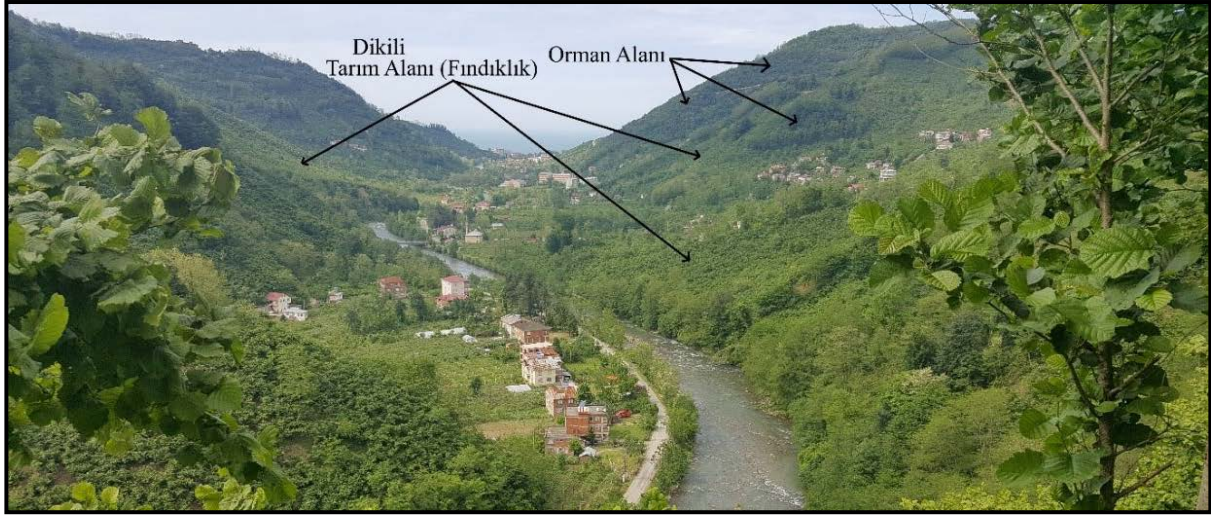
Şekil 7. 2015 yılı arazi kullanımı haritası (Landsat TM 30 m kullanılarak).

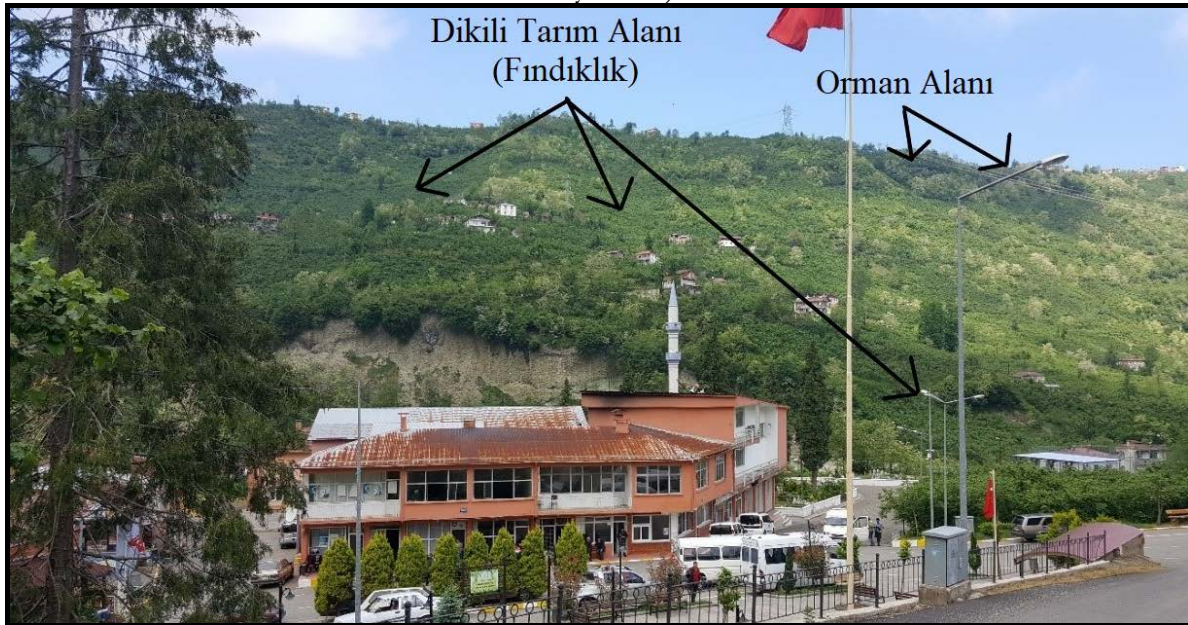
Tablo 3. Arazi kullanım sınıfları (2015).

Arazi Sınıfları	Kıpladığı Alan	
	(Ha)	(%)
Tarım Alanı	10723	38,54
Orman Alanı	11925	42,86
Tarım dışı Alan	4903	17,62
Su Yüzeyleri	272	0,98
Toplam	27823	100

Fotoğraf 3. Turnasuyu Havzası aşığı çığırındaki fındık bahçeleri ve tahrip olan orman alanlarına ait bir görüntü (11 Mayıs 2016).

Fotoğraf 4. Saraycık Mahallesi’ndeki fındık bahçeleri ve orman kalıntılarına ait bir görüntü (11 Mayıs 2016).

Fotoğraf 5. Turnasuyu Havzası yukarı çığırındaki bir ormanlık alana ait görüntü (Turnalık Mevki), (11 Mayıs 2016).

3.1.4. 1987, 1998 ve 2015 Yıllarındaki Arazi Kullanımlarının Karşılaştırılması

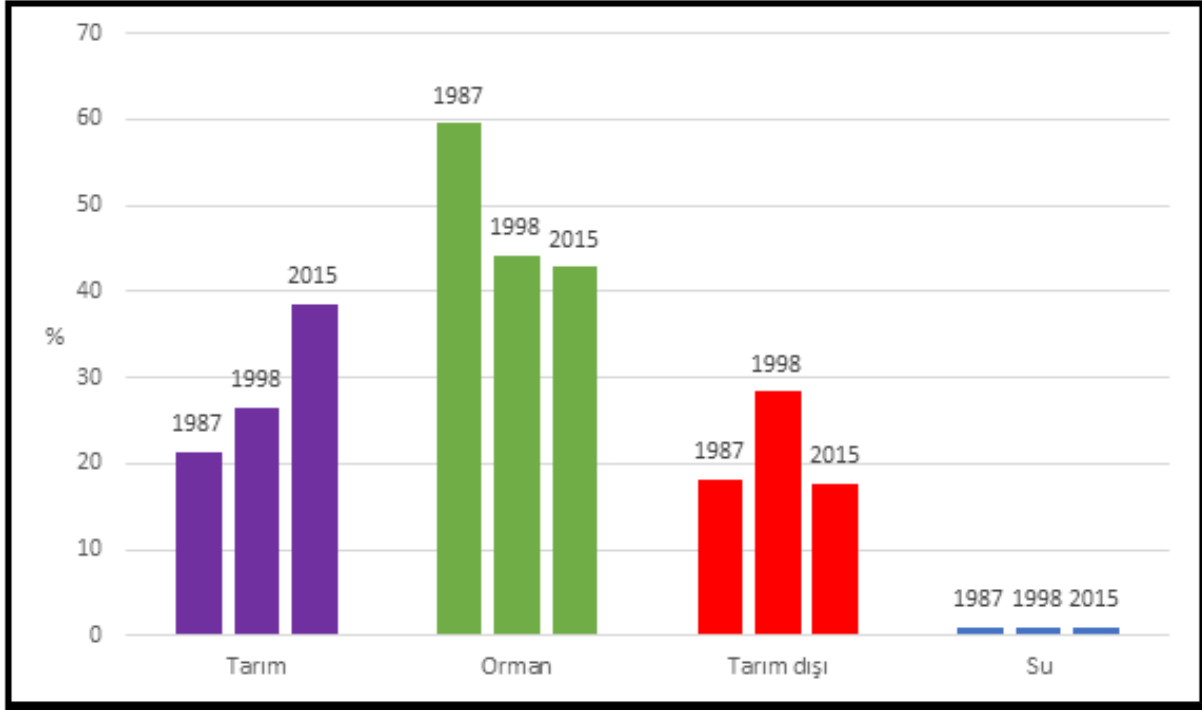
Turnasuyu Havzası’nda, 1987 yılından 2015 yılına kadar geçen yaklaşık 30 yıllık sürede arazi kullanımında meydana gelen değişikliklerin daha net görülebilmesi açısından tablo ve grafik hazırlanarak sonuçlar bir arada sunulmuştur (Tablo 4), (Şekil 8).

Bu sonuçlar incelendiğinde, orman alanları 1987 yılında %59,54 (16564 ha) oranında bir paya sahipken, bu oran 1998 yılında %44,20 (12300 ha) oranına gerilemiş, 2015 yılına geldiğimizde %42,86 (11925 ha) seviyesine geldiği görülmektedir. Orman alanları, 1987 yılında havzanın tümünde en geniş alanı kaplarken sonraki yıllarda yaşanan düşüşe bağlı olarak 2015 yılında hâlâ en geniş alana sahip olduğu hâlde oldukça azalmıştır. Orman alanlarındaki gerilemenin en büyük nedeni, bu alanların tahrip edilerek tarım alanlarına dönüştürülmesidir. Orman alanlarındaki bu azalış, zaman zaman şiddetli erozyonların yaşanmasına neden olmaktadır.

Tablo 4. Arazi kullanım oranlarının yıllar arasındaki değişimi.

Arazi Sınıfları	Yıllara Göre Kapladığı Alan					
	1987		1998		2015	
	(Ha)	(%)	(Ha)	(%)	(Ha)	(%)
Tarım Alanı	5952	21,39	7356	26,45	10723	38,54
Orman Alanı	16564	59,54	12300	44,20	11925	42,86
Tarım dışı Alan	5035	18,09	7895	28,37	4903	17,62
Su Yüzeyleri	272	0,98	272	0,98	272	0,98
Toplam	27823	100	27823	100	27823	100

Şekil 8. Arazi kullanım sınıflarının yıllara göre oransal değişim grafiği.

Çalışma alanındaki tarım arazilerinin büyük çoğunluğu, dikili tarım arazisi durumundadır. Dikili tarım türü olarak ise büyük çoğunlukla fındık tarımı yapılmaktadır. Fındık tarımı yerel halkın en önemli ekonomik faaliyetlerindedir. Bunun en temel nedeni fındığın ekonomik olarak getirisinin yüksek olmasıdır. Buna bağlı olarak da orman alanları tahrip edilmekte ve fındık bahçelerine dönüştürülmektedir. 1987, 1998 ve 2015 yılları arasında orman alanlarındaki azalışın asıl nedeni de budur (Fotoğraf 6).

Fındık tarımı dışında, özellikle sahanın kuzey kesiminde kivi tarımının da yer yer yapıldığı arazi çalışmalarıyla gözlenmiştir (Fotoğraf 7).

Ekili tarım alanları ise daha çok yerleşim birimlerinin çevresinde kısmi olarak yer almaktadır. Bu alanlar ticari amaçlı kullanılmayıp, yerel halkın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak kullanılmaktadır. İstisna olarak Yokuşdibi Mahallesi’nde yapılmakta olan çilek tarımı ticari amaçlarla yapılmaktadır (Fotoğraf 8).

Tarım alanları 1987 yılında %21,39 (5952 ha) oranında bir paya sahiptir. Bu oran 1998 yılında %26,45 (7356 ha) seviyesine yükselmiştir. 2015 yılında ise %38,54 (10723 ha) oranına yükselmiştir. Tarım alanları, her dönemde oransal olarak yükselmeye devam etmiş ve 2015 yılında en geniş alana sahip ikinci arazi sınıfıdır. Tarım alanlarının büyük çoğunluğu dikili tarım alanı olup, bu alanlarda ürün olarak genellikle fındık tarımı yapılmaktadır.

Tarım dışı alanlar içerisinde yollar, yerleşim alanları, bitki örtüsünden yoksun çıplak alanları barındırmaktadır. Tarım dışı araziler 1987 yılında %18,09 (5035 ha) orana sahipken, 1998 yılında bu oran %28,37 (7895 ha) seviyesine yükselmiş, 2015 yılında ise %17,62 (4903 ha) oranına gerilemiştir. Tarım dışı alanların 1998 yılında göstermiş olduğu bu artışın en önemli sebebi hiç şüphesiz orman alanlarının tahribatıdır. Ayrıca şehirselleşme ve yol yapım çalışmalarının da bu artışa etkisi vardır. 2015 yılındaki azalış ise bu alanların tarım alanlarına dönüştürülmesi ve ağaçlandırma çalışmalarıdır.

Su yüzeyleri ise 2015 yılına ait görüntülerde %0,98 (272 ha) oranında bir alan kaplamaktadır. Ancak daha eski görüntülerde (1987 ve 1998 yılları) görüntü kalitesinin elverişli

olmamasından dolayı su yüzeyleri sınıflandırılmaya tabi tutulamamış, bu sebeple 2015 yılına ait su yüzeyleri verisi bu yıllar için de temel alınarak hesaplamalar yapılmıştır.

Fotoğraf 6. Turnasuyu Mahallesi’nde dikili tarım alanlarına bir örnek ve tahribata bağlı olarak kalıntı ormanlık alanlar (11 Mayıs 2016).

Fotoğraf 7. Vadi içinde kivi tarımı alanlarına bir örnek (1 Mayıs 2016).

Fotoğraf 8. Yokuşdibi Mahallesi’nde çilek tarımı yapılan alan (1 Mayıs 2016).

3.1.5. Sınıflandırmalara Ait Doğruluk Analizleri

Çalışma sahasına ait uydu görüntüleri üzerinde sınıflandırma işlemi yapıldıktan sonra sınıflandırılan görüntüler doğruluk analizi işlemine tabi tutulmuştur. Bu işlem yapılırken ENVI 5.1 programının Confusion Matrix aracı kullanılmıştır. Doğruluk analizi yapılırken araziden alınan referans noktalar ile sınıflandırılan uydu görüntüleri karşılaştırılmıştır.

Kappa katsayısı Cohen (1960) tarafından bulunmuştur. Kappa katsayısı, uydu görüntülerinin uzaktan algılama teknikleri ile sınıflandırılması sonucu elde edilen arazi kullanımı bilgilerinin doğruluğu değerlendirilirken kullanılmaktadır (Maingi ve Marsh 2001: 2709).

Bu çalışmada yapılan sınıflandırma sonucu 1987 yılına ait uydu görüntüsünün Kappa değeri 0,8969 ve doğruluğu %94,48’tür. 1998 yılına ait uydu görüntüsünün Kappa değeri 0,9590 ve doğruluğu %98,17’dir. 2015 yılına ait uydu görüntüsünün Kappa değeri ise 0,9110 ve doğruluğu %96,42’dır (Tablo 5).

Yapılan çalışmaların bazılarında tahmini doğruluk oranının %80 ya da daha yüksek olması durumunda sınıflandırılmanın doğru ve güvenilir olduğu kabul edilmektedir (Jensen 1996: 508; Güney ve Polat 2015: 13).

Tablo 5. 1987, 1998 ve 2015 yılları için yapılan kontrollü sınıflandırma işlemine ait doğruluk analizleri.

Yıllar	Kappa Değeri	Doğruluk Yüzdesi
1987	0.8969	%94,48
1998	0.9590	%98,17
2015	0.9110	%96,42

Sonuç ve Öneriler

Arazi kullanımı ve arazi kullanımının zamansal değişimi ile ilgili çalışmalarda CBS ve UA yöntemleri entegrasyonu ile çok daha doğru ve daha detaylı bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu sebeple yapılan bu çalışmada da CBS ve UA yöntemleri bir arada kullanılarak çalışma sahasına ait arazi kullanımı ve bu kullanımın zamansal değişimi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışma sahasının iklim özellikleri birçok farklı tarımsal ürünün yetişmesine imkân sağlamaktadır. Özellikle yörede fındık tarımı büyük önem taşımaktadır. Son yıllarda Turnasuyu Mahallesi ve Osmaniye Mahallesi çevresinde orman alanları tahrip edilerek fındık dikilmiştir. Yörede ulaşım imkânlarının gelişmiş olması, sanayi tesislerinin varlığı, fındık tarımının gelişmesinde önemli rol oynamaktadır. Öyle ki yerel halk fındık tarımından önemli gelirler elde etmektedir.

Sahadaki orman alanlarının yıllar içerisinde değişimi incelendiğinde (1987-1998-2015), bu alanların dönemden döneme azalmakta olduğu görülmektedir. Bu azalış sonucunda orman alanlarının tarım dışı ve tarım alanları olarak kullanıldığı, bu alanlarda meydana gelen artışlardan anlaşılabilir. Yörede özellikle orman alanları tahrip edilerek fındık tarımı için kullanılmaktadır. Bunun sonucunda da toprak erozyonu şiddetli olarak yaşanmaktadır. Ayrıca ormanların yok oluşu ile birlikte yörede biyolojik çeşitlilik de yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Sahadaki yüksek eğimli alanlarda tarım arazileri, beklenenin aksine geniş yer tutmaktadır. Bundaki temel sebep önceleri orman arazisi olan yüksek eğimli arazilerin dikili tarıma açılmış olmasıdır.

Bu çalışmada sahaya uygulanan kontrollü sınıflandırma sonucu elde edilen verilere göre; 1987 yılında tarım alanları 5952 hektar alan kaplarken, bu oran 1998 yılında 7356 hektara yükselmiş, 2015 yılında ise 10723 hektar olmuştur. Tarım dışı alanlar 1987 yılında 5035 hektar alan kaplamakta iken, 1998 yılında bu oran 7895 hektara yükselmiş ve 2015 yılına gelindiğinde ise düşüş yaşayarak 4903 hektara gerilemiştir. Orman alanları 1987 yılında 16564 hektar alan

kaplamakta iken bu oran 1998 yılında 12300 hektara düşmüş ve 2015 yılında da bu düşüş devam ederek 11925 hektara kadar gerilemektedir.

Yapılan bu çalışmada uygulanan kontrollü sınıflandırmaya ait doğruluk analizleri sonucu, 1987 yılı için %94,48, 1998 yılı için %98,17 ve 2015 yılı için %96,42 oranlarında doğruluk yüzdesi elde edilmiştir.

Orman alanlarının tahribatı önlenmeli, ormanlar kontrollü bir şekilde, sürdürülebilir nitelikli olarak kullanılmalıdır. Özellikle 2B yasası kapsamında affedilen çiftçiler, daha hızlı bir şekilde ormanı tahrip etmektedir. Bunun önüne geçmek için öncelikli olarak yasaların uygulanması şarttır.

Sahada ormanların tahrip edilmesi aynı zamanda doğal ortamda bozulmalara neden olmaktadır. Daha fazla yüzeysel akışa geçen su, sellerin oluşmasına sebep olmaktadır. Çalışma sahasında zaman zaman taşkınlar meydana gelmektedir. Bu taşkınlar sebebiyle can ve mal kayıpları yaşanmaktadır. Nitekim 5 Temmuz 2016 tarihli selde Ordu ili genelinde heyelanlar ve su baskınları yaşanmıştır. Araştırma sahası olan Turnasuyu Havzası’nda da benzer etkiler yaşanmıştır. Bu sebeple Turnasuyu ile kolları üzerine setler yapılmalı ve gerekli yerlere menfezler açılmalıdır.

Katkı Belirtme ve Teşekkür:

Çalışma, eserin sorumlu yazarı olan Şerif Can Hatipoğlu’nun yüksek lisans tezinin bir bölümünden üretilmiştir. Ayrıca, tez çalışmasının farklı bir bölümü olan “Turnasuyu Havzası’nda (Ordu) Arazi Kullanımı ve Morfoloji” 2017 yılı Uluslararası Jeomorfoloji Sempozyumu’nda poster bildiri olarak sunulmuş ve özet olarak basılmıştır (Hatipoğlu ve Bahadır 2017: 705). Eser, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Proje Yönetim Ofisi tarafından PYO. FEN.1904.15.010 numaralı proje ile desteklenmiştir. Katkılarından dolayı yazarlar olarak Ondokuz Mayıs Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Ofisi’ne teşekkür ederiz.

Kaynakça

AGARWAL, Chetan; GREEN, Glen M.; GROVE, J. Morgan; EVANS, Tom P. & Charles M. SCHWEIK (2002). *A Review and Assessment of Land-Use Change Models Dynamics of Space, Time, and Human Choice*, CIPEC Collaborative Report Series, No. 1, Center for the Study of Institutions Population and Environmental Change Indiana University.

BAHADIR, Muhammet (2013). “Işık Gölü Havzası’nda Doğal Ortam Koşulları ve Arazi Kullanımına Yansıması”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, 26: 1-20.

BAYAR, Rüya (2018). “Arazi Kullanımı Açısından Türkiye’de Tarım Alanlarının Değişimi”, *Ankara Üniversitesi Coğrafi Bilimler Dergisi*, 16(2): 187-200.

BOLCA, Mustafa; ÖZEN, Fulsen; KURUCU, Yusuf; ALTINBAŞ, Ünal; ÇOKUYSAL, Burçin ve Sezai DELİBACAK (2013). “Potential Land Use Planning and Assessment in The West Part of The Büyük Menderes Basin by ILSSEN Model”, *Eurasian Journal of Soil Science*, (3): 19.

CHEN, Chen; ZHANG, Baochang; SU, Hongjun; Lİ, Wei ve Lu WANG (2015). “Land-use Scene Classification Using Multi-scale Completed Local Binary Patterns”, *Signal, Image and Video Processing*, 10(49): 745-752.

COHEN, Jacob (1960). “A Coefficient of Agreement for Nominal Scales”, *Education and Psychological Measurement*, 20: 37-40.

COULTER, Lloyd L.; STOW, Douglas A.; TSAİ, Yu-Hsin; IBANEZ, Nicholas; SHİH, Hsiao-chien; KERR, Andrew & Foster MENSAH (2016). “Classification and Assessment of Land Cover and Land Use Change in Southern Ghana Using Dense Stacks of Landsat 7 ETM+ Imagery”, *Remote Sensing of Environment*, 184: 396-409.

EHLERS, Manfred; JADKOWSKI, Mark A.; HOWARD, R. Richard & David E. BROSTUEN (1990). “Application of SPOT data for regional growth analysis and local planning”, *Photogrammetric Engineering and Remote Sensing*, 56: 175-180.

GÖZENÇ, Selami (1973). “Bolu Depresyonunda (Büyükse Çevresinde) Topraktan Faydalanma”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 26: 18-19.

GÖZENÇ, Selami (1975). “Arazinin Kullanılması ve Değerlendirilmesinin Coğrafi Yönden Tetkiki”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 20-21: 169-180.

GÖZENÇ, Selami (1978). *Küçük Menderes Havzasında Arazinin Kullanılışı ve Sınıflandırılması*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

GÖZENÇ, Selami (1979). *Bolu Depresyonu ve Yakın Çevresinde Araziden Yararlanma*, İstanbul İstanbul: Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları.

GÖZENÇ, Selami (1980). “Arazi Kullanma Haritalarında Standardizasyon ve Türkiye İçin Bir Örneği”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 23: 37-46.

GÜLERSOY, Ali Ekber (2014). “Seferihisar’da Arazi Kullanımının Zamansal Değişimi (1984-2010) ve İdeal Arazi Kullanımı İçin Öneriler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31: 155-180.

GÜNEY, Yıldız ve Selahattin POLAT (2015). “Uzaktan Algılama Verileri ile Kıyı Çizgisi Değişiminin Belirlenmesi: Aliğa ve Çandarlı Örneği”, *Havacılık ve Uzay Teknolojileri Dergisi*, 1(8): 11-17.

HATİPOĞLU, Şerif Can (2016). *Turnasuyu Havzası’nda Arazi Kullanımı ve Zamansal Değişimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

HATİPOĞLU, Şerif Can ve Muhammet BAHADIR (2017). “Turnasuyu Havzası’nda (Ordu) Arazi Kullanımı ve Morfoloji”, *Uluslararası Jeomorfoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı (12-14 Ekim 2017)*, s. 705, Elazığ.

HARRIS, Peter M. & Stephen J. VENTURA (1995). “The Integration of Geographic Data with Remotely Sensed Imagery to Improve Classification in an Urban Area”, *Photogrammetric Engineering and Remote Sensing*, 61: 993-998.

HIEW, Jacqueline J.; NOR, Amal N. M.; RAFAAI, Nur. H.; MALEK, Nur H. A.; AZİZ, Hasifah. A. A.; İBRAHİM, Nor F. & Rohazaini M. JAMIL (2019). “Land Use Classification and Land Use Change Analysis Using Satellite Images in Lojing”, *Journal of Tropical Resources and Sustainable Science*, 7: 53-60.

İSLAM, Kamrul; JASHIMUDDIN, Mohammed; NATH, Biswajit & Tapan K. NATH (2018). “Land Use Classification and Change Detection by Using Multi-tempo Remotely Sensed Imagery: The Case of Chunati Wildlife Sanctuary, Bangladesh”, *The Egyptian Journal of Remote Sensing and Space Sciences*, 21: 37-47.

JENSEN, John R. (1996). *Introductory Digital Image Processing: A Remote Sensing Perspective (3rd Ed)*, Prentice-Hall, New Jersey.

KODAY, Salıha ve Yusuf KIZILKAN (2019). “Çok Zamanlı Landsat Uydu Görüntülerinin LULC ve NDVI Analizleri ile Ünye İlçesinde Arazi Kullanımı Değişimlerinin Belirlenmesi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(3): 1301-1312.

LIU, Yanzhen; LIU, Yang & Jia GUO (2019). “Land Use Classification and Vegetation Coverage Inversion Based on Landsat OLI Data in Qingdao”, *Geomatics Science and Technology*, 7(3): 132-138.

MAINGI, John K. & Stuart. E. MARSH (2001). “Assessment of Environmental Impacts of River Basin Development on the Riverine Forests of Eastern Kenya Using Multi-temporal Satellite Data”, *International Journal of Remote Sensing*, 22(14): 2701-2729.

MEAILLE, Robert & Lucien WALD (1990). “Using Geographic Information System and Satellite Imagery Within a Numerical Simulation of Regional Urban Growth”, *International Journal of Geographic Information Systems*, 4: 445-456.

ÖRÜCÜ, Ömer Kâmil ve Emine Seda ARSLAN (2020). “Beyşehir Gölü ve Kızıldağ Milli Parkı Sınır Değişikliğinin Arazi Örtüsü ve Arazi Kullanımı Açısından Analizi”, *International Journal of Geography and Geography Education*, 41: 292-318.

ÖZDEMİR, Mehmet Ali ve Muhammet BAHADIR (2008). “Yalova İli’nde Arazi Kullanımının Zamansal Değişimi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, 17: 1-15.

RWANGA, Sophia S. & Julius M. NDAMBUKI (2017). “Accuracy Assessment of Land Use/ Land Cover Classification Using Remote Sensing and GIS”, *International Journal of Geosciences*, 8: 611-622.

SONG, Wei ve Xiangzheng DENG (2017). “Land-use/Land-cover Change and Ecosystem Service Provision in China”, *Science of The Total Environment*, 576: 705-719.

ŞENOL, Eren (2019). “Harşit Çayı Deltası’nda (Giresun) Arazi Kullanımının Zamansal Değişimi (1947-2017)”, *International Journal of Geography and Geography Education*, 39: 328-348.

TAŞ, Barış (2010). “Sandıklı İlçesinde Kırsal Arazi Kullanımı”, *TÜCAUM VI. Ulusal Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (3-5 Kasım 2010)*, s. 47, Ankara.

TREITZ, Paul M.; HOWARD, Philip J. & Peng GONG (1992). “Application of satellite and GIS technologies for land-cover and land-use mapping at the rural-urban fringe: a case study”, *Photogrammetric Engineering and Remote Sensing*, 58: 439-448.

TUNÇDİLEK, Necdet (1985). *Türkiye’de Relief Şekilleri ve Arazi Kullanımı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayınları.

WATMOUGH, Garry R.; PALM Cheryl A. & Clare SULLIVAN (2017). “An Operational Framework for Object-based Land Use Classification of Heterogeneous Rural Landscapes”, *International Journal of Applied Earth Observation and Geoinformation*, 54: 123-144.

WENG, Qihao (2001). “A remote sensing-GIS evaluation of urban expansion and its impact on surface temperature in the Zhujiang Delta, China”, *International Journal of Remote Sensing*, 22(10): 1999-2014.

WENG, Qihao (2002). “Land Use Change Analysis in the Zhujiang Delta of China Using Satellite Remote Sensing”, *GIS and Stochastic Modelling, Journal of Environmental Management*, 64: 273-284.

WESTMORELAND, Sarah & Douglas A. STOW (1992). “Category Identification of Changed Land-Use Polygons in an Integrated Image Processing/Geographic Information System”, *Photogrammetric Engineering and Remote Sensing*, 58: 1593-1599.

YEH, Anthony G. O. & Xianglan LI (1996). “Urban growth management in the Pearl River delta – an integrated remote sensing and GIS approach”, *The ITC Journal*, 1: 77-85.

YEH, Anthony G. O. & Xianglan LI (1997). “An integrated remote sensing-GIS approach in the monitoring and evaluation of rapid urban growth for sustainable development in the Pearl River Delta”, *China. International Planning Studies*, 2: 193-210.

YEH, Anthony. G. O. & Xianglan LI (1999). “Economic development and agricultural land loss in the Pearl River Delta, China”, *Habitat International*, 23: 373-390.

Url Kaynaklar:

Fotoğraf 2: <http://ordukentkonseyi.org.tr/ordudan-tarihi-resimler> (SET: 21.05.2016).

Uydu Görüntüleri: <https://earthexplorer.usgs.gov> (SET:15.02.2017).

Makale Geliş | Received: 24.03.2020.
Makale Kabul | Accepted: 06.04.2020.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.708719

Şefik MEMİŞ

Öğr. Gör. Dr. | Lecturer Dr.

İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü, İstanbul, TÜRKİYE
Istanbul Commerce University, Faculty of Business, Economics. Istanbul, TURKEY

ORCID: 0000-0002-6926-2215

smemis@ticaret.edu.tr

Unutulanları Hatırlamak için Yapılan Fuar: 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî (Osmanlı Genel Sergisi)

Öz

Osmanlı'nın modern anlamda ilk fuar katılımı 1851 Londra Dünya Fuarı'na olurken, düzenlediği ilk ulusal fuar da, 1863 yılında Sultanahmet Meydanında açılan Sergi-i Umûmî-i Osmanî ya da Osmanlı Genel Sergisi idi. Bu sergi, Osmanlı sanayileşme hamlesi için Islah-ı Sanayi Komisyonunun belirlediği yol haritasının şartlarından biri olan fuar açılmasının teşvik edilmesi ilkesinin bir sonucuydu. Aynı zamanda Avrupa ülkelerindeki gelişmeleri yakından takip eden padişah ile Osmanlı bürokrasinin çağını yakalama arzusunun tezahürüyüdü. 1863 Sergisi her bakımdan ilklere ev sahipliği yapacaktı. İlk kez bir sergi binası inşa edildi. İlk kez özel sektörün ve padişahın sağladığı maddi imkanla fuarın finansmanı yapıldı. İlk kez bir sergi tüzüğü hazırlanarak, herkesin buna uyması sağlandı. Ama hepsinden önemlisi, ilk kez Osmanlı'ya has bir sergi iç dizaynı, yani fuar tasarımı yapıldı. İç düzenlemeler ile teşhir dolapları tasarlandı, imal edildi ve ücretle üreticilere kiraya verildi. Çevre düzenlemesi yapıldı. Ziyaretçilerin kontrol edilip sayılabilmesi için ilk kez turnike sistemi kullanıldı. Fuar alanındaki bu ilklerin yanı sıra ekonomide yol açtığı etkiler de ilklere oluşturdu. İlk kez Osmanlı İmparatorluğunun bütün vilayetlerinden, yani günümüzde 40'tan fazla devletin yer aldığı coğrafyadan toplanan 15 bin çeşitten fazla ürün İstanbul'a getirilerek bir envanter çıkarıldı. Tarımsal üretimin yanı sıra sanayi üretimi için de ciddi bir politika oluşturulmasına zemin hazırlandı. Açılışını Sultan Abdülaziz'in yaptığı 1863 Sergisi ürünlerinden tasarımına kadar Türkiye'nin köklü fuarcılık birikimini ortaya koyuyor. Ama en önemlisi de Türkiye'nin uzun süredir kaybettiği üretme kabiliyetini yeniden kazandırmak gibi iddialı bir vazifeye sahipti.

Anahtar Kelimeler: Sergi, Sergi-i Umumi-i Osmani, 1863 Sergisi, Sanayi, Fuarçılık.

Exhibition to Remember What We Have Forgotten: 1863 Ottoman General Exhibition

Abstract

While the first participation of the Ottoman Empire to an exhibition in the modern sense was in 1851 at the London World Fair, the first national fair it ever organized was the Sergi-i Umûmî-i Osmanî or Ottoman General Exhibition, which opened in Sultanahmet Square in 1863. It was also a manifestation of the desire of the sultan, who closely followed the developments in European countries and the Ottoman bureaucracy to catch up with the times. The 1863 Exhibition would host many "firsts" in all respects. For the first time, an exhibition building was built. For the first time, the fair was financed with the financial means provided by the private sector and the sultan. It was the first time that an exhibition charter was prepared making everyone to comply with it. But above all, for the first time, an exhibition interior design-a fair design unique to the Ottoman Empire was made. Display cabinets with interior arrangements were designed, manufactured and rented to manufacturers for a fee. Landscaping was done. For the first time, the turnstile system was used to control and count the visitors. Besides these "firsts" in the exhibition area, the impacts the exhibition had on the economy led to other "firsts". For the first time, an inventory was made by bringing more than 15 thousand kinds of products collected from all provinces of the Ottoman Empire. A basis for the establishment of a serious policy for industrial production as well as agricultural production was laid. The 1863 Exhibition of which Sultan Abdülaziz made the opening, with its displayed products and designs revealed Turkey's deeply rooted fair accumulation. But most importantly the exhibition served to help Turkey to regain her production ability and capacity, which she had long lost.

Keywords: Exhibition, Sergi-i Umumi-i Osmani, 1863 Exhibition, Industry, Fairs.

Fuarcılığın Tanımı ve Tarihsel Gelişimi

19. yüzyıl gibi oldukça hassas gelişmelerin yaşandığı bir dönemde, Osmanlı İmparatorluğu Batı karşısındaki son ve en önemli hamlesi olarak nitelendirilebilecek sanayileşme çabasına girişirken, yararlandığı en önemli enstrümanlardan biri de uluslararası fuarlara katılım ile bunun izdüşümü olan ulusal ve bölgesel fuarlar düzenlemektir. Osmanlılar, ilk fuarın düzenlendiği 1851 yılında Londra’da yapılan açılış merasiminde çekilen tören fotoğrafında yerlerini aldılar. Sonrasındaki tüm dünya fuarlarına katıldılar. Hatta Sultan Abdülaziz, 1867 Paris Sergisi’nin açılış törenine katılmak için yurtdışına çıkan ilk Osmanlı padişahı olma vasfını bile kazandı.

Sanayileşmiş ve kalkınmış bir ülke olmaya doğru hızla yol almak için fuarları akıllıca kullanan Osmanlı İmparatorluğu, ilk andan itibaren fuarlara devlet görevlileri gönderdi, raporlar hazırlattı, ülke katılımı olmayan sergileri bile yakından izledi, tüccarın katılımını teşvik etti. Daha da önemlisi, bu fuarların etkisiyle sanayileşmesine yön vermeye çalışırken benzerlerini de yurt içinde yapmaya çalıştı. Bu bağlamda ilk modern ve kapsamlı Osmanlı fuarı ise 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî oldu. Kısa isimle 1863 Sergisi; yerli fuar geleneğini başlatıcı özelliği sebebiyle teşhir edilen ürünlerden fuar ve stand tasarımına, sergi nizamnamesinden ticari sonuçlarına kadar detaylı bir incelemeyi hak ediyor. Bu makalede, bu ayrıntılı inceleme yapılırken, 1863’te İstanbul’da Sergi-i Umûmî-i Osmanî’yi düzenleyenlerin yapmak istediklerinin altı özellikle çizilmeye çalışıldı:

“... Memâlik-i Şâhâne’de yapılmakta olduğu hâlde bir vakitten beri İstanbul’ca unutulmuş her nev’i eşyayı halka gösterip (hatırlatmak)...”

Fuarın Tanımı

Latince “festival, bayram, dini tören” anlamına gelen “feriae” kelimesinden türeyen fuar sözcüğü, Türkçe’ye Fransızca’daki “foire” sözcüğünden geçmiştir (Aymanş 2006: 186). Türkçe’de sergi sözcüğüyle karşılanan fuar, “çeşitli mal, hizmet, sanat eseri ve teknolojik buluşların organize edilmiş şekilde teşhirine” denilmektedir. En eski fuarlar, “bahar ve yaz mevsimlerindeki veya hasat zamanlarındaki bayramlarda” düzenlenirdi. Bu bağlamda “alıcı ile satıcıların bir araya geldikleri geçici pazar” olarak, belirli dönemlerde, genellikle de yılın aynı tarihlerinde aynı yerlerde düzenlenirdi (Kılış 1977: 8).

Fuarın üzerinde uzlaşıya varılabilen tek bir tanımı bulunmuyor. Bunun sebeplerinden biri de fuarcılıkta yaşanan hızlı gelişmenin onun kapsam ve içeriğini değişime uğratmasıdır. Dolayısıyla pazar’dan başlayıp fuar’a ve expo’ya uzanan kavramsal yolculuk, beraberinde farklı tanımları da getirmiştir. Bütün bu tanımları kapsayan en geniş anlamıyla fuar, “ticaretle ilgili ürün ya da hizmetlerin, teknolojik gelişmelerin, bilgi ve yeniliklerin tanıtımı, pazar bulunabilmesi ve satın alınabilmesi, teknik işbirliği, geleceğe yönelik ticari ilişkiler kurulması ve geliştirilmesi için, belirli bir takvime bağlı olarak, düzenli aralıklarla genellikle de aynı yerlerde gerçekleştirilen bir tanıtım etkinliği” şeklinde tarif edilebilirdi (Bahçetepe 2009: 10).

Panayır, fuar sözcüğünün Türkçedeki karşılığı olarak görülmüş, ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında uluslararası nitelikte olanlardan ziyade ülke içi fuarları isimlendirmek için kullanılmıştı (Kılış 1977: 9). Aslında Yunancadaki “panegyris” kelimesinden türemiştir. Panegyris ise “Eski Yunan’da bir site, ülke veya kabile/ırka bağlı bütün halk tarafından ortak bir tapınak etrafında yapılan toplantı” anlamına gelmekte ve daha çok da olimpiyatlar için kullanılmaktaydı (Nisan 2020).

Osmanlı belgelerinde ise panayır, “yılda bir defa ikame olunan panayır tabir olunur pazar” şeklinde tarif edilmişti (Şen 1996: 11). Lütfi Güçer, Osmanlı ticaret politikalarını incelediği kapsamlı makalesinde panayırları, “hafta pazarlarından farklı olarak senede bir veya birkaç defa ve muayyen zamanlarda, bir hafta veya 10 gün gibi bir müddetle açık kalıp oldukça geniş bir bölgenin tüccarlarını ve emtialarını bir arada toplayan pazarlardır” şeklinde tarif ediyordu (Güçer 1987: 44).

İlk Fuarların Ortaya Çıkışı ve Modern Fuarcılığın Başlangıcı

Fuarların ortaya çıkış nedeni, mal ve ürünlerin dağıtım sorununu çözmek amacını taşıyordu. Çünkü fuarlarla birlikte “arz ve talebin belirli bir yerde ve zamanda bir araya gelmesi” sağlanmış, böylece üreticinin üretimini satması kolaylaştırılmıştı. Bu ilk pazar yerleri, daha ziyade kasaba sınırları içinde ve mezarlıklarda kuruluyordu. Yerleşim yerine yakın kurulmasının sebebi ise, “ziyaretçi tacirlerin daha az kavgacı ve daha saygın olacağına” dair kuvvetli inançtı. Daha sonraları Roma devrinde fuarlar, hem siyaseti hem de ticareti güçlendirmek amacıyla kullanıldı. Zamanla fuarlar, bölgesel pazarlardan iki yöne doğru gelişti. Bunlardan biri doğrudan ticaretle ilgili olan bir mekân olarak öndegelen kervan yolları kavşaklarıydı. Diğerisi ise dini bir içeriğe sahipti, halkın dini bayramlar sebebiyle toplandığı yerlerdi (Kalkış 1977: 9). Bu iki yerin temel özelliği de mal ve ürünlerin yani satıcının alıcı ile buluştuğu mekânlar olmasıydı. Birincisinde daha çok tacirler buluşurken, ikincisinde tacir ile tüketici bir araya geliyordu. Farklı bölgelerden ve milletlerden tacirlerin iştirak ettiği fuarlar; ticaretle, ölçüde, tartıda, kalitede, üretimde ortak standartların geliştirilip benimsenmesine yol açtı. Tüm bunlar ise ticaretin gelişip yaygınlaşmasını sağladı. Ticaret geliştikçe büyük fuarlar da ortaya çıkmaya başladı. Sözelimi 629’da Paris yakınlarında Sen Denis Fuarı, 11. yüzyılda Köln’de bahar fuarları, Selanik’te Sen Demetrius, Bizans topraklarında ise Antakya ve Trabzon fuarları dönemin en önemli fuarları olarak kabul ediliyordu. Benzer şekilde Çin’in Manza eyaletinde düzenlenen Kimsai Fuarı ile Rusya’daki Nijninovgorod Fuarı da önemliydi (Kalkış 1977: 10).

Özellikle Akdeniz Avrupası ile Kuzey Avrupa toplulukları arasında mal alım-satımının gerçekleştiği fuarlar, coğrafi konumu son derece önemli olan noktalarda düzenleniyordu. Sözelimi Ortaçağ’da, 12. yüzyılda Almanya ile bugünkü Batı Avrupa ülkeleri ve İtalya arasındaki ticaret karadan yapılıyordu. Alp geçitlerinden aktarılan malların önemli bir bölümü Leipzig ve Frankfurt panayırlarında, özellikle Champagne bölgesindeki panayırarda alınıp satılıyordu (Güran 2011: 73). Ayrıca 10. ve 12. yüzyıllar arasında sınaî faaliyetlerin şehir merkezlerine kayması ve artık ihtisaslaşmış kişilerce yapılmasıyla üretimde bir değişim yaşandı. Böylece özellikle dokuma sanayiinde uzak pazarlar için, yani satış amacıyla daha geniş pazarlara yönelik üretim yapılmaya başlandı. Bu da periyodik fuarlar ile düzenli pazarların kurulmasına yol açtı. Bunların yerini daha sonra, ticaret merkezi olan şehirler aldı (Güran 2011: 76).

Mecmua-i Fünûn’da, 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî’nin düzenlenmesi vesilesiyle sergilerin tarihine ilişkin yayımlanan bir makalede, sergilerin başlangıcı eski Yunan’a kadar götürülüyor bazı Yunan sanatçıların eserlerini halkın görebileceği şekilde teşhir ettiği belirtiliyordu. 1799’da benzer şekilde bir Fransız sanatçı tarafından sanat eserlerini teşhir için sergiler açılmıştı. Halka, dolayısıyla ilgisine gösterme ve sunma yöntemi olarak o dönemde kabul gören sergi, daha sonra ise üretim alanına, yani ticarete uyarlanmıştı: “Sınâyiin terakkisi hakkında işbu tedbirin hüsn-i te’sirâtı görüldüğünden birinci defa olmak üzere 1798 senesi Paris’te Fransa’nın her nev’i mamulât ve mahsulâtına mahsus bir sergi küşad kılındı” (Kadri Bey 1863: 386). Daha sonraları her sene veyahut iki üç senede bir kere Paris’te buna benzer sergiler açılmaya başlandı, büyük faydalar sağladığı müşahade edilince sergi adeti bütün Avrupa’ya yayıldı ve “1860 senesi Belçika’da ve 1834 senesi Berlin’de ve 1835 senesi Viyana’da bu misillû husûsî ve muahharan 1851 senesi Londra’da, 1855 senesi Paris’te ve 1862 senesi defa-i sâniye olarak yine Londra’da umûmi sergiler küşad” olundu (Kadri Bey 1863: 387).

Türklerde Fuarcılık

Türkler’in uluslararası fuarlarda görünmesi ise çok eski zamanlara kadar uzanmaktaydı. Ortaçağ Avrupa’sında fuarlara tacir olarak katılan Türkler, bu fuarlarda tekstilden silah sanayiine kadar çeşitli sektörlerdeki ürünlerini satışa sunarlardı. René Poirier’in araştırmalarına göre Türkler Fransa’daki Beaucaire, Almanya’daki Leipzig, Rusya’daki Nijininogorod fuarlarına katılıp burada kumaş, deri, halı, mücevherat, kemer ve silah gibi malları satışa sunmuşlardı (Kalkış 1977: 17).

Türkler’de Selçuklu Dönemi’yle birlikte İslam dünyasından elde edilen pazar-panayır geleneği ile beraber Doğu ile Batı, Kuzey ile Güney arasındaki ticaret yollarının geçtiği Anadolu topraklarında bulunmanın sağladığı avantajla, köklü bir fuar geleneği oluştuğu söylenebilir. Selçuklu Dönemi’nde panayırlar ya uluslararası ticaret yolları üzerinde ya orduların konakladığı mekânlarda (Yabanlu Pazarı gibi), ya sınır boylarında ya da şehrin dışında kuruluyordu. Bu panayırlar mevsimli ve geçici nitelikteydi. Ülgen’e göre (Ülgen’den aktaran Kılış 1977: 363, 379), Anadolu’daki pazar ve panayırlarda, transit ticaretin odak noktasında olmaktan kaynaklanacak şekilde, uzak mesafe ticaretine yönelik mal ve ürünler satılırdı. Yine ona göre Anadolu’da kurulan pazarlarda Orta Asya, İran ve Bizans geleneklerinin izleri görülürdü. Anadolu coğrafyasında var olan her kültür, buradaki pazar ve panayır oluşumunu etkilemişti.

Bu noktada ifade etmek gerekir ki Anadolu’nun Bizans’tan Türklere geçiş döneminde ve öncesinde, bu topraklar iktisaden sönük günler geçiriyordu. Güvensiz ticaret yollarının yanı sıra Müslümanlar ve Türkler ile sürekli savaş hâlinin bu durumda etkisi büyüktü. Selçuklular ile birlikte Anadolu’da ticari canlanma başladı. Antalya’dan Sinop ve Samsun’a doğru genişleyen Selçuklular, Karadeniz kıyı şehirlerini güvenli ticaret merkezleri hâline getirdiler. Anadolu’dan geçen ticaret güzergâhlarına kervansaraylar inşa ederek, konaklayan tüccar ve yolculara ücretsiz hizmetler sunulmasına özen gösterdiler. Türkistan’daki geleneklerin Anadolu’ya uyarlanması olan kervansarayların yanı sıra birçok köprü de inşa edildi. Selçuklular, Batı-Doğu Yolu ve Kuzey-Güney Yolu ile Anadolu’yu milletlerarası ticaretin içine tekrar dahil etmeyi başardılar. Özellikle Kuzey-Güney Yolu sayesinde Karadeniz, yani kuzey ülkelerinden gelen tüccarlar Sinop üzerinden Sivas’a, oradan Kayseri’ye ve Konya’ya kolayca ulaşabiliyorlardı. Bu güzergâh özellikle Yabanlu Pazarı’na gelen tüccarlar için büyük kolaylık sağlıyordu. Doğulu ve Batılı tüccarlar daha çok Sivas’ta buluşuyorlardı. Bunlar arasında Venedik, Ceneviz, Napoli, Piza gibi şehir cumhuriyetlerine mensup tüccarlar ile Bizans, Rus ve Kıpçak tüccarları da bulunuyordu (Kılış 1977: 2-5).

Selçuklu Dönemi’nin en meşhur pazarlarından biri olan Yabanlu Pazarı, Anadolu’nun iki önemli ticaret yoluyla da kolayca ulaşılacak bir yerde, Kayseri-Pınarbaşı arasındaki Pazarören’de kuruluyordu. Sümer’in el-Kazvî’den naklettiğine göre (1985: 14-15) Yabanlu Pazarı, her yıl baharın başında (Mayıs, en geç Haziran ayı içinde) açılıyor ve tam 40 gün açık kalıyordu. el-Kazvî, “Bu pazara uzak yerlerden, doğu, batı, güney ve kuzeyden insanlar gelir. Tacirler bu pazara katılmak için pek büyük gayret sarfederler. Doğu tacirlerinin emtiasını Batılı tacirler alırlar. Batılılarınkini de Doğulu tacirler alırlar. Kuzeyden gelenlerin mallarını Güneyli tüccar ve Güneylilerinkini de Kuzeyliler alırlar” diye yazıyordu.

Rumeli’deki panayırlar ise Osmanlı Devleti’nin, Sanayi Devrimi’ne hazırlanan ve merkantilizm sürecini bitirmek üzere olan Avrupa ülkeleri ile bir nevi temas merkeziydi. Artan üretimlerinin bir sonucu olarak dış ticaretlerini büyütme isteyen bu ülke tüccarları ile birlikte komşu ülke tüccarları da bu panayırlarda hem Osmanlı tüccarları hem de Osmanlı tüketicileriyle buluşuyordu. 17. ve 18. yüzyıl öncesinde, yani Osmanlı klasik devrinde Rumeli’de panayırlar yaygın şekilde düzenleniyordu. Bunlar arasında Tor, Hersek’teki Milşova, Taşlıca’daki Prez, Ustorumca, Alasonya, Çatalça, Hrupişta, Petriç, Yenişehir, Sıdraskapsa, İstorga, Karaferye, Katerina ve Çitroz sayılabilir. O dönemde bu panayırların içinde Tor ve Alasonya panayırları gibi uluslararası nitelikte olanlar da vardı. Moşkolor ve Berkofçe gibi bazı ulusal içerikteki panayırlara yabancı tüccarlar iştirak ederdi. Çünkü bunlar, geniş kapasite ve hacimli panayırlardı (Şen 1996: 10).

Sergi-i Umûmî-i Osmanî

Sultan Abdülmecid Dönemi, hızla sanayileşen Avrupa ülkelerini yakalama, teknolojik gelişmeyi ve fabrikalaşmayı Osmanlı Devleti’ne aktarma çabası içinde geçti. Bu amaçla dünyadaki gelişmelerin takibi ve Osmanlı’nın tarım ve sanayide elde ettiği ilerlemeyi göstermek için uluslararası sergilere katılım başladı. İlk katılım, 1851 yılında Sultan Abdülmecid Dönemi’nde gerçekleşirken, Türkler de panayır ve pazardan farklı bir şekilde tesis edilen gerçek anlamda bir fuar ile karşılaştılar

ve bunun bir parçası oldular. 1851 Londra Sergisi ve sonrasındaki Paris ve II. Londra sergileriyle Osmanlı hükümeti yalnızca Avrupa ülkelerinin makineleşme ve teknolojik gelişmede ne kadar geliştiğini görüp buna göre tedbirler almaya girişmekle kalmadı, aynı zamanda ciddi anlamda bir sergi organizasyon kültürü de edindi. Osmanlı İmparatorluğu’nda panayır kültürünün değişimini ve sanayi üretimine paralel bir şekilde oluşan yeni fuarcılık anlayışına dönüşümü, 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî’nin simgelediği söylenebilir. O tarihe kadar Osmanlı’da düzenlenen panayır ve sergiler, dünyadaki sanayi ve ticaretin gelişimine paralel bir seyir izleyemediğinden geleneksel niteliklerden kurtulup modern anlamda bir gelişme sürecine girememişti. Oysa başta Avrupa ülkeleri olmak üzere ticaret ve sanayinin değişimi doğrultusunda sergi ve panayırlar da gelişerek, devrin teknik ilerlemesine uymuşlar ve yenilikler ile buluşların tanıtıldığı ortamlar hâline gelmişlerdi. Dolayısıyla sanayi devrimini gerçekleştiremeyen, sanayisini dönüştüremeyen ülkelerde ise, geçmişteki nitelikleriyle panayırlar varlıklarını devam ettiriyordu.

Sultanahmet Meydanı’nda 1863’te açılan Sergi-i Umûmî-i Osmanî, “Batı ölçüsünde ve zamanın sanayi gelişmelerini tanıtan ilk sergi” olmuştu. Avrupa ülkelerinin bu sergiye katılmasıyla uluslararası bir karakter kazanmıştı. Kuşkusuz, Batılı tarzdaki sergilerin Osmanlı’da yerleşmesine başlangıç teşkil eden 1863 Sergisi’nin teşkilinde 1851 Londra, 1855 Paris ve 1862 Londra dünya sergilerinin büyük payı vardı. Çünkü Hükümet’in teşvikiyle bu sergilere katılan Osmanlı tüccarları, benzer gelişmeleri kendi ülkelerinde görmek istemiş, bu da modern sergicilik fikri ile iktisadî uyanışın başlamasını temin etmişti (Şanda 1965a: 13).

“Memâlik-i Mahruse’de ilk defa açılan sergi” (Kadri Bey 1863: 430) olma vasfını kazanan Sergi-i Umûmî-i Osmanî’yi düzenleme fikri ise Sultan Abdülaziz’e aitti. İstanbul’da bir sergi düzenlenmesini isteyen Sultan’ın bu düşüncesini, Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa büyük bir şevkle desteklemişti. Çünkü Fuad Paşa, 1862 Londra Sergisi’ne sergi komiseri olarak katılan oğlu Nazım Bey vasıtasıyla fuarların faydasının ve sağladığı yeni imkânların farkındaydı (Giz 1968: 23). Kaldı ki, Londra Sergisi’nin ardından Osmanlıların böylesine kapsamlı bir sergi açması oldukça anlamlıydı ve uluslararası sergilerden ne denli etkilendiklerini göstermekteydi.

Sergi-i Umûmî-i Osmanî’nin Amacı

Sergi-i Umûmî-i Osmanî, Bab-ı Âli’nin bir Osmanlı sanayisi oluşturma çabasının yeni bir ivme kazandığının somut göstergesiydi. Tanzimat’ın ilk yıllarında devletin öncülüğünde büyük fabrikalar kurarak sanayileşmeye çalışan Osmanlı İmparatorluğu, bu girişimden olumlu sonuçlar alamayınca, yeni bir anlayışa yöneldi. Bu anlayışın temelinde, özel sektörün teşvik edilmesi, tarıma dayalı da olsa milli bir sanayi oluşturma gayreti vardı. İşte bu gayret, yine özel sektör yatırımcılarının finansmanı ile hayata geçiyordu. Osmanlı hükümeti bu serginin hayata geçmesi için her türlü imkânı seferber ederek, milli sanayiye destekleme kararlılığını açık bir şekilde ortaya koyuyordu.

1863’de İstanbul’da bir sergi düzenlenmesine karar verildiğinde bunun neden gerekli olduğu ve önemi Vilayet yöneticilerine anlatılmak istendi. Bu amaçla Vilayet merkezlerine gönderilen yazıda, “tarife hacet olmayacak” şekilde sergilerin mülkü (memleketi) imar etmede, zirai ürünler ve ma’ûlâtı çoğaltmada, sanayi ve meslekleri ilerletmedeki önemine işaret edilerek, bu ilerlemenin ancak onlara ait aletler ile ma’ûlâtın elde edilmesiyle hâsıl olduğu hatırlatılıyordu (BOA, A.MKT.MHM, 242/63). Yazıda “beher sene” vurgusu çok önemliydi. Gerek yurtdışındaki sergilerden, gerekse yurt içinde yapılması düşünülen sergiden bahsedilirken, “beher sene” yapıldığının veya “beher sene” yapılacağına altı çiziliyordu.

Avrupa’nın taraf taraf bazı mahallerinde beher sene mahsus ve umûm sergiler açılarak her yerin hiref ve sanayie dâir mahsûlât ve mamûlâtı enzâr-ı âleme" gösteriliyordu. Ayrıca ashâb-ı sanat ve marifetin kemâli, hüneri, mahâreti ve liyâkati bu sergiler sayesinde medh ve senâ ediliyor, "vükelâ-yı sanâyi’ ve maârif bu tarik ile dahi yol (BOA, A.MKT.MHM, 242/63) alıyordu.

Yazıda, “Allah’a hamdolsun ki, Memâlik-i Mahrûse, toprak mahsulleri ile en mümtâz bir dâire” denilerek, “halkımızın kabiliyet ve istidâdı ise mertebe-i kemâlde olarak ekser mahallerde birçok masnûât ve mamûlât var” şeklinde devam ediliyordu. Bu üstünlüklere rağmen “her nasılsa mülkümüzün ameliyât ve eşyası bazar-ı itibâra çıkarılamamakta ve destgâh-ı nisyânda kem-nâm olup kalmaktadır.” Sultan Abdülaziz’in bunu kırmak ve memleketin umranı için ticareti geliştirmek için himmette bulunduğu belirtilen pusulada, “dahili imalatın dahi itibar mevkiine ulaşmasıyla sanayi ürünlerinin bir kat daha artması yüce bir istek” olarak niteleniyor ve sanayi ürünlerinin gelişmesinin ispatı olarak da “bu sene Londra’da küşâd olunan umûm sergilerine gönderilen eşyanın ekseri şâyân-ı takdir ve tahsîn” olması gösteriliyordu. Çünkü sergiye gönderilen memurlara bu yönde birçok ifadeler iletilmiş, ayrıca Avrupa gazetelerinde de benzer haberler görülmüştü. Avrupa görgüsünden sonra bir sergi geleneğinin oluşması, üretimin gelişimi üzerinde etkisinin somut olarak fark edilmesi, “an be an terakki”nin görülmesini sağlaması sebebiyle Osmanlı İmparatorluğu’nda da “mahsûlât ve ma’mûlât için beher sene Ramazan ayında Dersââdet’te bir sergi açılması” hususu, gereğinin yapılması, mahallin tertip edilip hazırlanması için Sultan Abdülaziz’in emriyle Ticâret Nezâreti’ne havale edilmişti (BOA, A.MKT.MHM, 242/63).

1863 Sergisi’ni Avrupa’daki benzerlerinden ayıran en önemli özellikler, bir “muhasebe” ve “envanter” sergisi olma özelliği taşımasıydı. İmparatorluğun farklı eyaletlerinde üretilen mallar, bu malların kalite, çeşit ve fiyatları sergi sayesinde belirlenecekti. Bunun yanı sıra sergiyle hem üretimde karşılaşılan sorunlar belirlenecek, hem de sorumlu mevkidekilerin dikkati bu sorunlara çekilecekti. Ayrıca tüccarlar ile üreticiler sergi vesilesiyle bir araya gelerek tanışacaklardı (Önsoy 1988: 71).

Serginin amacı, Osmanlı Hükümeti tarafından konuya ilişkin padişaha sunulan bir takirde, “Bir süreden beri Avrupa ülkelerinde ticaret ve sanayinin geliştirilmesi amacıyla açılan sergilerin büyük faydaları görüldüğünden” şeklindeki ibarelerle ortaya konuyordu (Giz 1968: 24). Ama Osmanlı yönetici ve aydınlarının bu serginin düzenlenmesinden anladıkları maksat çok açıktı: “Memâlik-i Mahruse-i Şâhâne’de her türlü meslek ve sanayinin gelişip yaygınlaşması...” (Kadri Bey 1863: 337), gazeteler ise serginin açılış maksadını, “... Lakin asıl maksad Memâlik-i Mahruse-i Şâhâne’nin mahsulât-ı araziyye ve ma’mûlât-ı sanayiisinin ne hâlde olduğu görülmekten ibarettir” diye açıklıyordu (Ruznâme-i Ceride-i Havadis 1863).

Bir başka açıklamada ise amaç, Osmanlı Devleti’nin bir zamanlar üretip de artık İstanbul’un yapımını unuttuğu eşyaları halka gösterip hatırlatmak diye ortaya konuyordu. Böylece Sergi-i Umûmî-i Osmanî ile “bir zamanlar neleri üretebildiğini hatırla ve gelecekte de neleri üretebileceğini düşün” temasının Osmanlı halkının zihnine nakşedilmesi hedefleniyordu. Bunun için de özellikle İstanbullu müteşebbislere güveniliyordu. Bu sebepten duyuruda “... Memâlik-i Şâhâne’de yapılmakta olduğu hâlde bir vakitten beri İstanbulca unutulmuş her nevi eşyayı halka gösterip...” ifadeleri özellikle kullanılıyordu. Biliniyordu ki, Osmanlı üretici anlayışını yeniden keşfederse, “alım-satım yeniden revaç vermek” mümkün olacaktı. Bu özellikleriyle sergi, üretimde ve ticarete yeni bir heyecan oluşturacaktı. Dolayısıyla sergi, “hem büyük bir pazar ve hem de ehl-i san’ata gayet hayırlı bir imtihan meydanı” vazifesi görecekti. Burada üretici ve satıcıların rekabeti için, Osmanlı geleneğinden süzülerek Sanayi Devrimi’nin getirdiği yeni anlayışa adapte edilen en önemli tabir ise, rekabet ortamının karşılığı için kullanılan “hayırlı bir imtihan meydanı” ibaresiydi. Çünkü sergiyi düzenleyenler inanıyorlardı ki, bu hayırlı imtihan meydanında, “herkes akranından geri kalmamak için özenecek ve elden geldiği mertebe çalışacak” idi (Tasvir-i Efkâr 30 Kasım 1862).¹

Bu ifadelerden de anlaşılıyordu ki, “İlk sergi, topraklarımız üzerinde yapılan ve fakat umumî râğbetten tedricen düşerek alıma ve satıma artık mevzu olmayan mevâddı

¹ Tam metin şöyleydi: “İşbu sergi Memâlik-i Şâhâne’de yapılmakta olduğu hâlde bir vakitten beri İstanbul’ca unutulmuş her nevi eşyayı halka gösterip alım satım yeniden revaç vermek için hem bir büyük pazar ve hem de ehl-i san’ata gayet hayırlı bir imtihan meydanı olduğundan herkesin akranından geri kalmamak için özenip ve elden geldiği mertebe çalışıp göndereceği eşyanın gayet temiz ve rabıtalı olmasına sa’y ve gayret eylemesi lazımdır”.

halkımıza tanıtarak, bunların tekrar revacını temin ve diğer taraftan da sanayi erbabını yeniliğe, icada doğru sevk ve teşvik eylemek fikir ve maksadıyla açılmıştır. Bu itibarla Türkiye'deki ilk sergiyi hem ilk sergi olarak hem de bilhassa birinci yerli malları ve yerli sanayi sergisi olarak almak icap ve iktiza eder” (Nezihi 1931: 415).

Bu görüşü savunan bir yazara göre, 1863 Sergisi'nin “asıl maksadı, yerli sanatları teşvik ve himaye etmektir” (Nezihi 1931: 415). Aslında bu düşünceyi doğrulayan çeşitli kanıtlar vardı. Öyle ki, bu belgeler ışığında 1863 Sergisi'nin Dersaadet'te ticareti canlandırmayı hedeflediğini söylemek mümkündür. Sergiyi düzenleyenler, sergi bereketinin Dersaadet esnafına ulaşması için gayret göstermişlerdi. Bu amaçla, sergi için ayrılan bütçeden eşya satın alınırken bu hususa özel önem verilmesi istenmişti. Sözgelimi Maliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, Sergi-i Umûmî'ye konulacak her nevi emtia ve eşyanın fakir esnaf ve sanayi erbabından alınması tavsiye ediliyordu (BOA, A.MKT.MHM, 246/99).²

Sergi-i Umûmî-i Osmanî'de sergilenecek bazı ürünler sadece Dersaadet'te değil, İmparatorluğun diğer eyaletlerinde de özel olarak imal ettirilmişti. Sergi komisyonu tarafından belirlenen edevat ile eşya, esnafa sipariş edilmiş, vaktinde yetiştirilmesi için de “icâbının icrası”, yani yakından takibi istenmişti (BOA, A.MKT.MHM, 251/21).

Sergi Komisyonu, Kütahya Kaymakamlığı'ndan “oltarafdan dahi bazı eşya tedarik ve irsalinin (gönderiminin)” olacağını hatırlatarak, merkezden gönderilen pusulada yazılı toprak mamullerinin “dikkat ve nezaret-i mahsusa ile imal ettirilerek”, diğer eşya ile birlikte kararlaştırılan vakitte yetiştirilmesi için lazım gelenin yapılmasını istiyordu. Bu da gösteriyordu ki, komisyon bazı bölgelerin görece uzmanlık alanlarının farkındaydı ve onlardan sergi için özel bazı ürünler istemişti. Hem ürünlerin niteliği açısından, hem de vaktinde gönderiminin sağlanması bakımından herhangi bir aksilikle karşılaşmak istenilmediğinden yetkililer sürekli yazı ile uyarılmıştı (BOA, A.MKT.MHM, 251/24).

Sergi hazırlığı noktasında devlet tarafından yapılacak şeylerin icrasına geçilmiş, sergiye getirilecek bütün eşyanın Padişah'ın kontrolünden geçeceği düşüncesinden hareketle sergilenecek ürünlerin hemen şimdiden tedârik ve tertibine başlanmıştı. Sonuç olarak herkesin sergiyle ilgili üzerine düşeni yapması ve lazım gelen şeylerin Ramazan'ın girişinden evvele yetiştirilmesi için himmet buyurması Sultan Abdülaziz'den ayrıca talep ediliyordu (BOA, A.MKT.MHM, 242/63).

Sultan Abdülaziz'in büyük önem verdiği Sergi-i Umûmî-i Osmanî için ürünlerin tedarikinde gevşeklik ve ihmalkârlık gösteren valiler anında uyarılmıştı. Bunlardan biri de Halep valisiydi. Dersaadet'e ulaşan haberlere göre “Sergi-i Umûmî için Halep'den dahi talep olunan eşyanın tertib ve tedâriki” için “lâzım gelen teşebbüsâtın sarf-ı nazarla keyfiyetin Halep ticâret meclisine bırakıldığı anlaşılmış” idi. Derhal valiye bir yazı gönderilerek, durum özetleniyor ve gerekli ehemmiyeti elbette takdir edip, icap eden tedbirleri alacağı açık olduğu belirtiliyor ama “serginin vakt-i küşâdı an be an tekarrub etmekte” denilerek nazikçe de uyarılıyordu (BOA, A.MKT. MHM, 250/24).

Özel Sektörün İlk Fuar Yatırımı

Bâb-ı Âli, serginin organizasyonunu gerçekleştirmek için bir “komisyon-ı mahsus” teşkil etti. Komisyon başkanlığına, dönemin Maliye Nazırı Prens Mustafa Fazıl Paşa getirilirken, üyeler de Hariciye Teşrifatçısı Kâmil Bey, Sadrazam Fuad Paşa'nın oğlu Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye Üyesi Nazım Bey Efendi, Ticaret Nezareti Müsteşarı Server Efendi ile Azmi Beyefendi ve devlet ricalinden Agaton Efendi oldu (Ceride-i Havadis 26 Ocak 1863).

1863 Sergisi Türk fuarcılık tarihinde özel sektör tarafından finanse edilip organizasyonu

² Bu yazıda "...tertib ve küşâdı muktezâ-yı İrâde-i Seniyyeden olan sergi-i umûmiyeye vaz' olunacak her nev' emtia ve eşyanın tedârik ve ihzârı için ale'l-hesâb suretiyle ba'zı fukarâ-yı esnâf ve erbâb-ı sanayie verilmek üzere ta'vizen ve ihtiyaten komisyon-ı mahsus cânibine bir yüz bin gurûşun i'tâsı..." vurgulanıyordu.

gerçekleştirilen çağdaş ilk sergi olma özelliğini taşıyordu. Her ne kadar düzenleme fikri Osmanlı Sultanı'na ait olsa da, Kırım Savaşı'yla birlikte girilen aşırı borçlanmalar sebebiyle hazinenin kısıtlı imkânları sergi masraflarının devlet tarafından karşılanmasını güçleştirmişti. Bunun üzerine başını Mısır Hidivliği varislerinden Mustafa Fazıl Paşa'nın çektiği, Mısırlı Sarraf Kevork, Eramian ve Oppenheim'den oluşan bir grup özel sektör yatırımcısı, 1863 Sergisi Tertip Komitesi olarak sergi binasının yapımı dahil tüm maliyetleri üstlendiler (Önsoy 1988: 72). Kuşkusuz bunda Mustafa Fazıl Paşa'nın veraset yolu ile Mısır Hidivi olma hakkından vazgeçme karşılığında 4.5 milyon İngiliz altını tazminat almasının büyük etkisi vardı (Giz 1968: 23).

Fazıl Paşa bu parayla payitahtta etkinliğini artıracak faaliyetlere imza atıyor, İmparatorluk yönetiminde hızla yükselerek sırasıyla Maarif Nazırlığı ve Maliye Nazırlığı vazifelerine geliyordu. Bir anlamda Fazıl Paşa “su gibi para” harcıyordu. Kendi gücünü göstermek için sergi düşüncesinin çok önemli bir fırsat olduğunun farkındaydı. Öncelikle Sergi Tertip Komitesi'nin başkanlığını üstlendi, daha sonra ise aralarında ecnebi tüccarların bulunduğu bir grupta devletin güçlük çektiği sergi binasının yapımı gibi işlerde aktif rol aldı. Bab-ı Âli de, serginin organizasyonu ve finansmanı gibi güçlüklerin sadece Mustafa Fazıl Paşa ile aşılabileceğinin farkındaydı. Bu hususu, Saray'a gönderdiği tezkirede “Her şeyden önce, işin süratle başarılması için, böyle şeylere hevesli ve yapıcı bir zata havalesi gerektiğinden değer ve haysiyeti ve gösterdiği arzu bakımından bu görev Mustafa Paşa Hazretlerine verilmiştir” ibaresiyle ifade etmişti (Giz 1968: 24).

Mustafa Fazıl Paşa ise, sergi komisyonu başkanı sıfatıyla Sadaret Makamı'na yazdığı bir takrirden, serginin, memleketin servet ve bayındırlığını artırma ve kamuoyunda yaratacağı faydalı ve politik etkiler düşünüldüğünde, her türlü masraftan kaçınılmaması gerektiğini hatırlatıyordu. Ancak, Hazine'nin imkânsızlıklarını göz önünde tutarak, 30 bin İngiliz lirası maliyetle en fazla yatırım kalemi olan sergi binasının inşası için bazı girişimlerde bulunduğunu açıklıyordu. Bu çerçevede Fazıl Paşa, bazı muteber tüccarlarla konuşulduğunu ve sergi binasının bir özel kumpanya tarafından inşasına karar verildiğini bildiriyordu (Giz 1968: 24). Fazıl Paşa, sergi ana binasına ilaveten yapılan ve yabancı ülke ürünlerinin sergilendiği ilave pavyonun masraflarını ise bizzat kendisi karşılamıştı (Ergin 1995: 711).

Sergi Mekânının Tespiti

Sergi yeri olarak, Aksaray ve Sultanahmet'te farklı mekânlar gündeme geldi, ama sonunda hem merkezi konumu, hem de tarihî önemi nedeniyle geniş ve açık bir mekân olan At Meydanı'nda karar kılındı. Daha evvel Sultanahmet'te mevcut bazı binaların üzerinde durulmuş, ancak bunların ihtiyacı karşılamayacağına kanaat getirilmişti. Sergi binasının Osmanlı'nın yeni vizyonunu ortaya koyması için “tarz-ı cedid ve müstahsene” uygun yapılacağı bilhassa vurgulandı (Tasvir-i Efkâr 30 Kasım 1862). Aslında bu “tarz-ı cedid” anlayışı Mustafa Fazıl Paşa'ya aitti. Paşa, 23 Cemaziyülevvel 1279 (16 Kasım 1862) tarihinde Sadaret Makamı'na sunduğu takrirden, “eksponasyon ittihaz edilecek yerin, her tarafa yakın ve tarz-ı cedid üzere (yani yeni tarzda) olması gerektiğinden” bahsetmişti (Giz 1968: 24). Bab-ı Âli de bu yaklaşımı aynen devam ettirmişti.

Binanın inşaatı Mustafa Fazıl Paşa, Mısırlı Sarraf Kevork, Eramian ve Oppenheim'den oluşan bir kumpanyaya ihale edildi (Önsoy 1988: 72). Tasarım ve uygulaması iki Fransız mimar olan Marie-Augustin-Antoine Bourgeois ile Leon Parville tarafından gerçekleştirilen sergi binası 30 bin İngiliz lirasına mal oldu (Ergin 1995: 710). Sergi binası üç kapılı ve dikdörtgen şeklindeydi. Yaklaşık 2 bin 500 metre karelik bir alana yayılan binanın ana cephesinin ortasında, binanın geri kalan kısmından daha yüksek, mazgalı çatı profilli ve kemerli kapılı, çıkıntılı bölüm bulunmaktaydı. Üç kemerli revakın üzerine “Sergi-i Umûmî-i Osmanî” yazılı bir kitabe konulmuştu. Bina tasarımının esası, daha önceki dünya sergilerinden alınmıştı. Böylece bölmelere ayrılabilen geniş bir salon oluşturulmuştu. Bununla birlikte özellikle cepheler İslam mimarisinden esinlenen renkler sebebiyle mimari tarz olarak neo-İslam bir üslûp taşıyordu (Çelik 2005: 150-151).

Sergi binasının iç kısmında tarım ürünlerinden dokumalara, sanayi ürünlerinden madenlere,

deri eşyasından mobilyalara kadar uzanan geniş ürün yelpazesini sergilemek için 13 bölüm oluşturuldu. En geniş bölüm, Osmanlı'nın tarımdaki gücünü göstermek amacıyla, farklı bölgelerden gelen 212 buğday cinsine ayrıldı (Çelik 2005: 152).

İlk Ulusal Fuar Nizamnamesi

Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin işleyiş ve organizasyonuna ilişkin Avrupa'da düzenlenen sergilerle ilgili bilgilerden hiç de aşağı kalmayacak bir kapsamda hazırlanan sergi nizamnamesi, Ceride-i Havadis'in 5 Şaban 1279 tarihli 1128 numaralı sayısında yayımlandı. Ülkenin tüm “hâsılât-ı arâziye ve sanaiyesinin” teşhir edileceği Sergi-i Umûmî-i Osmanî, Sultanahmet Meydanı'nda 1279 yılının Ramazan ayının başında açılıp Zilhicce ayının sonunda da kapanacaktı. Serginin başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi ve ürünlerin belirlenmesi amacıyla “bircümle eyalet ve mutasarrıf ve kaymakamlıklarda ayrı ayrı komiteler tayin olunacak” ve bu komitelerde mutasarrıf ve kaymakamların yanı sıra mahalli meclis üyeleri de yer alacaktı. Komitenin görevi, “kendisine getirilecek eşya ve emtiadan şâyân-ı kabul olup olmayanları tefrik ve temyiz etmek” olacaktı.

Sergiye eşya göndermek isteyenler, buldukları dairenin komitesine müracaat ederek, “evvela eşyalarının mahsulât-ı Osmanîye ve dahiliyeden olduğunu ispat” edeceklerdi. Bir ürünün Osmanlı ürünü olup olmadığının ölçütü ise “Memâlik-i Mahruse'de hâsıl” olmasıydı. Osmanlı topraklarında üretilen bir ürün, üreticisi yabancı ülke tebaasından olsa bile yerli mal sayılacaktı. Bu husus nizamname dışında gazetelerde yayınlanan haber ve duyurular da özenle vurgulandı ve yabancı ülke teb'ası olan kişilerin Osmanlı ülkesinde bulunan fabrikalarının ürünleri ile yine burada esnaflık eden yabancıların mamulâtının yerli ürün/mamulât-ı dâhiliye sayılarak, sahiplerinin müracaat etmeleri hâlinde memnuniyetle kabul edileceği ilan edildi (Tasvir-i Efkar 30 Kasım 1862). Yurtdışından getirilen ve istisnai olarak sergiye kabul edilecek “mamulât-ı ecnebiyeden edevat, ziraat ve saire misillu makineler ise hangi memleket ürünü ise o yerde bulunan Devlet-i Aliyye hazerâtı ve şehbenderleri tarafından tasdik edilecekti.” Ayrıca her türlü eşya ve mahsulât için bağlı olduğu komitenin ruhsatıyla gönderildiğini gösteren bir adet pusula olacaktı. Yine komiteler, Şaban ayının başlangıcında “dairelerinde bulunan eşya sahiplerinin isim ve şöhret ve mahall-i ikametlerini ve gönderilen eşyanın cins, miktar ve fiyatıyla bunlara dair mülahazalarını açıklayan birer kıta deftere tanzim edip” göndereceklerdi (Ceride-i Havadis 26 Ocak 1863).

Sergi Nizamnamesi, sergiye kabul edilecek ürünlerin çeşit ve vasıflarını da açıklığa kavuşturuyordu. Buna göre Osmanlı Devleti'nde üretilen “bircümle emtia, sanayi, tarım ve maden ürünleri ile alet ve makinelerden her ne konulur ise kabul” olunurken, yabancı ülkelerden “yalnız çiftçilik ve bahçıvanlığa müteallik ve dükkân ve evlerde istimal olunabilen alet ve edevât” kabul edilecekti. Sanat ve ticarete faydası olmayan eşyalar ile “az vakitte bozulabilen” çiçek, taze meyve, sebze ve canlı hayvan gibi tartışmalı eşya, sergiye alınmayacaktı. Sergiye gönderilen emtia ve eşyanın hem meclis-i hiber (bilirkişi heyeti) tarafından muayene ve seçiminde, hem de sergilenecek mahallin seçim ve tanziminde kolaylık sağlamak için ürünler 13 kategoriye ayrılmıştı. Bu kategoriler şöyleydi:

- Tarım, hayvancılık ve orman ürünleri
- Un, şeker, şeker mamulleri, gül ve çiçek suyu, sirke ve meşrubat
- Ham ve külçe maden numuneleri, madencilikle ilgili alet ve makine, mermer, alçı taşları, inşaat malzemesi, odun ve maden kömürü
- Sanayi ve mesleklerde kullanılan alet ve makine, saat, çilingir, anahtar, kazancı, bakırcı ve dökmeçi işleri, ateşli silah, kurşun, gülle ve araba
- Altın ve gümüş mamulleri, her türlü mücevherat, gümüş takımları, pirinç ve boyalı eşya
- Koza, ham ve işlenmiş ipek, pamuk, yün ve tiftik
- İpek, pamuk, yün ve tiftik ve kenevirden yapılmış kumaş, bez, basma, şal, çorap, çuha, aba, fes, fanila, çarşaflık ile iplik ve çeşitli ibrişim

- Toprak ve cam mamulleri, ıtriyat, sabun, tespih, çam sakızı, petrol yağı, bitkisel yağlar, boya ve mum
- İşlenmiş deri ve deri mamulleri, eyer, başlık, koşum, çul, çuval gibi saraciye eşyası, ayakkabı ve kürk
- Elbise, türlü giyim eşyaları, el işleri, havlu ve sofratakımları
- Sandalye, masa, kütüphane gibi ağaç işleri, müzik aletleri, keçe, halı, kilim ve hasır
- İnşaat model ve resimleri, kara kalem ve boyalı resimler, düz ve kabartmalı haritalar,taşçı ve oymacı mamulleri
- Matbaacılıkla ilgili harfler ile taş üzerine basılı kitap, risale, döğme harfler ve litoğrafya ve fotoğrafya işleri, tezgâh ve makineleri; mücellit ve hakkak ürünleri (Ceride-i Havadis 26 Ocak 1863 [Fasl-ı Sâni]).

Nizamname hükümleri, “sergiye konacak eşya”nın Şaban’ın on beşinden evvel sergi mahalline ulaştırılmasını karara bağlıyordu. Bunun için taşradaki komiteler kendi dairelerindeki emtia ve eşyayı toptan olarak bir kerede göndermekle yükümlüydüler. Komiteler, gönderdikleri eşya ile beraber “eşya sahibinin isim, şöret, ikamet mahalli, eşyaların cinsi, adedi, miktarı ile fiyatını; çiftlik ve kârhanelerin cesamet ve ehemmiyetini; üretimde kullanılan alet ve makineler ile usul-ı sanayisini, istihdam edilen amele sayısını, üretim için kullanılan hammaddenin (mevadd-ı asliyenin) nevi ve miktarı ile ürünlerin kemmiyet ve miktarını açıklayan” bir defter de gönderecektiler. Eşyaların nakliye masrafları ile onları getiren memurların harcırahları mensup oldukları eyalet ve livaların mal sandıkları karşılanacaktı. Görevli memurların Dersaâdet’te kalacakları her gün için kendilerine Osmanlı Devleti tarafından yevmiye ödenecekti (Kadri Bey 1863: 342). Sandıkların üzerinde eşyanın hangi mahalden geldiğini, nevini ve cinsini işaret eden pusulalar bulunacaktı. Eşya sahipleri serginin açık olduğu vakitlerde eşyalarının başında bulunabilir, ya da komisyonun kabul edeceği bir vekil tayin edebilirlerdi. Eşyaların sergi mahalline konulması için lüzum görülen dolap ve sairenin inşa masrafları da devlete aitti. Sergilenecek tüm eşya hakkında izah ve ma’lûmât verecek bir defter de sergi komisyonu tarafından basılıp yayınlanacaktı (Ceride-i Havadis 26 Ocak 1863 [Fasl-ı Salis]).

1863 Sergisi’nde ürünler teşhir edilmekle kalmadı, aynı zamanda satışa da sunuldu. İstanbul dışından gelen ürünlerin bedellerinin sahiplerine ulaştırılması Hükümet marifetiyle gerçekleştiriliyordu ve Hükümet’in teminatı altındaydı (Ceride-i Havadis 26 Ocak 1863 Fasl-ı Hâmis, Otuz Beşinci Bend). Sadece satılan ürünlerin bedelleri değil, sergiye gönderilip de satılmayan ürünlerin bedelleri de sahipleri tarafından belirlenen miktar üzerinden Hazine tarafından eşyayı getiren görevliler vasıtasıyla sahiplerine ödenecekti. Ayrıca geri gönderilmeye değmeyecek, bir anlamda gönderim masrafı ederinden daha fazla olan “ufak tefek şeyler” de Hükümet tarafından satın alınacaktı (Tasvir-i Efkâr 30 Kasım 1862).

Sergiyi düzenleyenler, 1863 Sergisi’ni sadece ürün teşhir edilen Avrupaî bir fuar olarak görmüyorlardı. Onlara göre, gerek eyaletlerden, gerekse Dersaâdet’ten eşya gönderen, numune-i mamulât arz eden her sanat ve meslek sahibi için "bu sergi bir büyük imtihan meydanı" idi. Dolayısıyla “sanatçı akranına faik olan ve resanet (sağlamlık) ve nefasette (güzellikte) mamulâtın yekdiğere nispetle derecesi” sanat ve mamulât ashabından oluşan bir meclis-i ehl-i hibre (jüri) tarafından tayin edilecekti. Bu amaçla bir jüri heyeti tesis edilecekti. Mustafa Fazıl Paşa’nın başkanlığında toplanan komisyon, ilk toplantılarını Paşa’nın konağında yapmıştı. Ancak daha sonraki toplantılara Maarif Nezareti’nin Ticarethane’deki dairesinde her hafta salı günleri devam edildi (Tasvir-i Efkâr 30 Kasım 1862).

Sergiyeye katılan ürünler, heyet-i ehl-i hibre (jüri) tarafından değerlendirilerek, nitelikli olanlar ödüllendirildi. Sergiyeye konulacak ürünler 13 kategoride değerlendirildiği için, bu 13 kategoride 13 jüri heyeti oluşturuldu. Nizamnamenin 43. bendi hükmüne “Ehl-i hibre komisyonları birinci ve

üçüncü ve yedinci ve onuncu ve on birinci sınıflar için yedişer; ikinci, dördüncü, beşinci, altıncı, sekizinci, dokuzuncu, on ikinci ve on üçüncü sınıflar için beşer nefer azadan ibaret” olacaktı (Ceride-i Havadis 26 Ocak 1863 [Fasl-ı Sâdis, Kırk Üçüncü Bend]). Serginin açılmasıyla birlikte komisyon hemen eşyaları incelemeye başlayacak ve “müddet-i kalile zarfında” görevini tamamlayacaktı. Eşya sahiplerine 3 derecede mükâfaat verilecekti; birinciye mecidiye nişan-ı hümâyûn, ikinciye gümüş madalya, üçüncüye ise pirinç madalya verilecekti. Mecidiye nişanına, “yalnızca sanatça pek büyük faydalı bir şey keşf ve buluş yapan veya ürününü san’at-ı nefaset ve resanetçe henüz vasıl olunmayan bir dereceye isal eyleyenler nail olacaktı.” Nişan ile birlikte ayrıca özel bir şahadetname de verilecekti (Ceride-i Havadis 26 Ocak 1863 [Fasl-ı Sâbi]).

İlk Türk Sergi Dizaynı

Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin iç tasarımı, standların oluşturulması ve ürünlerin usulüne uygun yerleştirilmesi için de “işten anlar bir mütehasısası” ihtiyaç duyuldu. Bu amaçla Mösyö Valer isminde bir Fransız bulundu. Mösyö Valer, sergide teşhir olunacak ziraat ve sanayi ürünlerinin estetik derecelerini “keşf ve tahkike memur” kılınmıştı. Bütün stand ve ürün dizaynından sorumluydu. Sergi binası Ramazan başlamadan birkaç gün önceden teslim edildiğinden eşyaların düzenlenmesi ve konulması ancak açılış günü sabaha karşı bitirilmişti (Nezihi 1931: 416).

Ortaya çıkan esere bakılınca, oldukça ustalık ve incelikli bir çalışma ortaya koyduğu söylenebilir. Osmanlı'nın uluslararası çapta ve modern sergi anlayışıyla gerçekleştirdiği bu ilk fuar organizasyonu, ziyaretçiler tarafından çok beğenildi. Öyle ki, serginin “hüsni tertip ve intizamı doğrusu derece-i me'mulenin mafevkında bulunduğundan cümlenin mazhar-ı takdir ve tahsini” olmuştu. Sergi binasına girer girmez tüm bakanlar, konulan eşyanın nefaset ve intizamını düşünüldenden birkaç kat ziyade buluyor ve sergileme tarzının hüsni tesiri altında kalıyordu (Münif Bey 1279: 362).

Hem sergi binası hem de serginin iç tasarımı ve ürün yerleştirme nasıl yapılmıştı da ziyaretçileri bu denli etkilemişti? Sergi binası 7 bin arşın arsa üzerine dikdörtgen biçimde inşa edilmişti. Ortasında yine dikdörtgen şeklinde 2.300 arşın genişliğinde bir bahçe olup bunun da ortasında bir mermer fiske bulunuyordu. 1851 Londra Sergisi'nin ana binası olan ve o tarihten itibaren tüm mimariyi etkilemiş olan Kristal Palas'ın etkisi 1863 Sergi binasında da görülüyordu. Çünkü Osmanlı sergi binasının orta bahçesinin ve diğer bazı yerlerinin tavanı cam ile örtülmüştü. Ayrıca binanın üç cephesinde halkın giriş ve çıkışı için üç büyük kapısı vardı (Münif Bey 1279: 363).

Serginin dahilinde duvara dayalı bir şekilde 3,5 arşın yükseklik ve genişliğinde camlı dolaplar bulunuyordu. Bu tarz dolaplardan çeşitli hacim ve biçimde 50'den fazla orta dolap da vardı. Eşyalar cinsleri itibarıyla ayrılarak bu dolaplara konulup yerleştirilmişti. Boş kalan bazı duvarlar ile bahçenin etrafında ve diğer bazı yerlerdeki direkler ise rengârenk kalıçe ve keçeler ile kapatılıp süslenmişti. Hububat, un ve sıvı şeklinde toprak ve sınaî ürünleri billur şişelere konulmuş, üç kademeli olarak bahçe duvarlarının etrafına dizilmişti. Burada 10 bini aşkın çeşit ürün sergilenmiş, hepsinin “cins, miktar, fiyat, üreticisinin isim ve şöhreti gibi faydalı bilgileri” içeren mufassal bir defter de tutulmuştu (Münif Bey 1279: 363-364).

Bu arada sergi komitesi, gerek İstanbul'dan gerekse eyaletlerden başkente gelen eşyaları, At Meydanı'na bakan Harbiye ambarları dahilinde münasip bir yerde topluyordu. Komisyon görevlileri, bu ambarlarda ilk çalışmalarını yürütüyor, ürün seçimlerini yapıyor, ziraat ve sınaî ürünlerini kategorilere ayırıyor ve daha sonra da sergi alanına gönderiyordu (Kadri Bey 1863: 338).

Güvenliğin Sağlanması ve Yangın Önlemlerinin Alınması

Sergi-i Umûmî-i Osmanî için güvenlik tedbirleri alınması ihmal edilmemişti. Hem sergi alanının bulunduğu Sultanahmet'e civarda bulunan polislerden kaydırma yapılıyor, hem de sergi alanı için özel bir itfaiye gücü görevlendiriliyordu. Sözelimi serginin güvenlik hizmetlerinde kullanılmak üzere Kanlıca'daki Binbaşı İzzet Ağa ile 10 nefer polis buraya tayin edilmişti. Aynı

şekilde tulumbacıardan 50 nefer ile 5 aded tulumbacı dahi sergide vazifelendirilmiş, tulumbacılar için serginin görsel bütünlüğüyle uyuşan özel elbiseler diktirilmişti. Öyle ki, “bunlar için lâzım gelen elbisenin vakt-i mukarrerinde (belirtilen sürede) yetişmek üzere hemen i’âl ettirilmesi husûsu” için ilgililer dikkatli ve hızlı hareket noktasında ikaz edilmişlerdi. Serginin güvenliği ve yangın önlemlerinin alınması konularında zabtiye müşiri gerekenleri yapmaktan sorumlu tutulmuştu (BOA, A.MKT.MHM, 251/10).

1863 Sergisi, şehrin imarına ve altyapı hizmetlerinin düzenlenmesine katkıda bulunmuştu. Sözelimi Sergi-i Osmânî sebebiyle Dersaadet haritası üzerinde, sergi çevresinde bulunan yollar işaretlenerek, bu yolların ve kaldırımların düzenlenmesi ve tanzimi sağlanmıştı (BOA, A.MKT.MHM, 252/58). Bir başka belgeye göre de Bahçekapısı’ndan Ayasofya Caddesi’yle Sultanahmed Meydanı’na kadar olan yol kaldırımlarını teftiş eden yetkililer, buradaki kaldırımların tamir edilip açılıştan evvel bitirilmesini istemişlerdi (BOA, A.MKT.MHM, 251/10).

Serginin Açılışı

Tüm bu hazırlıklardan sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezî hükümet tarafından düzenlenen ilk uluslararası standartlardaki sergisi, 27 Şubat 1863 yılında Sultanahmet’teki At Meydanı’nda açıldı. Sergi-i Umûmî-i Osmanî adıyla anılan fuarın açılışı, kutsal bir vakit olması sebebiyle Ramazan’ın 9. gününe tesadüf eden Cuma günü yapılmıştı (Selahaddin Bey 2008: 27-29).

Aslında sergi açılışının, 1279 yılının Ramazan ayının ilk günü yapılması planlıyordu (Ergin 1995: 710). Ancak inşaatın zamanında bitirilmesine rağmen sergilenecek mallar, bazı eyaletlerden İstanbul’a şiddetli kış sebebiyle zamanında ulaşamadı. Vaktinde gelen eşyalar ise sergideki yerlerine konulamadı (Münif Bey 1279: 362; bkz. Havadis’ten aktaran Gültekin 1982: 24). Çünkü sergi binasının bazı bölümlerinin boyası henüz kurumamıştı (Tercüman-ı Ahval 1863). Sergi, 9 günlük bir gecikmeyle 27 Şubat 1863’te, Ramazan ayının 9. gününe rastlayan Cuma günü açıldı. Sultan Abdülaziz, Sultanahmet Camii’nde tertip olunan selamlık töreninden sonra sergi binasına gelerek açılışı yaptı (Münif Bey 1279: 362).³ Yanında Mısır Hidivi İsmail Paşa, Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa, Hariciye Nazırı Âli Paşa, Serasker Fuad Paşa ve diğer vekiller de hazır bulundu (Ergin 1995: 710).

İlk gün 4 saat boyunca sergiyi gezen Sultan, sergiden o kadar memnun kaldı ki, ertesi gün de sergiye gelerek, pavyonları tek tek ziyaret etti. Bu memnuniyetin bir sonucu olarak, ziyaretçilerin görmesi için, Hazine-i Hümayûn’da muhafaza edilen kıymetli mücevheratın teşhir edilmesini istedi (Ergin 1995: 710). Ramazan’ın 21. günü Valide Pertevniyal Sultan da Şehzade Yusuf İzzettin Efendi ve Saray’dan bir grupla birlikte sergiyi ziyarete geldi (Giz 1968: 35). Ramazan’ın sonuna kadar geçen 21 gün içinde ise sergiyi kadın ve erkek toplam 54 bin kişi ziyaret etmişti (Münif Bey 1279: 367). Şevval’ın 16’sında, yani açılıştan 37 gün sonra ise sergiyi temaşa edenlerin sayısının resmi defterlere 80 bin olarak işlendiği açıklanıyordu (Tercüman-ı Ahval 1863/315; Tasvir-i Efkâr 1863/364).

Fuar iki binadan meydana geliyordu. Girişte yer alan ana fuar binasında sadece Osmanlı Devleti’nin muhtelif eyalet ve şehirlerinden gelen ürünler sergileniyordu. Ancak yabancı ülkelerden gelen ürünler için, ana fuar binasının arka tarafına bir ek bina inşa edildi. Makinelerin kolayca içeri sokulabilmesi için düzayak olarak yapılan ek bina, gösterişsiz yapısıyla Dikilitaş’tan At Meydanı’ndaki Hipodrom’a kadar uzanarak, Serpentine kolonunu tamamen çevreliyordu (Salahaddin Bey 2008: 29).

Sergi-i Umûmî-i Osmanî, 27 Temmuz’dan 1 Ağustos 1863 tarihine kadar tam 5 ay açık kaldı. Bu süre zarfında ziyaretçilerden 450 bin kuruş gelir elde edildi (Salahaddin Bey 2008: 29). Sadece bu meblağ bile, fuarı ziyaret etmek için İstanbul ve diğer illerden gelenler ile yabancıların

³ Bugüne kadar kaynaklar (Bkz.: Tercüman-ı Ahval, Numara 304, 11 Ramazan 1279), Sultan Abdülaziz’in Ayasofya’da Cuma namazını kıldıktan sonra açılışı yaptığını yazıyordu. Ancak Münif Bey’in aktardığı bilgi, ilk kez Cuma selamlığının Sultanahmet Camii’nde düzenlendiğini, sonrasında da Padişah ve maiyetindekilerin hemen yanı başındaki sergi alanına gelip açılışı yaptıklarını yazıyor.

sergiye ne büyük bir ilgi gösterdiklerini ortaya koyuyordu.

Sergi cuma, pazar, pazartesi, salı, perşembe günleri erkeklerin; çarşamba ve cumartesi günleri ise kadınların ziyaretlerine açıktı. Ziyaretçilerden cuma ve cumartesi 6 kuruş, diğer günler ise 3 kuruş duhuliyeye, giriş ücreti alınacaktı. Kadınların ziyaretçi olduğu günlerde, sergi alanında eşya sahipleri dışında kimse bulunmayacaktı (Ceride-i Havadis 26 Ocak 1863) Kadınların ziyaret edeceği günlerle ilgili kurala ilk hafta uyulmadı. 9 Şubat Cuma günü açılan sergi, kadınların ziyaret günü olan cumartesi günü kadınlar yerine “seyr ve temaşaya gelen bazı zevât-ı kiram” ile “lütfen ve tenezzülen sergiyi teşrif” eden Sultan Abdülaziz’i ağırladı (Ceride-i Havadis, 2 Mart 1863). Takip eden çarşamba günü de kadınlar yerine erkek ziyaretçiler sergiye alındı, ancak sonraki cumartesi gününden itibaren kadınların ziyaret günlerine harfiyen riayet edildi (Tercüman-ı Ahval 2 Mart 1863).

Erkeklerle mahsus günlerde ortalama 2 bin, kadınlara mahsus günlerde ise ortalama 6 bin ziyaretçi sergiyi gezdi. Bunun üzerine kadınlara mahsus gün sayısı, ikiden üçe çıkarıldı (Giz 1968: 25). Yabancı ürünlerin sergilendiği ek bölüme kadınlardan fazla rağbet olmadığından onlar için ayrı bir gün tahsis edilmedi. Kadın ve erkekler bu mahalli karışık olarak ziyaret edebiliyorlardı. Zaten günlük ziyaretçi sayısı birkaç yüzü zor buluyordu (Münif Bey 1279: 408). Sergiye giriş ücreti olarak cuma ve cumartesi 6 kuruş, diğer günler 3 kuruş, çocuk ve askerlerden ise 1,5 kuruş alınıyordu (Ceride-i Havadis 26 Ocak 1863). Yabancı devletlerden gelen alet ve edevatların bulunduğu ek bina ise 2 kuruşa ziyaret edilebiliyordu (Münif Bey 1279a: 408). Daha sonraları sergiyi daha fazla kişinin ziyaret etmesini sağlamak için giriş ücretleri ucuzlatıldı (Tercüman-ı Ahval 30 Mart 1863). Gerekçe olarak da “serginin açılış maksadı, sanayinin ilerlemesi, sergide teşhir edilen eşyaların herkes tarafından görülmesi” gösterildi (Ceride-i Havadis 11 Mayıs 1863).

Değerlendirmeler sonucu Halep eşyasını teşhire memur Şeyh Mustafa Efendi, Beyrut eşyasını teşhire memur Abdülkadir Efendi, Şam eşyasını teşhire memur Abdülkadir Efendi, Diyarbakir eşyasını teşhire memur Abraham, Bağdat eşyasını teşhire memur İskender, Yanya eşyasını teşhire memur Kosto Piço, Halepli iş adamlarından Anton Zati ve M. Donato, Dersaâdet eşyasını teşhire memur Dr. Filori beşinci mecidiye nişanına lâyık görüldü. Yabancı firmalardan ise Ransomes, Garret ve Fils, Ganneron ile mühendis ve teknikerler de muhtelif mecidiye nişanlarıyla taltif edildi (Önsoy 1983: 233). Ayrıca Sergi-i Osmânî hakkında sadece Osmanlı yazar ve gazetecileri köşe yazısı, haber ve kitap yazmamışlardı. Aynı zamanda yabancılar da bu sergi hakkında çeşitli yazılar kaleme almışlardı. Bunlardan biri olan Mösyö Lui de Sergi-i Osmanî hakkında bir kitap telif etmiş, bu hizmetinden dolayı da kendisine “beşinci mertebeden bir kıt’a mecidiyye nişân-ı zîşânî” verilmesi uygun görülmüştü (BOA, A.MKT.MHM, 329/21).

Sergide Teşhir Edilen Ürünler

Sergide İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden gönderilmiş 10 bin kalemin üzerinde ürün teşhir edildi. Sergilenen ürünlerin zenginliği, bir övünç kaynağı oldu. Sergideki en geniş mekânı, İmparatorluğun hemen hemen her tarafından gönderilmiş olan tarım ürünleri almaktaydı. Ürünlerin fiyatları dünya piyasalarından daha ucuzdu. Sergide yer alan tarım ürünlerinin başlıcaları şunlardı: Buğday, çavdar, yulaf, arpa, mısır, pirinç, tütün, pamuk, keten ve kenevir, yün, ipek böcekçiliği. Orman ürünleri de zengin ağaç çeşitleriyle sergideki yerini almıştı: Meşe, çam, ceviz, şimşir, selvi, söğüt, kavak, şimşir, kayın, kara ağaç, akça ağaç, kızıl ağaç, yabani fındık, ardıc ağacı (Önsoy 1983: 210-213).

Maden pavyonunda ise İmparatorluğun dört bir köşesinden gelen maden numuneleri bulunuyordu. Kurşun, gümüş, altın, şap, demir, bakır, grafit, cıva, taş kömürü, göl, kaya ve deniz tuzları, kükürt, arsenik sülfür, zırnık, kireç, granit, alçı, lüle taşı, piroksen, zebercet, şeffaf oksit, bazalt, pirit, demir sülfür, mermer, sarı ve kırmızı mermer, çeşitli yumuşak ve sert çeşitli taşlar. Ayrıca burada kaydetmek gerekir ki, bu mermerlerden yapılmış masa, konsol, ocak ve vazo gibi mermer eşyalar da teşhir edilmişti (Önsoy 1983: 218-220).

Dokumacılık bölümünde ise genel hatlarıyla ifade etmek gerekirse, yünlü ve ipekli kumaşlar, masa örtüleri, hamam takımları, el havluları, yatak takımları, perdeler, ipekli peştamal, kadifeler, ipek kravat ve çoraplar, çok sayıda yünlü ve pamuklu dokumalar, başörtüleri ve çoraplar, yazmalar, renkli basma ve pazen, iç çamaşırları, halı ve kilim ve seccadeler yer alıyordu. Ayrıca pavyonda birçok eyaletten gelen sığır derisi, meşin ve sahtiyan gibi ürünlerde yer alıyordu. Koyun ve keçi derisi numuneleri ile bunlardan yapılan ayakkabı, potin ve terlikler de sergide teşhir ediliyordu. Yine tabanca, bıçak kılıfları, keman yayları, eyer ve at koşumları, bel kemerleri ve palaskalar, terlik, bavul, para cüzdanları, deri elbiseler de bulunuyordu (Önsoy 1983: 221-227). Özellikle Beyoğlu Kışlası Kundura Atölyesi'nde yapılan askeri potinler, Sultan Abdülaziz başta olmak üzere birçok ziyaretçinin takdirini toplamıştı.

Dokumacılık bölümünde teşhir edilen ürünlerin büyük bölümü İzmit Çuha Fabrikası (Basmahane) ve Feshane'de imal edilen ürünlerden oluşuyordu. Basmahane'den 500 kalem dokuma ürünü gelirken, bunun 100 kadarı gömleklilik ve kadın elbisesi kumaşlarından oluşuyordu. Yine 60 civarında emprime çeşidi vardı ki, masa örtüsü, perde ve elbiselik olarak kullanılıyordu. Diğer numuneler arasında ise yünlü ve pamuklu çoraplar, eldivenler ile ağartılmamış pamuktan mamul Amerikan denilen dokumalar mevcuttu. Ne var ki, Basmahane ürünleri aynı kalitedeki Fransız dokumalarından yüzde 15 nispetinde daha pahalıydı. Feshane'den ise 300 civarında eşya gelmişti. Bu eşyaların çoğu ince askerî kumaşlardı, ordu elbiseleri için kullanılan kırmızı, siyah veya renkli dokumalar, örtüler, kuşaklar ve çadır bezleri ile feslerdi. Feshane'de ağırlıkla fes üretilmesine rağmen ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Bu nedenle Tunus, Fransa ve Alman ülkelerinden 500-600 bin civarında fes ithal ediliyor, karşılığında da 9 milyon kuruş ödeniyordu (Önsoy 1988: 83).

Sergiye Lübnan malı tekstil ürünleri ile Halep, Şam, Diyarbakır'dan da dokuma mamulleri geliyordu. Kuşkusuz dokumacılık denilince Bursa akla gelirdi ve sergiye Bursa'dan da 300 kalemi aşkın mal gelmişti. Daha çok ev tekstili ağırlıklı bu ürünler arasında hamam takımları, el havluları, yatak takımları, masa örtüleri, perdeler, ipekli peştamal, ipek ve pamuk karışımı entarilik kumaşlar, elbise ve mobilyalık kadifeler, ağır ipekli dokumalar, atlas kumaşlar, ipekten yapılmış şark tipi elbiselik kumaşlar, kravat ve çoraplar vardı. Bursa'dan Salih Efendi'nin gönderdiği 200 parça eşyanın içinde yazlık elbise ile gömleklilik çizgili ve kareli ipekli dokumaların bulunması da ilginçti. Bursa özel sektörünün temsilcisi Salih Efendi, “sık dokunmuş ve Avrupa zevkine göre desenlenmiş kumaşlar” da göndermişti (Önsoy 1988: 85). Bu durum, çok açık biçimde, Bursalı tekstilcilerin halkta oluşan Avrupaî beğeniyi yakından takip ederek ona göre üretimlerini şekillendirdiklerini ortaya koyuyordu.

1863 Sergisi öncesindeki gelişmelere bakarak, Bursa'nın dokumacılıkta Avrupa ile yarıştığı söylenebilir. Daha 1850'lerde Bursa'da buhar ve su gücüyle çalışan tıpkı Avrupa'daki benzerleri gibi kurulmuş modern ipek fabrikalarından 14 tane vardı. Bursa'ya yakın Mudanya, Bilecik ve Osmaneli'nde de birer ikişer imalathane yer alıyordu. Bu bölgedeki işyerlerinde 55.000 kg ipek işleniyordu. Çoğunluğu Ermeni ve Rumlardan oluşan bin 700 işçi çalışıyordu. Ne var ki, bu fabrikaların sevk ve idaresinden sorumlu kişiler ve mühendisler Fransa ve Avusturya'dan getirilmişti (Önsoy 1988: 84-90). Dolayısıyla yerli bir üretim geleneği ve anlayışı oluşması engellenmişti.

1863 Sergisi'ne gönderilen ve beğeni toplayan ürünlerle ilgili belirtmek gerekir ki, çeşitli eyaletler ve sancaklar ile İstanbul'dan birçok özel sektör üreticisi ile zanaatkâr ustalar görenlerin hayranlıklarını ifade ettikleri ürünleriyle sergiye katılmışlardı. Binlerce ürün arasında Amasya'dan Şerife Hatun ipekten yapılmış düz, desenli ve sırmalı kadın kumaşları; Konyalı Hacı Mustafa yünlü ve pamuklu dokumalar ile başörtüsü ve çorapları; Bursa'dan İbrahim Usta ve Hacı Mustafa ipek elbiselik kumaşları, ipek kravatları, çorapları ile elbiselik ve mobilyalık kadifeleri; Diyarbakır'dan Ali Efendi kırmızı ipekleri, yine Diyarbakır'dan Mustafa ve Abdullah efendiler sarı ve kırmızı pamuklu kumaşları; İzmir'den Hacı Halil Efendi çeşitli halı ve kilimleri ve Hacı Mikail gümüş işlemeleriyle dikkat çekmişti (Önsoy 1988: 84-90).

Bu durum şu gerçeği ortaya koyuyordu: Geleneksel üretimin bir parçası olarak çalışmalarını sürdüren bu insanlar, geniş çaplı olmayan ama kaliteli ve görenlerin takdirlerini kazanan ürünleri ile varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardı. Üstelik bu ürünlerin fiyatları da fabrikasyon üretim sonucu elde edilen ürünlerden kat be kat daha pahalı değildi. Birçoğu daha ucuzdu, bir kısmı da yüzde 15-20 oranında daha pahalıydı. Peki, eksiği çekilen durum neydi? Eksik olan, geleneksel üretim anlayışının devamı olan bu ara elemanlar, bu usta ve küçük işletme yöneticileri modern üretim anlayışının bir parçası hâline getirilememişti. Yerli işgücü yerine Bursa ve çevresinde öbeklenen fabrikalarda olduğu gibi hem yönetim ve mühendislik kademesinde, hem de işçi statüsünde hep yurtdışı tercih edilmiş, işletmeler kurtarıcı olarak yabancı işgücünü görmüştü. Osmanlı yöneticilerinin bu başarısızlığı, belirleyen bir ekonomiye sahip olmaktan maruz kalan bir ekonomiye dönüşmeyi beraberinde getirmişti.

Tarım ve dokumacılıktan sonra en geniş pavyon ateşli silahlara ayrılan bölümdü. Burada ateşli ve kesici silahlarla, ordu araç ve gereçler sergileniyordu. Bunlar arasında top, obüs veya havan topu, süvari ve piyade tüfeği, tabanca, kundaklı bronz donanma topu, filinta ve deniz piyade tüfeği, kılıç, kama, süngü, kanca, mızrak ve ok gibi kesici ve delici silahlar, küçük çaplı savunma tüfekleri, miğfer ve çelik zırhlar, eski Türk tipi işlemeli tüfek ve tabancalar, fişeklik, av elbiseleri gibi ürünler yer alıyordu. Müzik bölümünde ise keman, piyano, korno bariton, trampet ve ney gibi müzik aletleri teşhir edilmiş ve en büyük ilgiyi piyanolar görmüştü (Önsoy 1983: 229).

Bu bölümde Tophane ve Zeytinburnu silah fabrikalarında üretilen mamuller yer alıyordu. Her iki fabrikada üretilen çeşitli çap ve markada 140 civarında ateşli silah sergide teşhir ediliyordu. Zeytinburnu Silah Fabrikası'ndan 4 top, 3 obüs veya havan topu, 50 süvari ve piyade tüfeği ile tabanca gönderilmişti. Tersane-i Âmire'den ise bir adet kundaklı bronz donanma topu, 50 adet filinta ve deniz tüfeği ile çeşitli tipte tabancalar gelmişti. Ayrıca Darbhane'de çalışan Mösyö Waren tarafından geliştirilen üç yeni tüfek modeli de sergiye konulmuştu. Zeytinburnu Silah Fabrikası'nın yivli top numuneleri büyük ilgi toplamıştı. Osmanlılar daha 1840'larda Hafız Paşa'nın müdürlüğü döneminde 14 yivli ilk topu yapmıştı. Özel sektörün silah sanayiindeki başarıları da sergide 60 tüfek ve tabanca ile yer alıyordu (Önsoy 1988: 89).

Sergide dikkat çeken pek çok eşya daha vardı. Bunlar arasında Halep, Şam ve Bursa ipek mensucatları Şark memleketlerinin kadim sınaî eserlerinin nefasetini yansıtıyordu. Ayrıca Anadolu'nun Uşak ve Gördes ile Rumeli'nin Şehirköyü ve diğer bazı malum mahallerinde üretilen kaliçe ve keçeler de görmeye değerdi. Öyle ki bunların nakışları İran ve Avrupa keçeleriyle mukayese bile edilemezdi, çünkü “ziyade dayanıklılığı ve renklerinin gayet revnak ve sebatı cihetiyle” diğer ülkelerin keçelerine üstündü. Ayrıca özellikle Dersaâdet'te üretilen sırma işleri “gayet nefis”ti ve yabancı ülkelerde üretilen bu tür ürünlerin hiçbir eksiği yoktu (Münif Bey 1279: 364).

İslemiyeye Fabrikası'nda üretilen aba ve benzeri yün mensucat da çok kaliteliydi. İncili ve sırmalı renkli zenne terlikleri ise Dersaâdet'e özgü zarif ürünler arasındaydı. Tersane-i Âmire ve Tophane-i Âmire ürünleri de nitelikleri ve görkemleriyle göz alıcı bir yer işgal ediyordu. Sözelimi Tersane-i Âmire'de üretilen maden ve ahşaptan pek çok gemi alet ve edevatı burada teşhir ediliyordu. Aynı şekilde Tophane-i Âmire'de imal edilen şeshane toplar (altılı toplar) “şâyân-ı tahsin”, yani takdir edilesi nitelikteydi ve Avrupa fabrikalarında üretilen ma'müllerden bir farkı yoktu (Münif Bey 1279: 365).

Kişisel yetenekleriyle çeşitli ürün örnekleri yapan ustalar da vardı. Mekteb-i Bahriye hocalarından Said Efendi'nin imal ettiği bir ürün de burada sergilendi. Bu ürün, demiryollarında kullanılan “lokomotif tabir olunur arabaların” dörtte biri ölçeğinde yapılmış bir modeliydi. Konunun uzmanları bu lokomotif modelini görünce hayranlıklarını ifade ediyorlardı. Dersaâdet'in ünlü kuyumcu ustalarından Malkunyan Usta da ağaç şeklinde bir çift gümüş şamdan imal etmişti ki, görenler bunun Avrupa işi ürünlerden hiç farkı olmadığını kabul ediyorlardı. Bu arada Mekteb-i Harbiye öğrencileri de resim sanatının çocukluk dönemini yaşadığı ülkemizde, nefis resim

örnekleriyle sergideki yerlerini alıyorlardı. Aznavuroğlu'nun kömür tozundan imal ettiği mürekkep de sergide yerini alıyor, böylece madenlerde ve kömür satış mağazalarındaki “mikdar-ı külli toz” telef olmaktan kurtarılıp ekonomiye kazandırılıyordu (Münif Bey 1279: 365-366).

Tüm ürünler övgüye değer değildi. Münif Bey gibi ziyaretçiler, gördükleri bazı ürünleri eleştirmekten geri kalmamıştı. Buna göre tüfenkçi esnafından birinin yaptığı oldukça incelikli bir işçilik de bu eleştiriden nasibini almıştı. Tüfenkçi ustası “bir ince iğneyi boyuna delip içinden bir kıl geçirmişti.” Kuşkusuz, bu durum söz konusu sanatkârın “kemal-i dikkat ve maharetine delalet eder ise de”, böylesi bir yeteneği daha faydalı bir üründe kullanması daha makbul olacaktı. Bu nedenle de boşuna harcanmış bir yetenek olarak görülüyordu. Aynı şekilde bir hazerfen de yumurta üzerine nal resminde birtakım küçük demir parçaları mıhlamıştı. Ancak benzer eleştiri ona da şu şekilde yapılmıştı: “Böyle şeylere hüner denilse bile zann-ı acizânemize göre mahzâ abesle iştigaldır” (Münif Bey 1279).

Fuarda Yer Alan Yabancı Ürünler

Osmanlı'nın gücünü göstermeyi, tarım ve sanayide kat ettiği mesafeyi sergilemeyi amaçlayan sergide, sadece yerli ürünlerin teşhir edilmesi planlandı ise de, daha sonra bu düşünceden vazgeçildi. Avrupa ülkelerinde icat olunan yeni makine ve aletlerin sergilenmesine, bunun için ilave bir bina yapılmasına karar verildi. Verimli tarım toprakları bol olan Osmanlı için bu düşünce son derece önemliydi. Çünkü İngiltere ve Fransa'dan getirilen tarımda makineleşmeyi artıracak yabancı makinelerin sergide teşhir edilmesi, Osmanlılar tarafından kullanılmasını teşvik edecekti. Bu yüzden sergilenmek için eyaletlerden gelen mallarla birlikte yurtdışından getirilecek makine ve edevatın da gümrük vergilerinden muaf tutulmasına karar verildi ve bu husus Sergi Nizamnamesi'nde kayıt altına alındı (Ceride-i Havadis 26 Ocak 1863). Avrupa'dan gelecek bu makinelerin gelişi ve çeşidiyle ilgili her türlü bilgi, aşama aşama gazeteler tarafından okuyucularına duyuruldu. Limana gelen makinelerin gümrükten geçtiği bile haber yapıldı (Ceride-i Havadis 2 Mart 1863).

Ayrıca Hükümet gazetelerde yayınlanan resmî bildirisinde, “Avrupa'da vapur (yani buhar) kuvvetiyle ve diğer usul ve kolaylaştırıcı vasıtalar kullanılarak işletilen tezgâhlarda meydana gelen çeşitli emtianın eski usule göre el ile imal olunan eşyanın yarısı pahasına, belki de daha aşağı (ucuza) çıkarıldığına” dikkat çekiyor ve “Osmanlı meslek ve sanayi erbabının dahi bu icatları kendi gözleriyle görüp ürünlerin gelişim sebebi ile bunun doğru vasıtalarını anlamalarını sağlamak” için “Avrupa'da meslek ve sanayi için yeni icat olunmuş kullanımı kolay bazı makine ve edevatı” sergilemek isteyenlere imkân tanınacağını beyan ediyordu. Anlaşılan oydu ki, Bab-ı Âli, kendi meslek ve sanayi erbabının Avrupa'daki son teknolojik gelişmeleri takip etmelerini, hatta bizzat görmelerini sağlamak, onların bu aletlerin faydalarını anlayıp kullanmalarına katkıda bulunmak için yabancı makinelerin, ama özellikle de tarım alet ve edevatlarının sergide yer almasına büyük önem veriyor ve bu amaçla da sergi civarında münasip bir yer düzenlemeye karar veriyordu (Tasvir-i Efkar 30 Kasım 1862). Tüm Osmanlı basını yukarıda ibareleri neredeyse harfi harfine tekrar ederek, “özellikle ziraat âlât ve edevatı fevka'l-gaye faideli ve kullanışlı bulunduğu cihetle emr-i ziraat ve sınaatın terakkisine medar olacağı gibi vesâil-i nafianın bulundurulması fevâide-i külliyeyi mucib” olacağına vurgu yapıyorlardı (Kadri Bey 1863: 338).

Sergide teşhir edilmek için İstanbul'a İngiltere ve Fransa'dan makineler ile tarım aletleri getirildi (Giz 1968: 24). Bu makine, alet ve sanayi mamullerine ayrılan pavyon, serginin açılış tarihine yetişememiş ve resmî açılıştan tam 45 gün sonra 13 Nisan günü açılmıştı. Ne var ki, pavyonla birlikte yapımına başlanan kazan dairesi tamamlanamadığından ancak yanında buhar makinesi olan makinelerin çalıştırılıp ziyaretçilere gösterilmesi mümkün oldu (Giz 1968: 25).

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kapsamlı millî sergisi olma özelliği taşıyan Sergi-i Umûmî-i Osmanî hakkında dönemin Osmanlı basınında detaylı bilgi ve duyurular yayınlanmıştı. Aynı yıl aylık olarak yayımlanmaya başlanan ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye adına sahipliğini Münif Efendi'nin üstlendiği Mir'at Gazetesi de sergi haberlerine geniş yer ayırdı (Kolay 2013: 265). Gazetenin

Ramazan 1279 (Şubat 1863) tarihli nüshasında, Sergi Nizamnamesi'nin geniş bir özeti verildi. Aynı şekilde serginin yabancı ürünler bölümünde yer alan teknolojik ürünlerin tanıtımına büyük dikkat gösterildi. Bu bağlamda Şevval 1279 (Mart 1863) tarihli ikinci sayısında İngiliz sabanları tanıtıldı. Zilkade 1279 (Nisan 1863) tarihli üçüncü sayısında ise ziraat aletlerinin tanıtımı devam etti.

1863 Sergisi'ndeki sabanlar, büyük ilgi gördü. Mir'at gazetesinin Şevval 1279 (Mart 1863) tarihli ikinci sayısında bu sabanlardan sekizinin resimleri yer alıyor ve sabanların “meşhur (Ranssem and Semz) nâm İngiliz kumpanyasının İngiltere'de (Ipsing) denilen mahalde bulunan (Oroel) kârhaneleri imalatından olup İngiltere'den Sergi-i Osmanî'ye gönderilmiş olan ziraat alâtu meyanında” geldiği vurgulanıyordu. Bu sabanların kullanımı çok kolaydı, geleneksel sabanların kullanım şekline yakındı, hem beygir hem de öküz tarafından çekilebilirdi. Ancak kullanım kolaylığının yanı sıra toprakta açtığı işleme derinliği diğerinin 1.5 katıydı. Ayrıca bu sabanların, “sap ve okları demirden mamul olduğundan dayanıklı buldukları misillü öyle ahşap sabanlar gibi hararet ve rutubetten çekilip bozulmayacaklarından şüphe yoktu” (Mir'at Mart 1863).

Teşhir edilen sabanlar arasında iki veya üç hayvan tarafından çekilen demir oklu büyük saban sayesinde ise çok kısa zaman içinde pek büyük bir arazi sürülebiliyordu, çünkü bu sabanın her bir hareketinde toprakta açtığı derinlik, öncekilere nazaran birkaç kat genişlikteydi. Sergideki sabanlarla ilgili yazıyı kaleme alan muhabir, bu çeşit sabanlar ile ziraata ilişkin diğer aletlerin ülkeye gelmesi ve yaygınlaşmasıyla, Osmanlı'da hâlen kullanılan aletlerin iptal olacağı, yenilerin de üretimin artmasını sağlayacağına dair düşüncelerini okuyucuyla paylaşıyordu (Mir'at Mart 1863).

1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî'ye gönderilen ziraat aletlerinden en çok ilgi çekenlerden biri de “Ekin ve Ot Biçme Aleti” idi. Büyük bir tekerleği bulunan bu alette, büyük tekerlek döndükçe yanında bulunan küçük tekerlek de dönüyordu. Bu dönme anında birbirine bağlı bulunan üç köşeli bıçaklar iki yana oynayarak önüne gelen ot ve ekini biçiyor, ayrıca biçilenleri de büyük tekerleğin döndüğü taraklar vasıtasıyla da demet demet geri atıyordu. İngiltere'den gelen bu alet ile “saatte bir İngiliz dönümü kadar yer biçileceği Avrupa'da tecrübe” olunmuştu. İki beygir veya sığırın çekmesiyle çalışan bu alet, bir kişi tarafından rahatça idare ediliyordu (Mir'at Nisan 1863).

Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin yabancılar için ayrılan pavyonunda ise “tek ve çift demirli pulluklar, harman makineleri, dövenler, tırpanlar, değirmenler, süt sağma makineleri, pamuk temizleme ve balya makineleri, tek ve çift tekerlekli el arabaları, sulama motorları gibi ziraat makineleri ve aletleri, tekerlekli yangın tulumları, Viyana menşeli bıçkı, keser, çekiç, testere, rende, törpü, bıçak, terazi, kantar ve para kasaları” bulunuyordu. Aynı bölümde yerli alet ve edevat da yer alıyordu. Bunlar dokuma tezgâhları ile çeşitli iş kollarında kullanılan alet ve edevattan mürekkepti (Önsoy 1983: 231).

Diğer aletler arasında çoğu Fransız ve İngiliz firmalarına ait olan küçük baş hayvanların kulaklarına işaret koymakta kullanılan makineler, ot kıyma ve pamuk balyalama makineleri bulunuyordu. Fransız ve İngiliz yapımı yedi beygir gücünde 4 hareketli motor da bulunuyordu. Bu motorların tamamı satıldı. Pavyonda bu aletleri tanıtmak, kullanımını göstermek ve denemek üzere yabancı teknik adamlarla mühendisler de hazır bulundu. Yabancı makine ve aletler, İmparatorlukta ilk kez gösterildikleri için büyük ilgi görmüş, neredeyse yerli ürünleri gölgede bırakmıştı (Önsoy 1983: 232). Tasvir-i Efkâr Başyazarı Şinasi'nin tabiriyle “Avrupa emtiasının revâcı Memâlik-i Osmaniye ma'mûlâtını adeta gûşe-i nisyanda bırakmış” idi (Tasvir- Efkâr 30 Kasım 1862).

İngiltere'den sergiye gönderilen “dövülmüş demirden mamul ve sapları çelik olan çift aletleri” 3.300 kuruştan, “her cins tokmak, ziraata mahsus aletlere bir hayvan kuvvetiyle ilave olunur alet” 5.500 kuruşa, “dövülmüş demirde mamul tarak” 400 kuruşa, “ekin biçme aletleri” 3.300 kuruşa, “zahire savurma makineleri” 1.430 kuruşa, “bu makine ve aletleri çevirmek için dolap” 1.660 kuruşa, “üç beygir kuvvetiyle çalışır, saatte 30 İstanbul keyli zahire öğütür harman aletleri” 5.500 kuruşa, “saman kesmek için çift bıçaklı makine” 400 kuruşa, “hayvan yiyeceği için zahire kırmak, bulgur yapmak için makine” 650 kuruşa, “tütün kırmak için makine” 400 kuruşa, “saatte

sekiz kıyye elenmiş un çıkarır el değirmeni” 990 kuruşa, “bir beygir kuvvetinde buhar makinesi” 8.800 kuruşa satılıyordu. Ayrıca bu makinelerin 20 beygir kuvvetine kadar olanları da mevcuttu ve kuvvetleri arttıkça fiyatları da yükseliyordu (Ruzname-i Ceride-i Havadis 6 Haziran 1863).

Yabancı Ürünler Pavyonundaki Yerli Ürünler

Diğer taraftan yabancı ürünler pavyonunda bazı yerli ürünler de sergileniyordu. Bu ürünler arasında oldukça ilginç mamuller de vardı. Sözgelimi Tersane-i Âmire’de üretilen 4 kürekli ve beyaz tenteli gayet nefis bir sandal bunlardan biriydi. Dolayısıyla 1867 Sergisi, Türkiye’de yelkencilik ve bot sergilerinin ilk örneği de kabul edilebilir. İstanbullu sandıkçı Ali Bey’in el üretimi kalburları işçiliği ile göz dolduruyordu. El ile idare olunan bu kalbur, İngiliz yapımı kalburlar gibi iş görür nitelikteydi. Türk yapımı ilk yayıklar da burada teşhir edildi. “Yağ çıkarmaya mahsus küçük dolap” olarak adlandırılan bu aletin içine süt konuluyor, sonra el ile döndürülerek yağ ile ayranın birbirinden ayrılması sağlanıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu’nun birçok eyaletinden sergiye gönderilen her renk sahtiyan ve meşin (deriler) de sadece yerli ziyaretçilerin değil, Avrupa’dan gelen misafirlerin de ilgisini çekti. Numuneleri çok beğenen Avrupalılar takdirlerini belirtip gerekli bağlantı için temasa geçtiler. Ayrıca Osmanlı topraklarından çıkartılan 30’a yakın farklı cins ve renkte mermerler de ilgi odağı oldu. Bu mermerler kaliteleriyle dikkat çekmelerinin yanında bu mermerlerden yapılmış “ocaklar”, yani şöminelerin bulunması dekoratif bütünlük sağlamıştı.

Avrupa’dan getirilen makine ve aletler, sergi kapanmadan önce Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa’nın Küçükçekmece civarındaki çiftliğinde, diğer devlet adamlarının da hazır bulunduğu bir ortamda tecrübe edildi. Bu tecrübe neticesinde, söz konusu alet ve makineler, çok faydalı bulundu, ülke tarımının gelişimi için temin edilmesinin gerekli olduğu fikrinde görüş birliğine varıldı (Ergin 1995: 710).

Bu tecrübe ile yerli ve yabancı aletlerin kıyas edilmesi Osmanlı basınına da yansdı. Sözgelimi Ceride-i Havadis, Ömer Paşa’nın çiftliğinde gerçekleşen tecrübe sırasında Türk ve Avrupa makinelerinin mukayese edildiğini yazıyordu. Habere göre “ilk önce yerli yapım büyük bir çift aletine, altı çift öküz koşularak tecrübe edilmiş, aletin çeliğinin iyi olmaması ve toprağın fazla kurak olmasından dolayı hiçbir netice alınamadığı görülmüş, daha sonra tecrübe edilen İngiliz çift aletine iki öküz koşulduğu hâlde çeliğinin mükemmelliği ve diğer özellikleri sebebiyle istenilen netice” alınmıştı (Ceride-i Havadis 27 Temmuz 1863).

Ziraatte makine kullanımının Osmanlılar tarafından tam benimsenip benimsenmediği tartışmalı bir konudur. Bazılarına göre, bu makineler, daha çok fuarlarda sergilenmek için ülkeye geliyor, sonra da çiftlik hangarlarına kaldırılıyordu. Çünkü Avrupa ile aramızda temel bir farklılık vardı. Buna göre Avrupalı köylüler, çoğalan fabrikalara koşturmuşlardı. Oysa tarım mahsullerini işleyen fabrikaların, külliyetli miktarda bu ürünlere ihtiyacı vardı. Fabrikaların ihtiyacı olan mahsuller ise ancak tarımda makineleşmeyle, yani az insan istihdamıyla kullanılan makineler sayesinde çok daha büyük verim ve ürün elde etmekle karşılanabilirdi. Ama bu makinelerin oldukça pahalı olması, çiftçi tarafından yaygın bir şekilde kullanılmasını engelliyordu. Bu nedenle “Maatteessüf birkaç bin lira ile ancak satın alınabilen bu makinelerden az sermayeli çiftçiler müstefid olamıyorlar.” Bu sorunun çözüm yolu ise çiftçilerin kumpanya teşkil ederek ya da mevcut kumpanyalardan biriyle sözleşme imzalayarak ücret mukabilinde arazilerini sürdürmeleriydi (Felahat Mecmuası 14 Haziran 1913).

Sergi Ürünlerinin Üniversiteye Gönderimi

Sergide yer alan Avrupa fabrikalarından gelen ürünler için bir başka yöntem daha izlenmişti. Buna göre 1863 Sergisi’nde teşhir edilip henüz satılmayan ürünler “numune ve model alınmak” üzere Dâr’ül-fünûn binalarına nakledilip burada muhafaza ediliyordu. Bu kapsamda yer alan zirâat alât ve edevâtının bedeli olan 271.190 kuruşun da, Ticaret Nezareti’nin müracaatı üzerine,

Padişah'ın iradesiyle Maliye hazinesinden ödenmesi kararlaştırılıyordu (BOA, A.MKT.MHM, 279/70).

Diğer taraftan serginin bitimini takiben Avrupa'dan gelen ziraat ve sanayi makinelerinden çift edevatının muhacirlere verilerek arazide kullanılması düşünüldü. Ticaret Nezareti'ne bu yönde yapılan öneride, tarım arazilerinin muhacirler tarafından daha verimli kullanılmasını sağlayacak çift edevatının akçesinin de “muhâcirîn tahsîsâtından” ödenmesi teklif ediliyordu. Vidin Mutasarrıflığı da her çeşit makineden birer ikişer adedinin gönderilmesini yazıyla talep etmişti (BOA, A.MKT.MHM, 311/52).

Serginin Getirdiği Yenilikler

1863 Sergisi ile birlikte İstanbul halkı, günümüzde metro, tramvay, tren gibi toplu taşıma araçları, işyeri girişleri, stat girişleri ve sergi alanlarında uygulanan turnike sistemiyle tanıştı; sergi İstanbul'da turnikeli geçiş sisteminin ilk uygulandığı yer oldu.

Serginin ilk günlerinde giriş yapan ziyaretçilerin sayısının doğru bir şekilde öğrenilmesi için önce bilet yöntemi kullanıldı. Ancak Avrupa'ya sipariş edilen turnikelerin gelmesiyle bu yöntemden vazgeçildi ve turnike sistemi ana giriş kapısına yerleştirildi. Turnikeler “âlât-ı mahsusâ” olarak isimlendirilip “işbu aletler pek faydeli ve tuhaf bir şey” diye nitelendirilerek şöyle tarif ediliyordu: Alet, zeminden 1.5 endaze⁴ yüksekliğinde ufkî olarak haçvari konulmuş bir dolaptan ibaretti. Duhuliyeye ücretini verdikten sonra içeriye girecek adam işbu dolabın bir kolunu vücuduyla iterek öte tarafa geçiyordu. Böylece her bir adam kolu ittikçe dolabın aşağı tarafında ve kilitli bir küçük sandık içine konulmuş özel aletler tabiatıyla rakam işletiyordu. Bu şekilde hile ve fesat karışmadan ne miktar adamın giriş yaptığı sahil bir şekilde malum oluyordu (Münif Bey 1279 :367).

Yenilikçi ürünler özellikle Avrupa ülkelerinden gelen ziraat aletlerinde yoğunlaşmıştı. Yabancı ürünler pavyonunda teşhir edilen ve büyük ilgi gören, ziraata ve ev ihtiyaçlarına ilişkin bu alet ve edevatın bazıları şöyleydi (Münif Bey 1279a: 409 – 413):

Buğday ve arpa başaklarını toplayıp samandan ayırmaya mahsus 7-8 beygir kuvvetinde buhar makinesiyle idare olunan döven: Bu dövenin bir veya iki çift hayvan ile kullanılan küçükleri de bulunuyordu. Bu alet, bin bir zahmet ile harman dövüp savurmak için rüzgâr beklemeye son veriyordu. Aleti çalıştıran buhar makinesi tekerlek üzerinde olduğu için istenilen mahalle kolaylıkla nakledilebiliyordu.

Muhtelif şekil ve büyüklükte değirmenler: Hayvan ya da el ile idare olunabiliyordu. Değirmen buğdayı öğütüp kepeğini ayırıyor, unu da birkaç cinsten çıkartabiliyordu. Seyyar nitelikte olan bu değirmenler arzu edilen yere taşınabiliyordu. Ayrıca hayvanlar için hububat karmak veya bulgur yapmak için de çeşitleri bulunuyordu.

Silindir kalbur: El ile idare olunan bu kalburların delikleri istenilen derecede ince veya kalınlaştırılabilirdi. Taş ve benzeri şeyleri yukarıdan, tuz ve samanı da bir yanından çıkartıyordu.

İnek sağmaya mahsus alet: Yeni icat olan bu alet, ineğin dört memesine takılarak sağma işlemi yapılır. Dakikada hayli miktar süt çıkarılır, hayvan bu aletten rahatsız olmaz. Amerika ve İngiltere'de bunun kullanımına büyük rağbet vardır. Zaten alet, 1863 Sergisi'nden bir yıl önce düzenlenen Londra Dünya Sergisi'nde çok büyük beğeni toplamış ve mucidüne de ödül kazandırmıştı.

Pamuğu denk yapan alet: Uzak mahallere nakledilecek pamuğun gemide ya da arabada geniş yer işgal etmemesi için, denk yapılması gerekir. İşte bu alet, pamuğun hacmini küçülterek denk hâline getirmektedir.

Tekerlekli yangın tulumbası: İki hortumlu olan bu tulumbanın bir hortumu ile yangına su sıkılırken, diğer hortum bir havuz ya da kuyuya salınarak tulumbaya su sağlar.

⁴ Endaze, Osmanlı devrinde kullanılan 65 cm uzunluğunda bir ölçü birimidir; 1 Nisan 1931'de kullanımdan kaldırıldı ve metrik sisteme geçildi.

İki tekerlekli demir arabalar: Çiftliklerde gübre, inşaatlarda taş ve toprak taşımak için kullanılabilir. Uygun yerde bu arabayı kullanan bir kişi, 5 adamın görebileceği işi görür.

Dikiş makinesi: Bu alet ile her türlü ince ve kalın mensucat üzerinde dikiş dikilebilir. Bu makine, 15-20 terzinin gördüğü işi rahatlıkla görebilir.

Viyana işi demir kasalar: Dökme demirden yapıldıkları için oldukça dayanıklı ve kilitler ise çok usta işidir. Dolayısıyla kırılmazlar. Yangın olduğu zaman en şiddetli ateşin içinde 7-8 saat kalır ve hiç zarar görmezler. Çeşitli renklerde olan kasalar, evlerde ziynet eşyasının konulması için de kullanılabilir.

Bu sayılan ürünlerin dikiş makinesi ve Viyana işi demir kasalar hariç tamamı İngiliz yapımıydı. Buhar kuvvetiyle çalışanların sergi içindeki buhar (buhar) makineleriyle idare olunuyordu. El ile çalışan aletlerin yanında ise bir görevli bulunuyordu. Bu görevliler hem nasıl kullanıldığını gösteriyor hem de makine hakkında bilgi veriyorlardı.

Sergiye getirilen ürünler arasında en çok ilgiyi yukarıda da anlatıldığı gibi tarım aletleri ile un değirmenleri çekti. Her ikisi, ama özellikle de un değirmenleri İstanbul ticaret çevrelerinde büyük alaka uyandırdı. Çünkü un değirmenleri, tam da İstanbul’un artan nüfusuna paralel bir şekilde hızla yükselen ekmeçlik un ihtiyacının tavan yaptığı bir sırada gündeme gelmişti. Hakikaten İstanbul’da gittikçe artan nüfusu beslemek için geniş ölçüde un imal eden değirmenlere ihtiyaç hâsıl olmuştu. Dolayısıyla un değirmenlerini teşhir ve satış amacıyla sergiye getiren fabrikaların, İstanbul’da sağlam haber kaynakları olduğu söylenebilir. Burada “değirmen”, “çark ve makine” manasında kullanılıyor, “un değirmenleri” denirken de “buhar makinesiyle işleyen un değirmenleri” kastediliyordu (Şanda 1965b: 4).

Daha evvel de, sözgelimi 1839 yılında, artan un ihtiyaçlarını karşılamak için Boğaziçi’nin yüksek tepelerine un imal eden yel değirmenleri kurulmuştu. Dönemin basını da en önemli sorun olarak gördükleri un imalatını çözeceğine inandıkları değirmenlere büyük ilgi gösteriyor, sergideki un değirmenlerinin kapasite ve özelliklerini detaylı bir şekilde anlatan haberlere yer veriyordu. Bu haberlerden birinde, Mösyö Pigeon tarafından teşhir edilen değirmenin yüksek kapasitesi, ucuzluğu ve iyi kalite un yaptığı anlatılıyordu. Bu yeni değirmenlerin İstanbul’da işletmeye alınması hâlinde, “yabancı memleketlerden ithal edilen yüksek kalitedeki beyaz un ithaline lüzum” kalmayacaktı. Aslında bu tip bir değirmen ilk kez İstinye’de kurulmuştu. İstinye değirmeni, bir ay içinde 120 bin kile buğday öğütebiliyordu. Kayıtlara göre İstanbul ve havalisinin ihtiyacı 450 bin kileydi. Dolayısıyla tek başına İstinye değirmeni İstanbul’un ihtiyacının dörtte birini karşılayabiliyordu (Şanda 1965b: 4).

Yine Hasköy’de Yakup Bey isminde bir özel teşebbüs sahibi, 8 çift taşlı değirmen kurmuştu. Burada yeni bir sistem uygulandı. Çift taşlı değirmen sayesinde unun kalitesi bozulmadan yüksek oranda buğday öğütülebiliyordu. Benzer bir şekilde Corfi isminde bir tüccar da Cibali’de değirmen tesis etti. Aynı özellikleri taşıyan Cibali değirmeninde Channes Oksel motoru denilen bir değirmen bulunuyordu. Öyle ki, bu değirmen 80 değirmen taşının yaptığı işi 25 taşla tek başına yapabiliyordu. Üretimi artıran bu değirmen, ülkeye ilk kez Mösyö Michel isminde bir ithalatçı tüccar tarafından getirilmişti. İşte sergide böylesine yeni teknolojiyi yansıtan ürünler sergilendi ve teşhir edilen bu değirmenler satıldı. 1863’ten sonra İstanbul un ithal etmek yerine un işleyen bir yapıya kavuştu. Ne var ki gümrük vergi oranları o kerteye getirildi ki, artık buğday ithal etmektense un ithal etmek daha kârlı hâle geldi. Yeni kurulan değirmenleri Hükümet koruyamadı. Bu değirmenler birbiri ardına kapandı. 1914 yılında I. Dünya Savaşı başlayana kadar da kapalı kaldı (Şanda 1965b: 4).

Serginin Yabancı Ziyaretçileri

1863 Sergisi, Avrupa ülkeleri tarafından yakından takip edildi. Bu takip iki boyutlu idi. Bir yandan serginin ziyaret edilmesi, bu gelişmelerin aktarılması söz konusu iken, diğer yandan da özellikle yeni üretilen buharlı makine ile tarım alet ve edevatları için yeni bir pazar oluşturma

gayretleri bulunuyordu. Sergiyi “seyr ve temaşa etmek için Viyana’dan gelecek olanlar” 300 kişi olarak organizasyon firmasına isimlerini kaydettirmişlerdi (Ceride-i Havadis 2 Mart 1863).

Basına yansıyan bilgilerden Viyana’dan 142 kişilik bir kafilenin vapurla geldiği, 450 kişinin de yolda olduğu öğreniliyordu. Viyanalı sergi ziyaretçileri İstanbul’da 5 gün kalıp yine gemiyle Osmanlı’nın önemli ticaret merkezlerinden biri olan İzmir’e gideceklerdi. Oradan da Trieste’ye dönmeleri söz konusuydu (Ceride-i Havadis 4 Nisan 1863). Kafilenin İstanbul-İzmir-Trieste güzergâhı ortaya koyuyordu ki, ziyaretçiler ticaret amaçlı gelmişlerdi, buradaki görüşmelerin altyapısını İzmir ve Trieste ziyaretleri ile tamamlayacaklardı. Dolayısıyla Viyana’dan gelen bu topluluk, Osmanlı’nın ilk turist kafilesi olarak değil, Osmanlı’ya gelen ilk kapsamlı ticaret heyeti olarak değerlendirilmelidir. Bu ticari heyet içinde Viyana kumaş fabrikalarında usta olarak çalışan kişilerin de bulunması bu görüşü güçlendiriyordu. Kaldı ki, bu ustalar, Osmanlı kumaş dokumacılığını yakından görüp fikir sahibi olmak istiyorlardı. Ayrıca Osmanlılar bu kişilerin bilgi ve deneyimlerinden yararlanmak istiyorlardı, masraflarının Ticaret Nezareti tarafından karşılanması da bunu gösteriyordu (Ruzname-i Ceride-i Havadis 5 Mart 1863).

Bu arada Fransa ve İngiltere iş çevreleri de Osmanlı Sergisi’ni görmek üzere İstanbul’a geldiler (Ceride-i Havadis Nisan 1863). Sözgelimi 25 kişilik bir İngiliz kafilesi Nisan sonrasında, 15 kişilik Parisli fabrikatör ve iş adamlarından oluşan grup ise Nisan ortalarında İstanbul’a ulaştı. Amaçları hem sergiyi gezmek, hem kendi üretimleri için siparişler almak, hem de Osmanlı İmparatorluğu’nda üretilen malları yakından görmektir (Giz1968: 24).

İngiliz işadamları, İngiliz sanayisinin merkezi olan Liverpool’dan hareket eden gemiyle İstanbul’a gelmişler, daha sonra İzmir’e uğramışlar, Akdeniz sahilinden İskenderiye’ye giderek memleketlerine dönmüşlerdi (Nezihi 1931: 417). Dolayısıyla 1863 Sergisi, sadece Osmanlı tüccar ve üreticilerinin bir araya geldiği bir platform olmamış, Osmanlı yöneticileri, tüccarları ve üreticileri ile yabancı tüccar ve üreticilerin bir araya geldiği bir mekân görevi de görmüştü.

Serginin Kapanışı ve Sergi Binasının Yıkılması

Sergi-i Umûmî-i Osmanî, yaklaşık 5 ay açık kaldı. Böylece 27 Şubat 1863’te büyük bir törenle açılan sergi, 1 Ağustos 1863’te kapandı. Sergiyi, 150 bin kişi ziyaret etti ve giriş ücreti olarak yaklaşık 450 bin kuruş gelir elde edildi. Ne var ki, bu gelir, masrafların ancak beşte birini karşılayabildi. Sultan Abdülaziz, yapımı üstlenen şirketin zarar etmemesi için aradaki farkı kendi karşıladı (Tercüman-ı Ahval 7 Ağustos 1862). Sergilenen ürünlerin büyük kısmı ise satıldı. Ürünlerin satışına açılışından 11 gün sonra, Ramazan’ın 20’sinden sonra başlanmıştı (Tercüman-ı Ahval 16 Mart 1863). Satılmayan ürünler ise devlet tarafından, sahiplerince belirlenen fiyat üzerinden satın alındı (Önsöy 1983: 234). Serginin sona ermesinden 2 yıl sonra 1865’te sergi binası yıktırıldı (Çelik 2005: 152).

Sergi binasının yıkılmasına karşı çıkanlar da oldu. 30 bin İngiliz lirasına mal olan ve mimarisi ve büyüklüğüyle Osmanlı’nın yeni ticaret tarzının simgesi olan sergi yıkımının yanlış bir uygulama olduğu dönemin gazetelerinde savunuldu. Bunlardan biri de Mecmua-i Fünun’da “Sergi-i Umûmî-i Osmanî² adlı bir makale kaleme alan Kadri Bey idi. Kadri Bey’in bu makalesinde, At Meydanı’nda inşa olunan sergi mahallinin çok geniş olduğu, “bundan böyle birkaç defa daha açılacak sergiler için kâfi derecede” olduğu belirtiliyor ve “işitildiğine göre sergi kapandıktan sonra söz konusu binalar yıkılacağından, bu keyfiyet cümlemin üzüntüsüne sebep olmaktadır” diye yazılıyordu (Kadri Bey 1863: 433).

Dersaadet gibi bir şehirde mutlaka geniş meydanlara ihtiyaç vardı ve Sultanahmet de bunlardan biriydi. Buranın sergi binası için daimî olarak kapatılması düşünülemezdi. Ancak İstanbul ahali, bu meydanı gerekli şekilde düzenlenmediğinden zaten kullanamıyordu. Dolayısıyla “söz konusu meydana yapılan binalar serginin bitiminde yıkılmayıp diğer muntazam bir sergi mahalli yapıncaya kadar hâlî üzere” bırakılmalıydı; çünkü “iki üç senede bir kere bu seneki gibi söz konusu mahalde sergi açılması münasib-i hâl ve muvafık-ı maslahat gibi” görünüyordu (Kadri Bey 1863:

433).

Kadri Bey, ekonomik gerekçelerle de düşüncesinin doğruluğunu ispat ediyordu. Bilindiği gibi bu sergi binaları 30 bin İngiliz lirasına, yani 6 bin 600 kiseye mal olmuştu. Yıkıldığı takdirde enkaz bu masrafın sekizde birini karşılayacaktı. Bir anlamda bina kendini amorti etmeden yıkılmış olacaktı. Ayrıca yalnız bir kere sergi açmak, istenilen neticenin elde edilmesi için yeterli olmayacaktı. Doğrusu her iki üç senede bir kere bunun gibi bir sergi açılması lazımdı. Her sergi açılışında da bir çarşı, yani sergi binası açılması “hayli tekellüf ve masrafa muhtaç olacağı cihetle” sadece sergi binası yapma düşüncesi bile, sergi düzenlenmesine engel olacaktı. Elbette yukarıda açıklanan sebeplerden dolayı sergi binasının daimî olarak muhafaza edilmesi caiz değildi. O hâlde “birkaç defa söz konusu mahalde yalnız Memâlik-i Mahruse mahsulât ve masnûatına mahsus sergiler küşad olunduktan sonra”, İstanbul’da bir sergi-i umûmî açılacağı zaman münasip bir yere daha geniş ve muntazam bir sergi mahalli yapılırdı. Ancak bu sergi binası yapıldıktan sonra At Meydanı’ndaki sergi binasının yıkılması münasip olurdu. Sergilerin sadece İstanbul’a özgü kalmaması, diğer ticaret ve sanayi merkezi illerde de organize edilmesi Kadri Bey’in en büyük hayalidir. Bu yüzden Hükümet’e İzmir, Selanik, Manastır, Şam ve Halep gibi sanayi ve ticaret merkezi şehirlerde her sene bir defa husûsî sergiler açılmasını tavsiye ediyor ve “memleketimizce ziraat ve sanâatın hangi şubelerinin ıslahı daha mühim görünüyor ise bunların arzu edilen şekilde ıslahı için” ödül konulmasını öneriyordu. Kadri Bey’e göre ehl-i sanat ve ziraatın teşvik ve rağbeti ancak bu şekilde mümkün olacaktı (Kadri Bey 1863: 433-434).

Kadri Bey’in önerisi Bab-ı Âli tarafından kabul edilmemiş olacak ki, sergi binası 1865 yılında, başkaca bir ulusal sergi açılmadan yıkıldı. Böylece İmparatorluk hem İstanbul’da daimî bir sergi alanına sahip olma fırsatını, hem de üretimi etkileyecek, teknoloji transferini daha da hızlandıracak Batılı tarzda bir sergi geleneği oluşturma imkânını kaçıracaktı. Ta ki Sultan II. Abdülhamid Dönemi başlayana kadar.

Osmanlı aydınları içinde fuarların önemini kavramış, fuar geleneğinin yerleşmesi için daimî fuar mekânının gerekliliğini anlamış olanların itirazlarına rağmen Sergi-i Umûmî-i Osmanî binalarının yıkılması ve enkazının da alınarak inşa edilmekte olan Bâb-ı Seraskerî binalarında kullanılması gündeme geldi. Zaten Hükümet’in kararı da bu yöndeydi. Dolayısıyla bu karar, “Ebniye Komisyonu” tarafından Nafia Nezareti ile Maliye Nezareti’ne bildirildi. Maliye Nezareti’nin bu konuyla ilgisi, Komisyonca bu enkaz için Niko Kavas Kalfa’nın ödemesi kararlaştırılan “bir yük altmışbeş bin akçe” bedelin tahsil edilmesinden ibaretti. Ayrıca enkaz bir ay içinde kaldırılıp mahal düzenip tanzim ettirilecekti (BOA, A.MKT.MHM, 329/85).

Sadaret Makamı’ndan hazırlanıp gereği için Zabtiye’ye gönderilen bir yazı, Sergi-i Umûmî-i Osmanî binası için Osmanlı yöneticilerinin kararsız olduğunu gösteriyordu. Bu kararın taslak metninde “daha önce At Meydanı’nda yaptırılmış olan binaların boş durmasının münasip olmadığından yıkılması tasvip kılınmış olmağla iktizasının ifası” diye bir hüküm cümlesi yer alıyordu. Ne var ki, hemen altına el yazısıyla “Pek uygun ise de bis-suâl takdim ile ba’de (sonra) yazıla” diye not düşülmüştü. Bu da yıkılması konusunda kesin bir fikrin henüz oluşmadığından ya kararı yazan tarafından Sadrazam’a, ya da Sadrazam tarafından Padişah’a sorulması hatırlatmasının düşüldüğünü gösteriyordu. Ne yazık ki yöneticiler, yenisi yapılmadan bu sergi binasının yıkılmasına karar verip uygulayacaklardı. Daimî sergi binası arzusu Sultan II. Abdülhamid’in 1893’te başlatacağı teşebbüse kadar gündemden düşecekti. O yıl başlayan hazırlıklar ise İstanbul depremi sebebiyle akım kalacaktı (BOA, A.MKT.MHM, 397/38).

Sergi-i Umûmî-i Osmanî’nin Sonuçları

Sergi-i Umûmî-i Osmanî tam anlamıyla hedefine ulaşmıştı. Serginin sağladığı en önemli sonuçlardan biri İslah-ı Sanayi Komisyonu, diğeri de büyük şirketler kurulması fikriydi ki, her ikisi de o dönem için çok önemliydi. Bu nedenle derhal hayata geçirildi. Serginin sonuçlarını maddeler hâlinde şu şekilde sıralamak mümkündür (Önsöy 1988:8):

İmparatorluğun dört bir yanından getirilip de sergide teşhir edilen ürünler bazı gerçeklerin idrak edilmesini sağladı. Şöyle ki, sergiye gelen 10 binin üzerindeki ürünlerin niteliği ve çeşidi, İmparatorluğun geniş bir hammadde kaynağına sahip olduğunu ortaya koyuyordu.

- Sadece bir tarım ülkesi olmadığı, sadece tarım bakımından kendine yeterli bir ülke olmadığı, aynı zamanda sanayi bakımından kendine yetebileceği, verimli topraklara sahip olduğu herkesçe kabul gördü.
- Eyaletler arasındaki iletişimsizlik nedeniyle o güne kadar ithal edilen bazı malların yerli kaynaklardan karşılanabileceği anlaşıldı. Bir eyalette olmayan ama ihtiyaç duyulan ürünler, o alanda üretim yapan diğer eyaletten temin edilebilecekti.
- Yöneticiler açısından ise anlaşılmıştır ki, bazı bölgelerde üretilen mallarda ıslaha gerek vardı. Küçük çaplı müdahalelerle büyük sonuçlar ve verim artırımları sağlanabilirdi.
- Ayrıca sergi nedeniyle İstanbul’a gelen üreticiler, esnaf, sanatkâr ve işadamları hem birbirleriyle tanışmış, hem de devlet yetkililerine sorunlarını aktarma fırsatı bulmuşlardı.
- Sergide yer alan yabancı alet ve makineler görülünce anlaşıldı ki, Avrupa ülkeleriyle İmparatorluk arasında önemli ve büyük bir teknolojik mesafe vardı. Bunun kapatılması için büyük gayretler gösterilmesi gerekiyordu.
- Sergi dolayısıyla yabancı basın tarafından Avrupa kamuoyunun dikkati Osmanlı İmparatorluğu’na çekildi. Bunun neticesinde birçok siyasetçi ve iş adamı İstanbul’a geldi.
- Yerli mallar için yabancı ülkelerde pazar bulma şansı doğarken, Avrupa alet ve makinelerinin Osmanlı İmparatorluğu’nda istihdam edileceği anlaşıldı. Rifat Önsöy’a göre serginin amacına ulaşan önemli bir olay olduğu söylenebilir.

Rifat Önsöy’un maddeleştirerek, bir araya topladığı serginin sonuçlarını dönemin Osmanlı yazarları ayrıntılı olarak ifade etmişlerdi. Bu aydınların başında Münif Bey gelir ki, dönemin dergilerinde yer alan değerlendirme yazılarında o ve diğer Osmanlı aydınları, beklentilerini sanayi ve ziraatın geliştirilmesi ve ıslahının en güzel şekilde yapılabilmesi için gerekli tedbirlerin alınması olarak ortaya koyuyorlardı. Onlara göre bu ise, “elyevm⁵ tarım ve sanayi ürünlerinde Osmanlı devletinin ne merkezde olduğunun belirlenmesi, hangi sektörlerdeki meslek ve sanayinin ihdas ya da ıslah olunacağına tespitiyle” mümkün olacaktı (Münif Bey 1279: 367).

Serginin diğer sonuçlarından biri de “ehli sanayie meydan-ı imtihan açmak” olarak öngörülmüştü. Böylece bazıları akranları arasından öne çıkacak, rekabet ve gayretleri artacak, mahsulât ve masnûatının niteliği üstün olanların seviyesine, belki daha da üstün bir mertebeye ulaşacaktı. Dolayısıyla sergi, her katılımcının yeteneğini (kuvve-i istidâdiyisini) göstereceği bir vesile-i hasene (güzel bir vesile) idi. Bu şekilde mevcut meslek ve sanayi ilerleyecek, hatta yeni buluşların ortaya çıkması mümkün olacaktı (Münif Bey 1279: 340).

Sergi, memlekette üretilen tarım ve sanayi ürünleri numunelerinin hepsinin bir mahalde görülüp diğerleriyle mukayese edilmesine imkân vermişti. Böylece eyalet ve sancak ahalilerinin yetenekleri anlaşılmış, ayrıca ziraat ve zenaatın hangi şubelerinin ıslaha muhtaç olduğu ortaya çıkmıştı. İşte tüm bunların öğrenilip ortaya çıkmasında bu sergi, Hükümet için mıkyaş-ı sahih (doğru ölçü) olmuştu (Münif Bey 1279: 340).

Sergi, Osmanlı’nın en önemli tüketim merkezi olan İstanbul ile eyaletler arasındaki ticari iletişimin aktif hâle gelmesini, ihtiyaç duyulan ürünler hakkında doğru bir şekilde bilgi edinilmesini gerçekleştirmişti. Çünkü Osmanlı Devleti dahilinde üretilen, ancak İstanbul’da yaşayanlar tarafından bilinmeyen her nevi eşya ve emtia bu sergi sayesinde görüldü. Mahallindeki fiyatı öğrenildi. Böylece payitaht ile eyalet halkları arasındaki alışverişin artmasına kaynak olacak büyük bir pazar görevi gördü. Osmanlı Devleti’nde aslında her türlü emtia ve erzak üretiliyordu. Ne var

⁵ Elyevm, “günümüzde, bugün” anlamında kullanılmaktadır.

ki bunlar İstanbul'a getirilemediğinden İstanbul ahali yabancı ülke mahsullerine muhtaç kalıyordu. Kuşkusuz bunun başlıca sebebi, nakliye vasıtalarının düzensiz olmasından kaynaklanan yüksek masraflardı. Doğrusu, 1863 Sergisi ile “İstanbul'da Avrupa malına rağbet olunup yerli meta kullanılmaz” şeklinde taşra ahali arasında yayılan boş fikirlerin kötü tesirleri de ortadan kalkmıştı (Münif Bey 1279: 340).

Fuarlar konusunda bir uzman olarak sözüne güvenebileceğimiz Salaheddin Bey, 1863 Fuarı ile sergi komiseri olarak bulunduğu 1867 Paris Dünya Fuarı arasında geçen 4 yıl boyunca, çok daha objektif bir değerlendirme açısına sahip olmuştu. Ona göre, 1863 Osmanlı Sergisi, gerek katılımcı açısından ve gerek sergilenmek üzere gönderilmiş olan ürünlerin üstünlüğü bakımından tüm fuarlardan daha üstündü. Kaldı ki Sultan Abdülaziz Han, bu denli kısa bir sürede ülkesinin refah ve zenginliğini artırmak için çok büyük bir gayret ve teşvik ortaya koymuştu. Onun çabaları başlayana kadar fuarların kalkınmadaki önemi “göz ardı” edilmiş, Türkiye'nin potansiyelini ve Osmanlı üreticilerinin çabalarını fuarlarda göstermek mümkün olmamıştı. 1863 Sergisi'nin düzenlenmesi ve diğer uluslararası fuarlara katılan üreticiler arasında bir rekabet ortamının doğması ve ticaretin en son tekniklerinin kullanılması sağlanmıştı. Ayrıca fuarlar sayesinde üreticilerin hem sanayi hem de tarımsal ürünlerinin en kısa yoldan halka, yani tüketiciye ulaştırılması da hedeflenmişti (Salaheddin Bey 2008: 29-30).

Kaynakça

1. Kitap ve Makaleler

- AYMANTUĞ, Yusuf (2006). *Kongre Turizmi ve Fuar Organizasyonları*, Ankara: Detay Yayınları.
- BAHÇETEPE, Tülay (2009). *Fuarlara Katılım Rehberi*, İstanbul: İTO Yayınları.
- ÇELİK, Zeynep (2005). *Şarkın Sergilenişi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- ERGİN, Osman Nuri (1995). *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C. II, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.
- GİZ, Adnan (1968). “1963 İstanbul Sergisi”, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 28: 23-25.
- GÜÇER, Lütfi (1987). “Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikaları”, *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimâiyât Tarihi Araştırmaları Merkezi, 1: 5-128.
- GÜRAN, Tefik (2011). *İktisat Tarihi*, İstanbul: Der Yayınları.
- Hakkı Nezih (1931). “Memleketimizde İlk Sanayi Sergisi”, *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, 7: 415-418.
- Kadri Bey (1863). “Sergi-i Umûmî-i Osmanî”, *Mecmûa-i Fünûn*, 10: 430-434.
- KILKIŞ, Yıldırım (1977). *Uluslararası Fuarlar ve Türkiye*, İstanbul: İTO Yayınları.
- KOLAY, Arif (2013). “Türk Modernleşmesine Sergilerin Katkısı: 1909 Bursa Sergisi Örneği”, *Türk Modernleşmesi*, ed. Arif Kolay, ss. 263-288, İstanbul: Yeditepe Yayınları,
- Münif Bey (1279). “Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin Vukû-ı Küşadı”, *Mecmûa-i Fünûn*, Dersaadet, 9: 362-367.
- Münif Bey (1279a). “Zamîme-i Sergi-i Osmanî”, *Mecmûa-i Fünun*, Dersaadet, 10: 408-413.
- ÖNSOY, Rıfat (1983). “Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umûmî-i Osmanî (1863 İstanbul Sergisi)”, *Bellekten*, 47 (185): 210-213.
- ÖNSOY, Rıfat (1988). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Salaheddin Bey (2008). *Türkiye 1867 Evrensel Sergisi*, Çev. Hakan Arca, İstanbul: İstanbul Fuar Merkezi Yayınları.

SÜMER, Faruk (1985). *Yabanlı Pazarı Selçuklu Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

ŞANDA, Hüseyin Avni (1965a). “Bizde İlk Ticaret Sergisi”, *İstanbul Ticaret Gazetesi*, 8 (368): 4-23.

ŞANDA, Hüseyin Avni (1965b). “1863 Sultanahmet Sergisinin Sonuçları”, *İstanbul Ticaret Gazetesi*, 8 (371): 4-14.

ŞEN, Ömer (1996). *Osmanlı Panayırıları (18. - 19. Yüzyıl)*, İstanbul: Eren Yayınları.
<http://wpedia.goo.ne.jp/enwiki/Panegyris>, 15.03.2020.

2. Gazete ve Dergiler

Ceride-i Havadis, Numara 1128, 5 Şaban 1279 (26 Ocak 1863)

Ceride-i Havadis, Numara 1133, 11 Ramazan 1279 (2 Mart 1863).

Ceride-i Havadis, Numara 1138, 22 Şevval 1279 (4 Nisan 1863).

Ceride-i Havadis, Numara 1139, Gurre-i Zilkade 1279 (Nisan 1863).

Ceride-i Havadis, Numara 1142, 22 Zilkade 1279 (11 Mayıs 1863).

Ceride-i Havadis, Numara 1151, 10 Safer 1280 (27 Temmuz 1863).

Felahat Mecmuası, Numara 6, 1 Haziran 1329 (14 Haziran 1913), ss. 83-84.

Mir'at Gazetesi, Numara 2, Şevval 1279 (Mart 1863).

Mir'at Gazetesi, Numara 3, Zilkade 1279 (Nisan 1863).

Ruznâme-i Ceride-i Havadis, Numara 561, 8 Şaban 1279 (29 Ocak 1863).

Ruznâme-i Ceride-i Havadis, Numara, 582, 10 Ramazan 1279.

Ruzname-i Ceride-i Havadis, Numara 585, 14 Ramazan 1279 (5 Mart 1863).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, Numara 639, 18 Zilhicce 1279 (6 Haziran 1863).

Tercüman-ı Ahval, Numara 304, 11 Ramazan 1279 (2 Mart 1863).

Tercüman-ı Ahval, Numara 306, 15 Ramazan 1279 (6 Mart 1863).

Tercüman-ı Ahval, Numara 315, 25 Şevval 1279 (15 Nisan 1863)

Tercüman-ı Ahval, Numara 364, 10 Safer 1280 (7 Ağustos 1862).

Tasvir-i Efkâr, Numara 364, 10 Safer 1280 (27 Temmuz 1863).

Tasvir-i Efkâr, Numara 45, 7 Cemaziyelahir 1279 (30 Kasım 1862).

3.Arşiv Belgeleri

BOA, A.MKT.MHM, 329/21.

BOA, A.MKT.MHM, 242/63

BOA, A.MKT.MHM, 246/99.

BOA, A.MKT.MHM, 250/24.

BOA, A.MKT.MHM, 251/10.

BOA, A.MKT.MHM, 251/21.

BOA, A.MKT.MHM, 251/24.

BOA, A.MKT.MHM, 252/58.

MEMİŞ, Şefik (2020). “Unutulanları Hatırlamak iin Yapılan Fuar: 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî (Osmanlı Genel Sergisi)”, *Mavi Atlas*, 8(1): 189 - 214

BOA, A.MKT.MHM, 279/70.

BOA, A.MKT.MHM, 311/52.

BOA, A.MKT.MHM, 329/85.

BOA, A.MKT.MHM, 397/38.

Makale Geliş | Received: 29.01.2020.
Makale Kabul | Accepted: 21.02.2020
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.681978

Nasuha SUKAS

Yüksek Lisans Öğrencisi | Graduate Student
Samsun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Samsun-TÜRKİYE
Samsun University, Institute of Graduate Education, Department of History, Samsun-TURKEY
ORCID: 0000-0001-9446-7346
nasuhasukas@gmail.com

M. Yasin Taşkesenlioğlu, *Tanzimat Döneminde Bir Reform Meclisi: Meclis-i Âli-i Tanzîmât (1854-1861)*, TTK Yayınları, Ankara 2018, XXV+301 s. ISBN 978-975-16-3484-9

Öz

Tanzimat Dönemi'ndeki Osmanlı merkez teşkilatı ve kurumları, tarihi literatürün odağında yer almaktadır. Özellikle, Tanzimat'a damgasını vuran merkezi meclisler, birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Ancak, döneminde önemli faaliyetler icra eden bu meclisler, daha ayrıntılı çalışılmayı hak etmektedir. Bu çerçevede, "Meclis-i Âli-i Tanzîmât"; hukuk devleti tesisi doğrultusunda, yasama-yürütme-yargı fonksiyonlarının kendi alanlarını belirlediği bir sürecin ürünüdür. İncelemesini yaptığımız ve Meclis-i Âli-i Tanzîmât'ı konu alan "Tanzimat Döneminde Bir Reform Meclisi Meclis-i Âli-i Tanzîmât (1854-1861)" adlı kitap, literatürdeki boşluğun doldurulması açısından oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Merkez Teşkilatı, Tanzimat, Merkezi Meclisler, Reform, Meclis-i Âli-i Tanzimat.

M. Yasin Taşkesenlioğlu, *A Reform Assembly in the Tanzimat Period: Meclis-i Âli-i Tanzîmât (1854-1861)*, TTK Publications, Ankara 2018, XXV+301 s. ISBN 978-975-16-3484-9

Abstract

The Ottoman central organization and its institutions in the Tanzimat Period are at the centre of historical literature. In particular, the central councils that made their mark on Tanzimat attracted the attention of many researchers. However, these councils, which carried out important activities in their period, deserve to be studied in more detail. In this context, "Meclis-i Âli-i Tanzîmât"; in line with the establishment of the rule of law, it is the product of a process in which the legislative-executive-judicial functions determine their own fields. "A Reform Council in the Tanzimat Period: High Council of Reforms (1854-1861)" the book titled; which the review we made and which is about Meclis-i Âli-i Tanzîmât, is very important for filling the gap in the literature.

Keywords: Ottoman Central Organization, Tanzimat, Central Councils, Reform, High Council of Reforms.

Tanzimat Dönemi Osmanlı merkez teşkilatı ve kurumları, Tanzimat Dönemi'ne ilişkin mevcut tarihi literatürün odağında yer almaktadır. Özellikle bu döneme damgasını vuran merkezi meclisler, yerli ve yabancı tarihçilerin dikkatini çekmiş; Stanford J. Shaw, Carter V. Findley, Mehmet Seyitdanlioğlu, Ali Akyıldız gibi tarihçiler bu alanda çalışmalar yapmışlardır. Seyitdanlioğlu'nun *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)* adlı çalışması dışında konu genellikle makale veya Tanzimat Dönemi'ne ilişkin çalışmaların bir parçası olarak ele alınmıştır. Ne var ki Tanzimat Dönemi'nde görevleri itibarı ile değişime uğrayan ve önemli faaliyetler icra eden bu meclisler, daha ayrıntılı çalışmalara konu olmayı hak etmektedir. Bu çerçevede Tanzimat'a karakteristik özelliğini kazandıran, çoğu reformun altında mührü olan Meclis-i Âli-i Tanzîmât'ın ele alındığı *Tanzimat Döneminde Bir Reform Meclisi Meclis-i Âli-i Tanzîmât (1854-1861)* adlı çalışma, literatürdeki boşluğun doldurulması açısından oldukça önemlidir. Taşkesenlioğlu'nun 2014'te tamamlamış olduğu doktora tezine dayanan bu çalışma, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır.

Osmanlı kanunlaştırma hareketinin mühim bir evresini teşkil eden Meclis-i Âli-i Tanzîmât hakkında yeteri kadar akademik çalışmanın yapılmaması ve bu meclisin parlamenter sisteme geçişte

bir zincir halkası olarak görülmesi, yazar tarafından bu çalışma konusunun seçilme gerekçesi olarak ifade edilmiştir. Taşkesenlioğlu çalışmasında birinci elden kaynak vazifesi gören arşiv belgeleri olarak Meclis-i Tanzîmât Defterleri, Babıali Evrak Odası Ayniyat Defterleri ve bu tasnifteki nizamnâme defterleri, Vilâyet Gelen-Giden Defterleri, Masârifât Defterleri, iradeler ve diğer tasniflerdeki belgeleri kullanmıştır. Eserde dönemin gazeteleri olan *Takvîm-i Vakayi*, *Ceride-i Havâdis* ve *Tercüman-ı Ahvâl*’dan çıkarılan kanunlar, kanunların hazırlanış şekilleri ve üye atamaları ile ilgili bilgiler için yararlanılmıştır. Eser için dönemin önemli resmi devlet yayınları olan *Düstûr* ve ilgili Devlet Salnâmeler de taranmıştır ve Devlet Salnâmeleri’nin veri eksikliğinden dolayı bu iki resmî kaynağın mukayesesine gidilmiştir. Çalışmada Tanzimat Dönemi’nde etkin bir devlet adamı ve resmî tarihçi rolüne sahip olan Ahmet Cevdet Paşa’nın *Tezâkir* ve *Ma’rûzât* adlı eserlerinden bürokratik yapılanma, kanunlaştırma faaliyetleri ve Meclis-i Âli-i Tanzîmât hakkında faydalanılmıştır. Keza Lütü Efendi’nin *Tarih-i Lütfi* adlı eserinden bu meclisin kuruluşu, nizamnâmeleri ve üyeleri hakkında bilgi edinilmiştir. Bu ana kaynakların yanında yazar, konu ile ilgili temel çağdaş kaynaklardan da istifade etmiştir. Kaynakları bu doğrultuda olan Taşkesenlioğlu, kitaba konu olan reform meclisi ile alakalı tarihsel geçmişi sunarken özellikle bazı araştırmacıların tezlerini mukayese ederek konuyu sağlam bir zemine oturtmuştur.

Eserin mahiyeti ve kaynakları belirtildikten sonra “Giriş” bölümünde; Meclis-i Âli-i Tanzîmât’ın hangi merhaleler ve geleneğin sonucu olarak ortaya çıktığı, bu konuyla ilgili hangi terminolojik hususlara dikkat edilmesi gerektiği bağlamında bir ön-bilgi sunulmuştur. Yazarın bu bölümde aktardığı bilgilere göre Dîvân-ı Hümâyun’un Klasik Dönem’deki misyonu XVIII. yy’da değişim ve dönüşüme uğramıştır. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde başlayan bu dönüşümde, Padişah III. Selim’in etkisi çoktur. Öyle ki tahta çıkışıyla beraber iki yüz civarındaki rütbeli yöneticinin katıldığı Meclis-i Meşveret’in toplanmasıyla, Dîvân-ı Hümâyun’a yeni bir görünüm kazandırılmıştır. II. Mahmut ise Dîvân-ı Hümâyun’un tekelindeki yasama-yürütme-yargı birimlerinin kuvvetini meclislerle paylaşmıştır. Tanzimat Dönemi’ne gelindiğinde dönemle özdeşleşen bu meclislerin öneminin de arttığı görülmektedir. Yani Sultan II. Mahmut saltanatında kurulan Meclis-i Vükelâ, yürütme yetkisini; Tanzimat sürecinde, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âli-i Tanzimat gibi danışma meclisleriyle paylaşmıştır. Bu değişim sürecinde divan teşkilatı mensuplarının yerlerini ise XIX. yüzyılda *bürokratlar* olsa da Osmanlı monarşik yapısının gereği, son söz yetkisi yine *sultana* bırakılmıştır. Yazar bu bölümde, Dîvân-ı Hümâyun’dan evrilerek XIX. yy’a gelen yeni doğmuş *bürokratik sınıfın* saray dışındaki yeni yönetim merkezi olan Babıali’nin *meclis* kavramıyla birbirlerini beslediğini, bu kavramın Tanzimat Dönemi’nde 1854’e kadar *merkezde nezaretlerin üzerinde ve nezaretlere bağlı* olarak iki bağlamda uygulandığını, Meclis-i Âli-i Tanzîmât’a da bu sürecin temel teşkil ettiğini söylemektedir. Meclis-i Vâlâ ise “nezâretler üstü kurulan meclislerin en önemlisi ve yapısal olarak Meclis-i Âli-i Tanzîmât’a en çok benzeyendir.” şeklinde tanımlanmıştır. Görüşülen maddelerin ekseriyete göre onaylanması veya reddedilmesi, özgürce fikirlerin konuşulması, oy eşitliği, rütbe ve siyasi gücün işleyişte belirleyici olmaması, *lâyihaların* tüm meclis üyelerine açık olması gibi yapısal özelliklere sahip olduğu ifade edilmiştir. İlk kez uygulanan bu usul, Meclis-i Âli-i Tanzîmât’ın çalışma prensiplerini de teşkil edecektir. Tanzimat’ın meclislere ivme kazandıran etmeni olarak ise yazar, *Mustafa Reşit Paşa’yı* göstermektedir. Önceki dönemlerdeki danışma organlarının merkezinde *padişah* etkili iken, Tanzimat ile *devlet adamlarının* atılımları ön plandadır ve devre şekil veren onlardır. Reşit Paşa’nın *usûl-ü meşveretî*, kurumsal kimliğe evirmesi de bunun en önemli kanıtı olarak gösterilmiştir. Yazar, Tanzimat eksenini teşkil eden *kanunlaştırma hareketinin* temelleriyle ilgili *örfi* yani şeriatın dışındaki *padişah hükümlerinin* padişahın kanun yapma/koyma yetkisi olarak tanımlanmasına ve bunun *şeri hukuka* paralel olarak geliştiğine, özellikle Klasik Dönem Osmanlısında ise padişahın *örfi hukuk* ekseninde *yasama gücünün* genişlemesine ve bunun şeriatın verdiği hakla yapıldığına değinmiştir. Devamında konu özünün kavranılması adına *kanunname*, *nizamname*, *mazbata*, *lâyiba*, *kanunlaştırma/taknîn/legislation*, *tedvîn/codification*, *resepsiyon* gibi hukuki terminolojiye ayrıntılarıyla yer verilmiştir. Bu bölüm; Tanzîmât-ı Hayriye’nin ilan edilme sürecine,

fermanın içeriğine, kanunlaştırma ve reform faaliyetlerindeki konjonktürel ve dış politik etkilerin mahiyetine değinilerek çeşitli isimlerin bu konuya dair fikirlerinin mukayesesi ile tamamlanmıştır (s. 1-23.).

“Tanzimat Döneminde Merkezi Danışma Meclisleri ve Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât” adlı birinci bölümde Taşkesenlioğlu, II. Mahmut Devri’nde teşkil olmuş *merkezî danışma meclislerinden 1854*’e kadar devam edenleri inceleyerek konunun öncesine ışık tutmuş, yerleşmeye başlayacak olan *meclis* geleneğinin merhalelerine değinmiş ve Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât’ın temel yapısını oluşturan öncülleri ayrıntılarıyla okuyucuya sunmuştur. Bu bağlamda Sultan III. Selim Dönemi’ndeki *Meclîs-i Meşveret*’in yerini, Sultan II. Mahmut’un *sadrâzamlık* makamını *başvekelâte* devretmesinden sonra *Meclîs-i Vükelâ* almaya başlamıştır. Haftada iki gün toplanan, Meşveret Meclisi’nden farklı olarak mesai ile çalışan, *yasama ve yürütmenin* en yüksek merciindeki bu meclisin Babıali’de toplanıp nezaretlerin yürütme görevlerini kontrol etmek, yasama işlerini görüşüp karara bağlamak gibi mesuliyetleri vardı. Sultan Abdülmecit’in tahta çıkmasından sonra bu meclisin üyelerinin tamamı sultan tarafından atanmıştır. Hazırlanan kanunlar padişaha sunulmadan önce kabul, ret veya tashih için bu meclise sunulmuş, sadrazamın *arş tezkiresi* vasıtasıyla da padişah son kararı vermiştir. Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât da görev yaptığı dönemde bu meclisle yasama alanında beraber çalışacaktır.

Meclîs-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin ise Tanzimat’ın hemen öncesinde II. Mahmut tarafından kurulup, ilk etapta reformlar üzerine yeterince çalışma yapamadığı aktarılmıştır. Meclîs-i Vâlâ’nın oluşum sürecine değinen yazar; Mustafa Reşit Paşa’nın meşrutî yönetimlerle idare edilen İngiltere ve Fransa’daki meclislerden ziyade, monarşik Avusturya ve Prusya’nın meclislerini örnek aldığını ifade etmiştir. Meclîs-i Vâlâ’nın yapısal özellikleri; layihaların tüm üyelerce incelenebilmesi, fikirlerin isim sırasına göre özgürce konuşulması, parlamenter sistemlere usulen benzeyiş, üyeler arası rütbe ayrımının olmaması, oy eşitliği ilkesinin sağlanmaya çalışılması şeklinde aktarılmıştır. İlk kurulduğunda sarayda meclis için bir yer tahsis edilmişse de fermanın ilanından sonra meclisin yeri Babıali’ye taşındı. Meclis üzerine yüklenen umur ve reformların üstünden meclisin kalkamadığını ifade eden yazar, bunun bürokratik yetersizlikten kaynaklandığını akabinde de tanzim yoluna gidildiğini aktarmıştır. Meclîs-i Vâlâ’nın yetki alanı, Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât kurulduktan sonra daralmış, kurumsal dönüşüme uğramış, daha çok küçük devlet memurlarının azli ve atama işleri, adli ve mülki meselelerle ilgilenmiştir. Tanzimat Fermanı’nın ilanından önce Meclîs-i Vâlâ’nın yetki alanı dışında kalan tanzim meseleleri için II. Mahmut Dönemi’nde, *Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbüali* adında yine bir merkezî danışma meclisi kurulduğunu aktaran Taşkesenlioğlu; bu meclisin askerlik mevzuatı dışındaki umurla ilgilendiğini, yapısal olarak Meclîs-i Vâlâ’dan dahi üstün olacak olan Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât ile özdeşleştirilmemesi gerektiğini, kısa ömürlü olduğunu ve derli-toplu bir nizamnâmesi olmayışından yasamadaki etkisinin tespitinde zorlanıldığını eklemiştir. Kuruluş tarihi bilinmeyen *Meclîs-i Âlî-i Umûmî* ise; Tanzimat reformlarını görüşen üst düzey bir danışma organı mahiyetindeydi ve Tanzimat’ın ilanından sonra vükelâ ve üst düzey devlet adamlarının katıldığı genel bir meclis olarak Meclîs-i Vâlâ’nın aldığı kararları değerlendirmekle mükellefti. Meclîs-i Vâlâ’nın yasama yetkilerini Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât’a devrettikten sonra ise bu meclisle çalıştığını belirten yazar, 1854 yılına kadarki merkezî danışma meclislerini ana hatlarıyla ele almıştır. Taşkesenlioğlu takip eden başlıkta Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât’ın kurumsal olarak alt yapısını oluşturan etmenleri konunun daha iyi idraki için ortaya koymuştur (s. 25-35.).

Taşkesenlioğlu, Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât’ın kuruluşunu hızlandıran esas sebebin Tanzimat’ın bir nevi mottosu diyebileceğimiz “Osmanlı’nın eski gücüne döndürülmesi fikri temelinde, kanunlaştırma hareketi” olduğunu, ikincil sebepleri ise harici-dahili politığın teşkil ettiğini aktarmıştır. 1853-1856 Kırım Harbi sonrası Rus diplomasisinin baskılarıyla Osmanlı Devleti’nin bu baskıdan bürokratik olarak da olumsuz etkilenmesi, Sinop’taki Osmanlı donanmasının Ruslarca yok edilmesi Osmanlı’yı siyaseten Batı Avrupa’ya itmiştir. “Tanzimat hareketine yeni bir ivme kazandıracak olan Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât’ın kuruluşu da bu devirde gerçekleşmiştir.” Sonrasında Islahat Fermanı bu politik eksene kaymanın (özellikle İngiltere) gereği sonucu ilan edilip Paris Barış

Konferansı'na yetiştirilmiş, Osmanlı artık Avrupa diplomasisinin bir parçası olmuştur. Yazarın ifadesiyle Islahat Fermanı'yla yabancı sermayenin nüfuzunun artması, gayrimüslimlerin bürokrasideki varlığının çoğalması, demiryolu-madencilik-liman işletmesi gibi yatırım alanlarında İngiliz ve Fransız sermayesi tahakkümü meclislerin iş yükünü de doğrudan etkilemiştir. Devamında hapishanelerin ıslahı, gayrimüslim çocuklarının Osmanlı okullarına alınması gibi Islahat Fermanı'nın önünü açtığı ve Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın da düzenlemelerini yaptığı spesifik değişiklikler de örnek olarak sunulmuştur. Yazar, her ne kadar dış-politik tahakkümün mevcut olduğunu kabul etse de İngiltere'nin, Osmanlı büyükelçisi Canning'in, Babıali'nin reformlara hız vermesi gerektiği, söyleminin bu reform meclisinin kurulmasında çok da etkili olmadığı görüşünü aktarmıştır. Taşkesenlioğlu, meclisin kuruluşunu etkileyen bir diğer mesele olan “Tatbik Mührü Meselesi ve Rüşvetle Mücadele” başlığı altında Mustafa Reşit Paşa ve kendisinin onun tarafından sadrazamlıktan alındığını düşünen Mehmet Ali Paşa arasındaki rüşvet iddiaları tartışmalarını aktarmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın rüşvet aldığı iddiaları aktarılmış ve onun dava edilebilmesi, Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın kurulmasının gizli sebebi olarak belirtilmiştir. Yazar, Sultan Abdülmecit'in de bu meclisin hazırlık aşamasında ve Tanzimat'ın rükünlerinin gerçekleşebilmesi için rüşvetle mücadelenin önemini vurguladığına dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir (s. 35-43.).

Rüşvetle mücadele ve mülki-askeri-bahriye-maliyeye dair gereken hususların bu noktada tanzim edilip reformların hız kazanması adına Sultan Abdülmecit'in 7 Eylül 1854'te yayınladığı hatt-ı hümayunuyla meclisin kurulma çalışmaları başlamıştır. Meclîs-i Umûmî'de tasdik edildikten sonra üye ataması için sadrazam konağında yapılan toplantıda, üyelere aranan özelliklere değinen yazar; özellikle Mustafa Reşit Paşa ve çevresindekilere oranla daha muhafazakâr olanlar ile süregelen siyasi rekabetin bu seçimde de ön planda olduğunu, hariciye kökenli, reformist kişilerin merkezi meclislere tercih edilmesinin bu siyasi rekabetin gereği olduğunu ifade etmiştir. *Eski Serasker Mehmet Rüşti Paşa, Selanik eski Valisi Hıfzı Dede Paşa, Ferik İbrahim Ethem Paşa, Keçeciade Fuad Efendi'nin ilk üyeler, Hüdevendigar Valisi Mehmet Emin Ali Paşa'nın meclis başkanı, Rüşti Molla Efendi'nin de meclis müftüsü olarak atandığını ve 8 Ekim 1854'te Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât adıyla Babıali'deki Meclis-i Maarif dairesinde, Lütfi Efendi'nin değimiyle meclis-i mevcudenin ma-fevkinde* olarak bu reform meclisinin resmen açıldığını aktarmıştır. Yazar; Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın, tüm meclisler üzerinde bir meclis olduğunu, memur ve erbâb-ı vukûfa kanun tasarısı imkânını tanıdığını, Meclîs-i Vâlâ yüksek yargı organı ve Babıali yürütme kuvvetinde iken bu meclisin de yasama gücünü elinde bulundurduğunu belirtmiştir. Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın; Tanzimat sürecini ilgilendiren bütün konularda merkezi bir müzâkere uzvu olduğunu ve Meclîs-i Vâlâ'nın yürüttüğü Tanzimat işlerinin büyük bir kısmını devraldığını aktarmıştır. İlk düzenlediği kanun “Men'i İrtikâb Kanûnu” olan bu reform meclisinin *îç tüzüklerine* değindikten sonra yasama sürecinin nasıl işlediğine dair tematik bir şema sunulmuştur. Tanzimat'ın kanunlaştırma merkezli uygulamalarının taşraya tam anlamıyla uyarlanamaması ve neticesinde kurulan “Islahat-Teftiş Komisyonları”nın Rumeli ve Balkanlar olmak üzere yaptıkları teftiş hareketleri değerlendirilmiştir. Devamında reform meclisinin “Yargı ve Ticarî İmtiyazlardaki Yetkileri”ni ele alan yazar; bu bölümü, “1856 Meclis Nizamnamesi” ve “Dönem Hakkında Bir Değerlendirme” yaparak sonlandırmıştır (s. 43-97.).

“Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın Bürokratik Yapısı” adlı ikinci bölümde yazar, Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât ve Meclîs-i Vâlâ'nın “başkanlar”ının üst düzey ve reformları destekleyen devlet adamları arasından seçildiğini belirtmiştir. *Ali ve Fuad Paşaların* ilk başkanlıkları döneminde Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât başkanlığının Hariciye Nâzırlığı uhdesinde olduğu yani Ali ve Fuad Paşaların, hem Hariciye Nezâreti, hem de Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât başkanlığı görevini beraber yürüttüğü ifade edilmiştir. Bu ikili görev uygulamasının Tanzimat umurunu sekteye uğratacağı düşüncesi ile bir süre sonra Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın başkanlığa atanmasıyla, meclis başkanlığı görevinin bağımsızlaştığı aktarılmıştır. Reform meclisinin dönemin politik gelişmeleriyle doğrudan alakalı olduğunu belirten yazar; sadarettaki değişimlerin Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât ve Hariciye Nezâreti'nde görev değişikliklerine neden olduğuna dikkat çekmiştir. Devamında Reşid Paşa'nın Stratford Canning'in

desteğiyle birkaç defa sadarete gelmesinin; Ali Paşa'nın Hariciye Nâzırı, Fuad Paşa'nın da Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât başkanı olmasıyla sonuçlandığına vurgu yapmıştır. Taşkesenlioğlu, bu konu hakkında Cevdet Paşa'nın aktardığı bilgilerin dikkate değer olduğunu ve meclis başkanlığı seçimlerinin, diğer kademelerde olduğu gibi iç çekişmelere alet edildiğini belirtmiştir. Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât “üyeleri”nin ise başkanın önerisi ve vekillerin bazılarının fikirleri doğrultusunda atandığı ancak başkanın teklifi olmadan nüfuz sahibi devlet adamlarının etkisiyle de meclise üye atandığı aktarılmıştır.

İlk kez Sultan II. Mahmut Dönemi'nde, idari işler ve hazırlanan kanunların şeri hükümlerle çalışmaması adına merkezde kurulan meclislerde birer “müftünün” görev aldığı ve devamında müftünün kararlarda istişarî bir sorumluluk üstlendiği fakat siyasi iradeyi değiştirebilecek gücünün olmadığı belirtilmiştir. Ağırlıklı olarak Islahat Fermanı'ndan sonra Osmanlı topraklarında çeşitli yatırımlar için yabancıların bir kısmının sadarete bir kısmının doğrudan Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'a imtiyaz başvuruları yapması, başvuruların Türkçeye çevrilme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu ihtiyaç üzerine kurulduğu ifade edilen “Tercüme Odası”nın Fransa başta olmak üzere, İngiltere ve Avusturya gibi devletlerden numune olarak alınan kanunların çevirisi göreviyle reform meclisinin iş yükünü paylaştığı aktarılmıştır. Devamında yazar, Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât üyelerinin rütbeleri ve “çalışma günleri”ni incelemiş üye maaşları hakkında tablolar aracılığı ile bilgi vermiştir. Ayrıca, Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'a bağlı “daire ve odalar” incelenmiş, bürokratik işleyiş üzerinden meclisin tanzim ettiği defterler ve evrak içerikleri hakkında bilgi verilmiştir. Yazar, II. Mahmut devrinde merkezî meclislere mahsus şekilde kullanılmaya başlanan mühürlere değinmiş ve “Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât mührü”nün meclisin açılmasından bir sene sonra yapıldığına dikkat çekmiştir. Taşkesenlioğlu bu bölümü, Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın diğer kurumlarla ilişkilerini tahkik ederek bitirmiştir (s. 99-148.).

“Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın Faaliyetleri” adlı üçüncü bölüm üç alt başlığa ayrılmış olup “Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Bir Islahat Lâyihâsı” adlı birinci başlıkta yapılması düşünülen reformların şu şekilde sıralandığı aktarılmıştır: Vakıf gelir ve giderlerinin kontrol altına alınması, tebaanın din-mezhep ayrımı yapılmaksızın askerî ve idarî anlamda istihdamı, zaptiye memurunun jandarma usulüne göre tanzimi, madenlerle alakalı bir nizamnâme yapılması, cizyenin düzenlenmesi, gümrük ve karantina hizmetlerinde tanzim, bekçilerin istihdamı, ziraatın gelişimi için memur vasıtası ile halkın teşviki, demiryolu yapımına başlanması, medrese eğitiminin ıslahı, İstanbul'daki dükkan ve hanlardan vergi alınması, ormanların korunması, kara ve deniz askerlerine üniforma tahsisi ve asker sayılarının tanzimi, mühimmat temini, liyakat ve tasarrufa gidilmesi. “Merkez Teşkilatı'ndaki Düzenlemeler” başlığı altında ise; kazalardaki adli-askerî rütbelere, naiplik, şer'iyeye mahkemeleri, gayrimüslimlerin askerliği, vakıf odalarının kaldırılması, kanun niteliği kazanan mazbatalar, Meclîs-i Muhtelit, Maarif-i Umûmiye Nezâreti'nin ve Mekteb-i Mülkiye'nin kuruluşu, 1857 Matbûât Nizamnâmesi, Osmanlı madenleri hakkındaki ilk girişimler, Maden Nizamnâmesi, Zabtiye Nezâreti'ne dair düzenlemeler, ilk bütçe nizamnâmesi, Meclîs-i Muhasebe, vergi düzenlemeleri, Meclîs-i Maabir'in ve Ticaret Mahkemeleri'nin kuruluşu, Şehremaneti'nin ve Altıncı Daire-i Belediye'nin kuruluşu hakkında bilgiler verilmiştir. Üçüncü başlık olan “Diğer Faaliyetler”de yazar; idarî-mülkî alandaki düzenlemeleri, Men'î İrtikâb Kanûnu, 1858 Arazi Kanûnu ve Tapu Nizamnâmesi, 1858 Ceza Kanunu, Metn-i Metin Komisyonu, liman-nehir-karayolu, orman ve demiryollarındaki düzenlemeleri, Kırım-Kafkas muhacirlerinin sevk ve iskânı, Bosna-Hersek isyanları ve Çiftlikat Kanûnu, inhisar düzenlemeleri, hapishanelerin ıslahı meselelerine dikkat çekmiştir (s. 150-237.).

“Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın Meclîs-i Vâlâ ile Birleşmesi ve Yasama İşlerinin Seyri” başlıklı dördüncü bölümde Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın Meclîs-i Vâlâ ile birleşme nedenleri iç ve dış olarak iki etmende incelenmiştir. Bu iki meclisin birleşmesinde, İngiliz elçisi Henry Bulwer'in baskının etkili olduğuna dair Engelhardt'ın görüşünü aktaran yazar bunu “*çarpıcı bir iddia*” olarak nitelendirmiştir. Bulwer, konsolosluklar aracılığıyla taşradaki uygulamalar hakkında araştırmalar

yaptırmış ve bir genelge yayınlamıştı. Reformların etkin uygulanmadığına ve Islahat Fermanı'nın gereklerinin yerine getirilmediğine dair Osmanlı Devleti'ne gönderilen notanın Bâbüalî'ye bir tavsiye niteliğinde olduğu belirtilmiştir. Yine aynı şekilde, Çarlık Rusya'nın Bosna-Hersek bölgesindeki uygulamaların yetersizliğine dair Osmanlı Devleti'ne baskı kurması, hatta İngiliz elçisinin yaptığı tekliflerin de Rusların baskılarını önlemek amacıyla olduğuna dair Engelhardt'ın görüşleri değerlendirilmiştir. Devamında yazar, Engelhardt'ın “Babıalî yönetimi (ve yeni Padişah), baskılar karşısında daha fazla direnemeyip Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın yetkilerinin bir kısmını kaldırıp diğerlerini de birleştirdiği Meclîs-i Vâlâ'ya devretti.” şeklindeki yorumuna dikkat çekmiştir. Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın 1861 yılında Meclîs-i Vâlâ ile birleşmesinin dahili nedeni olarak; reformların ihtiyaçlarına cevap verememesi, iki meclis arasındaki yetki karmaşası ve Meclîs-i Vâlâ'nın gereğinden fazla kalabalık, hantal bir yapıya sahip olması üzerinde durulmuştur. Ayrıca, Sultan Abdülaziz'in, her iki meclisin devletin ihtiyaçlarına karşılık veremediği, zorluk ve gecikmelerin yaşandığı gerekçesiyle ve tahta yeni çıkan her sultanın yaptığı düzenlemelerden kaynaklı bir karar olduğu eklenmiştir. Nihayetinde, Sultan Abdülaziz'in, 14 Temmuz 1861 tarihli hatt-ı hümayunu ile Meclîs-i Ahkâm-ı Adliye'nin kurulmasıyla idarî ve adlî güç yani yasama ve yargı tekrar birleşirken; yeni meclisin *mülkiye*, *kavânin* ve *mubakemât* olarak üç kısma ayrıldığı, başkanlığına Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın getirildiği ve önceki meclislerin ricâl ve devlet memuru yargılama yetkilerinin kısıtlanıp yeni meclis bünyesinde kurulan *Mubakemât Dairesi*'ne; Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın kanun ve nizamnâme lâyhâsı yapma yetkisinin *Kavânin ve Nizamât Dairesi*'ne, Meclîs-i Vâlâ'nın mülkî sorumluluğunun da *Mülkiye Dairesi*'ne devredildiği ifade edilmiştir. Yazar, *Kavânin ve Nizamât Dairesi*'nin Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın nizamnâme ve kanun yapma, gelen layihaları değerlendirme ve denetleme yetkisini devraldığını aktarırken; meclisten havale edilen yasamayla ilgili yazışmalardan da sorumlu olduğunu, gerekli işlemin yapılıp bir mazbatayla Meclîs-i Vâlâ'ya gönderildiğini ve yeni mecliste yargılama işinin devlet memurları ile sınırlandırılarak bu görevin *Mubakemât Dairesi*'ne verildiğini de eklemiştir. Devamında, Şûrâ-yı Devlet'in kuruluş aşamalarına değinen Taşkesenlioğlu; Sultan Abdülaziz ve ikinci kuşak Tanzimatçıların Fransa'dan mülhem daha demokratik adımlar atılması gerektiği görüşünü aktarmış ve 10 Mayıs 1868'de *Şûrâ-yı Devlet* ve *Meclîs-i Ahkâm-ı Adliye* adıyla açılan meclislerle, yasama ve yargı güçlerinin birbirinden tekrar ayrıldığını belirtmiştir. Ardından, Meclîs-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin yasama gücünün Şûrâ-yı Devlet'e bırakıldığını ve başkanlığına Tuna Vilayeti Valisi Midhat Paşa'nın getirildiğini; yargı gücünün de Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'ye bırakıldığını ve başkanlığına Cevdet Paşa'nın atandığını aktarmıştır. Yazar bu bölümde son olarak, Şûrâ-yı Devlet'in, Umûr-ı Mülkiye ve Zabıta ve Harbiye; Mâliye ve Evkâf; Adliye; Umûr-ı Nâfiâ ve Ticaret ve Ziraat; Maarif olmak üzere beş daireye ayrıldığını ve Şûrâ-yı Devlet *Tanzîmât Dairesi*'nden, 24 Eylül 1921'e kadarki son faaliyetine kadar oluşum ve değişim sürecini aktarmıştır (s. 240-265.).

Taşkesenlioğlu, kitabın “Sonuç” kısmında Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın Osmanlı modernleşme döneminde en yetkin kurum olduğunu; yasama, yürütme ve yargı uzuvlarının ayrılma çalışmalarına binaen ortaya çıkışının dikkate değer bir dönemi teşkil ettiğini ve bu sürecin I. Meşrutiyet Dönemi'nin alt yapısı olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bugünkü *Danıştay*'a temel teşkil eden Şûrâ-yı Devlet'e Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın görev ve sorumlulukları bakımından öncülük ettiğini ifade eden yazar, eserde Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât ve Şûrâ-yı Devlet tüzüklerinin mukayesesi üzerinden bu fikrin daha iyi anlaşılacağını da ekleyerek, çalışmasının eksenini izah etmiştir. Ayrıca *parlamentarizmin* Osmanlı'daki teşekkülünün Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'a dayandığını belirtmiştir. Devletin tanzimi, ıslahı ve halkın refahı adına diğer merkezi meclis çalışmalarının yetersizliğinin Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın kuruluşuna neden teşkil ettiği; nitekim bu meclisin de adıyla müsemma olarak tüm Tanzimat hedeflerine dair çalışmaları yürüttüğü aktarılmıştır. Kuruluşunda etkili olan Mustafa Reşit Paşa'nın bürokrasi üzerinden siyasi manevralar yapmasının yansıdığı Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın aynı zamanda büyük devletlerin elçileri ve bu elçilerin desteklediği yabancı yatırımcıların müdahil olduğu ve olmak istediği bir mücadele sahası olduğu okuyucuya iletilmiştir.

Bu reform meclisinin yetki alanına Meclîs-i Vâlâ ve Şûrâ-yı Devlet'in sahip olmadığını ifade eden Taşkesenlioğlu; kanunlaştırma hareketindeki bu *kısmi özerkliğin*, Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât'ın faaliyet süresiyle sınırlı kaldığını aktarmıştır.

Çalışmamız hakkında bir değerlendirme yapacak olursak: Saltanat geleneğinin, şeriat adına İslamlaştırılmasının sekteye uğradığı, şeri hukukun etki alanının daraldığı, adalet ve şeriat kavramlarının ayrılmaya başladığı Tanzîmât'la; hem taşradaki mütegalibeye karşı, hem yönetici elitlere karşı merkeziyetçi-modern bir devlet tesisi için hukuka dayalı bir idare ve eşitlik anlayışı tasavvur edilmişti. Tanzimat her şeyden önce çok hukukluluk tartışmalarına yapılan, tek hukuk savunusuydu. Osmanlı Devleti'nde teşkilat(yönetme) hukuku ile yargı (şeri) hukuku iç içeyken ve bu iki dinamik, pragmatik metotlarla birbirini dengelerken; Tanzimat, kanun yapma yönünü vurgulayarak, bu iki hukuku eşitlemek istemiş ve dönüşümlerini hedeflemiştir. Dolayısıyla padişah ve yöneticiler, hukuki bir nizama bağlanmış; bunun fiilî sonucu ise bürokrasi üzerinden iktidarı sağlamak olmuş; kanunlar bu idealin gerçekleşmesinde aracı olan ve devamlılık sağlayan bir koruyucu niteliği taşımıştır. Bu bağlam üzerine incelediğimiz kitabın konusu olan Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât; hukuk devleti tesisi doğrultusunda, yasama-yürütme-yargı fonksiyonlarının kendi alanlarını belirlediği bir sürecin ürünüdür. Osmanlı merkez teşkilatının bu ideal doğrultusunda dönüşümü, bürokratik reformlar, merkezî danışma meclisleri ve bürokratik yapıları hakkında arşivlerin yeterince tahkik ve mütalaa edilmemesi ise Tanzimat rükünlerini sistematik olarak incelememiz noktasında bir engeldir. Bu bağlamda Taşkesenlioğlu'nun, alandaki boşluğu dolduracak minvaldeki bu çalışması, Osmanlı Devleti'nin hemen her alanda reform hareketinde bulunduğu 1854-1861 sürecinde en etkin ve kısmi özerk bir birim olan Meclîs-i Âlî-i Tanzîmât hakkında literatüre önemli katkılar sağlamaktadır.

MAVİ ATLAS HAKKINDA

Mavi Atlas. Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi (e-ISSN: 2148-5232), kısa adıyla “Mavi Atlas”, elektronik olarak yayımlanan hakemli bir dergidir. Derginin amacı, sosyal/beşerî disiplinler alanındaki tarihî birikimi özümseme, bu minvâlde kuşanılan idrâkî sözü edilen alandaki fiilî meseleleri yeniden düşünmek için işleme ve işletme, böylece de geleceğe doğru akan bir tartışma ortamı ihdâs ederek akademik bir platform oluşturmaktır.

Mavi Atlas, Bahar ve Güz dönemlerinde olmak üzere yılda iki defa yayımlanır. Dergide yayıma kabul edilebilecek eserler esâsen sosyal bilimler alanına dâir olmak zorunda olup iki ana grupta sınıflanır: İlk grupta, sözü edilen alana ait “Araştırma Makalesi” türündeki eserler bulunur. İkinci gruptaki eserler, derginin amaç örgüsüne uygun olan ve rayıçteki konuların irdelendiği “Çeviri”, “Kitap Değerlendirme”, “Tartışma”, “Söyleşi” ve “Konferans/Seminer Metinleri” ile başta Gümüşhane Üniversitesinde gerçekleştirilen alanla ilgili akademik etkinliklerin takdim edildiği “Haberler”den oluşur. Dergide yayıma kabul edilen her iki gruptaki eserler de “Açık Dergi Sistemleri (*Open Journal Systems*)” kurallarına tâbidir.

Mavi Atlas'taki ilgili süreçlerin tamamlandığı tüm makaleler ve basım kararı alan tüm hakemli yazılar “DOI” numarası almaktadır.

Ayrıntılı bilgi için lütfen dergi sitesindeki ilgili listeleri irdeleyin. Her türlü soru için e-posta adresi: “gu.maviatlas@gmail.com”.

ABOUT MAVI ATLAS

Mavi Atlas (e-ISSN: 2148-5232) is an open access and a peer reviewed journal published on-line with the support of the Faculty of Letters at Gumushane University. The aim of journal is to provide an academic discussion forum streaming toward the future in order to rethink the actual problems of the current age with a deepening on essential problems and solution proposals considered and deliberated intellectually from past to present within the field of social sciences via internalizing historical background.

Mavi Atlas publishes two volumes in a year. Works accepted by the journal is to be in the field of social sciences/humanities, and can be classified in two different groups. The first group includes "Research Articles". The second group papers includes "Translations", "Book Reviews", "Discussions," "Conversations," "Seminar Papers," and "News." All papers published by *Mavi Atlas* are made freely accessible on-line immediately upon publication, without subscription charges or registration barriers.

All the articles in *Mavi Atlas* that have completed related processes and entitled to be published gets "DOI" number.

For more information, please visit related sections of this site. For all questions, please use our e-mail "gu.maviatlas@gmail.com."

MAVİ ATLAS: YAYIN İLKELERİ

1. *Mavi Atlas. Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi* (e-ISSN: 2148-5232), Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez elektronik ortamda yayımlanır.

2. Dergiye gönderilecek eserler esas olarak sosyal bilimler alanına dâir olmak zorundadır ve iki ana grupta sınıflanır: İlk grupta, sözü edilen alana ait “Araştırma Makalesi” türündeki eserler bulunur. İkinci gruptaki eserler ise derginin amaç örgüsüne uygun olan ve rayıçteki konuların irdelendiği “Çeviri”, “Kitap Değerlendirme”, “Tartışma”, “Söyleşi” ve “Konferans/Seminer Metinleri” ile başta Gümüşhane Üniversitesinde gerçekleştirilen alanla ilgili akademik etkinliklerin takdim edildiği “Haberler”den oluşur.

3. Dergiye Türkçe, İngilizce ve Almanca dillerindeki eserler kabul edilir (Bu husus “Madde 2”de belirtilen birinci grup yazılar için geçerli olup aynı maddede sözü edilen ikinci grup yazıların Türkçe olması mecbûrîdir. Ayrıca bahsi geçen maddede yer alan “Çeviri” türündeki eserler, “Yayın Kurulu”nun görüşüne bağlı olarak hem hedef hem de kaynak dilde basılabilir).

4. Dergiye gönderilen tüm eserler öncelikle muhtevâ, yazım kuralları ve diğer yönlerden “Yayın Kurulu” tarafından incelenir.

4.1. Dergiye gönderilecek “Araştırma Makalesi” eserlerinde sırasıyla Türkçe “Öz” ve “Anahtar Kelimeler” ile İngilizce “Abstract” ve “Keywords” bulunmalıdır (Bu husûs, “Çeviri”, “Kitap Değerlendirme”, “Tartışma”, “Söyleşi”, “Konferans/Seminer Metinleri” ve “Haber” türündeki eserler için zorunlu olarak geçerli değildir).

4.2. Dergiye gönderilecek “Araştırma Makaleleri” daha önce bir başka dergide yayımlanmamış, yayımlanmak üzere gönderilmemiş ya da yayım için kabul edilmemiş olmalıdır.

4.3. Dergide, “Araştırma Makalesi” türündeki eserler için “kör hakemlik” sistemi uygulanır.

4.4. “Yayın İlkeleri”ne uygun olan “Araştırma Makalesi” türündeki eserler en az iki “Hakem” tarafından değerlendirilir. Böyle bir eserin yayıma kabul edilebilmesi için eserin gönderildiği iki “Hakem”in de olumlu raporu gereklidir. Raporlardan birinin olumlu, diğersinin olumsuz olması durumunda ilgili eser üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemden gelecek rapor doğrultusunda eserin kabul veya reddine “Yayın Kurulu” karar verir.

4.5. “Yayın İlkeleri”ne uygun olan “Çeviri”, “Kitap Değerlendirme”, “Tartışma”, “Söyleşi”, “Konferans/Seminer Metinleri” ve “Haber” türündeki eserlerin yayımlanıp yayımlanmayacağı “Yayın Kurulu”ndan en az iki üyenin raporuna bağlıdır.

4.6. Dergiye gönderilecek “Çeviri” türündeki eserlerin telif haklarıyla ilgili sorunlar daha önceden çeviren(ler) tarafından çözülmüş olmalıdır ve Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bu konuda herhangi bir biçimde taraf değildir.

4.7. Dergiye gönderilen tüm eserlerin, ilgili süreçler tamamlandıktan sonra, olduğu gibi veya kısmen düzeltilerek yayımlanmasına veya aksine “Yayın Kurulu” karar verir ve sonuç, yazar(lar)a bildirilir. Düzeltme istenen eserler, en geç bir ay içinde dergi yönetimine ulaştırılmalıdır.

5. Dergide yayımlanan eserlerin yasal sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir ve eserlerde savunulan fikirler Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin görüşünü yansıtmaz.

6. Yayımlanan eserler için yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

7. Yayımlanan eserlerin telif hakları, ilgili bir beyân olsun-olmasın, *Mavi Atlas* dergisine devredilmiş kabul edilir. Bu husus aynı zamanda, eser sahiplerinin “Tübitak DergiPark” tarafınca belirlenen “Açık Dergi Sistemleri” kurallarını kabul ettiğini de gösterir.

8. Dergide yayımlanan eserlerden kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir.

MAVİ ATLAS: PUBLICATION PRINCIPLES

1. *Mavi Atlas. Gümüşhane University E-Journal of Faculty of Letters* (e-ISSN: 2148-5232) is published online twice a year (*Spring and Fall*).

2. The manuscripts sent to the Journal fundamentally have to be related with the field of social sciences and they are categorized into two main groups. First group includes “Research Papers”. The manuscripts in second group consist of “Translation”, “Book Review”, “Discussion”, “Conversation” and “Conference and Seminar Texts” suitable for the aim of Journal and “News” about academic events related with the field primarily in Gümüşhane University.

3. Manuscripts in Turkish, English and German are accepted. (This matter is applied for the manuscripts in first group mentioned in “2nd Matter”. Manuscripts in second group in same matter must be Turkish. Besides, manuscripts of “Translation” category in given matter can be published in both target and source language according to the opinions of “Editorial board”).

4. All manuscripts sent to the Journal are examined by “Editorial Board” in terms of primarily content, writing guidelines and other aspects.

4.1. The manuscripts in the categories of “Research Paper” that are sent to the Journal have to get “Abstract” and “Keywords” in Turkish and English respectively (This matter is not applied to manuscripts in the category of Translation”, “Book Review”, “Discussion”, “Conversation” and “Conference and Seminar Texts” and “News” necessarily).

4.2. The manuscripts in the category of “Research Paper” that are sent to the Journal must be original, unpublished and cannot be submitted simultaneously for publication elsewhere.

4.3. Blind referee system is applied to the manuscripts in the categories of “Research Paper”.

4.4. “Research Papers” those are suitable for “Publication Principles” are evaluated by at least two referees. Favourable reports of two referees are necessary so that such manuscripts can be accepted for publication. In case one of the reports is favourable and the other is unfavourable, relevant manuscript is sent to a third referee. “Editorial Board” decides approval or rejection of manuscript in accordance with report from third referee.

4.5. Whether manuscripts in the form of “Translation”, “Book Review”, “Discussion”, “Conversation”, “Conference and Seminar Papers” and “News” which is complying with “Publication Principles” will be published or not depends on reports of at least two members of “Editorial Board”.

4.6. Copyright problems of “Translation” manuscripts must be resolved by translator(s) and Faculty of Letters of Gümüşhane University is not a party of this matter in some way or another.

4.7. After the process mentioned above is completed, “Editorial Board” decides whether the manuscripts will be published as they are or after partially being edited. Results are sent to author(s). Manuscripts demanded for further revision should be delivered in a month at the latest.

5. Legal liability of manuscripts published in the Journal completely belongs to author(s) and opinions defended do not represent Faculty of Letters of Gümüşhane University.

6. No payments are made to the author(s) for published manuscripts.

7. Copyright of published manuscripts, whether declared or not, is accepted to be transferred to *Mavi Atlas*. This matter also shows that authors accept the rules of *Open Journal Systems*.

8. Citation is allowed provided that reference of journal is given.

MAVİ ATLAS: YAZAR REHBERİ

1. BAŞVURU

Mavi Atlas'a gönderilecek eserler için e-posta adresi: gu.maviatlas@gmail.com.

2. ESER TÜRLERİ

Mavi Atlas'ta yayıma kabul edilebilecek eserler esâsen sosyal/beşerî bilimler alanına dâir olmak zorunda olup iki ana grupta sınıflanır: İlk grupta, sözü edilen alana ait "Araştırma Makalesi" türündeki eserler bulunur. İkinci gruptaki eserler ise derginin amaç örgüsüne uygun olan ve rayiçteki konuların irdelendiği "Çeviri", "Kitap Değerlendirme", "Tartışma", "Söyleşi" ve "Konferans/Seminer Metinleri" ile başta Gümüşhane Üniversitesinde gerçekleştirilen alanla ilgili akademik etkinliklerin takdim edildiği "Haberler"den oluşur.

3. DİL VE ANLATIM

Türkiye Türkçesi ile yazılan makalelerin, yazım kuralları açısından "Türk Dil Kurumu"nun yürürlükteki "Yazım Kılavuzu"na uygun olması gerekir.

4. SAYFA DÜZENİ

Sayfa Yapısı

- Genel sayfa yapısı "A4" formatında, sağ ve soldan "2.5 cm," üst ve alt kenarlardan "3 cm" boşluk bırakılarak hazırlanır.

İlk Sayfa

- "Yazar Bilgileri" sağa yaslı şekilde verilmeli ve alt alta gelecek şekilde şu sırayı takip etmelidir: Yazar Ad ve Soyadı, Unvan, Kurum, ORCID, E-Posta.
- "Başlık" Kelimelerin ilk harfleri büyük, bold stil ve Garamond 12 punto olacak şekilde ortalanarak yazılmalıdır.
- "Alt Başlıklar" ikinci düzey başlıklar baş harfleri büyük olmak üzere koyu ve küçük harflerle, 12 punto yazı karakteriyle yazılmalıdır, paragraf girintisi hizasında olmalıdır.
Not: Başlıklardan önceki boşluklar 6 nk sonrası ise (metinde olduğu gibi) 3 nk satır aralıklı olmalı.
- "Öz/Abstract" En az 200 en çok 300 sözcük arasında ve yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Paragraf girintisiz, Garamond 10 punto, tek satır aralıklı 3 nk ve iki yana yaslı olarak hazırlanmalıdır. Özet içinde alıntı, kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır.
- "Anahtar Kelimeler", "Öz"ün hemen altında yer almalı ve en az üç, en çok beş tane anahtar kelime verilmeli; biçim, paragraf girintisiz, Garamond 10 punto, ve tek satır aralıklı ve iki yana yaslı olarak hazırlanmalıdır.

Ana Metin

- "Metin" MS Word programında Garamond 12 punto karakteriyle, paragraf başı ilk satır 1,25 cm ve tek satır aralıklı, her paragraftan sonra 3 nk boşluk bırakılarak ve iki yana yaslanmış olarak hazırlanmalıdır (Transkripsiyonlu metinlerde farklı fontlar kullanılabilir).
- Metin içindeki alıntılar italik veya çift tırnak ile gösterilmeli (birisi tercih edilmeli) 44 kelimedenden fazla olan alıntılar ise blok yapılmalı. Blok alıntılar sağ ve soldan 1,25 cm girintili yazılmalı yazı karakteri Garamond 11 punto ve tek satır aralıklı olmalı, üstten ve alttan 6 nk boşluk bırakılmalıdır.

Dipnotlar

- Dipnotlar 10 punto, iki yana yaslı, tek satır aralıklı olmalı ve Garamond yazı karakteriyle yazılmalı.

Sekiller ve Tablolar

- Tablo ve şekil başlıkları, tablo ve şekillerin üzerinde numaralandırılarak “Garamond” 11 punto” karakteriyle yazılmalıdır. Tablo içi yazım karakteri “Garamond” 10 punto” olmalıdır. Zorunlu durumlarda 8 puntoya kadar düşürülebilir. Hazırlanan tablo ve şekiller belirtilen sayfa boyutlarını aşmadan metin içerisinde yer alacakları bölüme düzgünce yerleştirilmelidir. Her tablo, tablo numarası ve adını içeren bir başlık taşınmalıdır. Gerektiğinde tablo ve şekiller, ekler bölümü oluşturularak kaynaklardan önce gelecek şekilde de metne yerleştirilebilir. Gerekli durumlarda açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil ve tabloların hemen altında yer almalı, bunların varsa kaynaklarına metin içi atıf kurallarına uygun olarak yer verilmelidir.

Fotoğraflar

- Yayına konulacak fotoğraflar, profesyonel nitelikte ve JPEG formatında olmalıdır. Ayrıca şekiller ve tablolar için verilen kurallara uyulmalıdır.

5. KAYNAKÇA HAZIRLAMA VE REFERANS VERME

KİTAP (Çeviriler Dahil)

Tek Yazarlı Kitap (Kaynakça Hazırlarken)

- DEMİR, Ömer (2000). *Bilim Felsefesi*, 2. Basım, Ankara: Vadi Yayınları.
- WEST, David (1998). *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, çev. Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- CARNAP, Rudolf (1995). *The Unity of Science*, trans. by M. Black, Bristol: Thoemmes Press.

Tek Yazarlı Kitap (Referans Verirken)

- Demir 2000: 35

İki Yazarlı Kitap (Kaynakça Hazırlarken)

- KABAAĞAÇ, Sina ve Erdal ALOVA (1999). *Latince-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- MALLORY, J. P. & D. Q. ADAMS (2006). *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford: Oxford University Press.

İki Yazarlı Kitap (Referans Verirken)

- Kabağaç ve Alova 1999: 77
- Mallory & Adams 2006: 115

Çok Yazarlı Kitap (Kaynakça Hazırlarken)

- GÖKDOĞAN, M. Dosay; TOPDEMİR, Hüseyin Gazi; UNAT, Yavuz ve Remzi DEMİR (2002). *Bilim Tarihi Kılavuzu: Buluşlar ve Yapıtlar*, Ankara: Nobel Yayınevi.
- KIRK, G. S.; RAVEN, J. E. & M. SCHOFIELD (1983). *The Presocratic Philosophers. A Critical History with a Selection of Texts*, Cambridge: Cambridge University Press.

Çok Yazarlı Kitap (Referans Verirken)

- Gökdoğan vd. 2002: 126
- Kirk et al. 1983: 235

Tüzelkişi Yazarlı Kitap (Kaynakça Hazırlarken)

- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tüzelkişi Yazarlı Kitap (Referans Verirken)

- Türkçe Sözlük: 115

Eski El Yazması (Kaynakça Hazırlarken)

- LEBÎB-İ ÂMİDÎ. *Dîvân-ı Lebîb*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, No: 382.

Eski El Yazması (Referans Verirken)

- Dîvân-ı Lebîb 382: 15b-16a

KİTAP BÖLÜMÜ (Derleme ve Çeviri Kitap içindeki bölümler, Ansiklopedi Maddesi, Basılmış Bildiri vb. dahil)

Kaynakça Hazırlarken

- KUÇURADİ, Ionna (1999). “Değer, Değerler ve Yazın”, *Sanata Felsefeyle Bakmak*, ss. 92-113, Ankara: Ayraç Yayınevi.
- CARNAP, Rudolf (2013). “Metafizik’in Dilin Mantıksal Analiziyle Aşılması”, *Viyana Çevresi Üzerine: Felsefede Son Büyük Dönemeç*, derl. & çev. Zeki Özcan, ss. 123-152, Ankara: Birleşik Yayınevi.
- CARNAP, Rudolf (1966). “The Old and the New Logic”, trans. by I. Levi, *Logical Positivism*, ed. A. J. Ayer, pp. 113-146, New York: The Free Press.
- AKKAŞ, Sema Önal (2004). “Francis Bacon”, *Felsefe Ansiklopedisi*, Cilt 2, ed. Ahmet Cevizci, ss. 8-17, İstanbul: Etik Yayınları.
- ALKAN, Necmettin (2014). “Osmanlı’da Modernleşme, Modern Siyasal Düşünceler ve Türk Milliyetçiliği”, *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. M. F. Gökçek, ss. 712-722, Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.

Referans Verirken

- Kuçuradi 1999: 34

MAKALE (Çeviri Makaleler, Derleme Kitap içindeki Makaleler vb. dahil)

Kaynakça Hazırlarken

- FRIEDMAN, Michael (2002). “Kant, Kuhn, and the Rationality of Science”, *Philosophy of Science*, 69(2): 171-190.
- CARNAP, Rudolf (1987). “On Protocol Sentences”, *Nous*, trans. by R. Creath & R. Nollan, 21(4): 457-470.
- HEIDEGGER Martin (2010). “Kant’ın Varlık Tezi”, çev. Özgür Aktok, *Heidegger*, ed. Özgür Aktok ve Metin Bal, ss. 76-107, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Referans Verirken

- Friedman 2002: 181

TEZLER

Kaynakça Hazırlarken

- KOVANLIKAYA, Aliye (2002). A Critical Approach to Kant’s Conception of Experience in View of Leibniz’s Ontology, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Referans Verirken

- Kovanlıkaya 2002: 78

ON-LINE KAYNAKLAR

Kaynakça Hazırlarken

- NİSAN, Fatma (2014). “Entelektüel Sorumluluğu Vicdanda Taşımak”, Erişim Tarihi: 04.02.2014, (<http://haber.gumushane.edu.tr/90/yazarlar/entelektuel-sorumlulugu-vicdanda-tasimak-.html>).

Referans Verirken

- Nisan 2014

MAVİ ATLAS: AUTHOR GUIDELINES

1. SUBMISSION

Submit your manuscripts to the e-mail address of *Mavi Atlas*: “gu.maviatlas@gmail.com.”

2. GENRES

The manuscripts sent to the Journal fundamentally have to be related with the field of social sciences/humanities and they are categorized into two main groups. First group includes “Research Papers”. The manuscripts in second group consist of “Translation”, “Book Review”, “Discussion”, “Conversation” and “Conference and Seminar Texts” suitable for the aim of Journal and “News” about academic events related with the field primarily in Gümüşhane University.

3. LANGUAGE AND EXPRESSION

Papers written in Turkish should be in accordance with “Spelling Dictionary “of “Turkish Language Association”.

4. PAGE LAYOUT

Paper Framework

- General page structure is prepared in A4 format with 2.5 cm from right and left margin 3 cm from top and bottom margin.

First page

- “Author information” should be aligned to right margin and follow this order one under the other; Name and Surname, Title, Institution, E-Mail.
- “Title” should be written in the centre, the first letter of the words should be written in capital and bold style, Garamond 12 type size.
- “Subtitles” second level titles should be written in bold, lowercase letters, 12 type size and the initial letters of the words of the titles must be uppercase. Also should be at paragraph level
Note: The spaces before the titles should be 6 pt and then (as in the text) 3 pt line spacing.
- “Abstract” should be between 200 and 300 words and briefly present the topic. Page format should be as unindent paragraph, Garamond 10 type 3 pt size, one line space and text justified between margins. The abstract should not contain abbreviations or references, chart or figures etc.
- “Key Words” should be under the abstract and include at least 3 and most 5 words. Page format should be as unindent paragraph, Garamond 10 type size, one line space and text justified between margins.

Text

- “Text” should be prepared in MS Word programme with Garamond 12 type size, first line indented, one line spacing and 3 pt space after each paragraph and it should be justified between margins.
- Reference citations in text should be italic or double quoted (one of the options should be used.) References more than 44 words should be block quotations. Blockquotes should be indented 1.25 cm from the left and right margin. The font should be set as "Garamond" and the font size should be set as "11 points". 'Single line spacing' should be used as line spacing. 6 nk (inches) should be left from above and below.

Disclosures

- Footnotes should be 10 points, justified, single spaced and should be written in Garamond font.

Photos

- Photos in publication should be professional and in JPEG format. Also rules for tables and figures should be obeyed.

5. REFERENCES

BOOKS (Including Translations)

Books with One Author (Works Cited)

- DEMİR, Ömer (2000). *Bilim Felsefesi*, 2. Basım, Ankara: Vadi Yayınları.
- WEST, David (1998). *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, çev. Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- CARNAP, Rudolf (1995). *The Unity of Science*, trans. by M. Black, Bristol: Thoemmes Press.

Books with One Author (Parenthetical Note)

- Demir 2000: 35

Books with Two Authors (Works Cited)

- KABAAĞAÇ, Sina ve Erdal ALOVA (1999). *Latince-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- MALLORY, J. P. & D. Q. ADAMS (2006). *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford: Oxford University Press.

Books with Two Authors (Parenthetical Note)

- Kabağaç ve Alova 1999: 77
- Mallory & Adams 2006: 115

Books with More Than Three Authors (Works Cited)

- GÖKDOĞAN, M. Dosay; TOPDEMİR, Hüseyin Gazi; UNAT, Yavuz ve Remzi DEMİR (2002). *Bilim Tarihi Kılavuzu: Buluşlar ve Yapıtlar*, Ankara: Nobel Yayınevi.
- KIRK, G. S.; RAVEN, J. E. & M. SCHOFIELD (1983). *The Presocratic Philosophers. A Critical History with a Selection of Texts*, Cambridge: Cambridge University Press.

Books with More Than Three Authors (Parenthetical Note)

- Gökdoğan vd. 2002: 126
- Kirk et al. 1983: 235

Books of Legal Entity (Works Cited)

- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Books of Legal Entity (Parenthetical Note)

- Türkçe Sözlük: 115

Codex – Handwritten Manuscripts (Works Cited)

- LEBÎB-İ ÂMİDÎ. *Dîvân-ı Lebîb*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, No: 382.

Codex – Handwritten Manuscripts (Parenthetical Note)

- Dîvân-ı Lebîb 382: 15b-16a

BOOK CHAPTERS etc.

Works Cited

- KUÇURADI, İonna (1999). “Değer, Değerler ve Yazın”, *Sanata Felsefeyle Bakmak*, ss. 92-113, Ankara: Ayraç Yayınevi.
- CARNAP, Rudolf (2013). “Metafizik’in Dilin Mantıksal Analiziyle Aşılması”, *Viyana Çevresi Üzerine: Felsefede Son Büyük Dönemeç*, derl. & çev. Zeki Özcan, ss. 123-152, Ankara: Birleşik Yayınevi.
- CARNAP, Rudolf (1966). “The Old and the New Logic”, trans. by I. Levi, *Logical Positivism*, ed. A. J. Ayer, pp. 113-146, New York: The Free Press.
- AKKAŞ, Sema Önal (2004). “Francis Bacon”, *Felsefe Ansiklopedisi*, Cilt 2, ed. Ahmet Cevizci, ss. 8-17, İstanbul: Etik Yayınları.
- ALKAN, Necmettin (2014). “Osmanlı’da Modernleşme, Modern Siyasal Düşünceler ve Türk Milliyetçiliği”, *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. M. F. Gökçek, ss. 712-722, Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.

Parenthetical Note

- Kuçuradi 1999: 34

ARTICLES (Including Translations etc.)

Works Cited

- FRIEDMAN, Michael (2002). “Kant, Kuhn, and the Rationality of Science”, *Philosophy of Science*, 69(2): 171-190.
- CARNAP, Rudolf (1987). “On Protocol Sentences”, *Nous*, trans. by R. Creath & R. Nollan, 21(4): 457-470.
- HEIDEGGER Martin (2010). “Kant’ın Varlık Tezi”, çev. Özgür Aktok, *Heidegger*, ed. Özgür Aktok ve Metin Bal, ss. 76-107, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Parenthetical Note

- Friedman 2002: 181

THESIS

Works Cited

- KOVANLIKAYA, Aliye (2002). A Critical Approach to Kant’s Conception of Experience in View of Leibniz’s Ontology, (Unpublished PhD Thesis), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Parenthetical Note

- Kovanlıkaya 2002: 78

ON-LINE SOURCES

Works Cited

- NİSAN, Fatma (2014). “Entelektüel Sorumluluğu Vicdanda Taşımak”, Erişim Tarihi: 04.02.2014, (<http://haber.gumushane.edu.tr/90/yazarlar/entelektuel-sorumlulugu-vicdanda-tasimak-.html>).

Parenthetical Note

- Nisan 2014